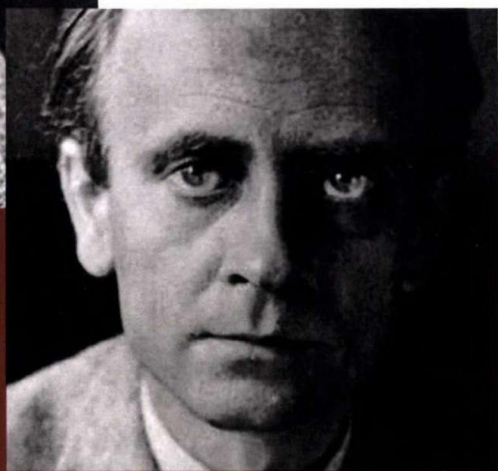

Péterfi Gábor

Szabó Dezső és Féja Géza

Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei

L'Harmattan

0559

PÉTERFI GÁBOR

Szabó Dezső és Féja Géza
Trianon-reflexiója
és külpolitikai nézetei

PÉTERFI GÁBOR

Szabó Dezső és Féja Géza
Trianon-reflexiója
és külpolitikai nézetei

L'Harmattan

Budapest, 2011

© L'Harmattan Kiadó, 2011
© Péterfi Gábor, 2011

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-412-4

A kiadásért felel Gyenes Ádám

A kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Görgényi Anna
Borítóterv: Ujváry Jenő
Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Peter

Tartalomjegyzék

<i>Előszó</i>	11
<i>Módszertani bevezető</i>	13
I. SZABÓ DEZSŐ TRIANON-KÉPE	
I.1. Az „elsodort író”	21
I.1.1. <i>Az elsodort falu</i>	26
I.1.2. A forradalmak sodrásában	28
I.1.3. <i>Megered az eső</i>	30
I.1.4. A Horthy-rendszer kritikusa	31
I.1.5. <i>Az egész látóhatár</i>	33
I.1.6. Utolsó évek	35
I.1.7. Temetés és bonyodalmak	38
I.1.8. Ezerkilencszázötvenhat	42
I.1.9. A „puha diktatúra” és az emigráció Szabó Dezső-képe	44
I.2. Trianon és a békeszerződés okai	46
I.2.1. Jászi Oszkár és Szekfű Gyula a Monarchia felbomlásáról	46
I.2.2. Ezerkilencszázhusz	47
I.2.3. Új magyar ideológia felé	51
I.2.4. Trianon okairól 12 évvel később	55
I.2.5. Összegzés	56
I.3. Különvélemény a Horthy-korszak revíziós politikájáról	58
I.3.1. A legitimizmusról	58
I.3.2. Új ellenségkép: a németek és a szlávok	60
I.3.3. <i>Segítség!</i>	61
I.3.4. Külső és belső német terjeszkedés	63
I.3.5. Németország megerősödése és „Az antijudaizmus bírálata”	67
I.3.6. Első bécsi döntés	72
I.3.7. Ezerkilencszáznegyven	75
I.3.8. Összegzés	77

I.4. Európa, a kis nemzetek és a harmadik út	78
I.4.1. Helyünk Európában	78
I.4.2. Szabó Dezső Európája	79
I.4.3. „Külpolitikánk [...] belpolitikai kérdés”	84
I.5. A megoldás: a kelet-európai népek összefogása	86
I.5.1. Javaslat a magyar–román együttműködésre	86
I.5.2. A „kelet-európai föderáció” gondolata	88
I.5.3. A „Duna-medence, Kelet-Európa és a Balkán népeinek” összefogása	92
I.5.4. Szabó Dezső és a felvidéki magyar ifjúság	93
I.5.5. „A németiség útja”	94
I.5.6. „Magyarország helye Európában: Kelet-Európa”	95
I.5.7. Konföderáció és revízió	101
I.5.8. A kelet-európai terv előzményei	102
I.5.9. Értékelés és összegzés	105
I.6. A nemzetiségi kérdés	108
I.6.1. Magyar nemzetiségpolitika a két világháború között	108
I.6.2. Szabó Dezső nemzetállama	109
I.6.3. <i>Mi a magyar?</i>	111
I.6.4. A bethleni nemzetiségpolitika kritikája	113
I.6.5. Javaslat a nemzetiségi kérdés megoldására	118
I.6.6. Összegzés	120
 II. A TRIANONHOZ VEZETŐ ÚT	
II.1. Szekértábor-dilemmák	123
II.2. A népiek múltszemlélete – A Trianonhoz vezető út	124
II.2.1. Illyés Gyula	125
II.2.2. Németh László	126
II.2.2.1. Németh László nemzetfelfogása	128
II.2.3. Erdei Ferenc	130
II.2.4. Veres Péter	131
II.2.5. Szabó Zoltán	133
II.2.6. Bibó István	136

III. FÉJA GÉZA TRIANON-KÉPE

III.1. Féja Géza írói pályája	141
III.1.1. Féja Géza Szabó Dezsőről	146
III.2. Féja Géza műltszemlélete	149
III.2.1. Összegzés	151
III.3. Külpolitikai helyzetértékelés	152
III.3.1. A kibontakozás évei	152
III.3.2. Féja Géza és a legitimizmus	154
III.3.3. Hitler hatalomra jutásától az Anschlussig	155
III.3.3.1. Féja Géza Ausztriáról	158
III.3.4. A második világháború sodrában	161
III.3.4.1. A szovjet–finn háborúról	161
III.3.4.2. A kis nemzetek és a világháború	162
III.3.4.3. Féja Géza a Nemzetbiológiai Intézet munkatársaként	164
III.3.4.4. Német invázió Nyugat-Európában	166
III.3.4.5. „Magyar út”, finn példa	168
III.3.4.6. Ukrajna	171
III.3.4.7. Trianon és a második világháború	172
III.3.4.8. Az európai kisállamok jövője	174
III.3.4.9. Összegzés	176
III.4. Dunai konföderáció és revízió	177
III.4.1. „A Magyar Capitoliumon” bírálata	178
III.4.2. Első az egyenlők között	180
III.4.3. „A hitleri jelszavak mögül [...] előbújik [...] a császári Németország arca”	181
III.4.4. „Paraszt Európa – Paraszt Duna völgye”	182
III.4.5. Határokon átívelő irodalom	184
III.4.5.1. Magyar–szlovák–cseh közeledés	186
III.4.5.2. Erdély	190
III.4.6. Féja Géza és a Márciusi Front	191
III.4.6.1. Előzmények	192
III.4.6.2. Ezerkilencszázharminchét	193
III.4.6.3. Ezerkilencszázharmincnyolc	196
III.4.7. „Valami politikai Bábel él a Duna völgyében”	197
III.4.8. Reflektálás a területi revízióra	199
III.4.8.1. Az első bécsi döntés	199
III.4.8.1.1. Az előzmények és a döntés	199
III.4.8.1.2. Visszhang	200

III.4.8.2. Parasztság és külpolitika	203
III.4.8.2.1. Dózsa György	205
III.4.8.3. Harmadik út	207
III.4.8.4. „Szellemi honvédelem”	210
III.4.8.5. Az „Erdély-kérdés”	212
III.4.8.6. A második bécsi döntés	218
III.4.8.7. A délvidéki területgyarapodásról	221
III.4.9. „Külpolitikához nem szólhatunk”	225
III.4.10. Kossuth Lajos Duna-konföderációs programja	227
III.4.11. Féja Géza hozzászólása a második szárszói konferencián	231
III.4.12. Összegzés	233
 <i>Felhasznált irodalom</i>	 235
 <i>Névjegyzék</i>	 255

Esztinek

Előszó

E sorok írója a Szegedi Tudományegyetem (akkor még József Attila Tudományegyetem) Bölcsészettudományi Karának történelem szakos hallgatójaként Romsics Ignác szemináriumán („Trianon és a magyar politikai gondolkodás”) készített először szemináriumi, majd azt továbbfejlesztve tudományos diákköri, végül szakdolgozatot (2000) Szabó Dezső Trianon-felfogása tárgyában. A kutatást indokolta egyfelől, hogy Szabó Dezső Trianon-reflexióját még nem vizsgálták tüzetesen, másfelől Szabó – fogalmainak metaforikussága ellenére – a 20. századi magyar politikai gondolkodás jelentős egyéniségei közé tartozik. 2001 szeptemberétől már az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának hallgatójaként folytathattam a népi írókra is kiterjesztett kutatást Pritz Pál témavezető segítségével.

Köszönettel tartozom Romsics Ignác professzornak, aki felhívta a figyelmemet Szabó Dezső személyére. A doktori program keretein belül Pritz Pál professzor volt az, aki hosszú éveken át törődött a folyamatosan készülő kézirattal, számos pontatlanságra és vitatható megállapításra ráirányította a figyelmemet. A népi írókra is kiterjesztett kutatás során Pritz Pál tárgyyszerű bírálatából igyekeztem okulni. A tanár úr a szövegváltozások figyelmes és alapos elolvasásával, valamint tanácsaival is megtisztelt. Köszönöm neki a szöveg gondos elolvasását és javításait. A megmaradt hibákért természetesen őt semmiféle felelősség nem terheli. Köszönettel tartozom Salamon Konrádnak és Sipos Balázsnak, doktori dolgozatom bírálóinak kritikai észrevételeikért. Barátaim, Vasbányai Ferenc és Papp István értékes forrásokra hívták fel a figyelmem, amiért szintén hálával tartozom.

Köszönöm feleségemnek, Eszternek és gyermekeinknek, valamint szüleinknek a türelmet. Feleségem pótolhatatlan segítséget nyújtott továbbá a készülő szöveg stilizálásában és a felhasznált irodalom összeállításában. Bátyám, Róbert, tanácsaival segítette munkámat. Hálás vagyok továbbá munkáltatómnak, az Evangélikus Egyház Aszódi Petőfi Gimnáziumának, hogy 2004 és 2009 között egy kutatónapot biztosított a készülő dolgozat megírásához.

Könyvtári és levéltári kutatásaim során mindenütt önzetlen segítőkészséggel találkoztam. Mindezért köszönet a Gödöllői Városi Könyvtár, az Országgyűlési Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár, a Petőfi Irodalmi Múzeum, az Eötvös Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtára és Levéltára, valamint

a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum munkatársainak. A teljesebb kép megrajzolása érdekében interjút készítettem Gombos Gyulával, Ilia Mihállyal, Püski Sándorral, Szőcs Zoltánnal és Féja Endrével. Mindannyian készségesen segítettek munkámat, amiért szintén köszönettel tartozom.

Bár tisztában vagyok vele, hogy az eredmény messze van a tökéletestől, mégis bízom abban, hogy a munka, melyet elvégeztem, nem volt hiábavaló, s a könyvet olvasókat is hozzásegíti majd Szabó Dezső és a népi írók (kül)politikai gondolkodásának teljesebb és illúzióktól mentesebb megértéséhez.

Kedves Olvasó: Isten hozott.

Gödöllő, 2011. május

Módszertani bevezető

A trianoni trauma ma is történelmünk nagyon érzékeny pontja. 1920 óta a magyar történelem neuralgikus pontjának számít. Ezt bizonyítja egy 1989-es szociológiai felmérés, amely szerint a magyar értelmiség több mint négyötöde elégedetlen volt a történelmi Magyarország 1919–1920-as felosztásával.¹ Trianon elutasításának legfőbb oka minden bizonnyal a „békeszerződés területi előírásainak durvasága és elvszerűtlensége”.² Durvaságot kell említenünk, hisz a példátlan mérvű megcsonkítás eredményeként az ország területe – Horvátországot nem számítva – 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezer négyzetkilométerre, lakóinak száma pedig 18,2 millióról 7,9 millióra csökkent. Az elvszerűtlenség pedig arra utal, hogy az első világháború után oly sokat hangoztatott nemzetiségi elvet a győztesek ott és akkor sem tartották be, ahol és amikor minden nehézség nélkül betartható és alkalmazható lett volna. A Trianonnal szembeni zavarban – sok más tényező mellett – szerepet játszott a trauma magyarországi kezelése. Az 1920. június 4-én aláírt és a nemzetgyűlés által 1921. július 31-én ratifikált trianoni békediktátum elutasításában egységes volt a magyar politikai közvélemény. A Horthy-korszakban a politikai élet irányítóinak többsége legjobb megoldásnak az integrális revíziót tartotta. A két világháború között a Szent István-i állameszme reprezentálta leginkább a történelmi Magyarország visszaállításának programját. Apponyi Albert – széles körök véleményét megfogalmazva – a magyarság kulturális fölényét, civilizatórikus küldetésének fontosságát hangsúlyozta. Szerinte a magyarság – mely a kereszténység védőbástyájaként szerzett elévülhetetlen érdemeket Európa megmaradásában – joga és kötelessége az alacsonyabb rendű népek vezetése a Kárpát-medencében.³ Ez a misszió egyben az európai stabilitás garanciája is. Teleki Pál Trianonra adott válaszában⁴ a nemzet mint földrajzi-gazdasági egység jelentkezik, szemben Apponyi szellemi-erkölcsi-jogi szempontú megközelítésével. Ebből adódóan a földrajztudós miniszterelnök a történelmi Magyarország

¹ Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992. 182–191.

² Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris, 1996. 327–344. (A továbbiakban: Romsics, 1996.)

³ Apponyi beszédét legutóbb idézi: Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2007. 169–171.

⁴ Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005. 232–233. (A továbbiakban: Ablonczy, 2005.)

visszaállításakor elsősorban a térség népeinek gazdasági egymásrautaltsága mellett érvelt. A világpolitikai körülmények azonban mást diktáltak, így az a furcsa helyzet adódott, hogy valahányszor esély mutatkozott a határok módosítására, a kormány mindig valamilyen kompromisszumos megoldással állt elő.

Az ellenzéki – szociáldemokrata, liberális és demokrata – erők hivatalosan is szakítottak az optimális revízió programjával, s az önrendelkezés elvét követve az etnikai revíziót támogatták. A hatalom hivatalos magyarázataitól eltérő választ adott a népi mozgalom is. A népiek az integrális revíziós – tágabb értelemben az ország sorsát nagyhatalmak szövetségében elgondoló – politika helyett egy sajátosan magyar (illetve kelet-európai) út megtalálásában látták a „nemzeti sorskérdések” megoldásának útját. Többen közülük a Teleki–Kossuth–Jászi által felvetett konföderációs elképzelést alapul véve tettek javaslatot a térség „testvérnépeinek” együttműködésére.

A népi mozgalom legfontosabb céljait, politikai programját Németh László fogalmazta meg és képviselte íróként, illetve irodalomszervezőként. Mivel Németh koncepciója kialakításakor nagymértékben támaszkodott Szabó Dezső programjára,⁵ s a népi mozgalomhoz tartozó írók (Erdei Ferenc, Féja Géza, Ilyés Gyula, Kodolányi János, Kovács Imre, Sinka István, Szabó Zoltán, Tamási Áron, Veres Péter) is közvetlen szellemi elődként tekintettek Szabó Dezsőre (Ady Endre és Móricz Zsigmond mellett),⁶ ezért a dolgozat első részében Szabó Dezső külpolitikai elgondolásait elemezzük. (Veres Péter egyhelyütt így írt: „nekünk népi íróknak Szabó Dezső egy kicsit az apánk”.⁷) Szabó Dezső egykori tanítványa, Féja Géza egyedül hozzávetőleg ugyanannyiszor reagált a külpolitika eseményeire, mint az összes többi népi író együttvéve, ezért is foglalkozunk a dolgozat második felében az ő írásainak elemzésével. A népi írók közül a népiek külpolitikai gondolkodására legnagyobb hatással bíró Szabó Dezső és a külpolitikai kérdésekkel legtöbbet foglalkozó Féja Géza kiválasztását az is indokolta, hogy a mozgalomhoz tartozó írók a korabeli nemzetközi eseményekre egymástól sok esetben igen eltérő reagálást adtak. Ebből is következően

⁵ Németh László: Szabó Dezső. *Erdélyi Helikon*. 1. (1928) 8.sz. 577–588. (A továbbiakban: Németh, 1928.)

⁶ Veres Péter az íróról szóló visszaemlékezésében hangsúlyozta, hogy „magyarságszeretetet tőle (Szabó Dezsőtől – P. G.), Ady Endrétől és Móricz Zsigmondtól tanultunk (ti. a népi írók – P. G.) elsősorban. (Mit »tanultunk«? Példaképpen vettük át!)” Veres Péter: *Szabó Dezsőről*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum (A továbbiakban: PIM), Kézirattár, 1965. február. V.4481/8. A *Kritika* (1973, 3.sz. 15.) az írás rövidített változatát közli.

⁷ Az idézett mondat egy – Fitos Vilmosnak címzett – postai levelezőlapon szerepelt 1939-ben. Fitos annak a *Magyar Élet* című folyóiratnak volt a főszerkesztője 1938 és 1944 között, amely nagy teret szentelt Szabó Dezső írásainak. A levelezőlapon szereplő mondatra Fitos utal egy interjúban, amelyet Budai Balogh Sándor készített a főszerkesztővel 1983-ban. Lásd *Interjú Fitos Vilmos volt főszerkesztővel*. OSZK, Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, Szabó Dezső-gyűjtemény, 5.

egységes külpolitikai koncepcióról a népiek esetében nem beszélhetünk.⁸ A közös németellenességen és a némelyiküknél meglévő konföderációs elgondoláson túl nem rendelkeztek átfogó tervvel a világpolitika kihívásairól.⁹ Ez nem meglepő, hiszen a magyar közvélemény külpolitikai tájékozottsága, iskolázottsága nem kevés kívánnivalót hagyott maga után, döntő mértékben annak okán, hogy 1526 után a magyar királyság elveszítette függetlenségét. Továbbá, hogy el tudjuk helyezni Szabó Dezső és Féja Géza Trianon okaira adott válaszait, a legjellemzőbb írásaik alapján ismertetni fogjuk a többi népi író idevonatkozó magyarázatát is. Emellett a Trianon részleges revízióját jelentő 1938–41 közötti területgyarapodások esetében is kitérünk a többi népi író reagálására.

A két író közül részletesen azonban csak Szabó Dezső életművét ismertetjük. Ennek oka, hogy a népiek külpolitikai gondolkodására ő gyakorolta a legjelentősebb hatást, másfelől életművéről eddig ugyan két monográfia is megjelent, de modern, árnyalt, a források összességét áttekintő monografikus feldolgozás még nem született. (Nagy Péter munkája ugyan a források egészének igényével íródott, ám az ideológiai szempontból elfogult munka alapvetően azt próbálta bizonyítani, hogy Szabó Dezső a magyar fajelmélet kidolgozója volt.) Bár nincs igényünk arra, hogy ezt a hiányt pótoljuk, Szabó Dezső életrajzából mindazt elmondjuk, amit fontosnak tartunk külpolitikai nézeteinek rekonstruálása érdekében. A tanulmány Féja Géza esetében nem foglalkozik az író szépirodalmi munkásságának témánkra vonatkozó passzusaiival. Szabó Dezső viszont szépirodalmi működésével is elsősorban politikai célra tört, ezért elemezzük főbb regényeit is.

Szabó Dezső Trianon-reflexiójának elemzése előtt tehát áttekintjük az író életének¹⁰ főbb állomásait,¹¹ majd a következő kérdésekre keressük a választ:

1. Miben látja Szabó Dezső Trianon bekövetkeztének okait?
2. Milyen a viszonya az írónak a Horthy-korszak revíziós politikájával?
3. Miként látja Magyarország helyét a versailles-i rendezés utáni Európában?
4. Milyen külpolitikát javasol Magyarország számára?
5. Milyen megoldást ajánl a kisebbségi kérdés kezelésére?

⁸ Vö. Varga Rózsa – Patyi Sándor: *A népi írók bibliográfiája – Művek, irodalom, mozgalom (1920–1960)*. Budapest, Akadémiai, 1972. 28., illetve legújabban Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeti eszme és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007. 395. (A továbbiakban: Gyurgyák, 2007.)

⁹ A népiek külpolitikai tájékozódására leginkább az északi parasztdemokráciák közösségi mintája, valamint a néprokonsági eszme volt hatással. Az előbbi kapcsán megemlítendő Kodolányi János útirajzai, amelyekben az író rokonszenvvel írt a skandináv – ezen belül is a finn – modellről.

¹⁰ Szabó Dezső már a Trianon előtti években is foglalkozott írásaiban a „magyar hanyatlás” okaival. Ezért nem kerülhettük meg az életrajzi fejezetben az 1915–1919 között született idevonatkozó írásainak vizsgálatát.

¹¹ *Az elsodort író – In memoriam Szabó Dezső*. Szerk.: Gróh Gáspár. Budapest, Nap Kiadó, 2002. (A továbbiakban: Gróh, 2002.) *Szabó Dezső: Tanulmányok, esszék*. Szerk.: Gróh Gáspár. Budapest, Kortárs, 2007. (A továbbiakban: Gróh, 2007.)

A munka megírása során elsősorban a tematikai, az egyes témákat feldolgozó fejezeteken belül pedig a kronológiai elv betartására törekedtünk. A második fejezetben a népi írók Trianon okaira adott válaszait foglaljuk össze. A harmadik részben Féja Géza életrajzának rövid ismertetése után elemezzük Féja Géza¹² Trianonra adott reflexióját az itt leírt vázlatpontok alapján:

1. Féja műltszemlélete – középpontban a Trianonhoz vezető út.
2. Féja külpolitikai kérdésekre adott reagálásainak elemzése.
 - a. Féja válaszait mutatjuk be a korszak meghatározó világpolitikai történéseivel (Hitler hatalomra jutásától a második világháború végéig) kapcsolatosan.
 - b. A „Dunai konföderáció és revízió” című részben Féjának a magyar külpolitikára vonatkozó észrevételeit, illetve – jövőképeként felvázolásával – megoldási javaslatait elemezzük.

Mindkét író esetében az 1944-es év jelenti a kutatás lezárásának dátumát. Ezt indokolja egyfelől Szabó Dezső 1945 januárjában bekövetkezett halála, másfelől pedig, mivel Féja Géza 1945 és 1956 között Békéscsabán élt, kirekesztődött az irodalmi életből is. Névtelenül ugyan cikkeket írt a Cseres Tibor által szerkesztett *Viharsarok* című helyi lapban,¹³ de ezeknek az írásoknak külpolitikai vonatkozása már nincs. 1956 ősztől újra részt vesz a közéletben; forradalmi szerepvállalásáról az életrajzi fejezetben szólnunk majd.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Ismeretesen Szabó Dezső és Féja Géza szépíró, illetve esszéíró, nem szaktudós. Ebből következően az ismertetett szövegek nem szaktanulmányok, hanem publicisztikai írások, esszék, levelek és – Szabó Dezső esetében – regények. Mivel Szabó Dezső és Féja Géza Trianonnal kapcsolatos nézetei még nem képezték összefüggő, részletező vizsgálat tárgyát, ezért elengedhetetlennek tartottuk az egyes – eddig nem vagy kevésbé ismert – írások rövid tartalmi ismertetését.

Nemcsak Szabó Dezső és Féja Géza könnyen elérhető munkáit – regények, tanulmányok, kiadott levelezés – tekintettük át, hanem a kép teljessége érdekében sajtókutatásokat is végeztünk. A releváns szegedi és budapesti lapok idevonatkozó évfolyamait áttekintve nem vagy alig ismert Szabó Dezső-cikkekre bukkantunk. Féja Géza Békéscsabán található hagyatékának áttekintésekor szintén kerültek elő olyan kéziratban maradt írások (cikkek, feljegyzések és egy átfogó tanulmány Szabó Dezsőről), amelyek eddig nem voltak ismeretesek a

¹² Féja Géza életrajzához lásd Benkő Péter: *A magyar népi mozgalom almanachja 1932–1962*. Budapest, Deák Kiadó, 1996. (A továbbiakban: Benkő, 1996.)

¹³ Benkő, 1996. 133.

szakma előtt. A sajtótörténeti kutatásokat a szegedi Egyetemi Könyvtárban, illetve az Országgyűlési Könyvtárban végeztük. A levéltári forrásokat pedig az Országos Széchényi Könyvtár és a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, az Eötvös Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtára és Levéltárában, valamint a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban tekintettük át.

A teljesebb kép megrajzolása érdekében interjút készítettünk Gombos Gyulával, a Szabó Dezső-életmű egyik legjobb ismerőjével, Ilia Mihály irodalomtörténésszel, Püski Sándor könyvkiadóval, Szöcs Zoltánnal – aki a Szabó Dezső Emléktársaság vezetője –, valamint Féja Endrével, Féja Géza fiával.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A magyar népi mozgalom története bibliográfiai szinten – Varga Rózsának és Patyi Sándornak köszönhetően – sokkal inkább feltárt, mint az elemzés szintjén. A tematikus fejezetekre osztott Varga–Patyi-féle bibliográfia 1960-ig hatalmas anyagot tekintett át, jelentős segítséget nyújtva a téma külpolitikai vonulatainak feldolgozásához. Ugyanakkor néhány külpolitikát érintő írás kimaradt a bibliográfiából, ezeket a sajtókutatások során találtuk meg.

Az első összefoglalást a népi irodalomról Juhász Géza írta még 1942-ben.¹⁴ A népi mozgalomról máig a legátfogóbb – eredetileg a német olvasóközönség számára írt – munka Borbándi Gyula feldolgozása.¹⁵ Borbándi művének megjelenése óta Salamon Konrád munkái¹⁶ árnyalták tovább a népi mozgalomról alkotott képet. A szellemi élet háború alatti vitáiról Juhász Gyula kötete (*Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*)¹⁷, a népi-urbánus ellentét kezdeteiről pedig Nagy Sz. Péter összeállítása¹⁸ ad tájékoztatást. A népi mozgalomban résztvevők életrajzát Benkő Péter dolgozta fel. A „harmadik út” kérdéséről pedig a mozgalomhoz tartozó Gombos Gyula publikált egy kötetet.¹⁹ A népiek legjelentősebb folyóiratáról, a *Válasz*-ról három monográfia is született, kettő K. Nagy Magda²⁰ és egy Széchenyi Ágnes²¹ tollából.

Ezekre a munkákra egyaránt jellemző, hogy átfogóan, az elemzés igényével Szabó Dezső és a népi írók külpolitikához, illetve Trianonhoz való viszonyát

¹⁴ Juhász Géza: *Népi írók*. Budapest, Magyar Élet, 1942.

¹⁵ Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, Püski, 1983.

¹⁶ Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*. Budapest, Magvető, 1982. Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, Eötvös, 1989. Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987*. Budapest, Korona, 2002.

¹⁷ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, Kossuth, 1983.

¹⁸ Nagy Sz. Péter: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–47*. Budapest, Rakéta, 1990.

¹⁹ Gombos Gyula: *A harmadik út*. Budapest, Püski, 1990.

²⁰ K. Nagy Magda: *A Válasz*. Budapest, Szépirodalmi, 1963.

²¹ Széchenyi Ágnes: *„Sznobok és parasztok”. Válasz 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek*. Budapest, Argumentum, 1997. Uő. *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. Budapest, Argumentum, 2009.

nem vizsgálják. Az utóbbi időkben rendezett, a népi írókhoz kapcsolódó három konferencián²² egyedül Balogh Sándor előadása foglalkozott a népiek és a külpolitika kapcsolatával.²³ A konferencia témájából adódóan Balogh előadásában – Szabó Dezső és Németh László írásainak néhány külpolitikai vonatkozása mellett – főként a második szárszói találkozó külpolitikai aspektusait ismertette.

Szabó Dezső és Féja Géza írásainak elemzését nagyban megkönnyítette, hogy mindkét író esetében rendelkezünk egy-egy alapos bibliográfiával.²⁴ Emellett Szabó életművéről két monográfia is született Nagy Péter és Gombos Gyula tollából.²⁵ Modern, a források összességét áttekintő összegzés híján jól használható egy Szócs Zoltán összeállította emlékkönyv,²⁶ illetve Gróh Gáspár kiváló összeállításai.²⁷ Az 1930-as évek végén, majd 1991-ben ismételt kiadott tanulmánykötet (*Az egész látóhatár*²⁸) az író számos külpolitikai témájú írását tartalmazza.

Féja Géza életéről monográfia még nem készült, így dolgozatunkban az életrajz összeállításánál a magyar népi írók almanachját összeállító Benkő Péter már idézett munkájának idevonatkozó részét használtuk leginkább. Féja Géza önéletrajzi írásai²⁹ mellett cikkeinek, tanulmányainak és levelezésének egy részét fia, Féja Endre adta ki.³⁰

²² *A népi mozgalom és a magyar társadalom* – Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerk.: Sipos Levente–Tóth Pál Péter. Budapest, Napvilág, 1997. (A továbbiakban: Sipos–Tóth, 1997.) *Bal, jobb, harmadik út*. Szerk.: Dalos Rimma – Kiss Endre. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2000. „De mi a népiesség...” Szerk.: Sallai Éva. Budapest, A Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsény Intézete, 2005.

²³ Balogh Sándor: A népiek külpolitikai nézetei. In: Sipos–Tóth, 1997. 145–155.

²⁴ Budai Balogh Sándor – Hartyányi István: *Szabó Dezső bibliográfia*. Budapest, Szenci Molnár Társaság, 1996. *Féja Géza-bibliográfia*. Összeállította: Balogh Ferencz. Lásd <http://mek.oszk.hu/00000/00013/html/index.htm>

²⁵ Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Budapest, Akadémiai, 1979. (A továbbiakban: Nagy, 1979.); Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Budapest, Püski, 1989. (A továbbiakban: Gombos, 1989.)

²⁶ Szócs Zoltán: *Szabó Dezső életének áttekintő kronológiája*. Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 2000. (A továbbiakban: Szócs, 2000.)

²⁷ *Az elsodort író – In memoriam Szabó Dezső*. Szerk.: Gróh Gáspár. Budapest, Nap Kiadó, 2002. (A továbbiakban: Gróh, 2002.) *Szabó Dezső: Tanulmányok, esszék*. Szerk.: Gróh Gáspár. Budapest, Kortárs, 2007. (A továbbiakban: Gróh, 2007.)

²⁸ Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. Bp., Püski, 1991. Második, bővített kiadás.

²⁹ Féja Géza: *Szabadcsapat*. Budapest, Szépirodalmi, 1965. *Féja Géza: Lapszélre*. Budapest, Szépirodalmi, 1982. Szerk.: Féja Endre.

³⁰ Féja Géza: *Törzsek, hajítások*. Budapest, Szépirodalmi, 1978. *Féja Géza: Lelkek párbeszéde – Írók, Művek, Viták*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002. *Féja Géza levelezése*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Nap Kiadó, 2003. *Féja Géza: Márciusi Front – Írások, dokumentumok és emlékezések*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003.

I. SZABÓ DEZSŐ TRIANON-KÉPE

Szabó Dezső

I.1. Az „elsodort író”

Életútjának rövid felelevenítéséhez Gombos Gyula sorait idézzük: „Szabó Dezsőt sem írói működésében, sem emberi sorsában nem lehet megérteni, ha nem vesszük elsődlegesen figyelembe, hogy az őt hajtó szenvedélyek közt a legállandóbb és legmeghatározóbb a politika volt. Politika a szó legszélesebb – egy egész nép sorsát igazító – értelmében. [...] Kritikai, esszéista és szépírói munkássága csak ennek közös nevezőjével válik szerves egésszé.”³¹ Így érthetjük meg, hogyan válhatott a református családban nyolcadik gyermekként felcseperedő diák egy ideig a proletárdiktatúra hívévé, majd az ellenforradalom ünneplott írójává, hogy aztán a húszas évek elején a keresztény kurzus kíméletlen bírálójaként lépjen fel.

„Születtem 1879. június 10-én Kolozsvárott a Felsőszén utcában”³² – így indította Szabó Dezső *Életeim* című önéletrajzi könyvét.³³ Édesapja, Szabó József (1835–1901), a romantikus lelkületű levéltáros egész életében családi és nemzeti gyásként őrizte negyvennyolc lángját. A dzsentrí értékrendet közvetítő apa Kossuth iránti rajongása legkisebb gyermekénél, Dezsőnél is meghatározó élménnyé vált. A nagycsalád igazi összetartója az édesanya, Mille Mária (1845–1926) volt, aki az esti családi felolvasások során a *János Vitéz* vagy az *Apostol* soraival bocsátotta álomra gyermekeit.³⁴ E nemzeti romantikus szellemű családi indíttatás hangsúlyozása azért is fontos, mert ebből nő ki a későbbiekben az a sajtós Szabó Dezső-i küldetéstudat, miszerint ő „megkiáltó szó” a magyar pusztaságban.

A Kolozsvári Református Kollégium bentlakó diákjaként rebellis természetével együtt is tanárainak kedvence a mindvégig színjeles diák.³⁵ Hatalmas

³¹ Gombos, 1989. 211.

³² Szabó Dezső: *Életeim: születéseim, halálaim, feltámadásaim. Szabó Dezső Füzetek. II. (1935) 6. sz. 3.*

³³ Bátyja későbbi visszaemlékezése szerint az öccs születése kisebbfajta csodával ért fel, hiszen a várandós édesanya az akkor pusztító diftériajárvány következtében, amellet hogy elvesztette két fiúgyermekét, ő maga is megfertőződött a betegségtől. Az asszony azonban felépült, s a magzat is életben maradt. Vö. *Farcádý Jenő levelei Szabó Dezsőhöz – Válasz Az elsodort falura.* Kolozsvár, 1944. 8–9.

³⁴ Szabó Dezső szülciről, testvéreiről és róla szóló anyakönyvi adatokról lásd Szabó Dezső-hagyaték, OSZK, Kézirattár, Fond 283. 1. doboz.

³⁵ Uo. 24.

műveltséget szerez már a középiskolában, francia és olasz irodalmat eredetiben olvas. Az erdélyi évek után Budapestre kerül, s mint jogázhallgató (Szekfű Gyula évfolyamtársa³⁶) sikerül bejutnia Tisza István segítségével³⁷ az Eötvös-kollégiumba, ahová olyan kiválóságok jártak akkoriban, mint Kodály Zoltán vagy Balázs Béla. A jogi tanulmányokat feladva a budapesti bölcsészkaron szerez végül magyar–francia szakos tanári diplomát. Az Eötvös-kollégium és a francia kultúra hatást gyakoroltak Szabó szellemi fejlődésére.³⁸ Nyelvészeti tanulmányait feladva Székesfehérváron helyezkedik el tanárnak, itt azonban antiszemita tartalmú cikkei miatt botrány kerekedik személye körül, és el kell hagynia a várost.³⁹ Gondolatainak radikalizmusából és nyers szókimondó természetéből következett, hogy a Trianon előtti Magyarország legtöbbször áthelyezett tanáraként⁴⁰ „bejárta” az akkori Magyarországot (Nagyvárad, Székelyudvarhely, Sümeg, Ungvár, Lőcse).

³⁶ Szekfű Gyula – Szabó Dezsőhöz hasonlóan – az Eötvös-kollégium diákja volt. Kezdetben még baráti viszony fűzte össze a két, később egymással szembekezdülő gondolkodót. Erről a kezdeti jó viszonyról tanúskodik – többek között – Szabó Dezső Tóth Andrásnak írt levele. *Szabó Dezső – Tóth Andrásnak* (Székesfehérvár, 1906. dec. 21.). Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár. V.2726./73. A Szekfűék házába egykoron bejáratos Szabó Dezső az *Ede megévé ebédem* című politikai pamfletjében is utal a kezdeti baráti kapcsolatukra: „Szekfű Gyula fiatalságom egy része, a nyugodt szellemi gazdagodás, a gondtalan jólét napjainak egyik velejáró emléke. Sok nagy kóborlás, sok vidám poharral öntözött szellemi megáradás emlékével van kapcsolatban. Mint évtársam az Eötvös Kollégiumban, a közé a hat-hét diák közé tartozott, akik úgyszólván mindig körömben voltak.” Idézi: Gróh, 2007. 380.

³⁷ A Tisza-család számára nem volt ismeretlen Szabó Dezső, hiszen Tisza István gróf bátyjánál, Tisza Lászlónál tett szert némi mellékjövedelemre az apa, Szabó József. Emellett Szabó Dezső testvérei közül négynek is egy-egy „Tisza-leány” volt a keresztanyja, Ilonának éppen Tisza István gróf felesége. Ennek fényében nem meglepő, hogy Szabó Dezső, egyéves házitanítószkodást követően, Tisza István grófhhoz fordult azzal a tervvel, hogy az Eötvös-kollégiumba szeretne bekerülni. Tisza átnézte az ifjú érettségi bizonyítványát, intézkedett, s Szabó már másnap a kollégium lakójának tudhatta magát. Vö. *Farcádý Jenő levelei Szabó Dezsőhöz – Válasz Az elsodort falura*. Kolozsvár, 1944. 28–29.

³⁸ *Jérôme Tharaud* (1874–1953) néhány éven keresztül az Eötvös-kollégiumban a francia nyelv és irodalom professzora volt, s az író visszaemlékezése szerint őt különösen kedvelte. Nem véletlen, hogy Szabóra ekkoriban a jobboldali radikalizmus hatott elsősorban, hiszen Eötvös-kollégiumi franciatanára hazája radikális jobboldali vezérének volt éveken át titkára. Vö. Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis Program, 1989. 209.

³⁹ Nagy Péter Szabó Dezsőről szóló könyvében (Nagy, 1979. 83.) azt írja az író „tanárkorszákról”, hogy Szabó „diákjai körében igyekezett a nemzeti büszkeséget felkorbácsolni, elsősorban az osztályban lévő zsidó és szász gyerekekkel szemben”. A Szabó Dezső-hagyatékot áttekintve ez a megállapítás egyértelműen cáfolható. Szabó számos egykori tanítványa írt visszaemlékezést az íróról, ezek mindegyikéből – Nagy állításával szemben – éppen az derül ki, hogy Szabó óráin nem volt uszítás az osztályban tanuló, más nemzetiségű gyerekek ellen. Lásd – többek között – Binder Pál emlékei Szabó Dezsőről. OSZK, Kézirattár, Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok (dobozmegjelölés nélkül), 105/83.14.

⁴⁰ Bíró Zoltán: *Két nemzedék*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 114.

Tizenöt évig tartó (1904–18) tanári korszakának elején az ún. székelyudvarhelyi tanársztrájk (1910), illetve az ebből kinövő országos engedetlenségi mozgalom megszervezőjeként szerez hírnevet. Tisza Istvánnak, a volt miniszterelnöknek a sztrájkban résztvevőket kioktató soraira a *Nyugatban* kap Szabó Dezső válaszdadási lehetőséget. Az itt megjelenő „Válasz”-a Tisza István cikkére⁴¹ nemcsak országos ismertséget adott szerzőjének, hanem e bíráló révén lép be Szabó Dezső a reformokat sürgető baloldal táborába.⁴² Ettől kezdve írásai egymás után jelentek meg a baloldal vezető folyóirataiban: a *Nyugatban*, a *Huszádik Században* és a *Tettben*. Ezekben Georges Sorel nyomán vallja hogy a társadalomban az idealizált egységet csak egy szociális forradalom hozhatja meg, s az számára másodlagos, hogy ezt milyen politikai jelszóval lehet elérni. Az individualizmussal szemben a kollektivizmus hívének vallotta magát, s egy nagy kollektív rend megteremtését tűzte ki célul. Így került szembe az általa szabad verseny demokráciának nevezett és kizsákmányolónak tartott kapitalizmussal, s annak filozófiájával, a liberalizmussal.⁴³

Írásaiban már ekkor megfogalmazza: egyetlen magyar történelmi osztály létezik, a nép, s ez nála a parasztsággal azonos. A liberalizmussal való szakítás kö-

⁴¹ Szabó Dezső: Válasz nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. *Nyugat*. I. (1911) 1.sz. 809–812.

⁴² 1910 novemberében Budapesten a Nemzeti Múzeumban ülésezett a II. Országos Tanári Kongresszus, ahol Szabó Dezső közszereplése országos visszhangot váltott ki. A Székelyudvarhelyről a fővárosba utazó tanár néhány napos pesti tartózkodása alatt ellátogat a Három Hollóba, Ady Endre törzshelyére, és személyesen is megismerkednek. Ady Szabó Dezsőre gyakorolt hatását mutatja, hogy a fiatal erdélyi tanár fél év múlva Ady-matinét rendez a székelyudvarhelyi Megyeházán (1911. április 2.). Lásd Szócs, 2000. 13. Ady Endre ugyanakkor szinte szóra sem méltatja Szabó Dezsőt írásaiban. Levelet nem váltottak, a költő mindössze két rövid cikkében említette meg őt 1913-ban, ott is vele vitázva. Lásd N. Pál József: „Tisztának a tisztát őrizzük meg”. *Tanulmányok, kritikák a huszádik századi magyar irodalomról és történelemről*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2001. 53. (A továbbiakban: N. Pál, 2001.)

⁴³ 1915-ben jelenik meg „Az individualizmus csödjé” című írása a *Huszádik Században*. (Szabó Dezső: Az individualizmus csödjé. *Huszádik Század*, XVI. [1915] 8. sz. 81–94.) Írásának kiindulópontja: a világháború az előző másfél évszázad törekvéseinek elkerülhetetlen következménye. „Romanticizmus, individualizmus, kapitalizmus, szabad verseny demokrácia: íme az utolsó százötven év nehéz nyavalyája” – mondta. Véleménye szerint a liberális kapitalizmus korlátlan individualizmust, az erők uralmát és végeredményben világháborút eredményezett. A gazdasági életben az énközpontú gondolkodás felszabadította az eddig féken tartott ősi, kegyetlen ösztönöket, a politika pedig szintúgy az egyéni erők gátlástalan versenyévé vált. Innen nézve szükségszerű volt a nagy összeomlás, amelynek során az individualizmus kitombolhatta magát. A megoldás: az individualizmust el kell pusztítani, s a lelki egységet termő kollektív rend uralmát kell megvalósítani. Az énközpontú lelkiességgel szemben csak a hierarchikusan tagolt közösség összetartó ereje jelenthet védelmet. A „kollektív lelki egység” szükségességét hirdető író a keresztény monarchikus rendi világ mintájára képzelte el egy olyan központosított hatalmat, amelyből „bizonyos zsarnoki princípium” nem hiányozhat.

vetkeztében Szabó Dezső egyre jobban eltávolodott a *Nyugat* és a *Huszádik Század* szellemiségétől.⁴⁴

A polgári radikálisokkal való szakítás hátterét vizsgálva jutunk el Szabó Dezső életútjának egyik paradoxonjához. Az ellentmondás abban áll, hogy a szerző annak tudott a legkevésbé megfelelni, amit magáról hitt vagy hirdetett.⁴⁵ Gyűlölte az individualizmust, miközben közismert volt saját önimádata.⁴⁶ Folyvást ostromozta az általa minden eltévelyedés okának tudott „romantikus lelki alkatot”, de ő volt kortársai szerint is az egyik leginkább romantikus lény.⁴⁷

A világháború kitörésének második évében látott napvilágot „A francia pszichéhez”⁴⁸ című írása. A tanulmány előzménye, hogy Laczkó Géza írt egy elmarasztaló cikket a – háborúban magyarokkal szemben álló – franciákról a *Nyugatban*.⁴⁹ Szabó tüntetőleg védelmébe vette a franciákat, s kijelentette: most minden veszteség az emberiség vesztesége, a frontok bármelyik oldalán legyen is. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy hazafias kötelességből gyalázzuk a franciákat és az angolokat, mert e két nép épp oly ártatlan a háborúban, mint mi.

Ezen tanulmányához négy rövid megjegyzést teszünk:

1. Bátor, humanista hangvételű írás volt ez, főként ha figyelembe vesszük, hogy a *Nyugat* publicisztáinak java része – a szerzővel ellentétben – üdvözölte a háborút, s Naumann Mitteleuropa-tervére hivatkozva a németekkel való sorsközösség előnyei mellett érvelt.

2. Szabó Dezső írásaiban a háborút mindvégig – Ady Endréhez hasonlóan – következetesen elítélte. Korán felemelte szavát a – háborús propaganda szerint – „ellenséges népek” divatos gyalázása ellen.⁵⁰ A háború borzalma az ungvári tanárkodás éveit (1914–1917) vált alapvető élményévé. Jellemző momentum, hogy cikkei miatt állandó zaklatásban volt része, s egy alkalommal – Ungváron – perbe is fogták a német haderő elleni lázítás és az ellenség iránti rokonszenv miatt.⁵¹

⁴⁴ „Az individualizmus csödjé” című írás megjelenése után Jászi Oszkár és Szabó Dezső viszonya végképp megromlik, minek eredményeként Szabó Dezső többet nem publikál a *Huszádik Században*, s a *Nyugatban* is egyre ritkábban jelennek meg írásai.

⁴⁵ Lásd N. Pál, 2001. 51.

⁴⁶ Balzacal és Dosztojevskijjel egyenrangú regényírónak tartotta magát, holott éppen a nagyregények írásához volt legkevésbé tehetsége, amint erre az irodalomtörténészek – Nagy Pétertől Gombos Gyulán át Király Istvánig – rámutattak.

⁴⁷ Cs. Szabó László a *Hűlő árnyékban* című önéletrajzában emlékezett meg a kezdetben mesterének tartott íróról. Ebben beszél – többek között – Szabó Dezső „izomfitogtató, szertelen szíromantikájáról” is. Lásd Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982. 59.

⁴⁸ Szabó Dezső: A francia pszichéhez. *Huszádik Század*. XVI. (1915) 1. sz. 38–44.

⁴⁹ Laczkó Géza: A francia lélek keresztmetszete (Disputa). *Nyugat*. VIII. (1915) 1. sz. 24–27. Laczkó általánosításoktól hemzsegető írásában a franciák a világ legfukarabb, legcsörtetőbb, legönzőbb népeként jelennek meg.

⁵⁰ Lásd még az említett írás mellett Szabó Dezső rövid válaszát Laczkó írására. Lásd Szabó Dezső: A francia lélek keresztmetszete (Disputa). *Nyugat*. VIII. (1915) 1. sz. 168.

⁵¹ Gombos, 1989. 240.

3. A magyarságot is fenyegető német terjeszkedés bírálata, amint azt ungvári pere⁵² is bizonyítja, már megjelent az első világháború idején született írásaiban.

4. Az író politikai tárgyú írásaiban – élete végéig – nagy tisztelettel és rajongással beszélt Franciaországról, a francia kultúra vívmányairól, így nem véletlen, hogy ebben az írásában is védelmére kelt az alaptalanul megrágalmazott francia népnek.⁵³

Az őszirózsás forradalom híre Lőcsén, kalandos tanári pályafutásának utolsó állomásán érte. Budapesten eleinte mindkét forradalmat támogatta,⁵⁴ de mindkettővel ugyanilyen gyorsan szembe is fordult, még mielőtt elbuktak volna. Miért? Mert szerint a forradalmak vezetői elsikkasztották az „igazi magyar forradalmat”. A Tanácsköztársaság idején jelent meg életének legismertebb munkája, *Az elsodort falu*, amelyet betiltottak – viszont az ellenforradalmi rendszer kezdetben zászlajára tűzte.

Mivel Szabó Dezső szépirodalmi működésével is elsősorban politikai célra tört, éppen ezért érdemes megvizsgálnunk főbb regényeinek mondanivalóját témánk szempontjából. Regényei olvasásakor és értékelésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az író hajlamát a túlzásra s a túlzott egyszerűsítésre.

⁵² 1917 folyamán egy, a személyes ügyek miatt sértett tanártársa (Bódis Ferenc) bepereli őt franciabarát és németeket becsmérő kijelentéseiért, és mindenképpen hazaárulási pert szeretne csinálni az ügyből. Az eset veszélyes volt Szabóra nézve, mivel Ungvár frontváros volt, és szigorú katonai bíraskodás folyt. Ügyét a katonai bíróság a polgári bíróságnak adta át, amely a vádat bizonyítékok hiányában eljette. A bírósági huzavona fokozta az író instabil idegállapotát, aki áthelyezését kérte. A minisztérium mindkét tanárt eltávolította Ungvárról: Szabó Dezsőnek a következő tanévet Lőcsén kellett kezdenie. Lásd Nagy, 1979. 158–159.

⁵³ A több nyelvet beszélő Szabó Dezső a franciát szerette legjobban, s a nyugat-európai kultúrkörön belül is a francia kultúra állt hozzá legközelebb. Ez nyilván összefügg azzal, hogy az eredetileg nyelvésznek készülő magyar–francia szakos ifjú az 1905–06-os tanévet állami ösztöndíjasként Párizsban töltötte, s életének további menetére meghatározó fontosságúnak bizonyult ez az év. (1928-ig még hét alkalommal járt Franciaországban.) Az első franciaországi út valósággal lenyűgözte a fiatal nyelvészpalántát. Erről tanúskodik első párizsi útjáról beszámoló levele, melyet barátjához, a hozzá hasonlóan francia szakos Tóth András-hoz írt. Lásd *Szabó Dezső – Tóth Andrásnak*. (Párizs, 1905. szept. 6.) Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 2726/24.

⁵⁴ Vö. Szabó Dezső: Az egész emberért. *Nyugat*. XII. (1919) 1. sz. 453–458.

I.1.1. AZ ELSODORT FALU

*Az elsodort falu*⁵⁵ című regénye még Trianon előtt íródott. A mű megírásának gondolata 1915-ben Ungváron fogalmazódott meg az íróban,⁵⁶ de a háborús borzalmak (ágyúzástól remegő ablakok, sebesültek ezreit, halottak százait szállító katonavonatok, kolerajárvány, félelem az oroszok beözönlésétől) okozta idegi kimerültség miatt akkor nem tudta megírni művét. 1917-ben a frontközeli Ungvár után a nyugalom szigetét jelentő Lőcsére került tanárnak, ahol lázas munkával 1918 őszére megírta a következő év tavaszán megjelenő regényt.⁵⁷ Fülep Lajos, a regény első bírálója az eszmetárs regényét vizsgálva megállapította, hogy a mű célja „hosszmeteszben bemutatni a mai magyarság pusztulását, ennek a pusztulásnak egész eposéját, benne az eposéba illő nagy katasztrófával, a háború[va] és következményeivel”.⁵⁸ Németh László szerint a regény „Szabó Dezső életét kimondó, legjelentékenyebb műve, a magyar irodalomtörténetből ki nem fakítható remek. [...] – amely – minden magyar problémát felkavar, minden társadalmi osztályt felmutat”.⁵⁹ A magyar sorskérdéseket vizsgálni szándékozó író e munkájában sötét, riasztó színekkel festette meg a tízes évek Magyarországának állapotát. Egyre növekvő aggodalommal figyelte hazája sorsát, s megpróbált feleletet adni a háború örvényébe került ország hanyatlására.

Az író aggodalmának oka egyfelől, hogy a világháborúban – amely, mint mondja, nem miattunk és értünk folyik – magyarok vesznek el, akik önként és dalolva mennek meghalni másokért. Másfelől az örök magyarságot szimbolizáló, s a harmonikus falusi világot megtestesítő székely falut elsöpörte a háború és az (idegen) tőke megjelenése. Az író tehát a regényben egy magyar falu hanyatlásának bemutatásán keresztül az ország pusztulását ábrázolja. A világháborúba belesodródó országról így írt *Az elsodort faluban*:

„Most elindul újra öklelni a fiatal magyar bika s a háborúból, mint egy mitológikus káoszról fog ömleni a vér, a fájdalom, a nyomorúság, a pénz, a jövő. Kié lesz a vér? A mienk. És meglátod: pénz, élvezet, jövő, az mind a kis

⁵⁵ A regény címválasztását az író Farkas Lászlónak, a regényt kiadó Táltos Kiadó igazgatójának a következőkkel indokolta: „[...] Erdélyben van egy falu, egy kis patak mentén húzódik a völgynek lefelé. Ezt a falut az évtizedek, vagy talán évszázadok folyamán nagyon sokszor elsodorta egy-egy áradásos esztendőben a lezuhogó, megdagadt patak. A fakalyibákat elvitte, a követ, a téglát szétdobálta az ár. Aztán elmúlt a vész, az elmenekült lakosság visszaszivárgott és fölépítette a falut ugyanazon a helyen.” Lásd Farkas László Szabó Dezsőről (1963). OSZK, Kézirattár, Fond 283, 3. doboz, a visszaemlékezés 5. oldala.

⁵⁶ Az ungvári Korona Kávéházban el is kezdte írni – *Az elsodort falu* címen –, de akkor még csak novellának szánta, bár azt sem fejezte be. Vö. Szőcs, 2000. 19.

⁵⁷ Szőcs, 2000. 20.

⁵⁸ Fülep Lajos: Szabó Dezső regénye (*Az elsodort falu*). *Nyugat*. XII. (1919) 16–17. sz. 1022. (A továbbiakban: Fülep, 1919.)

⁵⁹ Németh, 1928. 580.

okosoké, az ügyes uszítóké. Mi elhullunk, szétdöglünk a háborútól, betegség-től, s idegen fajok fogják fejni a történelem megduzzadt tőgyét.”⁶⁰

Az itt megjelenő idegenellenesség már nemcsak a magyar külpolitikát szerte meghatározó németekre, hanem a zsidóságra is kiterjed. Ugyanakkor Király István rámutatott arra, „hogy ha formálisan a zsidóságon keresztül konkretizálódott ez az idegenség: a lényeket nézve a német hódításra esett itt a hangsúly”.⁶¹ Király szerint a zsidóságnak elsősorban az idegen (német) erővel való együttműködését kritizálja a regény, „s innen szemlélve másodlagos motívumot jelentett csupán az antiszemitizmus”.⁶² Mindenesetre tény, hogy az ellenforradalom pontosan azért karolta fel a regényt, amiért a proletárdiktatúra ki-
közösi-
tette: zsidóellenes éle miatt. S erre az sem lehetett mentség, hogy a regény valójában „mindenellenes” volt: ellene volt mindennek, ami a régi Magyarországot, annak uralmi rendszerét és közvélekedését jelentette. A regény az idegenek (zsidók, németek, románok, szlávok) mellett kíméletlen kritikát adott az úri-dzsentri középosztály romlásáról⁶³ s a lebzselő arisztokratákról. Az egyetlen kivétel a magyar parasztság, amelynek ábrázolásánál az ítélezést fölváltja a csodálat. Az író szerint, amíg a magyar paraszttól elveszik a földet az idegenek, legyenek bár zsidó, német, oláh vagy bármilyen nemzetiségűek, addig Magyarországnak nincs és nem is lesz jövője.

Itt jelezzük, hogy az *idegenellenesség* fontos része Szabó Dezső történelem-szemléletének. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy az egész magyar történelem – a kuruc történetpolitikai gondolkodókhoz hasonlóan – nála is idegenek és magyarok folytonos küzdelmét jelentette. S mivel a nemzeti identitás megőrzésének gondolata volt Szabó Dezső történelemszemléletének fundamentuma, ezért az „idegenek” ellen fellépő lázadók – Koppány, Dózsa György, kurucok, negyvennyolcasok – mindvégig közel álltak hozzá. Az író felfogásában az idegenekkel vívott küzdelem Szent István korában kezdődött el, s az 1867-es kiegyezéssel érte el tetőpontját. Államalapító királyunk óta idegen fajok nyomják el a magyart: az államélet legfőbb irányításánál idegen érdekek befolyása érvényesül, „a hitet hirdető idegen, a betűt tanító idegen, a várost építő idegen, a bányászatot, pénzverést űző [...] idegen dús adományokat, kiváltságokat kap az országban”.⁶⁴ Ebből (a teljesen téves diagnózisból) pedig azt a (teljesen téves) következtetést vonja le az író, hogy ebben az országban előny volt idegennek és tragédia magyarnak lenni. A magyarság gyarmatosítását és az idegenek térfoglalását Szabó szerint a Habsburg-uralom tette lehetővé. Az a Habsburg-dinasztia, mely „a végső oka minden eddigi tragédiáknak”.⁶⁵

⁶⁰ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Budapest, Püski, 1995. 303. (A továbbiakban: Szabó, 1995.)

⁶¹ Király István: Az ellentmondások írója – Szabó Dezső. *Alföld*. XXIX. (1986) 10. sz. 45.

⁶² Uo. 46.

⁶³ Németh László szerint a regényben megjelenő középosztály „egy buta idealizmus porázán urak kutyája s a vezetéstelen nép otromba bűnökbe tékozolja gyönyörű erejét”. In: Németh, 1928. 580.

⁶⁴ Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé. Második tanulmány: A nemzeti megtartás és haladás elemei. 1. Faji politika vagy állampolitika. *Aurora*. I. (1923) 2. sz. 84.

⁶⁵ Szabó Dezső: Zugligeti levelek. Tizedik Levél: Kossuth. *Esti Kurír*. V. (1927. nov. 6.) 252. sz. 6.

Az idegenek ezer éve tartó térfoglalása (ezzel párhuzamosan a magyarság háttérbe szorulása) döntő mértékben járult hozzá a történelmi Magyarország összeomlásához.⁶⁶

Így érthető meg, hogy miért menekül az író *Az elsodort faluba* (az „idegekkel” szemben) a faluhoz, a parasztsághoz és az azzal azonosított örök magyarsághoz. A nemzet hanyatlása tehát szükségessé teszi a megváltó szándékot, s ez a szándék a regény paraszti származású főhősében (Böjthe János) jelenik meg. „Ő az egészség szemben a betegséggel, az erkölcs az erkölcstelenséggel, az erő a gyengeséggel: ő a falujához, a néphez, az anyaföldhöz visszatért magyar úr, férfi és író, a gyermekszemű zseni és a romlatlan, ösegeszségű óriás. Aki a háború pusztítása után is visszatért a faluba, hogy felépítse: ő a jövőndő, a magyarság reménye...”⁶⁷

1.1.2. A FORRADALMAK SODRÁSÁBAN

1918. október 17-én Tisza István a parlamentben bejelentette, hogy Magyarország a háborút elvesztette. Október 31-én Budapesten kitört az őszirozsás forradalom, s még aznap Tisza István grófot meggyilkolták. Szabó megrendült cikket írt a volt miniszterelnökről.⁶⁸

Az ellenforradalom alatt megjelenő tanulmányban a szerző választ próbált adni Tisza és – tágabb értelemben – a magyarság tragédiájára. Szerinte Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején a kiegyezési politikát csak a liberalizmus és a demokrácia [sic!] bekapcsolásával lehetett megvalósítani. A magyarság azonban az ezeréves egyéniségétől idegen, hirtelen nyakába szakadó demokráciára a legkevésbé sem volt felkészülve. A nyugati demokrácia előiskoláinak számító tényezők (városok, ipar, kereskedelem) Magyarországon hiányoztak. Sőt a nemzeti összefogás is hiányzott: „a hitbeli, politikai [...] véres hercehurcák, ahol magyar tépte a magyart, feloldották a védő faji öntudatot, s hozzászoktattak, hogy bármily idegennel összefogjunk [...], sőt mi több: esetleg még a vezetést is átadjuk neki.”

Tisza Kálmán kormányzása alatt a közéletet „idegen fajok öntik el”, s megszületik egy középosztály, mely „nemcsak nem kifejezője, hanem kilencven percentben határozott tagadása a magyarságnak”. A szabad versenyre épülő liberalizmus végeredményben kiszorította az életből a magyart. (A dzsentri státuszvesztése egyre inkább nemzeti tragédiává szélesedik e gondolatmenetben.

⁶⁶ Szabó Dezső szerint hazugság az összeomlást tisztán csak az 1867-től uralkodó liberalizmus csődjével magyarázni, szerinte a történelmi Magyarország összeomlása „csődje az egész Szent Istvántól folyó állami politikának”. In: Szabó, *Aurora*, 1923. 88.

⁶⁷ Fülep, 1919. 1023.

⁶⁸ Szabó Dezső: Gr. Tisza István. *Ifjak Szava*. (1919. november 23.) 2–6. Az írást újraközlí: Szabó Dezső: *Egyenes úton*. Budapest, Püski, 2003. I. k. 174–181. (A továbbiakban: Szabó, 2003.)

Az *elsodort faluban* oly keményen bírált dzsentri középosztály itt a magyarság megtartó elemeként jelenik meg!)

Ezt a politikát örökölte Tisza István, aki származása, neveltetése miatt képtelen volt változtatni a magyarság helyzetén. Sőt a gazdasági és politikai élet irányítása az ő vezetése alatt került az író szerint teljesen a zsidóság kezébe, miközben a magyarság egy nemzetiséget sem tudott maga mellé állítani az élet versenyében. Tiszának a világháborúban kellett a magyar érdekeket védeni úgy, hogy a közeledő konfliktus a legvédecombebb helyzetben találja Magyarországot. Szabó szerint mindaz, amit Tisza a külpolitikában tett, „egy mélyen elgondolt rendszer s egy kétségbeesetten magyar szorongás ténye volt, amely éppen faja érdekében elutasított minden hazard kalandorkodást”. Azaz az író megvédi Tisza *István* külpolitikáját (apját nem!), s az írás további részében is a volt kormányfő tragikus magyar sorsát domborítja ki. Ez azért is figyelemre méltó, mert Szabó Dezső a háború alatt élesen szemben állt Tisza István politikájával,⁶⁹ s a kiegyezés utáni fejlődés kisiklásaiért későbbi írásaiban is mindvégig a két Tiszát okolta a legjobban.⁷⁰

Utóbbi állítást támasztja alá az 1926-ban újraközölt Tisza István-íráshoz fűzött lábjegyzet: „Ez az egyetlen írásom, melyre elmondhatom: mindent adnék, hogy meg nem írttá tegyem. Nem a benne lévő történelmi megmutatásokért, melyek helyesek, s melyeket sváb filozópter történetíróink saját használatra kölcsönözgettek át. Hanem: mert Tisza alakját az akkori napok hangulatában a bennem élő tragédia arányára nagyítottam és szimpatikussá festettem. *Tisza mindenképpen középszerű jelenség volt s neki és apjának van a legtöbb felelőssége a magyarság mindenféle tragédiájában.*”⁷¹ (Kiemelés – P. G.)

Látható, hogy az író képtelen felmérni az uralkodó körök és Tisza tényleges szerepét az első világháborúhoz vezető úton, miközben a miniszterelnök képességeit méltatlanul alulbecsüli, tényleges hatalompolitikai szerepéből pedig keveset lát meg. A lábjegyzetben Szabó bizonyosan Szekfű Gyulára, illetve annak „hanyatlástörténeti” munkájára, a *Három nemzedékre* utal. Saját szerepét eltolozva sejteti, hogy Szekfű művének alap gondolatát, miszerint az elmúlt évtizedek hanyatlásáért a liberalizmus felelős, a történész tőle vette át.⁷²

⁶⁹ Gombos, 1989. 250.

⁷⁰ Lásd – többek között – Szabó Dezső: Tisza István alakja. *Élet és Irodalom*. I. (1923. aug.) 6. sz. 73.

⁷¹ Szabó, 2003. 174.

⁷² Szekfű műve ugyan antiliberalis jellegében hasonlóságot mutat Szabó hanyatlásképeivel, ám lényeges különbség mutatkozik az 1918–19-es forradalmak megítélésakor. Szekfű szerint a történelmi Magyarország felbomlásáért a felelősség nem egyszerűen a forradalmakat terheli (hiszen azok már a hanyatlás következményei), hanem – többek között – azokat a múlt századi politikusokat, akik az elmúlt ötven évet közjogi kuruckodással terheltek meg, s így elterelték a figyelmet a szükséges feladatokról (például a zsidóság elleni védekezésről). Szekfű Tisza István szerepét – a költő Adyval párba állítva a miniszterelnök pályáját – árnyaltan, az erényeket (erkölcsös, bátor, őszinte, „romlatlan magyar jellem”) és hibákat (a hanyatlás valódi okait – az igazi reformer Széchenyitől eltérően – nem látja meg, a parlament szerepét túlbecsüli, formalisztikus-doktriner gondolkodás jellemzi) egyaránt számbavéve igyekszik bemutatni, míg Szabó – a fent említett, kivételnek tekinthető 1919-es

I.1.3. MEGERED AZ ESŐ

1919 és 1920 fordulóján született *Az elsodort falu* folytatásának szánt *Megered az eső*⁷³ című regénytöredék. A háborús Magyarország után a két forradalmat kívánta bemutatni az író. E befejezetlen munkában a forradalmak vezetőiben csalódott író gyűlölettel ábrázolta „idegen” szereplői (zsidók, szlovákok) mellett a magyarokat is. Itt már egyértelműen a kisszerű fővárosi (elsősorban zsidó) értelmiségieket tartotta felelősnek az országban uralkodó káoszért. Természetükben örökletesen benne rejlő hibáikkal magyarázta a szétesés felé haladó ország tragédiáját.

Mire a regénytöredék a Bartha Miklós Társaság kiadásában⁷⁴ megjelent, már maga az író is távol került ettől a determinációs szemlélettől. Az 1931-es kiadású *Megered az eső* utószavában⁷⁵ Szabó Dezső már indulattól mentesen igyekszik válaszolni a történelmi forduló kérdéseire, s a forradalom szükségszerűségét ugyanúgy elismeri,⁷⁶ mint a zsidósággal való együttműködés alapkövetelményét.⁷⁷ Az író ugyanitt leszögezte: a két forradalom irányítóit nem forradalmárságukért támadta, hanem azért, mert nem nőttek fel a kívánt történelmi feladathoz. Az „utóbúsulással” együtt is kijelenthetjük, hogy a csonkán maradt, indulatszulte regény – a későbbi vállalkozásokat is figyelembe véve – az író legkevésbé sikerült munkái közé tartozik, mely nem sikert, hanem kínos magyarázkodások sorát hozta.

írást nem számítva – negatívan. Szekfű Tisza-képéhez lásd Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007. 369–377.

⁷³ Szabó Dezső: *Megered az eső*. Regénytöredék. Előszóval és Utó-búsulással. Budapest, Bartha Miklós Társaság, 1931. Legújabban: Szabó Dezső: *Megered az eső*. Budapest, Pesti Szalon, 1996. (A továbbiakban: Szabó, 1996.)

⁷⁴ A Bartha Miklós Társaságot Szász Béla alapította a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetségéből. A szervezet Fábián Dániel vezetése alatt tett szert nagyobb ismertségre. Fábián visszaemlékezésében kiemeli, hogy a Társaság „az első szakaszban százszázalékosan Szabó Dezső tanítására alapult”. A szervezet tagjai Ady és Móricz mellett Szabó Dezsőt tekintették példaképüknek, ezzel magyarázható a regénytöredék kiadásának a felkarolása is. Szabó összeférhetetlen természetét mutatja, hogy ezzel a szervezettel sem tudott hosszabb távon együttműködni. Fábián a harmincas évek közepére datálja a szakítást, amikor is Szabó a *Toll* című folyóiratnak nyilatkozva „szélhámos társaságnak” nevezte a Bartha Miklós Társaságot. Lásd Dr. Fábián Dániel visszaemlékezése Szabó Dezsőről. OSZK, Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, 1. doboz, „Szabó Dezső-dokumentáció” része.

⁷⁵ Bodnár György: *A Megered az eső*, mint korrajz. Kísérőtanulmány a regénytöredék 1996-os kiadásához. In: Szabó, 1996. 313–318.

⁷⁶ „Nem az volt a baj, hogy forradalom volt, hanem éppen az, hogy ezt az esedékes magyar forradalmat elsikkasztották.” In: Szabó, 1996. 309–310.

⁷⁷ „Én ebben az országban a becsületes magyar-zsidó együttműködést mindkét faj s egy emberibb jövő alapszükségének tartom.” In: Szabó, 1996. 311.

I.1.4. A HORTHY-RENDSZER KRITIKUSA

Szabó Dezső a keresztény-nemzeti kurzus támogatójaként remélt új lehetőséget a magyarságnak, mindenekelőtt a magyar parasztságnak. A kiábrándulása azonban – a gyökeres reformok elmaradását követően – ismét teljes lett, és ennek következtében a Horthy-rendszerrel való éles szembefordulása is. Élete hátralévő részében sem a jobb-, sem a baloldal nem fogadta be, s 1921-től kezdve már egyre kevésbé volt lap, ahová írhatott volna. Ezért próbálkozott a húszas években az író saját folyóiratok indításával (*Aurora*, *Élet és Irodalom*, *Kritikai Füzetek*). Bár e lapok anyagilag sorra megbuktak, mégis fontosak, hisz Szabó Dezső itt kezdte meg a magyar állapotok tudatos felmérését. Ezen írásaival jelentős hatást gyakorolt a háború után felnövekvő fiatal nemzedékre, köztük a későbbi népi írókra.

Mi lehetett népszerűségének titka? Miért írhatták róla, hogy a húszas esztendőök elején egyszerre volt ő a „magyar pódium” és a korszerű színház? Féja Géza⁷⁸ – aki a húszas évek elején sokakhoz hasonlóan az író „megmámorosodott híve” volt – Szabó Dezső hatását a következő tényezőkkel magyarázta: „Tanított, prédikált, ostromozott, és akár a hivatásos színészek, szerepeket játszott.” Személyiségében Féja három szerepet talált, melyek „modern prófétává” tehettek: rendkívüli tehetségű író, ripackodásba csapó színész s egy református pap is élt benne.⁷⁹

Cs. Szabó László visszaemlékezésében szintén felfedezi Szabó Dezső jellemében a szerepeket játszó színészt, aki előadásai során „válogatás nélkül kíméletlen volt jobbra, balra”.⁸⁰ Azaz népszerűségéhez szónoki tehetsége⁸¹ mellett

⁷⁸ Szabó az általa szerkesztett *Élet és Irodalom*ban rendszeres munkatársként számíthatott – többek között – Féja Gézára, akire *Az elsodort falu* szerzője ekkoriban nagy hatást gyakorolt. Erre példa Féjának az író pályáját méltató írása. Lásd Féja Géza: Szabó Dezső. *Élet és Irodalom*. I. (1923. márc. 20.) 1. sz. 1–13. Lásd még: Féja Géza: *Lapszélre*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Szépirodalmi, 1982. 97.

⁷⁹ Féja Géza: *Szabadcsapat*. Budapest, Szépirodalmi, 1965. 60–61. (A továbbiakban: Féja, 1965.)

⁸⁰ Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Budapest, Gondolat, 1991. 65.

⁸¹ Bartha Miklós szerint óriási műveltség áradt Szabó Dezső szónoklataiból, nem véletlen, hogy a régi képviselőházban például 2-3 ezres hallgatóság volt rá kíváncsi 1927-ben. (Lásd Budai Balogh Sándor idézi Fábán Dániel 1961. május 27-i nyilatkozatát Szabó Dezsőről. OSZK, Kézirattár, Fond 283, 4.doboz, 4.) Farkas László, a Táltos Könyvkiadó igazgatója a fenti helyszínen mellett a Műegyetem gólyavárában tartott Szabó Dezső-előadásokra emlékezve írja, hogy „az előadásoknak nagy sikere volt”. (1962. május 12-i nyilatkozat, uo.) Keresztury Dezső akadémikus megemlíti, hogy részt vett a régi képviselőházi, majd a Zeneművészeti Főiskolán tartott előadásokon is, ezeken az író „csodálatosan ragadta magával a hallgatóságot”. (1960. május 5-i nyilatkozat, uo.) Kiss Ferenc színművész ezt írja az előadások kapcsán: „Óriási előadók, óriási szónokok voltak! Tökéletes mondatfűzés jellemezte. Ő volt a magyar beszéd Paganinije, Danton hite és Robespierre esze! Azelőtt Apponyi Albertet tartották a legnagyobb szónoknak. Meggyőződése, hogy Szabó Dezső sokkal szuggesztívebb előadó volt.” (1961 nyarán elmondott nyilatkozatából, uo.) A szubjektív visszaemlé-

vélhetően hozzájárult, hogy egyetlen hatalom sem tudta kompromittálni, nyers és olykor kegyetlen kritikájával szemben állt a mindenkori hivatalos Magyarországgal. Ugyanakkor Szabó Dezső önimádata⁸² és összeférhetetlen természetete miatt tartós emberi kapcsolatokat nem tudott kialakítani, így a fiatal írók összefogására nem volt, nem lehetett képes.

Ebben bizonyára szerepet játszott az otthonról hozott családi örökség is. Alkoholista apjának önpusztító életmódját ugyan nem folytatta, ám az apa indulatos dühkitörései, ha tompítva is, de benne is tovább éltek. Előadásai közben gyakran öntötte el az indulat eltorzult arcát, írásaiban pedig olykor kíméletlen kritikát gyakorolt kortársairól. Úgy érezte, nem kímélhet senkit, sem a sváb származású minisztert, sem a „zsidó bankárt”, hisz szemléletében egyaránt a parasztság (=magyarság) elnyomóiként jelentek meg. Általánosító, túlzó bírállataiban tehát a tartalmi elem mellett a származás is gyakran helyet kapott. Önmagával szemben viszont feltétlen tekintélytisztelést követelt, az óvatos kritika is a kapcsolat megszakítását vonhatta maga után.

A népiek tehát mint gondolatébresztő, a társadalmi igazságtalanságokra kíméletlenül rámutató, a parasztságot a közbeszéd homlokterébe emelni igyekvő író tisztelették. Persze nekik sem volt rokonszenves gögje, önimádata, heroizáló és dramatizáló hajlama, amelyek lehetetlenné tették, hogy egy nemzedék irányítója legyen.

Rendszert bíráló írásai miatt folyamatos támadások érték, ennek következtében Szabó Dezső elhatározta, hogy elhagyja Magyarországot.⁸³ Az önkéntes olaszországi emigrációból azonban mindössze négy hónap távollét lett, s 1925 márciusában már Szegeden találjuk az író.⁸⁴ Ez a tény azért kiemelendő, mert a délföldi liberális lapban (*Szeged*) megjelentett cikkeiben már az általa elképzelt „magyar demokrácia” megvalósítását jelölte meg célul. 1927-től a szintén szabadelvű-ellenzéki – Rassay Károly főszerkesztőjével fémjelzett – *Esti Kurir*-ban publikált, s e lap hasábjain vázolta fel először a kelet-európai összefogás gondolatát.⁸⁵ 1928-ban rövid ideig – az ekkor Szabó Dezső hívének számító – Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, az *Előőr*-ben jelentek meg – külpolitikával is

kezésben láthatóan túlzó megállapításokkal is találkozunk, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Szabó Dezső szónoklatai harminc évvel az előadások után is ilyen élénk és egyöntetű visszhangot váltottak ki az egykori hallgatóságban.

⁸² „Eleinte teljesen lebilincselte folyamra emlékeztető szellemi áradása – írja róla Féja Géza –, előadó játékának nem közönséges izgalma, bőségesen csorduló, füszeres szellemessége, de nemsokára gondolkodóba ejtett, olykor émelyített, majd taszítani kezdett egyre pörében elővillanó emberi lényre. Ömlött és ömlengett [...], önimádatában Nietzsche megtestesült Übermenschének vélte magát [...] Elfárasztotta az embert, mivel ébredéstől horkolásig szüntelenül hangsúlyozta magát, színjátszott, feltűnésre pályázott.” Lásd Féja, 1965. 65.

⁸³ Szabó Dezső ma délután elutazott Olaszországba. „Nem Coriolánusként hagyom el hazámat” (interjú). *Pesti Napló*. (1924. okt. 19.) 11.

⁸⁴ Vör György: Öt hónapi bujdosás után szerdán este Szabó Dezső, a magyar Danton Szegedre jött (interjú). *Szeged*. (1925. márc. 6.) 3.

⁸⁵ Szabó Dezső: Zugligeti levelek. Tizedik levél: Kossuth. *Esti Kurir*. 1927. november 6. (Az írás pontos keltezése: Budagyöngye, 1927. okt. 4.)

foglalkozó – írásai.⁸⁶ A húszas és a harmincas évek fordulója jelentette életének addigi legnehezebb – éhezésektől sem mentes – szakaszát. Ennek oka a világválság magyarországi begyűrűzése mellett az író kirekesztettségében rejlik.⁸⁷

1.1.5. AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR

1934-ben mégis sikerült talpra állnia egy újabb saját folyóirat, a *Szabó Dezső Füzetek* megindításával. A *Füzeteket* Szabó Dezső maga írta tele, lapjain szerepeltek vezércikkek, esszék, vitairatok, pamfletek, miniszterelnököknek írt nyílt

⁸⁶ 1928. március 15-én indult útjára Bajcsy-Zsilinszky Endre lapja, az *Előrs*. Szabó Dezső főmunkatársa lett a lapnak. Ebben nagy szerepe volt a főszerkesztő Bajcsy-Zsilinszkynek, mint Szabó Dezső régi hívének, és Vass József népjóléti miniszternek, aki finanszírozta az ellenzéki folyóiratot. Szabó és Bajcsy-Zsilinszky barátságát bizonyítja egy 1928-as keltezésű levél (Lásd Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső bizalmas levelei. *Irodalomtörténeti Közlemények*. LXXXVII. (1983) 5. sz. 536–537.), melyben Bajcsy-Zsilinszky felajánlja, hogy közvetít az írónak egy, a kormányzóhoz eljuttatandó nyugdíjkérelem (vagy tanári végkielégítés) ügyében. (Szabó 1919-ben önként mondott le a nyugdíjról. Nehéz időszakokban igyekezett a jogosultságot visszaszerezni.) A kérelmet a terv szerint az a Vass József is megtámogatná, aki még az 1906 és 1908 közötti években került kitűnő barátságba Szabó Dezsővel a székesfehérvári tanárkodás idején. Az író és Bajcsy-Zsilinszky Endre bizalmas kapcsolatára, valamint Szabó anyagi helyzetére utalnak a fent említett levélből idézett következő sorok: „Egyébként csak egész egyszerű hivatalos kérvényről volna szó, abban elmondhatnád, hol meddig szolgáltál s hogyan estél el a nyugdíjtól. A többi már az én dolgom. V. Atya a tervet jónak találja s a legnagyobb örömmel karolja fel. Mihelyt hazajövök, kézbe venném a dolgot. Addig is kértem a még esedékes 150.-P.-t. De reményem van rá, hogy még ebben a hónapban fogok tudni ezen kívül is pár száz pengőt – úgy 400–500-at Hozzád juttatni. Érzem és kötelességül érzem, hogy a Te anyagi egzisztenciád ügyét még az évben valahogy, de véglegesen rendezni kell. Rám minden tekintetben számíthatsz. Őszinte tisztelettel és szeretettel híved: v. Bajcsy-Zsilinszky, Budapest, 1928. aug.4.” A levélben említett V. Atya Vass József katolikus főpap, aki ily módon kívánt segíteni régi barátján. (A kormány mögötti Vass-féle „akciók” kenyeret juttattak – többek között – Féja Géznak, József Attilának, Szabó Pálnak és más szegény íróknak. (Uo. 537.) A nyugdíjból végül nem lett semmi – Szabó a kérvényt valószínűleg nem írta meg, de a miniszteri „segélyek” eljutottak az íróhoz, akiben ekkor született meg az elhatározás: 3 év után újra Franciaországba utazik. Most volt erre mód, hiszen több forrásból is – a segélyeknél nagyobb összegű – pénzhez jutott. (Zsilinszky Gábor, Bajcsy-Zsilinszky Endre öccse, aki ekkor a Stádium könyvkiadó vezérigazgatója volt, 1928. május 30-án 1200 pengőért megvette az írótól annak gyűjteményes esszékötetét, majd ugyanő augusztus folyamán további 300 pengőt utalt át előlegként az írónak egy készülő regény megírására. Lásd Zsilinszky Gábor levele Szabó Dezsőhöz, Uo. 538.) A Párizsban megírt esszék, levelek Bajcsy-Zsilinszky Endre említett lapjában, az *Előrs*-ben jelentek meg 1928 őszén. Vö. Féja 1982. 94–101.

⁸⁷ A *Kritikai Füzetek* 1929-es bukása óta gyakorlatilag nincs semmi jövedelme, hívei segítik ekkor. Vö. Szűcs Nándor: Egy hónap óta bezárt lakásban éhezik Szabó Dezső (interjú). *Újság*. (1932. nov. 13.) 5–6. Elhúzódó nehéz anyagi helyzetére utalnak a hat évvel később általa papírra vetett sorok: „Szépen kérem a Tanácsos Urat, szíveskedjék nekem Kétszáz p. Segélyt azonnali kifizetésre kiutalni. Nem okolom meg kérésemet, mert ez talán még szomorúbb volna az okok átélésénél.” *Szabó Dezső – Ismeretlenbe*. 1935. aug. 9. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 974.

levelek. Az újság egy-egy száma átlagosan hetven oldalból állt, s a folyóirat évente tízszer jelent meg.⁸⁸ A *Szabó Dezső Füzetek*ből megszerkesztett, *Az egész látóhatár* címen megjelent tanulmánykötetet Püski Sándor adta ki – először – 1939-ben. Jellemző a korra és Szabó Dezső habitusára a kötet megjelenése kapcsán kialakult bonyodalom, amelyre Püski Sándor könyvkiadó így emlékezett vissza:

„A háború kitörése miatt bevezetett cenzúrára hivatkozva megkaptuk az értesítést, miszerint a tanulmánykötet a németellenes részek miatt nem sokszorosítható. Ekkor felkerestem az író, s bemutattam neki a tiltó pecsétet. Ő nem ijedt meg, hisz tudta, a fővárosi főügyész a tisztelői közé tartozik. Bary Zoltán (a főügyész – P. G.) végül személyesen nézte át a kiadandó kötetet, s harminc különösen erős németellenes rész híján végül engedélyezte az 1100 oldalas munka kiadását.”⁸⁹

Így jelenhetett meg *Az egész látóhatár* 1939 karácsonyán.⁹⁰ A szenvedélyes és megalkuvás nélküli németellenes írások mellett szinte nem volt a magyar világnak olyan problémája, amivel Szabó Dezső e tanulmánykötetben ne foglalkozott volna.⁹¹ Az élet minden területét átfogó, politikusi látásmód lényegét ő maga így foglalta össze: „A politikus, az államférfi lelkialkatának alap-meghatározottsága kétségen kívül: az egyetemes látás.”⁹² A kötet egyik tanulmányában így írt ennek kapcsán: „Minden mozdulatom, minden szavam egyetlen indítása: a magyar életérdekek teljes látóköre, az önálló független magyar történelmi műhely megépítése, a magyarság védelme, megmaradása.”⁹³ A *Füzetek* megjelenésének az 1942-es ún. ponyvarendelet⁹⁴ vetett véget.

⁸⁸ A *Szabó Dezső Füzetek*ről bővebben lásd, 1979. 491–516., illetve: Gombos, 1989. 316–320.

⁸⁹ *Az egész látóhatár* körüli huzavonáról tanúskodott Szabó Dezső Bary Zoltánnak írt levele, melyben az író a következő panasszal fordul a főügyészhez: „E levelet átadó Dr. Püski Sándorné el fogja mondani, hogyan viselkedik az ügyészség egy könyvvel szemben, melynek a karácsonyi piacon meg kell jelennie s mely két cenzúrán átmert. Nagyon kérem Főügyész Urat, kegyeskedjék odahatni, hogy a már megcenzúrázott könyvet azonnal kiadják.” Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár.

⁹⁰ *Püski Sándor-interjú*. Kézirat. Készítette a szerző 1999-ben.

⁹¹ Az író a kelet-európai útkeresés mellett foglalkozott többek között a történetírás, népdal, irodalom, egyke, olimpia, hadsereg, pedagógia és a kisebbség kérdése kapcsán felmerülő problémákkal.

⁹² Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. I. k., Budapest, Magyar Élet, 1939. Előszó. 4. Az írást újraközi: Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. I. k. Budapest, Püski, 1991. (A későbbiekben az 1991-es tanulmánykötetben is olvasható írások megjelenési helyét rövidítve közöljük. Az első kötetben szereplő írás esetében EL1, míg a másodiknál EL2 rövidítést használunk.)

⁹³ Szabó Dezső: Az antijudaizmus bírálata. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 38. sz. 1938. május, 38. (Megjegyzés: A *Szabó Dezső Füzetek* – továbbiakban: SZDF – 1–30. száma után az író új címet adott *Füzetek*-nek: *Szabó Dezső Újabb Művei* – továbbiakban: SZDÚM.)

⁹⁴ 1942 júliusában a háborús papírhíányra hivatkozva bevezették az ún. „ponyvarendelet”: az összes kisnyomtatvány (beleértve a folyóiratokat is!) az eddigieknél sokkal szigorúbb cenzúrázási procedúra után kerülhetett nyomdába. Az intézkedés célja az volt, hogy a töménytelen mennyiségű olcsó ponyvakiadványokat korlátozza, ugyanakkor a nemkíván-

I.1.6. AZ UTOLSÓ ÉVEK

1943-ban az író Marczibányi téri⁹⁵ és Rákóczi téri vacsorával egybekötött előadásait is betiltották.⁹⁶ Ez év decemberében ugyan elnyerte az „Irodalompár-

tosnak tartott politikai írásokat is kiszűrték a rendelettel. Példa erre, hogy Szabó Dezső *Fűzetei* is formálisan a rendelet hatálya alá estek. Bár az engedélyt megadó hivatalnok biztosította Szabó Dezsőt, hogy minden körülmények között engedélyezi a *Fűzetek* megjelenését, de Szabó mégis azok megszüntetése mellett döntött. Szócs, 2000. 56.

⁹⁵ A Marczibányi téri vacsorák egyik rendszeres részvevője volt 1936 és 1940 között Dienes Lajosné Eötvös Flóra tanítónő is. Szabó Dezső hatásáról visszaemlékezésében a következőt írta: „Szabó Dezső szellemi irányítása egész életemet meghatározta. Tudatosította a magyarsághoz való tartozásomat. Így 1945 után, mikor jelmondatokat kellett iskolám falára írni, a »minden magyar felelős minden magyarért«-et választottam. Ott is volt a falon 1944 decemberéig. Az ő szellemében tagadtam meg Sztálin születésnapjára szóló munkafelajánlást, mondván: idegen ország államfőjének ilyet nem teszek, – legyen az Truman vagy Sztálin. Ezt jegyzőkönyvezték, amit aláírtam. Erre postafordultával rendelkezési állományba helyeztek. Később gyári munkásként az ő szelleme révén találtam fel magam a munkás környezetben is.” Lásd Szabó Dezső-hagyaték, OSZK, Kézirattár, Fond 283, 3. doboz, az emlékezés 3. oldala.

Erdei Sándor (Ferenc testvére) 1958-ban Szabó Dezső előadásairól a következőket jegyezte le: „Az 1945-ös földosztás közben, de később is, az első termelészövetkezetek születése idején, hol Kistelekben, hol Orosházán, hol Szekszárdon találkoztam velem egyidős újpesti vagy pesterzsébeti munkásokkal, akiktől a napi falujárás után éjszakába nyúló beszélgetés közben egyszer csak Szabó Dezső nevét hallom. A Marczibányi téri és a Rákóczi téri vacsorákról emlékeztek rá, s itt a tervekkel, győzelmi reményekkel teli estéken beszélniük kellett róla; a senki emberfiától nem félt s minden korábbi bálványt kicsúfoló író kétmarokkal szétszórt igazságai idekivánczoltak és az új élet kézzelfogható igazságai között igen otthonosan érezték magukat. – Igen, ilyen közönsége volt azoknak a Szabó Dezső-vascoróknak: diákok, tanárok, orvosok, művészek, mérnökök, írók és munkások. Munkások, mindig szép számmal, amivel korántsem azt akarom mondani, hogy Szabó Dezső a munkásoké volt. S még azt sem akarom mondani, hogy Szabó Dezső előadásai azokon a vacsorákon – a Marczibányi-téri Lövház vendéglőben egy pengő ötven fillér volt a vacsora, de egy hoszszulépés mellett is végig lehetett ülni – csupa évlhetetlen igazságot, tévedéstől mentes ítéletet fogalmaztak meg. De olyan ember beszélt ott, akinek volt bátorsága rögtönzött válaszokat adni az akkori mindennapok legnyersebb kérdéseire, aki sorra leckéztette az akkori miniszterelnököket, kultuszminisztereket, hivatalos történelemcsinálókat, s leckéje kényesebb pontjaira saját maga hívta fel a főügyész figyelmét. Megkapták ott a magukét a kor diktátorai és diktátorjelöltjei s meg ugyancsak a különféle pipkát, inget, jelvényt viselő és hozzá árvalányhaját, darutollat, turáni végzetet és árja megváltást lobogtató főzfeűek és göztöl kábultak. Szabó Dezső mindenkinek fegyvert adott a kor embertelenségei ellen: vacsoráinak az volt a résztvevők hevületében, majd emlékezetében folyton újuló varázsa, hogy ott mindenki személyesen – élő ember a szikrázva élő embertől – vehette át a hitet adó fegyvereket, azon frissiben, ahogy a tüzes pörölycsapások alól és a metsző hideg gúny hűtőjéből kikerültek.” Lásd Erdei Sándor: Szabó Dezső. *Kortárs*. II. (1958. jan.) 1. sz. 106–107.

⁹⁶ Utolsó előadására 1943. szeptember 3-án került sor – akkor már a Húsparások Székházában. A további előadásokat a Belügyminisztérium nem engedélyezte. Lásd Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső előadásai. Szabó Dezső-hagyaték, OSZK, Kézirattár, Fond 283, 4. doboz.

toló Társaság”⁹⁷ tízezer pengős nagydíját, írásai azonban azt mutatják, hogy az elismerés nem érdekli. Nem reagál rá: teljesen magába fordul, minden erejével a múltra összpontosít, és írja az *Életeim* című, félbemaradt⁹⁸ önéletrajzát. Lakásából ki sem mozdulva – többek között a nyilasok életveszélyes fenyegetései miatt – az ablakból nézi a felbolydult fővárost, és azon medítál, hogy vajon „a német étvágy vagy az orosz talány”⁹⁹ lesz-e a végzetünk.

Utolsó vele készült interjút 1944. március 12-én, a német megszállás előtt egy héttel adta néhány, fővárosban tanuló vidéki kollégistáknak. A háború eseményeiről az volt a véleménye, hogy a magyarok a németekkel együtt buknak el, mert erkölcsi alap nélkül álltak melléjük.¹⁰⁰ A megszállást követően Szabó Dezső is – többek között Németh Lászlóval, Kodolányi Jánossal, Veres Péterrel és Illyés Gyulával egyetemben – a német Gestapo listáján van a letartóztatandók között.¹⁰¹ 1944. október 16-án, az előző napi sikertelen kiugrási kísérletre így reagált: „Tegnap közölte a magyar rádió, hogy a magyar kormány fegyverszünetet kötött az oroszokkal. De már este a rádió szétkiáltotta, hogy a nyilasok átvették a hatalmat, folytatják a háborút jusqu’ au¹⁰² – mindvégig és jaj az árulóknak.” Majd a magyarok nyilas-hatalomátvétel kapcsán tanúsított passzivitását bírálva hozzátette: „Mintha az egész magyar életből egyetlen történelmi mondat lüktetne ki: – Tőlem csináljatok, ami tetszik, csak tőlem ne várjatok kezdeményezést, csak nekem ne legyen felelősségem a dologban, csak engem hagyjatok békén. Van-e ott még élet, ahol az életnek nincs iránya, akarata, szerkesztése?”¹⁰³

⁹⁷ A Magyar Közösség nevű – a népiekhez közelálló – titkos szervezet vezetői 1943 januárjában alapították meg a Magyar Irodalompartoló Társaságot. Létrehozását azzal indokolták, hogy „feltétlenül szükség van a magyar ízlést, a magyar tudatot gyökeres eredetiségében képviselő írók és irodalom tervszerű támogatására”. A tagdíjakból 1943 végére 60 ezer pengő gyűlt össze a társaság pénztárában, amely ezután úgy határozott, hogy 46 ezer pengőt használ fel 17 író megjutalmazására. A Társaság közgyűlése által kitűzött 10 ezer pengős nagydíjat Szabó Dezsőnek ítelték, „aki élete művével, tisztán irodalmi eszközökkel a legnagyobb szolgálatot tette a magyarságnak”. Idézi: Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, Eötvös, 1989. 120–121. (A továbbiakban Salamon, 1989.)

⁹⁸ Szabó Dezső 1945. január 13-án bekövetkezett haláláig írta a tizennyolc részesre tervezett önéletrajzát, melyből hatot sikerült megírnia. Lásd bővebben: Budai Balogh Sándor utószava A Szabó Dezső-életrajz története címmel. In: Szabó Dezső: *Életeim*. II. k., Budapest, Püski, 1996. 909–913.

⁹⁹ Idézi: Szócs, 2000. 58.

¹⁰⁰ Amikor a beszélgetés során valaki az esetleges katonai ellenállás erejéről kezdett beszélni, Szabó Dezső erőiesen félbeszakította az illetőt: „Nincs remény. Voltunk magyarok. Néhány évszázad múlva nem hangzik magyar szó Európában. Utolsó szétbangzó sírása vagyunk egy elnémuló költeménynek.” A teljes reménytelenséget tükröző beszélgetést Dömötör László jelentette meg az író halálának első évfordulóján. Lásd Utolsó keserű, magyar bűnököt vádló beszélgetés Szabó Dezsővel – Most egy éve halt meg a nagy író. *Igazság*. II. (1946. január 16.). 2. (A továbbiakban: Utolsó beszélgetés.)

¹⁰¹ Lásd Németh László: *Magam helyett*. II. k. Szerk.: Németh Ágnes. Budapest, Püski, 2002. 823.

¹⁰² Jelentése: addig, amíg.

¹⁰³ Szabó, 1996. II. 709–710.

Novemberben megírta végrendeletét, attól tartva, hogy elhurcolják vagy megölik.¹⁰⁴ (Szálasi rémuralma idején az általa oly sokat bírált nyilasok egy alkalommal ablakát belövik, félelme tehát nem volt alaptalan.¹⁰⁵) „Nem érdekelte a világ zaja, a hadijelentések” – írta róla később egyik híve.¹⁰⁶ „Még újságot sem olvasott. Csak ült többezer kötetes könyvtárában, Homerossal, Plátóval, Sokratesszel barátkozott. Halottakkal, akiknek a szelleme ott élt körülötte.” Budapest ostroma idején – egyetlen megmaradt tevékenységként – tovább körmölgette hol fűtetlen lakásában, hol az óvóhelyen önéletrajzi regényét. Január első napjaiban maradt befejezetlenül a kézirat, miután a magányos író vízkeresztre virradóan fulladási rohamot kapott, s hirtelen nagyon legyengült. Szabó Dezső Budapest ostroma közepette halt meg 1945. január 13-án.¹⁰⁷ Utolsó szavai Féja Géza szerint ezek voltak: „Úgyis megálltam a félúton.”¹⁰⁸

„Amitől legjobban rettegett, valósággá vált, s ennek a valósággá lett rettenetnek a látványa kísértte el utolsó útjára. Egy világhatalmi harc istenítélete tiport végig az országon [...]” – írja találóan Várkonyi Nándor az író utolsó napjaira emlékezve.¹⁰⁹ A német megszállást követően, az Ideiglenes Kormány regnálásakor Szabó Dezső tisztelői még megemlékezhettek a pár hónappal korábban elhunyt íróról. Az 1945. április 18-i emlékestén fellépett többek között Tamási Áron és Kodály Zoltán is.¹¹⁰

¹⁰⁴ Az író ebben az írásában – számolva a közelgő halállal – végrendelezik. Összes – már ki-nyomtatott vagy kéziratban lévő – írása minden szerzői jogát a kolozsvári református főgim-náziumra hagyta. Ha ez az iskola megszűnne, örökösként a budapesti református főgimnáziumot jelölte meg. Ha a felekezeti sikolák megszűnnének, az „összes jogok – írta – a kolozsvári farkasutcai templomhoz tartozó református egyházközségre szálljanak”. Bármelyik eset is következzen be, Szabó kérése, hogy a szerzői jogból származó bevételeket az erdélyi, illetve dunántúli magyar parasztyermekek taníttatására fordítsák. Lásd Szabó Dezső: Csendes szavak – Búcsú és testamentum. *Magyar Ünnepek*, (1944. nov. 10.) Fond 283, 2. doboz.

¹⁰⁵ Lásd Budai Balogh Sándor megjegyzései dr. Martinkó András 1983. július 14.-iki magne- tofon nyilatkozatához. OSZK, Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok (dobozmegjelölés nélkül), 105/83.4.

¹⁰⁶ Kopré József: Egy éve halt meg Szabó Dezső. *Szabad Szó*. 48. (1946. január 11.) 9. sz. 4.

¹⁰⁷ Budapest ostromával magyarázható, hogy az író haláláról halotti anyakönyvi kivonat sem készült akkoriban. Ezt a hiányt Budai Balogh Sándor kérésére 1983. március 8-án pótolta a főváros illetékes VIII. kerülete. Lásd Szabó Dezső-hagyaték, OSZK, Kézirattár, Fond 283, 2. doboz. Szabó Dezső utolsó napjaihoz lásd még: Ur György: *Szabó Dezső utolsó napjai*. Bu- dapest, Fórum Nyomda, 1947., illetve Högye Mihály: Szabó Dezső-emlékek. *Hitel*. (1990) 7.sz. 37–39.

¹⁰⁸ Lásd Féja Géza és Nagy Péter vitája Szabó Dezsőről, 1965. november 25. Egyetemi Színpad. A vitát Budai Balogh Sándor jegyezte le. OSZK, Kézirattár, Fond 283, Szabó Dezső Kézirat- ok, 16. tétel, 4. E mondat éppúgy utalhat a félig megírt önéletrajzra, mint magára a befeje- zetlen életműre. Utóbbi alatt azt értem, hogy Szabó Dezsőnek még az ellenfelei is elismer- ték kiemelkedő tehetségét, de az is nyilvánvaló volt az őt ismerők előtt, hogy – főként – az író összeférhetetlen természete miatt ez a tehetség nem igazán tudott kibontakozni.

¹⁰⁹ Várkonyi Nándor: Szabó Dezső emlékezete. *Délsziget*, 1947. március. In: Gróh, 2002. 276.

¹¹⁰ Az est megszervezésében Hartyányi István, Hamza András és Szij Gábor vállaltak főszere- petet. A program a következő volt: Az Operaház énekkarának – Kodály *Forr a világ* című mű- vét adták elő – előadása után következett Tamási Áron emlékbeszéde, majd Abonyi Géza

I.1.7. TEMETÉS ÉS BONYODALMAK

A népi írókra és az akkori politikai erőkre gyakorolt hatását jól mutatja az író végrendelete és temetése nyomán keletkezett vita. A népi írók egyike, Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt¹¹¹ főtitkáráként mint törvényhatósági bizottsági tag azt indítványozta a fővárosi törvényhatósági ülésen,¹¹² hogy Szabó Dezső végakaratainak megfelelően¹¹³ az ideiglenesen a Rákóczi téren nyugvó hamvakat a Gellért-hegyre vigyék,¹¹⁴ és ott helyezték örök nyugalomra.¹¹⁵ A javaslatra nagyon élénk ellenkezés támadt a Szociáldemokrata Párt részéről. Soraikból többen felszóltak, a határozati javaslat visszavonását követelték, sőt odáig mentek, hogy kijelentették: képesek a koalíciót is felbontani, ha a határozati javaslat nem kerül visszavonásra. Kovács Imre – a Parasztpárt egyetlen törvényhatósági bizottsági tagja – nem volt hajlandó visszavonni a javaslatot, mire Szakasits Árpád (elnök) felfüggesztette az ülést, és megindultak a pártközi egyeztető tárgyalások. Ezeken a Kommunista Párt „népfrontpolitikája” je-

olvasott fel részleteket *Az elsodort faluból*. Felolvasták továbbá Szabó Dezső „Népkepviselő” című tanulmányának egy részletét – „Demokrácia” címmel. A címadás is jelezte az új – remélt – korszak beköszöntét Magyarországon. Végezetül az író egykori kollégiumi társa, Kodály vezényletével a Psalmus Hungaricus bemutatására került sor, ismételten az Operaház zenekarának előadásában. Lásd Hartyányi István: *Szabó Dezső-emlékest*, 1979. OSZK, Kézirattár, Fond 283. 4. doboz, 9.

¹¹¹ A Nemzeti Parasztpárt tagjai kötődtek leginkább a politikai pártok közül Szabó Dezső és a népi írók eszmeiségéhez. Veres Péter ennek kapcsán így ír: „Az akkor megalakult Nemzeti Parasztpárt tagjainak egyrésze természetesen Szabó Dezső tanításán nőtt fel, gondolkozása egyben-másban azonos volt Szabó Dezsővel. Ezért aztán a Nemzeti Parasztpárt ápolta leginkább Szabó Dezső emlékét.” (Veres, PIM, 1965. 3.) Ezt bizonyítja, hogy az első emléktáblát Szabó emlékére 1947. november elsején a Nemzeti Parasztpárt állíttatta Budapesten, az író utolsó lakóhelyén, a József krt. 31/a sz. házon. Vö. Ünnepelesen leleplezték a Parasztpárt Szabó Dezső-emléktábláját. *Szabad Szó*. 15. (1947. nov. 4.) 5.

¹¹² Budapest székesfővárosi törvényhatósági bizottságának 1946. július hó 3-án (szerdán) tartott folytatólagos rendes közgyűlése. (Jegyzőkönyv) Lásd *Fővárosi Közlöny* (1946. júl. 20.) 841–855. (Szabó Dezső sírhelyének kijelöléséről lásd. Kovács Imre indítványa és annak vitája: 851–855.)

¹¹³ *Szabó Dezső végrendelete*. Budapest, 1944. nov. 10. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 4725/341. (Mécs László-hagyaték)

¹¹⁴ A Gellért-hegyi emlékhely gondolatáról az utolsó vele készült interjúban így nyilatkozott: „Egyetlen emlékem legyen, egy szobor a Gellért-hegy keleti szikláján, Budapest élete felett. Ott álljak, örök pásztora az örök szerelemnek. Onnan szálljon végtelen hívásom a szerteszéledő nyáj felé.” Lásd Utolsó beszélgetés. 2.

¹¹⁵ *Exhumálás a Rákóczi téren*. dr. Zsigmond Gyula visszaemlékezése (Szabó Dezső exhumálásáról). (Magnófelvétel) Az interjút Berkes Lídia és Budai Balogh Sándor készítette 1961. december 19-én Budapesten. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 4518/6. 7–8.

gyében¹¹⁶ tartózkodó magatartást tanúsított a kérdésben, a Kisgazdapárt pedig – Bognár József¹¹⁷ személyén keresztül – igyekezett békés megoldást találni. Végül Bognárnak sikerült olyan egyezséget létrehoznia, hogy Kovács Imre

¹¹⁶ Az elszigetelt KMP a harmincas években – a nemzetközi kommunista mozgalom váltása jegyében – szintén igyekezett szövetségi politikában gondolkodni. Ezt az új ideológiát a magyar párton belül a legszínvonalasabban Révai József fogalmazta meg. Az 1945-ig emigrációban élő ideológus három kapcsolatkereső írása közül a „Marxizmus és népiesség” első változata 1938-ban Prágában íródott, majd 1943-ban cenzúraképesse átdolgozva, Kállai Gyula álnéven, „Népiesség, demokrácia, szocializmus” címmel jelent meg Magyarországon. Az 1938-as kéziratot hazaérkezve Révai átdolgozta, így jelent meg 1945 decemberében. (Vö. Hársfalvi Péter: Révai József: Marxizmus és népiesség. *Történelmi Szemle* (1981) 651., illetve Széchenyi Ágnes: *„Sznobok és parasztok”. Válasz 1934–1938*. Budapest, Argumentum, 1997. 136–139.) Az 1938-as kézirat bevezetőjében ez olvasható: „a népies baloldal mozgalmáról [...] túlzás nélkül lehet állítani, hogy az utolsó két évtized legjelentősebb szellemi áramlata Magyarországon”. Az 1945-ös kiadásban a népi mozgalma már csak a „magyar demokratikus gondolat egyik fontos áramlata”. (Idézi: Széchenyi, 1997. 136.) Az eltérő oka vélhetően abban keresendő, hogy 1938 a magyar népi mozgalom történetének legmagasabb pontja – elegendő itt a Márciusi Front megszerveződésére utalni, míg 1945-re a helyzet megváltozott. Ekkorra a szovjetek jelenléte miatt egyre nagyobb befolyással bíró kommunista mozgalom két háború közötti jelentőségét kellett hangsúlyozni. Ezzel együtt is Révai – a „népi demokrácia” jelszavát hangoztatva – 1945 végén szövetségeseket keresett a népiekben. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy 1946-ban a Magyar Kommunista Párt nem ellenezte a népi mozgalom előfutárának tartott Szabó Dezső sírjának végleges elhelyezését, még ha nem is támogatta azt.

Ez a felemás attitűd jellemezte Haraszti Sándornak, a *Szabadság* című lap felelős szerkesztőjének az MKP tudományos és művészi előadásorozatának keretében elhangzott Szabó Dezsőről szóló előadását is, melyben a szerző pozitívként említette Szabó írásaiban sok tekintetben „plebejus és radikális” vonását, ugyanakkor az író magyar középosztályra gyakorolt hatását „inkább reakciónak” minősítette. A „Szabó Dezső és a népi romantika” című Haraszti-előadáshoz hozzászólva Losonczy Géza, a *Szabad Nép* főmunkatársa pedig azt hangsúlyozta, hogy nem hajlandó azok közé állni, akik Szabó Dezsőt és követőit fasisztáknak mondják, ugyanakkor ő is óvott egy „kritika nélküli Szabó Dezső-mítosz kifejlesztésétől”. Ez a polémia is mutatja, hogy a kommunista párton belül ekkoriban még nem volt egyetértés Szabó Dezső munkásságának megítélésében, ugyanakkor a szociáldemokratákhoz képest jóval megértőbb hozzászólásokat találunk a kommunisták részéről e tárgyban. Lásd Majsay Emil kiadatlan kézírata 1947 körül, OSZK Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, 1. doboz, 6.

¹¹⁷ Bognár József (1917–1996) közgazdász, politikus. Szabó Dezsőt 1938-ban már bizonyosan személyesen ismerte, erről tanúskodnak a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Tárának fotói. (A 4512-es sz. felvételen egy dömsödi parasztház előtt láthatjuk Bognár Józsefet és Szabó Dezsőt Berenics Antal és Schimkó Gyula társaságában.) 1943-tól volt tagja a Független Kisgazdapártnak, a fenti időpontban a párt törvényhatósági frakciójának volt a vezetője. Hivatalosan kisgazdapárti volt, valójában az MKP/MDP társutasa. Nagy Ferenc lemondása után a Dobi-féle vezetéshez csatlakozott (1947), majd a párt ügyvezető alelnöke lett (1948-tól). Részt vett a Magyar Függetlenségi Népfront létrehozásában (1949), s vezető funkciókat viselt annak utód szervezetében, a Hazafias Népfrontban is. Nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő (1945–50), tájékoztatási miniszter (1946–47), Budapest főpolgármestere (1947–49).

tudomásul veszi, hogy a bizottság nem foglalkozik a javaslattal,¹¹⁸ ugyanakkor a korábban Szabó Dezső hívének számító kisgazda politikus ígéretet tett, hogy megfelelő előkészítés után gondoskodni fog az író Gellért-hegyen való eltemetéséről.

1946 tavaszán a Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt egyes tagjai között olyan irányú megbeszélések folytak, amelyek a két agrárpárt szorosabb együttműködését tűzték ki célul. Ezeknek a megbeszéléseknek a háttérében az az elképzelés állt, hogy a két agrárpárt ugyanúgy együttműködhetne, mint a két munkáspárt. A tárgyalásokra Dr. Zsigmond Gyula, aki a megbeszéléseken a Parasztpártot képviselte, így emlékezett vissza: „Ennek a két agrárpárt közötti szorosabb szövetségnek az előmozdítását félhivatalos megbízással, de a vezetőségnek, elsősorban Nagy Ferencnek kisgazdavonáról, Veres Péternek Nemzeti Parasztpárt-vonáról a tudomásával Kiss Sándor, a Parasztszövetség akkori igazgatója, a Nemzeti Parasztpárt részéről pedig többedmagammal én is szorgalmaztam. Az együttműködés lehetőségei egyre inkább kedvezőnek látszottak, és 1946 halottak napján ez a közös koszorúzás (Szabó Dezső sírjánál – P. G.) a két agrárvezér részéről azt akarta szimbolizálni,¹¹⁹ hogy a két vezető egyetért ebben a szorosabbra font együttműködésben.”¹²⁰

Ez a koncepció nem valósult meg a Kisgazdapárttal kapcsolatban 1947 elején bekövetkezett események miatt, ugyanakkor az író sírjánál történő miniszterelnöki koszorúzás azt mutatja, hogy Szabó Dezső szellemisége, programja olyan közös nevezőt jelentett a Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt egyes vezetői számára, amely szimbolikus kifejezője le(hete)tt (volna) egy kommunista-szociáldemokrata együttműködést ellensúlyozni szándékozó politikai kapcsolatnak.

A második világháborút jogilag lezáró békeszerződést 1947. február 10-én írták alá Párizsban Magyarországgal, minek következtében hazánk *de iure* visszanyerte szuverenitását, *de facto* azonban nem szűnt meg a szovjet megszállás.¹²¹ Mindeközben a kommunisták előretörése következtében folytatódott az 1945-ös választásokon legtöbb szavazatot szerzett Kisgazdapárt „felszámolása”. Egy „összeesküvésben való részvételre” hivatkozva február végén előbb letartóztatták a Kisgazdapárt főtitkárát, Kovács Bélát, majd májusban hasonló vádakkal Nagy Ferenc miniszterelnököt kényszerítették Rákosiék arra, hogy külföldön maradjon. A Magyar Kommunista Párt a hírhedt „kékcédulás” választásokon megszerezte ugyan az első helyet, ám a társadalom többsége így is a demokráciára szavazott. A szovjet csapatok azonban a békeszerződéstől számított kilencven nap után sem hagyták el az országot, így Rákosiék

¹¹⁸ Az elnök a javaslattal kapcsolatban nem hirdet ki semmit, még azt sem, hogy a bizottság napirendre tért a javaslat felett, így a javaslat úgy számított, mintha el sem hangzott volna.

¹¹⁹ Nagy Ferenc miniszterelnök és Veres Péter, a Nemzeti Parasztpárt vezetője közösen koszorúzták meg halottak napján Szabó Dezső sírját. Vö. *Magyar Parasztlelet*. 1946. nov. 10. 7.

¹²⁰ Uo. 9–10.

¹²¹ A szerződés elrendelte ugyan, hogy kilencven napon belül a megszálló csapatoknak el kell hagyniuk az országot, de jogot adott a Szovjetuniónak arra, hogy olyan fegyveres erőt tartasson az országban, amely biztosítja Ausztria szovjet övezetével az összeköttetést.

mindent elkövet(het)tek, hogy korlátlan befolyáshoz jussanak. 1948 júniusában a polgári pártok kiszorítása után sor került a Szociáldemokrata Párt önállóságának felszámolására a Magyar Dolgozók Pártjának megalakításával. Az első „egypárti” magyarországi „választást”, ahol egy listára kellett szavazni, de választani nem lehetett, 1949. május 15-re írták ki. Ezt megelőzően a Nemzeti Parasztpárt vezetősége azt kérte Rákosi Mátyástól, teljesítse Szabó Dezső kívánságát, hogy a Gellért-hegyen temessék el. Rákosi a kérésnek eleget téve javasolta, hogy a temetés – a remélhető nagy választási győzelem után – tartassék meg, mégpedig a szavazást követő keddi napon. Megbeszélték azt is, hogy a Rákóczi téri sírnál Darvas József, míg a Gellért-hegyen Veres Péter lesz az ünnepi szónok. A kommunista pártvezér azt kérte a Parasztpárt elnökségétől, hogy a „választási harc” során közölje tagjaival Szabó Dezső Gellért-hegyi temetését.¹²² Rákosi a küldöttség jelenlétében felhívta Kalamár Józsefet, a Fővárosi Temetkezési és Temetői Intézet vezetőjét,¹²³ és a temetés megrendezésére utasította.¹²⁴ Május 16-án, a Népfront „választási győzelmét” követő napon, Rákosi azonban már azt az utasítást adta Kalamárnak, hogy Szabó Dezsőt haladéktalanul temettesse el a Kerepesi úti temetőben, mert a Gellért-hegyi temetés elmarad. A temetésre végül a Kerepesi úti temetőben – a nyilvánosság teljes kizárásával – került sor. Dr. Zsigmond Gyula visszaemlékezése szerint a kommunista párt tartott egy esetleges megmozdulástól, így az eredetileg kitűzött időpont¹²⁵ helyett – Rákosi parancsára – egy nappal korábban kerítették sort a

¹²² Lásd Szabó Imre: Temetés Rákosi parancsára. *Hunnia*. (1992. jún.) 32.sz., 36. Szabó Imre 1937-től a székesfőváros tisztí ügyészségén dolgozott, majd 1947 és 1949 között, mint fővárosi tisztí ügyész a *Fővárosi Temetkezési Vállalat* jogtanácsosa volt. 1950 májusában munkahelyéről elbocsátották, majd a következő évben kitelepítették. Nyugdíjazása után feleségével az Egyesült Államokba távozott. Szabó Dezsőt visszaemlékezése szerint kora gyermekkorától jól ismerte, ugyanis édesapja 1909 és 1945 között az író törzshelyének számító Philadelphia Kávéház tulajdonosa volt. „Családunk – írja – [...] jó viszonyban volt a Mesterrel. Minden műve megvolt a könyvtárunkban. Ott voltunk a Városi Színházi Ünnepségen és a Marczibányi téri előadásokon.” (Uo.)

¹²³ Kalamár József korábban vasmunkás, majd Csepel nagyközség párttitkára volt, akit a kommunisták helyeztek az említett állásba. Később Csepel tanácselnöke lett. 1956-ban a forradalom során a csepeli nép meglincselte.

¹²⁴ Ragányi János, a Fővárosi Temetkezési Intézet igazgatója, felvette a kapcsolat az Intézet jogtanácsosával, dr. Szabó Imrével, akiről tudta, hogy Szabó Dezső tisztelői közé tartozik. Szabó Imre a Parasztpárt megbízottjával, dr. Tóth Endre közjegyzővel felkereste Bognár Józsefet, hogy a főpolgármester a sírt a főváros nevében vegye át. Bognár örömmel vállalta a megbízást. Vö. *Hunnia*, 1992. Uo.

¹²⁵ Rákosi a Parasztpárt vezetőinek, mint már utaltunk rá, a választást követő keddi napot, azaz május 17-ét javasolta a temetés időpontjául. Ezt az időpontot módosították időközben május 19-re, csütörtökre. Így május 17-én Zsigmond Gyula visszaemlékezése szerint csak az exhumálásra került sor a Rákóczi téren. A két nappal később, du. 3 órára kitűzött temetés azonban nem a tervek szerint zajlott le, ugyanis külön utasítás alapján 18-án szerdán reggel Szabó Dezsőt minden szertartás nélkül eltemették a kijelölt díszsírhelyen. Még ezen a napon az exhumálási osztály vezetőjét felelősségre vonták amiatt, hogy az előző napon fényes nappal rendezte meg az exhumálást, és így tüntetésre adott okot. A temetés eredetileg tervezett időpontjában, csütörtökön mintegy 10-11 fő jelent meg annak ellenére, hogy

temetésre. A hatalom félelmét bizonyítja továbbá, hogy a temetői alkalmazottaknak megtiltották, hogy bárkivel is közöljék Szabó Dezső sírjának pontos helyét.¹²⁶ Ez az utasítás egyben szimbolikus kifejezése volt annak, hogy a kiépülő totális diktatúra miként viszonyult Szabó életművéhez. Míg az átmenet éveiben (1945–1947) megjelenhettek tőle vagy róla szóló írások,¹²⁷ a szélsőbaloldali diktatúra alatt már nem engedte meg a hatalom ugyanezt.¹²⁸

I.1.8. EZERKILENC SZÁZÖTVENHAT

Úgy tűnt, hogy az 1956-os forradalom változást hoz az író megítélésében. Ezt mutatja, hogy még a szabadságharc leverése utáni hónapokban is érzékelhető volt egyfajta „Szabó Dezső-reneszánsz” az anyaországban és a határon túli magyarság körében egyaránt. A forradalom után az író külföldön élő híveiből emlékbizottság alakult, amely a Szabó Dezsőre és műveire vonatkozó emlékeket figyeli és gyűjti. Az Egyesült Államokban működő Szabó Dezső Emlékbizottság emellett szorgalmazta, hogy az író több mint kétezzer oldalas kéziratot hagyatékát adják ki Magyarországon.¹²⁹

már többen közülük tudomást szereztek az előző napi temetésről. Megjelent az Írószövetség megbízásából Veres Péter, aki egy mezei virágból font koszorút hozott, a koszorú szalagján ez a felírás volt: „Szabó Dezsőnek a magyar írók”. Vö. *Exhumálás...*, 1961.

¹²⁶ Az utasítás szerint előbb az érdeklődő nevét és lakcímét fel kellett jegyezni, majd az érdeklődőt Kalamárhoz beküldeni... Lásd *Hunnia*, 1992. 36.

¹²⁷ Szabó Dezső: *Ének a révből*. Budapest, Körmendy Könyvkiadó, 1947. (A regénytörödéket Szabó 1928-ban írta. A kéziratot 1932-ben vásárolta meg tőle a Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesülete, hogy a nehéz körülmények között élő írón segítsen. Az Egyesület az Országos Széchényi Könyvtárnak adományozta a kéziratot egy zárt boríték kíséretében. A borítékot a meghagyás szerint csak az író halála után lehetett felbontani. A levélben a regénytörödékekkel kapcsolatos szerzői jogok taglalása mellett megtalálható volt az írónak a Széchényi Könyvtár számára írt külön végakarata.) A regénytörödékekhez Tolnai Gábor írt előszót, melyben az író pályájának ellentmondásairól értekezik. Szabó Dezső nézeteinek hatásáról szólva kiemeli, hogy az író személyisége hozzátartozott az ő ifjúságához is. „Alig van olyan kortársam – írja –, aki rövidebb-hosszabb ideig ne élt volna büvkörében.” Az első világháborút követő évtizedben induló ifjúság egy részének Ady és Móricz mellett ő volt az „első nagy forradalma”, politikai útmutatója. „A zűrzavarban ő mutatta az irányt.” Majd kritikusan hozzáteszi: ellentmondásokkal teltett irány volt ez, mely a nagy igazságok helyett csupán részgazságokat hirdetett. Vö. Uo. 99–108.

¹²⁸ Szabó Dezső szerepének 1945 utáni értékeléséhez lásd Gróh Gáspár *Az elsodort falu* 1989-es kiadásához írt utószavát. Az írás ugyan elsősorban a regény utóéletét mutatja be, de számos historiográfiai szempontból fontos eseményre is felhívja a figyelmet. Szabó, 1947. 549–569.

¹²⁹ Az Emlékbizottság működésére egy levél utal, melyet a bizottság vezetői a magyar kormány népművelődési miniszteréhez írtak Szabó Dezső műveinek kiadása céljából. Az 1963. február 4-i washingtoni keletezésű levelet Dr. Béky Zoltán, az Amerikai Magyar Református Egyház püspöke és Borsly György, a Szabó Dezső Emlékbizottság elnöke írta alá. Lásd Eötvös Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtára és Levéltára, Szabó Dezső Levéltári anyag, 92. doboz, II. dosszié.

Az anyaországban Erdei Sándor, Komlós Aladár és Tóbiás Áron tettek erőfeszítéseket a betiltott író életművének tisztázása érdekében. Az Írószövetség kiadója, a Magvető – 1957-es áprilisi betiltása előtt közvetlenül – *Vidám Könyvek* címmel sikeres sorozatot indított. A sorozat egyik kötetét – *Feltámadás Makucskán* – Szabó Dezső pamfletjeiből válogatták, s több tízezer (!) példányban kelt el.¹³⁰ A kötet egyik írásának csonkítatlan közlése miatt Tóbiás Áron, a szerkesztő 1957 tavaszán írásbeli figyelmeztetést kapott. Az újrászerveződő kommunista hatalom szerint a „nacionalista mótely leginkább a Magvetőbe hatolt be”. Ezért a kiadót 1957 májusában az új szellemnek megfelelően alakították át.

Egy 1957 végi minisztériumi jelentés pedig a kiadók év eleji helyzetéről szólva az Írószövetség kiadója kapcsán kiemelte, hogy az különösen az év első felében „hibás, sőt káros” könyveket is megjelentetett. A felsorolásban ott találjuk Szabó Dezső: *Feltámadás Makucskán* című kötetének egyes részeit.¹³¹ A pártállam kulturális irányítói a *Kortárs*t tekintették az „irodalmi egység” lapjának. A folyóirat egyik első számában Erdei Sándor a kommunista reformellenzék szemszögéből értékelte Szabó Dezsőt,¹³² akinek erényeire és hibáira egyaránt kitért. Az 1948-as rendszerváltásra önkritikusan visszautalva megállapította, hogy: „A belenyugvás Szabó Dezső teljes elítélésébe csak egyik tünete volt a heveny kórságnak, mely akkoriban kezdett erőt venni rajtunk. Esküdtünk a népre, munkásokra, parasztokra, de közben dobhártyánk sem rezdült a nép lélegzetvételére, szemünket rózsaszínű köd szigetelte el az élet valóságos kínjainak látásától.”¹³³

Válaszul az *Élet és Irodalom* 1958 januárjában a Rákosi-korszak stílusára emlékeztető vezércikkben jelentette ki: „eljött az ideje az ideológiai harcnak” – többek között – az „Erdei Sándor cikkével zászlót bontó népies ideológia ellen”. „Megdöbbentő írás ez – teszi hozzá a szerkesztőségi állásfoglalás –, tizenöt hónappal egy megszólalásig hasonló eszmék jegyében fogant ellenforradalom után.”¹³⁴ Erdei Sándor Szabó Dezső újraértékelését célzó írásának súlyát mutatja, hogy a válaszul megjelentetett vezércikk a címlapon, Kádár János „népies írói csoportosulást” bíráló sorai¹³⁵ mellett kapott helyet.

¹³⁰ Lásd Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 214.

¹³¹ Uo. 217.

¹³² *Kortárs*, 1958. 105–117.

¹³³ Uo. 107.

¹³⁴ A szellem arcvonalán. *Élet és Irodalom*. 2. (1958. jan. 31.) 5. sz. 1. A címlapon szereplő vezércikk aláírás nélküli megjelentetése a szerkesztőség és a párt közös állásfoglalására utal.

¹³⁵ „Mi – példának okáért – nem irodalmi stílusirányzatnak, hanem politikai csoportosulásnak tartjuk az úgynevezett »népies« [sic!] írói csoportosulást. Ennek a csoportnak ugyanis az elvi kiindulópontja [...] szemben áll a munkásosztály vezető szerepével a társadalmi életben s ez semmiképpen nincs összhangban a szocialista társadalom építésével, melynek vezetője a munkásosztály” – mondta Kádár János az országgyűlésen. Az elhangzott beszámolóiból közöl részletet az *Élet és Irodalom*. (Lásd Kádár János az eszmei harcról. *Élet és Irodalom*. 2. [1958. jan. 31.] 5. sz. 1.) A kommunista vezetés szerint a – forradalomban jelentős szerepet játszó – népi írók szellemével 1956 szelleme is tovább élhet. Ugyanakkor Kádárék azt is tudták: ez a bázis lehet az egyik lehetséges szövetségese a pártnak. (A hatalom ál-

I.1.9. A „PUHA DIKTATÚRA” ÉS AZ EMIGRÁCIÓ SZABÓ DEZSŐ-KÉPE

1964-ben vaskos monográfia jelent meg az íróról Nagy Péter tollából.¹³⁶ Nagy Péter munkájával nézett szembe a Kádár-rendszer a Szabó Dezső-i életművel. Az irodalomtörténész – filológiai alapos, ideológiai szempontból azonban tendenciózusan elfogult – könyve Szabó Dezsőben a fajelmélet magyar kidolgozóját láttatta. (Nagy Péter kettős szerepben is fellépett a népiekkel s azok előfutárával, Szabó Dezsővel szemben. Miközben monográfiát írt Szabóról, a politikai rendőrség „Borisz” fedőnevű ügynökeként Szabó Dezső követőiről gyűjtött információkat a Belügyminisztérium számára.¹³⁷) Az író egykori tanítványa, az emigrációban élő Gombos Gyula nagy ívű esszémonográfiája Szabó Dezsőről 1966-ban jelent meg Münchenben. A nyugati magyar emigráció egyik legrangosabb alkotásaként számontartott – négy kiadást megélt – munka elemzéseiben az ítékezés szándékával szemben a megértés vágya dominál. Gombos számára Szabó Dezső ugyanazért vonzó, amiért a Kádár-rendszer álláspontját közvetítő Nagy Péter elmarasztalta: a „harmadik út” ideológiájának kidolgozása miatt.

Termékeny vitára, számvetésre az író műveinek hozzáférhetetlensége miatt azonban nem kerülhetett sor, minek következtében a köztudatban a Szabó Dezsőről élő elképzelések távol kerültek egymástól: az idehaza kialakított, uralkodó, negatív Szabó Dezső-képpel szemben az emigráció döntően pozitív értékelése állt. Az író születésének századik évfordulója (1979)¹³⁸ apropóján az

tal árulónak tartott „urbánus” írók java része ekkor még börtönben ült.) Ezt az ellentmondást próbálta feloldani a „népi írókról szóló állásfoglalás”. Az 1958 júniusában megjelent ideológiai pártdokumentum szerint a népiek válaszáton állnak, s csak akkor térhetnek vissza az irodalmi életbe, ha végre leszámolnak „hamis ideológiájukkal”. Az állásfoglalás előkészítéséről már 1957-ben, az MSZMP országos pártértekezletén döntés született. A határozott és egységesebb fellépéshez azonban hozzájárult – többek között – Erdei Sándor Szabó Dezső ideológiájának szükséges tanulságai mellett érvelő írása is. Kádárék pontosan tudták, hogy 1956-ban a nemzet forradalma zajlott le (akkor is, ha ők ezt ellenforradalomnak nevezték!), így a függetlenségi hagyomány szószólójaként számon tartott Szabó Dezső újraértékelésére nem kerülhetett sor. Vö. Az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a népi írókról. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth, 1973.; illetve N. Pál József: A népi írókról szóló állásfoglalás és politikai-ideológiai háttere. (In: N. Pál 2001. 355–389.)

¹³⁶ 1979-ben jelent meg a második kiadás. (Nagy, 1979.)

¹³⁷ Vö. Papp István: Nagy Péter, Szabó Dezső és az állambiztonság. *Kommentár*. 2010. 5. sz. 18–29.

¹³⁸ Budai Balogh Sándor – a későbbi Szabó Dezső-bibliográfia összeállítója – Kornidesz Mihálynak, az MSZMP KB Kulturális és Tudományos osztálya vezetőjének, illetve Köpeczi Bélának, a MTA főtítkárhelyettesének címzett levelében a közelgő centenárium kapcsán azt hangsúlyozta, hogy elérkezett az ideje egy eddigiekhez képest tárgyilagosabb Szabó Dezső-értékelésnek. Budai érveként idézi Veres Péter 1965-ös keltezésű – általunk korábban már idézett – írását, melyben a parasztpárti politikus kifejtette, hogy Adyval együtt Szabó „látta meg először a magyarságnál tapasztalható súlyos történelmi balgatagságot, a »hőkölést«, a mindig lemaradást... tény, hogy magyarságszeretetet tőle, Adytól és Móricztól ta-

ELTE Bölcsészkarán került sor emlékülésre, melyen Nagy Péter értékelését vitatva Király István tett kísérletet az életmű árnyaltabb elemzésére.¹³⁹ A fölszólalást hét évvel később az *Alföld* hasábjain egy átfogó Szabó Dezső-tanulmány követte, melyben Király az író életművének antiimperialista vonását hangsúlyozva kiemelte, hogy „lehetetlen pozitív értékelést adni a népi mozgalomról, erről a messze húzódó, nagy hatású szellemi törekvésről, ha az elindító ős negatívát kap, ha a kettő ellentmondásait másképp tárgyalja s oldja fel a történetírást”.¹⁴⁰

A nyolcvanas évek harmadik harmadára válságba kerülő Kádár-rendszer szabadabb légkörében íródtak a Király-tanulmányra reflektáló hozzászólások is.¹⁴¹ A színvonalas és terjedelmes eszmecserében a szerzők már arra a kérdésre keresték a választ, hogy a magyar társadalom mit is kezdjen tulajdonképpen az évtizedekig elhallgattatott Szabó Dezső szellemi örökségével. Mindeközben Romániában az *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)* című Kriterion-kiadványt 1986-ban – egyebek mellett – azért ítélte bezúzásra a romániai utócenzúra, mert a kötet összeállítói és gondozói (Cseke Péter, László Ferenc) túlexponálták Szabó Dezső hatását.¹⁴² (A Kriterion jelntette meg korábban Szabó Dezső Életeim című önéletrajzi írását két kötetben, 35 ezer [!] példányban. A könyv megjelentetése nagy sikert hozott a vállalatnak.¹⁴³)

1988. május 24-én Budai Balogh Sándor elnökletével¹⁴⁴ megalakult a Szabó Dezső Emléktársaság, melynek célja „Szabó Dezső irodalmi és tárgyi örökségének felkutatása, gyűjtése, nyilvántartása, rendszerezése és széles körben

nultunk leginkább”. Budai szerint az Ady-évforduló után és az ugyancsak ebben az évben tartandó Móricz-centenárium apropóján elkerülhetelen az utalás Szabó Dezsőre. (Lásd Szabó Dezső-hagyaték, OSZK, Kézirattár. Fond 283, 1. doboz, 10.)

Nem tudni, hogy a Budai Balogh Sándor levelei hatottak-e az akkori vezetésre, de tény, hogy az író születésének 100. évfordulója alkalmából koszorúzási ünnepségre került sor a Kerepesi temetőben, ahol – többek között – a Kulturális Minisztérium irodalmi főosztályának nevében Bíró Zoltán főosztályvezető és Zimonyi Zoltán osztályvezető, valamint a Magyar Írók Szövetsége képviselőiben Cseres Tibor Kossuth-díjas író és Csoóri Sándor József Attila-díjas költő koszorúzott. (Lásd OSZK, Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, 4. doboz.)

¹³⁹ Az *elsodort falu* két háború közti nagy hatását Király a regény antiimperialista, patrióta, szociális felelősséget ébresztő jellegével magyarázta.

¹⁴⁰ Király, 1986.

¹⁴¹ Lásd Barta János: Pörújítás Szabó Dezső körül. *Alföld.* (1987) 2. sz. 43–48.; Nemeskürty István: Szétoldódás az éjszakában. (Szabó Dezső indulatai, vétkei és örök értékei). *Alföld.* (1987) 3. sz. 61–66.; Pomogáts Béla: Szabó Dezső öröksége. *Alföld.* (1987) 4. sz. 55–62.

¹⁴² Ady, Móricz és Szabó Dezső ideológiája közismerten nagy szerepet játszott az 1918 utáni kisebbségi életkezdésben, különösen a trianoni helyzetben eszmélő fiatal nemzedékek tájékozódásában. A tervezett kiadványról lásd www.forrasfolyoirat.hu/0102/cseke.html.

¹⁴³ Budai Balogh Sándor levele dr. Bartha Tibor református püspöknek. Bp., 1983. jún. 30. Lásd OSZK, Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték. Szabó Dezső Kéziratok, 105/83. (doboz-megjelölés nélkül). A levelet – sok más kézirattal együtt – Budai Balogh Sándor adományozta a könyvtárnak.

¹⁴⁴ Budai Balogh Sándor halála napjáig (1990. jan. 6.) látta el az elnöki teendőket. 1991. május 6-án az Emléktársaság utódjául Püski Sándor könyvkiadót nevezte ki. A főtítkári feladatokat a megalakulás óta Szócs Zoltán látja el. Lásd A Szabó Dezső Emléktársaság első négy éve. *Hummia.* (1992. máj. 25.) 31. sz. 34.

való ismertetése”¹⁴⁵ Az Emléktársaság – többek között – előadásokat szervez az író életművéhez kapcsolódó témákban. Az első évek legjelentősebb eseményének az 1990. június 10-én felavatott Gellért-hegyi emlékmű átadását tartják. Szervátiusz Tibor alkotásának felavatását támogatta a Hazafias Népfront Országos Tanácsa mellett a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, a Művelődési Minisztérium és a Magyarországi Református Egyház.¹⁴⁶ Az 1990-es – hosszú évtizedek után – első szabad választásokon parlamentbe jutott pártok többsége¹⁴⁷ is koszorút helyezett el a szobornál. A szoborállítás ugyanakkor élénk vita kísérte a magyar sajtóban, mely polémia nem volt független a népi-urbánus ellentét újbóli megjelenésétől.¹⁴⁸

I.2. Trianon és a békeszerződés okai

I.2.1. JÁSZI OSZKÁR ÉS SZEKFÜ GYULA A MONARCHIA FELBOMLÁSÁRÓL

Mielőtt megvizsgáljuk, hogy Szabó Dezső miként élte meg a történelmi Magyarország felbomlását, s nagyító alá vesszük az összeomlás okairól alkotott

¹⁴⁵ Részlet az Emléktársaság Alapszabályzatából. (Uo. 35.) Az Emléktársaság – többek között – előadásokat szervez az író életművéhez kapcsolódó témákban. Az első évek legjelentősebb eseményének az 1990. június 10-én felavatott Gellért-hegyi emlékmű átadását tartják. *Interjú Szűcs Zoltánnal*. Kézirat. Készítette a szerző 2003-ban.

¹⁴⁶ Szűcs Zoltán: Az Emléktársaság álláspontja. *Magyar Nemzet*. 52. (1989. január 16.) 14. sz. 6.

¹⁴⁷ A kormánypártok (MDF, FKGP, KDNP) mellett az ellenzéki szocialisták is koszorúztak Szabó Dezső emlékművénél.

¹⁴⁸ Pető Gábor Pál írásában Szabó Dezsőt a „magyarországi Holokauszt egyik szellemi felbújtójának” nevezte. Szerinte a szoborállítás az elhunytakkal szembeni kegyeltsértést jelentené. (Lásd Pető Gábor Pál: Szabó Dezső nem érdemel utcát, szobrot. *Magyar Nemzet*. 52. [1989. jan. 7.] 6. sz. 14.) Pomogáts Béla válaszában nem tagadta, hogy szép számmal idézhetők Szabó Dezsőtől olyan írások, amelyek valóban elmarasztalhatók antiszemita voltak miatt. Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy nem lehet egy életművet pusztán kiragadott idézetek alapján megítélni. Az óvatosság Pomogáts szerint azért is ajánlatos, mert Szabó Dezsőtől ugyancsak nagy számban idézhetők filoszemita kijelentések is. Az író megítélése során perdöntő tényezőnek Szabó következetes antifaszizmusát tartja az irodalomtörténész, aki szerint a náciellenes gondolkodó Szabó Dezsőt nem lehet a holokauszt előkészítésével vádolni. (Pomogáts Béla: Mit érdemel Szabó Dezső? *Magyar Nemzet*. 52. [1989. jan. 16.] 13. sz. 6. Pető Gábor Pál cikkére.) A vitához lásd még: Rónai Mihály András: A lélekidomár. *Népszabadság*. 33. (1989. febr. 18.) 42. sz. 15.; Rónai Mihály András: Lecske. *Népszabadság*. 33. (1989. ápr. 1.) 77. sz. 9.; Sükösd Mihály: A szabadság diszkrét bája. *Népszabadság*. 33. (1989. ápr. 2.) 21. (Szabó Dezsőről Rónai cikkére); Sükösd Mihály: Közelítések. *Népszabadság*. 34. (1990. máj. 26.) 20.; Mátyás Ferenc: Szabó Dezső szobránál. *Népszava*. 117. (1990. jún. 30.) 152. sz. 9.

nézeteit, röviden azt is áttekintjük, hogy milyen válaszok születtek a korszakban e kérdésre. Itt jelezzük, hogy Szabó Dezső írásaiban nem kifejezetten Trianon okait kutatta, hanem a „magyar romlás összes okaira”¹⁴⁹ volt kíváncsi.

Jászi Oszkár *A Habsburg Monarchia felbomlása*¹⁵⁰ című munkájában a dinasztia és a „feudális arisztokrácia” elhibázott politikáját tette elsősorban felelőssé a bukás vizsgálatakor. Emellett hangsúlyozta, hogy a „gyarmatias jellegű kapitalizmus és a szabad verseny kudarca azzal ássák a Monarchia sírját, hogy kiélezi a nemzetiségekkel való viszonyt”.¹⁵¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását tárgyaló 1929-es nagymonográfiájában az antant szerepét szinte teljes mértékben negligálja, s csupán a nemzetiségi kérdés feszítő erejét emeli ki.¹⁵² Szintén belpolitikai okokkal, de más tényezőket kiemelve vizsgálta a történelmi Magyarország összeomlásának indítékait Szekfű Gyula. *Három Nemzedék* című művében bünbaknak az elmúlt száz év liberális politikáját tette meg. Szerinte a liberalizmus felülkerekedése okozta – többek között – a nemzetiségi viszálykodást s a közjogi kérdés kiélezését. Németh László Szekfű Gyulához hasonlóan a dualista időszakot hanyatló kornak látta, s az összeomlást ő is belső okokkal magyarázta. De míg Szekfű szerint négyszázéves közjogi történetünknek a kiegyezés a tetőpontja, addig Németh véleménye, hogy „67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás”.¹⁵³

I.2.2. EZERKILENC SZÁZHÚSZ

A magyar békeszerződés tervezetével a magyar politikai elit – s rajtuk keresztül a közvélemény – 1920 januárjában szembesülhetett először, amikor az ország vezetői végre meghívást kaptak a békekonferenciára. A történelmi Magyarország helyreállítását szorgalmazó Apponyi Albert beszédét csekély megértéssel fogadták a győztesek, ugyanis az idős politikus hallgatósága már jóval korábban eldöntötte a történelmi Magyarország feldarabolását. Február elején a delegáció ismét a francia fővárosba utazott, hogy meggyőzze a győztes országokat a tervezett döntés igazságtalanságairól. A konkrét javaslatokat tartalmazó

¹⁴⁹ Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé. Első tanulmány: Elszámolás a múlttal és a jellel. *Aurora*. I. (1923) 1. sz. 4.

¹⁵⁰ Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1982. Hanák Péter szerint Jászi elsőként között mutatta ki, hogy nem a háború és a katonai összeomlás volt a birodalom felbomlásának alapvető oka, hanem „a bomlás csírái az anorgánikusan felnőtt Habsburg-monarchia szerkezetében, társadalmi rendjében, politikai rendszerében szinte kezdettől benne rejtettek”. In: Hanák Péter: *Jászi Oszkár dumái patriotizmusa*. Budapest, Magvető, 1985. 116.

¹⁵¹ Idézi: Richly Gábor – Ablonczy Balázs: Jászi Oszkár. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás. 1920–1953*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 1998. 141–142.

¹⁵² Jászi, 1982. 75., 206.

¹⁵³ Németh László: Szekfű Gyula. In: Németh, 1992. II. k. 968.

jegyzékek ahhoz elégtelenek voltak, hogy a békefeltételek megváltoztatására késztessek a győztes országok képviselőit.¹⁵⁴

A várható területvesztések ellen a kormány mellett számos társadalmi szervezet lépett fel. Külpolitikai propagandával ezek közül elsősorban a Területvédő Liga és a Magyar Nemzeti Szövetség foglalkozott. Utóbbi szervezet álláspontja – a (tervezett) békeszerződéssel szemben – a teljes elutasítás volt.¹⁵⁵ A Magyar Nemzeti Szövetség vezetőségi tagjaként az aktív politikai szerepre készülő Szabó¹⁵⁶ is a területi integritás mellett foglalt állást, ugyanakkor – 1920 márciusában – a külpolitikai propaganda eredményességét megkérdőjelezve azt hangsúlyozta, hogy a nemzet csak saját magára számíthat az ezeréves határok megvédésekor.¹⁵⁷ Az író az ellenforradalom hatalomra jutása után hallatlan népszerűsége tette szert. Az új kurzus híveként 1919 augusztusától,

¹⁵⁴ A békedelegáció iratanyagából válogatást közöl: *Trianon*. Szerk.: Zeidler Miklós. Budapest, Osiris, 2003.

¹⁵⁵ A szövetség erőteljesnek indult külpropagandája hamarosan kifulladt, részben a külföld érdektelensége, részben a magyar kormány óvatosabb revíziós politikai vonalvezetése miatt. Mivel az MNSZ békeszerződéssel szemben elfoglalt álláspontját nem a kritika, hanem a teljes elutasítás jellemezte, ezért szerepe egyre inkább a Trianon-ellenes belső hangulat táplálására korlátozódott: országos hálózattal, gyűléseivel, pályázataival nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a revízió kérdése mindvégig a hazai érdeklődés homlokterében maradjon. Lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris, 2001. 89–91., illetve Zeidler Miklós: *A magyar külpolitika és a civil társadalom a Horthy-korszakban*. In: *Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok*. Szerkesztette: (Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével) Pritz Pál. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2002. 56.

¹⁵⁶ Szabó Dezső – témánk szempontjából kiemelkedően fontos – 1919 szeptembere és 1920 nyara közti közéleti szerepvállalásáról nagyon kevés forrással rendelkezünk. Ennek oka vélhetően az, hogy Szabó ebben az időben nem sokat írt: lefoglalta a szervezés, az előadások, a politikai tanácskozások. Az előadásairól nem maradt fenn írásos emlék, legfeljebb egy-egy mondatot lehet összeszedni a napisajtó hasábjairól. Ezekre a tudósításokra támaszkodva próbáljuk megrajzolni Szabó közvetlen reagálását a (készülő) békeszerződésről.

¹⁵⁷ Részlet Szabó Dezső 1920. március végén Debrecenben megtartott előadásából: „Megtanultuk a múltból, hogy csak a magunk erejére számíthatunk és amikor ezzel számot vetünk, nem szabad elfelejtenünk, hogy az árulók garmadája leselkedik közöttünk is arra a pillanatra, midőn a nemzet kiterítve fekszik, lecsapjon rája, mint prédára. Az entente, ha tőle függ, sohasem fogja visszaadni országunkat, a külföldi szimpátia-hajhász meddő és céltalan.” „Ha fel nem ébred bennünk az ősi turáni magyar önérzet, amely egy ezredévig életetett bennünket, ha minden lépésünkönél azt kérdezzük, hogy jaj mit szól az antant hozzá, akkor ezzel mindörökké lemondottunk arról, hogy hazánk régi határait visszaszerezve, boldog, keresztény, magyar országban élhessen fajtánk.” (Az idézet első részéről a *Nemzeti Ujság*, a másodikról a *Virradat* tudósított. Lásd Az Ébredő Magyarok Debrecenben. *Nemzeti Ujság*, II. [1920. április 1.] 79. sz. 3.; illetve A zsidókérdés megoldása. Felirat a nemzetgyűléshez. – Az Ébredő Magyarok Debrecenben. *Virradat*, III. [1920. április 1.] 79. sz. 1.) A gyűlésre, a tudósítások szerint, Budapestről a központ Szabó Dezső író, Lukácsovich Lajos igazgatósági titkár, Mádi Gézá, a propagandaosztály főnökét és Lukács Loránd háznagyot küldte ki. A *Nemzeti Ujság* és a *Virradat* beszámolóit szerint a debreceni állomáson a teljes számban kivonult egyetemi ifjúság fogadta az előadókat, s a gyűlésterem, az Arany Bika óriási terme zsúfolásig megtelt. Szabó az Ébredő Magyarok Egyesületének szervezésében járta a vidéket, amint erről 1920 szeptemberében nyilatkozott. (Miért vonult vissza Szabó Dezső? *Gondolat*, 1920. szeptember 16. 3. sz. 1.)

lemondva tanári állásáról, az Országos Propaganda Hivatalt vezette,¹⁵⁸ ami azt mutatja, hogy az ellenforradalom első heteiben még hitt a propaganda meggyőző erejében, a következő év tavaszán azonban, mint láttuk, már nem tulajdonított ennek jelentőséget. Alapító elnöke volt a nem túl nagy táborra szert tevő Magyar Írók Nemzeti Szövetségének,¹⁵⁹ s az Ébredő Magyarokkal, valamint számos egyetemi ifjúsági szervezettel is kitűnő kapcsolatot tartott fenn.¹⁶⁰ A népszerűséget elsősorban az óriási könyvsikerré kerekedett regénye, *Az elsodort falu* hozta meg.¹⁶¹

1920. május 7-én a *Nemzeti Ujság* a következőképpen számolt be a Területvédő Liga előző napi budapesti tüntetéséről:

„Ma délután, mikor a békejegyzék híre a városban elterjedt, az ifjúság adott első reflexmozdulatot az ő életét elsősorban fenyegető halálos ítéletre. Az Egyetemi Kör helyiségétől zárt, fegyelmezett menetben indult meg a Tevél helyiségei felé, minden szakasza élén »Nem, nem, soha!« fölíratú táblákkal. A tömeg az Ébredő Magyarokkal, a műegyetemiekkal s más csatlakozókkal pár ezerre szaporodott, új jelvényül zöld ágat viselve mellén. A Tevél előtt a Váci utcában föl dr. Czettler és Dr. Lipovniczky beszéltek hozzájuk, végül az ifjúság kérésére Szabó Dezső, egyértelműleg visszautasítva a magyar ifjúság végzetét jelentő béketervezetet.”¹⁶²

¹⁵⁸ „A kommün végén tizenöt éves állami tanárságomról lemondottam. [...] A kurzus elején az Országos Propaganda Hivatalt vezettem, nemcsak teljesen fizetés nélkül, hanem jó pár ezer korona ráfizetéssel” – nyilatkozta *A Reggel* 1923. május 22-i számában Szabó.

¹⁵⁹ A Magyar Írók Szövetsége 1919. december 14-én a Vigadóban tartotta első irodalmi matinéját. A műsort a szervezetet megalapító Szabó Dezső nyitotta meg. A szövetség meghívója egyben tartalmazta a szervezet programját is. E szerint a szervezet célja – az írók és újságírók anyagi és szellemi függetlenségének biztosítása mellett – „programszerűen megvédeni a magyarság összes érdekeit”. In: OSZK, Kisnyomtatványtár.

¹⁶⁰ Szabó Dezsőnek nagyon jó kapcsolatai voltak az Ébredő Magyarok Egyesületével (ÉME) 1919 őszétől kezdve; 1919 decemberében, mikor egy előadását betiltják, az ÉME hirdeti saját lapjában, hogy az ő helyiségükben megtarthatja, s szeretné látni azt az erőt, mely ebben őket megakadályozza. Vö. *Ébredő Magyarország*, 1919. december 21-i híradása. Lásd még: Gombos, 1989. 258–261., illetve Nagy Péter: *Szabó Dezső az ellenforradalomban*. Budapest, Szépirodalmi, 1960. 15–20.

¹⁶¹ A regény jelentős, a két háború közötti fiatal értelmiség több nemzedékére kiterjedő hatását illusztrálják Cs. Szabó László sorai: „Örjöntünk *Az elsodort falu*ért. A világért soha el nem mulasztottam volna a Mester zsúfolt előadásait a Sándor utca régi Képviselőházában (ma Olasz Intézet); válogatás nélkül kíméletlen volt jobbra, balra, vérbeli színész és sokszor falrengetően mulatságos, megtudtuk, hogy a Nyugat megint elschöppflintette magát.” Lásd Cs. Szabó, 1991. 65.

¹⁶² Tiltakozó nagygyűlés a Vigadóban és a Petőfi téren. Az egyetemi ifjúság tüntetése a Területvédő Liga előtt. *Nemzeti Ujság*. II. (1920. május 7.) 109. sz. 2. Az írásból megtudhatjuk továbbá, hogy a Területvédő Liga kiáltványt intézett a magyar nemzethez, melyben felszólítja a kormányt, hogy a május 6-án átadott békeszerződés aláírását tagadja meg. Követelésüket nyomtatékosítandó, május hetedikére a Vigadóban és a Petőfi téren tiltakozó nagygyűlést szerveznek, majd a tervek szerint a gyűlések határozatát a Várba felvonuló tömeg Horthy Miklós kormányzónak adja át. Az újság másnapi beszámolója szerint (Nem, nem, soha! Budapest népe tiltakozik a békeszerződés ellen. *Nemzeti Ujság*. II. [1920. május 8.] 110. sz. 1–2.)

A tüntetés előzménye, hogy a párizsi békekonferencia előző nap adta át a magyar békeküldöttségnek azt a – későbbi trianoni határokat tartalmazó – béketervet, melyet – a közvéleménnyel egyetértésben¹⁶³ – az egyetemi ifjúság körében népszerű író is visszaautasított. Május 15-én Szabó Dezső elnökletével a Magyar Írók Szövetsége határozatot fogadott el – a területi integritás mellett kiállva – a „békeszerződés csonkítása ellen”.¹⁶⁴ Egy héttel később Szabó az OMKE dísztermében tartott előadást „Az erőviszonyok eltolódása a háború alatt” címmel.¹⁶⁵ Ebben kifejtette, hogy a „dinasztia monarchikus érdekei és a zsidóság érdekeiért kijátszották és elbódították a faji öntudatot a magyarságban”. Az elvesztett háború utolsó hónapjaira utalva a Habsburgok és a zsidók mellett – a parasztság kivételével – az összes társadalmi csoport felelősségét felvetette a kialakult helyzet okait vizsgálva.

Három nappal később a két forradalom tanulságairól szólva azt hangsúlyozta, hogy Magyarországon a háborút követően egyetlen szervezett erő maradt, ez pedig a zsidóság. A zsidók azonban, az író szerint, meghamisították a forradalom igazi tartalmát, többek között az igazságosabb vagyoneelosztást. Ezért az író az Ébredő Magyarokat felhívta a „becsületes, intézményes antiszemitizmus követelményére” [sic!], ami az ő olvasatában a „galíciaiak kitoloncolását” jelentette.¹⁶⁶

Az összeomlás elkerülhetőségéről és a történelmi Magyarország fenntarthatóságáról vallanak a trianoni békeszerződés aláírása után három héttel papírra vetett sorok: „a Károlyi kor számomra a legtűrhetetlenebb szenvedések kora”.¹⁶⁷ Élesen láttam, hogy van egy út, melyen mindent megmenthetünk. Ha a

mintegy hatvan ezer ember vett részt a békés demonstráción, ahol – többek között – Szabó Dezső bátyjának, Szabó Jenő költőnek az *Erdély* című versét szavalta el Kolumbán Károly. (A *Nemzeti Ujság* beszámolója szerint ezen a tüntetésen Szabó Dezső nem szólalt fel.)

¹⁶³ A magyar közvélemény – pártállástól függetlenül – egységesen elutasította a tervezett békeszerződést. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt például a béke ügyében tartott választmányi ülésén hangsúlyozta, hogy bár a párt nevében viseli az internacionalizmust, mégis tiltakozásukat fejezik ki „az entente által diktált békefeltételek ellen”. Az erről kiadott hivatalos jelentés a történelmi materializmus okfejtésével rámutat az országhatárok megcsonkításából származó káros következményekre, s arra, hogy ennél fogva nehezen képzelhető el a gazdasági élet egészséges fejlődése Magyarországon. Vö. Nincs döntés a csonka kerületek kérdésében. *Nemzeti Ujság*. II. (1920. május 16.) 117. sz. 1.

¹⁶⁴ A Magyar Írók Szövetsége a területi integritás mellett. *Virradat*. III. (1920. május 16.) 2.

¹⁶⁵ Szabó Dezső előadása. *Nemzeti Ujság*. III. (1920. május 23.) 123. 3.

¹⁶⁶ Szabó Dezső üzenete az Ébredőknek. *Nemzeti Ujság*. III. (1920. május 26.) 125. 3.

¹⁶⁷ Szabó 1918 decembere folyamán érkezik meg Budapestre a forradalomban tevékeny szerepet játszó polgári radikálisok (elsősorban Jászi Oszkár) segítségének köszönhetően. A három évvel korábbi ellentéteket az őszi változások elmosták, s Szabó egyértelműen letette a voksát a forradalom mellett. Szabó a következőképpen jellemezte akkori lelkiállapotát s a forradalmi tömegekhez való viszonyát Kassák Lajosnak, aki az íróat a budai lakásán többször felkereste: „A szociális közösség érzése az, ami élte az embert... Tegnap, ahogy hazafelé jöttem, egy tüntető menettel találkoztam az utcán. Oh, a nép! Be kellett állnom a sorba és együtt ordítottam velük s úgy éreztem magam, mintha mezítelenül egy nagy folyóban fürödnék. Éreztem, hogy egy vagyok velük, én egészen ők vagyok.” (In: Kassák Lajos: Egy ember élete, Idézi: 1979. 190.) Szabó Dezső sorai az akkori általános közhangulatot tükrözik. (A változás lázában eleinte – többek között – Krúdy Gyula is lelkesedik az új vívmányokért. Krúdy forra-

közeledő kommunizmus kikerülhetetlen – és az volt! –, csináljuk meg mi, magyarok, mi álljunk a rohanó idő élére. *És lenne most integrális Magyarország*, a rabló idegen minden harácsolása magyar tőke lenne, s az entente másként beszélne az erőssel.”¹⁶⁸ (*Kiemelés – P. G.*)

A világháború tehát az „individualizmus csődjét” jelentette. A kollektív rend megvalósítását, az igazi magyar forradalmat és a történelmi Magyarország megvédését az író előbb az őszirózsás forradalomtól, majd annak bukása után az abból szerinte szükségszerűen kibomló kommunizmustól várta. E gondolatmenet azt sugallja, hogy a magyarok megfelelő politikával megtarthatták volna a háború előtti országukat. A nemzetközi erőviszonyokra, az ország csekélynél is szerényebb mozgásterére, valamint a nagyhatalmak szerepére a trianoni döntésben – a korszak közfelfogásával egybehangzóan – még csak utalást sem találunk.

1.2.3. ÚJ MAGYAR IDEOLÓGIA FELÉ

A világháború utáni összeomlás okait vizsgálta a szerző az 1923-ban általa szerkesztett *Aurora*¹⁶⁹ hasábjain az *Új magyar ideológia felé* címen futó tanulmány-sorozat első részében, melynek címe: „Elszámolás a múlttal és a jellel”. Az írás szerint 1918 októberében megismétlődött mindaz, amit a mohácsi vésztől fogva minden nemzeti katasztrófa után láthattunk: az összeomlás pillanatában az állami gépezet szétesett, „arisztokraták, politikusok, pénz- és katonai előkelőségek eszeveszetten szöktek szét a felelősség elől”.¹⁷⁰ A megriadt elemekből hiányzott a felelősség elvállalásának bátorsága és a kezdeményezés merészsége.¹⁷¹

dalmi lelkesüléséhez lásd Kelemen Zoltán: *Történelmi emlékezet és mítikus történet Krúdy Gyula műveiben*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2005. 12–14., illetve Fráter Zoltán: *Krúdy Gyula*. Budapest, Elektra Kiadóház, 2003. 72–76.) Felfokozott izgalmi állapotot, tenni akarást mutatnak a sorok. Miért írhatta le mégis Szabó alig másfél évvel később az őszirózsás forradalom kapcsán a fent idézett mondatot? Kezdeti lelkesedését lehűtötte több személyes körülmény. Juhász Gyula ajánlása ellenére sem hívták meg az akkori írói elitet reprezentáló, aktív közéleti szerepre készülő Vörösmarty Akadémiába, s egyetemi tanári kinevezése, melyre számított, szóba sem jött. Ezek mellett *Az elsodort falu* kiadása körüli bizonytalanság nagymértékben növelte elégedetlenségét. A mellőztetésből fakadó sértődöttség mellett a Károlyi-kormány kapkodó, sokszor zavarosnak tűnő kül- és katonapolitikája is hozzájárulhatott az őszirózsás forradalomból való kiábrándulásához és a fenti mondat lejegyzéséhez.

¹⁶⁸ Szabó Dezső: Levél a fiataloknak. Somogyvámos, 1920. június 24. Az írás egyben előszó az *Egyenes úton* című tanulmánykötethez. Első kiadás: Budapest, Táltos, 1920. Újabb kiadás: Szabó, 2003.

¹⁶⁹ Két szám után a lap *Élet és Irodalom* címen jelent meg.

¹⁷⁰ Szabó, *Aurora*, 1923/1. 7.

¹⁷¹ Pedig Szabó Dezső szerint ezek a tulajdonságok tették lehetővé Nyugat-Európában a *modern középosztály* kialakulását. Lásd Szabó Dezső: A magyar középosztály megteremtése. *Szabó Dezső Füzetek*. II. (1935. nov.) 12. sz. 11–33.

Két szervezett erő maradt Magyarországon: a szociáldemokrata munkásság és a zsidóság.¹⁷²

A munkásság, amely (sokan másokhoz hasonlóan) Szabó Dezső szerint is a parasztság után a második legértékesebb eleme a társadalomnak, azonban nem tudott a változások élére állni, s így nem tudta megcsinálni azt az igazi szocializmust és igazi demokráciát, amely a magyarság egyetlen lehetséges életútja lehetett volna.¹⁷³ Miért? Mert „ez a magyar evolúció egyenlő csapást jelentett volna az idegen uralkodóház, a vele történelmi kapcsolatban levő konzervatív érdekkörök és a zsidóság hatalmi igényeire”.¹⁷⁴ Az író szerint a szociáldemokrata munkásság cselekvésképtelenségét magyarázza az a tény is, hogy ezen értékes réteg kizárólagosan zsidó irányítás alatt állt.

Így maradt meg a világhatalmi álmának nyugati előbástyáját megvalósítani akaró zsidóság egyetlen szervezett erőként [sic!] 1918 végére Magyarországon. Mindenki számára nyilvánvaló volt, tette hozzá, hogy a magyarság, ha felocsúdik a csapás bódultságából, sohasem fog lemondani „az elrabolt országrészekről s az első kínáló alkalmat megragadja azok visszavételére”.¹⁷⁵ Az antant hatalmaknak azonban – úgymond – nagyobb biztosítékot nyújtott egy „zsidó hatalmi berendezkedés”, mint a magyarság szupremáciája. Szabó szerint a fentiekből következett, hogy 1919-ben „szocialista forradalmat” kellett csinálni, hiszen a zsidóság a szociáldemokrata munkásság nagyszerű szervezettségét nem engedhette ki a kezéből. Így jött létre 1919 márciusára a proletárdiktatúra, mely ebben az értelmezésben a nemzetközi zsidóság imperializmusának magyarországi megnyilvánulása volt, mely az ártatlan magyar parasztságot, munkásságot és az értelmiséget egy részét magával sodorta. Végeredményben az ország összeomlása két egymással szemben álló, de egyenlően bűnös tényezőre vezethető vissza: az egyik tényező a „zsidó imperializmus”, a másik a konzervatív érdekkörök. A konzervatív érdekkörök bűne, hogy belevitték az országot a csak vesztes kimenetelű világháborúba, s belső szervezettség nélkül hagyták a magyarságot.

A fenti gondolatmenet (és az 1920-ban született írások) jellemzője, hogy az író – sokan másokhoz hasonlóan, következőleg tovább rongálva a magyar társadalom egyébként is gyenge külpolitikai gondolkodását – a széteső Magyar-

¹⁷² Szabó, Aurora, 1923/1. 2.

¹⁷³ Szabó Dezső későbbi írásaiban is gyakran visszatért a háború után elszalasztott „magyar forradalom” lehetőségére. (Példa erre a következő részlet: „A háború fojtogatásában itthon szenvedő tömegek s a nagy szadizmusból hazatért százezrek az elképzelhető legalkalmasabb emberanyagot jelentették egy új, gyökeréig demokratikus és magyar életrendszer megépítésére, mely az ország minden lakosának több fejlődést, több életlehetőséget, több kultúrát jelentett volna.” In: Szabó, SZDÚM, 1938. 17.) Szabó tehát meglátja, hogy a világháborús fordulat meghozza egy demokratikus vagy legalább demokratikusabb társadalom megteremtésének lehetőségét, ami aztán a Bethlen-korszakban végül nem realizálódik.

¹⁷⁴ Szabó, Aurora, 1923/1. 6.

¹⁷⁵ Uo. 7.

ország tragédiáját döntően belső okokkal magyarázza.¹⁷⁶ Az érvelés háttérében részben az a 19. század óta tovább élő nemzeti-romantikus történelemszemlélet áll, mely a hazát szinte legyőzhetetlennek érzi, s elfogadja azt a választ, hogy a bukást külső túlerő nem, csakis a belső széthúzás idézheti elő. (A Magyarországhoz hasonlóan vesztes Németországban a Dolchstoss-elmélet magyarázta meg ezen logika alapján a háborús vereséget.¹⁷⁷) Vagyis Magyarországot 1918 és 1920 között a nagyhatalmak nem kényszeríthették volna térdre, ha a nemzet összefog, ha a zsidóság is együttműködik a nemzettel, s nem „világuralmának nyugati bástyáját” építgeti. Ezzel igazolni lehetett azt a – sokakhoz hasonlóan Szabó által is vallott¹⁷⁸ – tételt, hogy a nemzet erői elegendők voltak az integrális Magyarország megtartásához, azaz nem volt szükségzerű a történelmi Magyarország szétesése. Ezen állításhoz, mint láthattuk, bűnbakra is szükség volt. Ezt a szerepet a tévesen egységesnek tekintett zsidóságra hárította az író.¹⁷⁹ Bár való igaz, hogy a Tanácsköztársaság zsidó származású népbiztosainak (és népbiztoshelyetteseknek) aránya elérte a hatvan, sőt valószínűsíthetően a hetven-hetvenöt százalékot,¹⁸⁰ összességében ez a városi, kispolgári környezetből kiemelkedő – zsidó vallásos tudattal egyáltalán nem bíró¹⁸¹ – cso-

¹⁷⁶ Itt egyetlen *külső okra* utal az író ebben az összeesküvés-elméletnek beillő okfejtésben, amikor az antant és nemzetközi zsidóság „kapcsolatából” próbálja levezetni a Tanácsköztársaság legitimációját.

¹⁷⁷ A német „tördőfés-legenda” (Dolchstoßlegende) szerint a császári hadsereg vereségét a hátsóországban eluralkodó defetizmus és különösen a baloldali mozgalmak forradalmi tevékenysége okozta, mintegy hátra dőve a frontokon hőiesen harcoló katonákat.

¹⁷⁸ A korszak magyar politikusai közül többek között Gömbös Gyula is a forradalmi hátsóország bűneivel magyarázta a háborús vereséget és az azt követő összeomlást az 1920-ban írott visszaemlékezéseiben. Lásd Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló megjegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, 1920. 10–11.

¹⁷⁹ A magyarországi zsidóság heterogén összetételéhez lásd Gyurgyák János: *Zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmétörténet*. Budapest, Osiris, 2001.

¹⁸⁰ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 1999. 122.

¹⁸¹ Az ellenforradalmi ideológiák egyik toposza szerint a „vörös diktatúrában a zsidók jutottak uralomra”. A zsidó származásúak magas aránya a vezetőtestületekben, valamint a társadalom széles köréit fertőző propaganda a néptömegek számára hihetővé tette a fenti toposzt. Ezzel az elterjedt nézettel szemben az igazság az, hogy a diktatúrában egy magasabb rendűnek vélt eszme – a kommunizmus – nevében mindenfajta partikularitás, így a zsidó vallás ellen is megindult a hajszja. Jól tükrözik ezt Kun Béla szavai, amelyeket a Tanácsok Országos Gyűlésén mondott június 21-én, hangot adva mérhetetlen felháborodásának, mivel a gyűlés ideje alatt antiszemita bekiabálások voltak hallhatók, továbbá valakik antiszemita pogromra szólító felhívásokat köröztettek a küldöttek között. „Hogyan harcoljon – kiáltja oda a küldötteknek Kun – tehát az a Vörös Hadsereg, hogyan legyen annak a Vörös Hadseregnek hangulata, mikor itt a tanácskongresszuson [...] antiszemita izgatás, pogromigazítás történik? Én, elvtársak, nem fogom szégyellni zsidó létemre ezzel a kérdéssel leszámolni. *Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem (Úgy van! Úgy van!), [...]*” (Kiemelés – P. G.)

A Tanácsköztársaság zsidó származású vezetőinek tehát már nem volt zsidó identitástudata, ezek a politikusok elsősorban és mindenekelőtt kommunistának tartották magukat, akik ateistaként ugyanúgy szembefordultak a zsidó vallással, mint a keresztényekkel. A vörösterrore a zsidóság körében is szedett áldozatokat. Vö. Gyurgyák, 2001. 103–109.

port elenyésző kisebbségét jelentette a magyarországi zsidóságnak, s ami ennél lényegesebb: a nagyhatalmak már 1918 nyarán eldöntötték Magyarország felosztását,¹⁸² azaz a Tanácsköztársaság politikája az ország beszűkült mozgásteré miatt nem lehetett oka Trianonnak.¹⁸³

Másokhoz hasonlóan Szabó Dezső szerint is az első világháborúból a magyarság még győzelem esetén is csak vesztesként kerülhetett ki, hisz „a brutális germán imperializmus s a győztes kapitalizmus éppen olyan irtózatossá tette volna sorsát, mint a vesztes háború”.¹⁸⁴ A bárdolatlan megfogalmazás ellenére ebben a megállapításban van annyi igazság, hogy a német hadicélokot megfogalmazó egyes dokumentumok számos esetben a Monarchiát is csak mint „német Ostmark”-ot emlegették, amelyben helyre kell állítani a „német elem vezető szerepét”, s a szlávok és magyarok befolyását csökkenteni kell. Azaz a Monarchia – bár formálisan fennmaradt volna – háború utáni önállósága kétségesnek volt tartható.¹⁸⁵

Szabó – nem csekély rokonságban a szociáldemokrata-kommunista emigráció állításával – véleménye szerint 1919 augusztusa után az összeomlásért való felelősségnek a baloldalra való áthárítása adta meg a keresztény kurzus tartalmát.¹⁸⁶ Az író itt pontosan felismerte, hogy a Horthy-korszak legitimációjának megteremtésében – sok más tényező mellett – fontos szerepet játszott a baloldali forradalmak hibáztatása az ország feldarabolódása miatt. Ugyanakkor a teljes képhez hozzátartozik, hogy a forradalmak okolásához Szabó Dezső is aktívan hozzájárult 1919–1920-as szerepvállalásával.¹⁸⁷

Összességében megállapíthatjuk, hogy az 1923-ban született írást a bűnbakkeresés zsákutcaja és az összeesküvés-pszichózis jellemzi. Az antiszemita hangvételű tanulmányban a világháború előtt Magyarországra bevándorló zsidók egy magyarellenos összeesküvés (Tanácsköztársaság) szervezőiként jelennek meg és csinálnak forradalmat a magyarság (=paraszttság, munkásság) ellen, mely így képtelen megvédeni az ország egységét, s megakadályozni annak felbomlását.

¹⁸² Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág, 1998. 183–186.

¹⁸³ Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Második kiadás. Budapest, Kossuth, 1984.; illetve Ormos Mária: *Magyarország a két világháború között*. Budapest, Csokonai, 1998., különösen: 43–56.

¹⁸⁴ Szabó, Aurora, 1923/1. 12. Tisza István – többek között – ezért nem akart belemenni a háborúba.

¹⁸⁵ Romsics Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: *Integrációs törekvések Közép-Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997. 25.

¹⁸⁶ Szabó, Aurora, 1923/1. 11.

¹⁸⁷ Szabó 1919 augusztusában – mint az Országos Propaganda Hivatal vezetője – vidéki agitációs körútra indult. Egyik előadásáról Prohászka Ottokár készített összefoglalást naplójában: ebből megtudhatjuk, hogy az előadás az öszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság vezetőinek – s rajtuk keresztül a zsidóságnak – a megrágalmazására épült. Lásd Prohászka Ottokár: *Soliloquia II*. In: *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái*. 24. kötet. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929. 3.

I.2.4. TRIANON OKAIRÓL 12 ÉVVEL KÉSŐBB

Szabó Dezső az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának okaival legrésztesebben az 1935-ben írt „Magyarország helye Európában: Kelet-Európa”¹⁸⁸ című tanulmányában foglalkozott. A háború kirobbanásáért a német nagyhatalmi politikát hibáztatta, amikor a háborúról, mint „a német hatalmi álom véres próbálkozásáról” írt. Magyarország, tette hozzá, minden elemi életérdeke ellenére került a háborúba, s mint az „Ausztia által német terheltségű Monarchia része és Németország szövetségese a rosszul sikerült német markoláserő odafizette fiai százazezeit, földjének kétharmadát”.¹⁸⁹ A magyarság tragédiájának végső okát az Ausztriával való kiegyezésben, s az így létrejött „német dominanciájú” Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázados politikájában vélte végletesen tévesen megtalálni az író.

Az 1867-ben létrehozott dualista államalakulat vizsgálatakor leszögezte: „A Monarchia nem a népek akarata volt”. A magyaroknak, teszi hozzá Kossuth konföderációs elképzelése nyomán, a Monarchia többi elnyomott népével kellett volna együtt küzdeni, és a megegyezést keresni az elnyomó hatalom ellenében. A fenti tanulmányban ennek kapcsán három kérdést vizsgált meg.

1. Mit jelentett a dualista állam a magyar faj érvényesülése szempontjából? A birodalom vezetése, felelte, idegen dinasztia, idegen arisztokrácia, idegen hadsereg és idegen bürokrácia kezébe jutott, míg a „nem törtető magyar nemkívánatos elem lett a saját országában”.¹⁹⁰ Szabó Dezső félrevezető állítása szerint a Habsburgok politikája csak a nemzetiségeknek jelentett előnyt.
2. Mit jelentett a Monarchia szociális szempontból? Válaszában rámutatott, hogy a szélesebb néptömegek (parasztság, munkásság) felemelése nem volt érdeke a dinasztiaé, ezért kellett e tömegek figyelmét közjogi vitákkal elvonni saját érdekeik felismerésétől. (Szabó nem vett tudomást arról, hogy a közjogi viták éppen dualistaellenesek voltak, s közvetve gyengítették a Monarchiát, s benne Magyarországot!)
3. Mit jelentett a Monarchia a magyar kultúrának? A birodalom igazi központja, felelte, nem Budapesten, hanem Bécsben volt, „így a királyság nem jelentette a magyar fővárosnak, a magyar kultúrának, a magyar nyelvnek... azt a hatalmas központosító történelmi megszervezését és szimbólumát a világ előtt, mint amelyet Versailles-nek és Párizsnak jelentett a francia ki-

¹⁸⁸ Szabó Dezső: Magyarország helye Európában: Kelet-Európa. *Szabó Dezső Füzetek*. II. (1935. máj.) 9. sz. 3–30. (illetve Szabó, ELI. 149–166.)

¹⁸⁹ Uo. 4.

¹⁹⁰ Uo. 6.

ráltság”.¹⁹¹ Mindezekből az író szerint szükségszerűen következett, hogy a Monarchiának, a „népek hóhér-kaptárának” el kellett tűnnie. Szabó Dezső örömmel vette tudomásul, hogy a „magyarságnak ez a mindennapi kínpadja dicstelenül és örökre elpusztult Európa színéről”.¹⁹² Az összeomlás nyomán az egyetlen pozitívum – hangoztatja a fajvédőkkel együtt –, hogy Magyarország újra független és önálló ország lett.

Végezetül a történelmi Magyarország felbomlásához – írja 1936-ban a „Haláltánc a kisebbségi kérdéssel”¹⁹³ című tanulmányában – döntő mértékben járult hozzá a dualista magyar államvezetés túlzottan liberális, engedékeny nemzetiségpolitikája.¹⁹⁴

A dualizmusra vonatkozó gondolatmenet ahistorikus voltának megállapítása mellett arra is felfigyelhetünk, hogy Rákosiék félhettek ugyan Szabó Dezső díszes temetésétől, de a dualizmus elítélésében – lásd Andics Erzsébet idevágó írásait¹⁹⁵ – hasonló állásponton voltak.

1.2.5. ÖSSZEGZÉS

Szabó Dezső főbb regényeit, valamint publicisztikáját áttekintve megállapíthatjuk, hogy az író az Osztrák–Magyar Monarchia s benne a történelmi Magyarország szétesését a következő tényezőkkel magyarázta:

1. a Szent István óta letelepedő idegenek térfoglalása (különösen a Habsburg-dinasztia magyarországi színre lépése);
2. az elhibázott kiegyezés;
3. az ebből adódó németorientációs külpolitika;
4. a túlzottan engedékeny nemzetiségpolitika;
5. a Magyarországnak kizárólag hátrányt és pusztulást jelentő világháborús részvétel;

¹⁹¹ SZDF, 1935. 8.

¹⁹² Uo. 9.

¹⁹³ Szabó Dezső: Haláltánc a kisebbségi kérdéssel. *Szabó Dezső Füzetek*. 3–4. (1936. dec. – 1937. jan.) 23–24. sz. 28–54., illetve EL1, 232–249. Lásd erről részletesebben a „A nemzetiségi kérdés” című fejezetet.

¹⁹⁴ Az ország politikai közvéleménye – Szabóhoz hasonlóan – a trianoni békét követően arra a következtetésre jutott, hogy a bukást nagyon is előmozdította a túlzottan liberális nemzetiségi politika. Lásd Pritz Pál: Nemzetiségek és külpolitika Magyarországon a harmincas években. In: Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1995. 276.

¹⁹⁵ Lásd Andics Erzsébet: *A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharcától az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig*. Budapest, 1954.

6. a hagyományos magyar vezető réteg, benne az arisztokrácia és a dzsentri, majd keresztény középosztály erkölcsi, szellemi süllyedése;
7. a magyar parasztság helyett idegenekből (zsidó és német származásúakból álló) szerveződő új középosztály „térfoglalása”;
8. a világháborút követő forradalmak (polgári demokratikus, proletár- és ellenforradalom egyaránt) árulása, s az igazi magyar forradalom elszakítása.

Az író a történelmi Magyarország összeomlásának legfőbb okát azonban az 1867-ben létrejött osztrák–magyar kiegyezésben látta. Szerinte Ausztria–Magyarország külpolitikája, mely a terjeszkedő Németország hatalmi céljainak volt alárendelve, egyenesen vezetett a háborús összeomláshoz. Megfigyelhető továbbá, hogy Szabó Dezső – néhány kivételt nem számítva¹⁹⁶ – alapvetően belső okokkal magyarázta az ország hanyatlását.

A Németországnak, illetve a „Habsburgok által irányított” Monarchiának *végzetesen* alárendelt magyar külpolitika gondolata nem fedti a valóságot. Igaz ugyan, hogy Magyarország önálló külpolitikával, saját külképviselettel nem rendelkezett 1867 és 1918 között, mégis a dualista Monarchia külpolitikájának éppen a magyar nacionalizmus volt számos esetben a motorja. Szabó Dezső Trianon okainak valódi feltárását azzal a nézetével is akadályozta,¹⁹⁷ mely a katasztróféért a Magyarországra Szent István óta letelepülő idegeneket (elsősorban a zsidókat és németeket) tette felelőssé.

¹⁹⁶ Magyarország hanyatlásában, illetve felbomlásában három külső tényező játszott szerepet Szabó szerint: 1. német nagyhatalmi politika, 2. Az antanttal együttműködő „nemzetközi zsidóság” forradalmi szerepvállalása, 3. wilsoni nemzetiségpolitika. Utóbbihoz ellentmondásos a szerző viszonya, hiszen amikor „Wilson titkos bombájú pontjairól” ír Szabó Dezső (SZDF, 1936–37. 50.), akkor ezzel azt sugallja, hogy az amerikai elnök nemzetiségi koncepciója is hozzájárult az ország széteséséhez, s ezért hibáztatja is Wilsont. Ugyanakkor másutt hangsúlyozza a nemzeti önrendelkezési jog pozitív szerepét a Monarchia felbomlásában. (SZDF, 1935. 10.) Az ellentmondás oka, hogy Magyarország össze volt varrva a dualizmussal, amit Szabó nem hajlandó elismerni.

¹⁹⁷ Bár a korabeli hivatalos Magyarországon ennek jelentősége nem volt számottevő, mivel a szembenézésre nem történt érdemi kísérlet.

I.3. Különvélemény a Horthy-korszak revíziós politikájáról

I.3.1. A LEGITIMIZMUSRÓL

1921. április 14-én alapította meg Bethlen István az új kormányt. Bethlen azt vallotta, hogy a politika a lehetőségek művészete, és ezért a külpolitikát a reális helyzetmegítélésre akarta alapozni. A revízió kérdésében is pragmatistaként – az integrális és az etnikai revízió érvrendszerét sokszor kombinálva – az elérhető optimumra törekedett.¹⁹⁸

Szabó Dezső az 1921-es év első harmadában a *Virradat* című lapban publikált.¹⁹⁹ Egyik írásában arról szólt, hogy Trianon után a magyar megújodásnak Erdélyből kell kiindulnia, s a létrejövő új Magyarország elsősorban kultúregység kell legyen.²⁰⁰ A miniszterelnökhöz hasonlóan szintén erdélyi származású író – két évvel később – a kormányfőhöz írt nyílt levelében bírálva a kabinet külpolitikáját, kiemelte, hogy a kultúrfölény hangoztatása még nem jelent megoldást a határon túl élő magyarok számára.²⁰¹

1921-ben IV. Károly kétszer is megkísérelte visszafoglalni a magyar trónt. A magyar belpolitikát megosztó királykérdéssel Szabó két írásában foglalkozott. Mindkét cikkében – töle szokatlan módon – nyugalomra intette olvasóit. A januári vezércikkben naiv reménykedéssel tekintett az elszakított területek visszatérésére, amikor arról írt, hogy „hátha Európa mostani forrongásában történni fog valami, ami az egész elrabolt Magyarországot visszaadja a magyarságnak”.²⁰² Kiemelte annak fontosságát, hogy az új királyság ne csupán a Csonka-Magyarország akarata legyen. Az áprilisi írása pár nappal IV. Károly első királypuccsa után született. Ebben leszögezte, hogy a magyar Szent Korona kérdését úgy kell megoldani, hogy az külpolitikai bonyodalmat ne okozzon az országnak, ugyanakkor a megoldás biztosíték legyen „az integrális Magyarország

¹⁹⁸ Péteri Lóránt: Bethlen István. In: Romsics, 1998. 31–50.

¹⁹⁹ A *Virradat* 1918 januárjában Szakács Andor szerkesztésében liberális, polgári újságként indult. (Ebben az időben Krúdy Gyula, Oláh Gábor és Milotay István egyaránt írtak bele!) 1918 decemberében a lap a polgári pártok összefogását hirdette a szocializmus ellen; nyilván ennek tudható be, hogy a Tanácsköztársaság idején betiltják, s hogy az ellenforradalom idején újra, mint a „keresztény polgárság” jobboldali lapja megindulhat. Ennek a lapnak lesz munkatársává 1920 decemberében Szabó Dezső. Termékenysége döbbenetes: 3 és fél hónap alatt 54 – túlnyomórészt egészoldalas – cikke jelenik meg a lapban. (Vö. Nagy, 1960. 58–59.) Előadások helyett tehát most a sajtón keresztül, publicistaként próbál magának és eszméinek tábort szervezni az író.

²⁰⁰ Szabó Dezső: Kolozsvár. *Virradat*. 4. (1921. március 20.) 61. sz. 1.

²⁰¹ Szabó Dezső nyílt levele Bethlen István gróf miniszterelnökhöz. *Világ*. 14. (1923. november 18.) 261. sz. 5.

²⁰² Szabó Dezső: Királykérdés és politika. *Virradat*. 4. (1921. január 23.) 18. sz. 1.

visszaszerzésére”.²⁰³ Ismét a történelmi Magyarország visszaállítását sürgette egy hónap múlva a „Két faj harca” című írásának zárószóiban a szerző, amikor kijelentette: „A magyar jövő, az integrális Magyarország kulturánk széles horizontjában, s a magyar szellem építő szabadságában van.”²⁰⁴

Szabó Dezső az *Új magyar ideológia felé* (1923) címen megjelentetett hétrészes tanulmánysorozatban rendszerezte először politikai nézeteit, s vázolta fel az általa elképzelt „magyar demokrácia” alapjait. A „Rokamból-romantika”²⁰⁵ című írásában kétféle irredenta politikáról beszélt. Az általa is támogatott, szükségszerű irredenta politika „kül- és belpolitikája minden egyes tényében okosan, tervszerűen, mély előrelátással az elrabolt testrészek visszaszerzését alapozza meg”. (Kiemelés – P. G.) A korszak irredenta politikáját viszont őrült és hazug képzelgésnek tartotta, amely azzal áztat, hogy több évszázados politikával elvesztett országrészeket rögtönzött puccsokkal vissza lehet szerezni. Az ilyen irredenta szerinte semmit sem használ, de súlyosan árt az elszakított területen élő magyarságnak.²⁰⁶ Látható, hogy 1923-ban Szabó Dezső is – a társadalom döntő többségéhez hasonlóan – kiáll Trianon revíziója mellett, de egyúttal elutasítja – s tévesen a legitimistákkal kapcsolja össze – a kor irredenta politikáját.

A legitimista irányzatnak 1933-ig két korszaka különböztethető meg Magyarországon. Az 1919 és 1921 közötti aktív – ifjabb Andrássy Gyula közszereplésével fémjelvezhető – szakaszt a sikertelen második királypuccs zárta le. A legitimista vezetők egy része letartóztatásba került, és a legitimizmus mint politikai erő háttérbe szorult. Ebből adódóan 1922-től a passzivitás határozta meg az Apponyi vezetése alatt álló legitimista tábor politikáját.²⁰⁷

1923-ban, Szabó írásának születésekor, a hivatalos külpolitikával szemben álló, ellenzéki legitimisták nem gyakorolhattak jelentős befolyást a kormány külpolitikájára. Arra a külpolitikára, mely ugyan hivatalos szinten revizionista volt, s propagandájában élt az irredentizmus szólamaival, összességében 1921 és 1927 között mégis a viszonylagos passzivitás talaján állt,²⁰⁸ szemben a Szabó által felvázolt „aktív”, a határon túli magyarokat is veszélyeztető irredentizmussal. Az író a következő sorokat is papírra vetette ebben az írásában: „Különösen veszélyesnek tartjuk azt a leplezetlen német agitációt, mely az utóbbi években

²⁰³ Szabó Dezső: *Tertius gaudet. Virradat*. 4. (1921. április 10.) 76. sz. 1.

²⁰⁴ Szabó Dezső: *Két faj harca. A Nép*. (1921. május 5.) In: *Szabó Dezső: Két faj harca*. Szerk.: Szöcs Zoltán. Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 1996.

²⁰⁵ Szabó Dezső: *Rokamból-romantika. Élet és Irodalom*. 1. (1923. július 14.) 5. sz.

²⁰⁶ „A magyar jövő alapp problémái” című írásában megállapította: „Az irredentát [...] annyira egyetlen megszállottságává tették külpolitikánknak, hogy elvette a magyar külpolitikától azt a rugékonyságot: hogy a háború utáni lehetőségeket bekapcsolva működésébe, új biztonságot teremtsen a magyarságnak Kelet-Európában.” Szerinte az irredenta politika ürügyet teremtett a belpolitikában arra, hogy a magyarság gazdasági, szociális és kulturális téren ne ismerje fel saját érdekeit. A Horthy-korszak vezető elitjének e külpolitikai nézetét betegnek és irreálisnak tartotta. Szerinte e vezető réteg kiindulópontja ugyan Trianon volt, de ebből józan ésszel ellentétes következtetéseket vontak le. Szabó, SZDÚM, 1938–39. 115–116., illetve EL2. 575–641.

²⁰⁷ Kardos József: *Legitimizmus*. Budapest, Korona, 1997.

²⁰⁸ Zeidler, 2001. 50–87.

mind fokozottabb erővel folyik. Vigyáznunk kell, az erős német faj a történelem egy váratlan zökkenésénél megint felülkerülhet, s a brutális német imperializmus hatalmi álmában egy hajszálnyival sem vár kevésbé irtózatossá ránk.”²⁰⁹

1.3.2. ÚJ ELLENSÉGKÉP: A NÉMETEK ÉS A SZLÁVOK

1923 januárjában született ez az írás, akkor, amikor a weimari Németország súlyos gazdasági helyzetét tovább nehezítette a franciák Ruhr-vidéki megszállása. Németországnak tehát *ekkor* nem volt ereje arra, hogy befolyását bármilyen módon is érvényesítse a Duna-medencében. Valószínűleg Szabó Dezső az 1920 és 1923 közötti magyar–német szélsőjobboldali kapcsolatokban rejlő, az ország függetlenségét szerinte veszélyeztető jelenségre hívta fel a figyelmet. Emellett pontosan sejtette, hogy Németország újbóli megerősödése után nem fog lemondani a terjeszkedésről, s a magyar külpolitika ezt nem hagyhatja figyelmen kívül. A mostani, átmenetinek tekinthető, Németország meggyengülése következtében előálló kedvező alkalmat pedig arra kell felhasználnia az író szerint a kormánzatnak, hogy a magyar kultúrát megszabadítsa a német kultúra káros gyarmatosító hatásától. A főváros körül elszórt német falvak megmagyarosítása lehet az első lépés e folyamatban.²¹⁰ Azaz a németiség külső terjeszkedéséből fakadó veszélyt Szabó Dezső is – a korabeli politikai közvélemény zöméhez hasonlóan²¹¹ – tévesen rávetíti a magyarországi németekre is, s terápiaként az erőszakos asszimilációt javasolja.

Az 1923-as év az ellenségkép tekintetében változást hoz Szabó Dezső gondolkozásában: a zsidók és a románok bírálata helyett írásaiban a baloldali forradalmak óta érvényesülő, a magyarságot „belülről bomlasztó német–szláv összeesküvés” veszélyére kezdte felhívni a hallgatóság figyelmét.²¹² 1923 októberében a „Remény nélkül” című írásában az elmúlt négy év rettenetes tanulságának nevezi, hogy a „sváb–tót hegemonia még a zsidó térfoglalásnál is veszélyesebb”. Korrigálva korábbi antiszemitizmusát, hozzáteszi:

„Nagyon félek és ezt a félelmet már a mai napok igazolják, hogy ez az okatlan csatorna-antiszemitizmus ezután ugyanazt a szerepet fogja vinni belpolitikánkban, melyet Ausztria töltött be 1867-től a háborúig terjedő korszakban.” Az antiszemitizmust a német hódítás faltörő kosának és a szociális problémák elleplezésére használt álarcnak aposztrofálja.²¹³ Nem tartjuk véletlennek,

²⁰⁹ Szabó, 1923.07. 64–65. (illetve EL1, 483–500.)

²¹⁰ Uo. 65.

²¹¹ Lásd *A magyar állam és a nemzetiségek: a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrása 1848–1993*. Szerk.: Balogh Sándor. Budapest, Napvilág, 2002., különösen: 16–17.

²¹² Németh László szerint Szabó Dezső „zsidógyalázóból svábgyalázó” lett. Vö. Németh, 1928. 580.

²¹³ Szabó Dezső: *Remény nélkül. Élet és Irodalom*. 1. (1923. szept.) 7. sz. 37–38.

hogy éppen 1923 novemberében kezdte el a két évvel később *Segítség!*²¹⁴ címen megjelentetett regényét. Bár az *Irodalmi Lexikon* akkori utalása szerint a regény a „germánosság és a szlávosság ellen”²¹⁵ íródott, a cseh, illetve szlovák pozitív sajtó-visszhang,²¹⁶ valamint a mű szellemisége inkább azt mutatja, hogy a németek és az akkori magyar uralkodó elit magyarságot veszélyeztető „uralmának” gondolata áll a munka középpontjában.

I.3.3. SEGÍTSÉG!

A műben ráismerhetünk Aisleither gróf alakjában Klebelsberg Kunóra, a „németimádat új megszállottjára”, aki mint két miniszteri tárca birtokosa, „falathoz, álláshoz, ranghoz segítette Herman tata minden kinyújtott tenyerű teremtményét”.²¹⁷ Az író szerint a keresztény Magyarország vezetői azok „a betegül gonosz kis emberek, kik rossz éjszakákon ordas germán vérszövetségben titkos megrohanást, ölést, külföldi cimboraságot forraltak honvédelem és ellenforradalom alatt”,²¹⁸ s a keresztény morál, a haza és a trón nevében építettek ki és védtek meg a maguk uralmát egy kijátszott és elnémított nép fölött. Szabó Dezső szerint a kurzus vezetői ellenforradalom név alatt, a Isten, a haza és a trón nevében valójában csak átmentették hatalmukat a régi Magyarország idejéből, az ellenforradalommal pedig az 1918 előtti állapotok restaurálását hajtották végre, miközben a nép fiaira a pusztulás várt. A *Segítség!* ez ellen

²¹⁴ Szabó Dezső: *Segítség!* 1–3. kötet. Első kiadás. Budapest, Genius, 1925. A regény megírásának pontos kezdetét Szabó a mű utolsó lapján jelzi: „Kezdtém 1923. november 21-én.” (Uo. 363.) A regény újra megjelent 1997-ben: Szabó Dezső: *Segítség!* Budapest, Püski, 1997.

²¹⁵ Az 1927-ben megjelent *Irodalmi Lexikon* utalása Szabó Dezső művére. A szócikket Németh Antal írta. Németh Antal: Szabó Dezső. Idézi: *Magyar Élet*. IV. (1939. jún.) 6. sz. 22.

²¹⁶ A *Segítség* című regény cseh nyelvű kiadásához írt kritikájában Chaluppecky ugyan hangsúlyozza, hogy a regény „nemzeties irányzatú”, de arra is rávilágít, hogy a műben „nyoma sincs az uralomváagnak”, a szerző „nem követeli azt, ami a másé”. Chaluppecky nyugodt szívvel ajánlja ezt a munkát „szláv testvéreinek”. Lásd Dezső Szabó: *Pomoc! Roman*. I. II. Preložily A. Göllnerová a J. Zikmundová. Kresby A. Pelce. Vydala Druzstevni práce 1930. Str. (Az idézett csehszlovák folyóiratban megjelent kritika magyar nyelvű fordítása az OSZK Kézirattárában olvasható. Lásd Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok, 13. tétel.) A *Robotnický noviny* pozsonyi napilap szerkesztője, Kappa kritikájából pedig az derül ki, hogy a mű alapvetően az akkori uralkodó elit bírálata adja, a szlávellenesség itt sem merül fel. Kappa a következőket írta: „Szabó regénye nekünk értékes dokumentum arra, hogyan kell különbséget tenni a magyar nép és a magyar uralkodó osztály között. És megtanuljuk ebből a regényből szeretni a magyar népet. [...] Csehországban a regény sokakat világosít fel a magyarokról. Velünk itt Szlovénzskón megérteti azt is, mi maradt meg a magyarkodásból a szlovák testben és lélekben.” (Lásd Szabó Dezső: *Segítség!* című művének kritikája a *Robotnický noviny* pozsonyi napilap 1930. májusi számából. Uo. 14. tétel.)

²¹⁷ Idézi: *Gombos*, 1989. 175.

²¹⁸ Uo. 176.

kiáltott segítségért. Látható, hogy ez a könyv immár demonstratív, nyílt *szakítás* a keresztény kurzussal. A mű ugyanolyan kemény és – mivel származási alapon diszkriminálja a közélet szereplőit, e tekintetben – igaztalan hangvételű kritikát adott az ellenforradalmi rendszerről, mint amilyen kíméletlen bírálatot adott *Az elsodort falu* az 1918 előtti állapotokról. Emellett Szabó teljesen elmosza azt a különbséget, amely a régi (1918 előtti) és új hatalmi elit között volt, az ő harcukról semmit sem akar tudni.

Az író már 1921-től folyamatosan támadta az ellenforradalmi rendszert, de a hatalom képviselői még a következő évben is kísérletet tettek, hogy megnyerjék őt a kormányzat számára.²¹⁹ A lázadó gondolkodó azonban nem volt hajlandó az együttműködésre, sőt 1923-as tanulmányorozatában minden korábbanál keményebb, szélsőséges hangnemben megírt kritikát fogalmazott meg a Horthy-rendszer politikájáról. (A Horthy-korszak elitjével kapcsolatban itt használja először a „görénykurzus” kifejezést.) Ennek a következménye, hogy a hatalom 1923 szeptemberétől megpróbálja Szabó Dezsőt elhallgattatni,²²⁰ november 21-én pedig az igazságszolgáltatás egy írása miatt két évi börtönre, százezer koronára s tíz évi hivatali és politikai jogvesztésre ítélte. Ezen a napon rádöbben arra, hogy hazájában nincsen szüksége rá, politikai hajza folyik elle, s elhatározza, hogy kivándorol tíz évre az országból.²²¹ Emellett ekkor egy új regény megalkotásáról is dönt, hozzálát a Segítség! Megírásához.²²²

Elszigetelődése úgy a jobb-, mint a baloldalon teljessé válik: a keresztény kurzus és Szabó Dezső útja végérvényesen kettéválik. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a regény Szabó Dezső-i főhőse, Boór Bálint csak önimádatának

²¹⁹ 1922. május 20-án „irodalmi teára” kap meghívást Horthy Miklós kormányzótól a királyi várba – többek között Ambrus Zoltánnal, Gárdonyi Gézával és Ritoók Emmával egyetemben. Ezzel a gesztussal a hatalom az utolsó kísérletet teszi, hogy megnyerje őt a kormányzat számára. Horthy, hogy jóindulatát bizonyítsa, személyesen intézkedik a kiadásra előkészített *Panasz* című tanulmánykötet kinyomtatása érdekében. Lásd Szócs, 2000. 30.

²²⁰ Az ügyészség vádat emel ellene izgatás címén a „Levél a tisztviselőkérdésről” című írása miatt, egy hónappal később pedig kénytelen beszüntetni az *Élet és Irodalom* című újságot, mivel a személye ellen indított hirdetési blokádnak miatt nem tudja fenntartani az általa szerkesztett havilapot. (Szócs, 2000. 30–31.) A szóban forgó írásban az író a tisztviselőréteget és a tanárságot teszi felelőssé a magyar középosztály hanyatlásáért, tágabb értelemben a magyarság pusztulásáért, „úri idealizmussal”, szervezhetetlenséggel és lakájmentalitással vádolva őket. (In: *Élet és Irodalom*. 1. (1923. márc. 20.) 1. sz. 27–29. Az írást újraközi: Szabó, 2003. 485–487.) Az írás miatt egy tanár feljelenti, minek következtében a Kúria vádat emel ellene szeptemberben.

²²¹ 1924. október 18-án Szabó Dezső valóban elhagyja az országot, ám – mint már említettük – a tízéves emigrációból mindössze négy hónapos olaszországi távollét lett. 1925 márciusában már Szegeden találjuk az író, aki immáron publicistaként ott folytatja politikai nézeteinek hirdetését, ahol az *Új magyar ideológia felé* című tanulmányorozatában abbahagyta. A dél-alföldi liberális lapban (*Szeged*) megjelentett cikkeinek fő mondanivalója: a forradalom jogkiterjesztés, az ellenforradalom jogfosztás, a háborúért és az ország feldarabolásáért a régi urak a felelősek, s az ország jövőjét csak az általa elképzelt magyar demokrácia megvalósítása garantálhatja. Lásd Szabó Dezső: *Ellenforradalom. Szeged*. (1925. március 22.) 1–2.; illetve *Szeged*. (1925. március 29.) 1–3.

²²² Szócs, 2000. 32.

fokozásával tudja elviselni az üldözést, s a műben szereplő politikusok csupán az író keserű haragját elégítik ki, idegen származásuk és rangjuk között összefüggést keresve véli felfedezni az író saját mellőzöttségének okait. Németh László három évvel a regény megjelenése után kiemelte, hogy a *Segítség!* színvonalát tekintve meg sem közelíti *Az elsodort falut*, hiszen Szabó Dezső második nagy társadalmi regénye „egy indulatos ember bosszúalkalma”, melyet „paranoiás beállítások, dührohammá egyszerűsödő jellemzések, érdektelenné torzított figurák”²²³ összevisszasága jellemez.

1.3.4. KÜLSŐ ÉS BELSŐ NÉMET TERJESZKEDÉS

Szabó Dezső írásaiban a németiség külső²²⁴ (Németország majdani expanzióján keresztül megvalósuló) és belső (a „svábkurzus”, azaz a német származásúaknak a hatalomban való felülreprezentáltsága miatti) térfoglalásának gondolata egyre meghatározóbbá válik a húszas évek közepére. Nem véletlen, hogy az Ausztria és Németország egyesítését jelentő Anschluss veszélyére Szabó 1927-ben már felhívta a figyelmet, amikor Magyarországon az elsők között kijelentette, hogy „az Anschluss éppen olyan halálos és biztos lépés Magyarország és Kelet-Európa leigázására, mint a Mitteleuropa gondolata”.²²⁵ A kettő között az utóbbi javára különbség van, mert az eredetileg liberál-imperialista elképzelés Németország érdekszférájába akarta „csupán” vonni a térséget.

A külső és belső német terjeszkedés bírálata megjelenik a korábban németbarát külpolitikát előnyben részesítő, a Gömbös-csoporttal 1927-ig kapcsolatot tartó Bajcsy-Zsilinszky Endre írásaiban is. 1928-ban – nem kismértékben a Szabó Dezső-i hatások alapján – az *Előőrs* című hetilap hivatásáról a korábban fajvédő politikus ezt állapítja meg:

²²³ Németh, 1928. 580.

²²⁴ Bodor György jogtanácsos visszaemlékezésében megemlíti, hogy 1923–24 környékén találkozott először az íróval személyesen, mint másodéves joghallgató, s egyben a Turul külügyi vezére. „Beszélgetés közben – írja – megkérdezte a külügyi nézeteimet. Kifejtettem, hogy területrevízió miatt német–magyar együttműködést látok szükségesnek. Erre Szabó Dezső másfél órás előadást tartott nekem. Nem jegyzeteltem az elmondottakat, de később ezeket az elveket sokszor hallottam. [...] Meg kell hagyni, hogy akkori gondolataimat nem fölényre, hanem korrekt vitában utasította el.” (Lásd Szabó Dezső-hagyaték, OSZK, Kézirat-tár, Fond 283, „Szabó Dezső dokumentáció” része. A beszélgetést Budai Balogh Sándor jegyezte le 1963. március 6-án Budapesten.) Ez a visszaemlékezés azért is lényeges, mert jelzi, hogy Szabó fontosnak tartotta a fiatal, politikával is foglalkozó egyetemisták véleményét a külpolitikáról, illetve újabb bizonyíték arra, hogy az író a német–magyar együttműködést már a húszas évek első harmadát követően elutasította.

²²⁵ Szabó Dezső: Az Anschluss. *Esti Kurír*. V. (1927. november 20.) 264. sz. 6. (illetve EL2, 857–859.)

„E lap különben is egyik legszentebb hivatásának ismeri elindulása napjától kezdve: ráeszméltetni a magyarságot a német veszedelemre. Arra is, ami idebent van, arra is, mely kívülről fenyeget. Arra is, ami a magyar társadalom kö-zép és felső rétegeiben, e rétegek vérében, szellemében, beidegzettségében s a sváb falvak tömör népi egységében látens energiaként ma még csak gyúlik, de arra is, ami a nagynémet gondolatban, a 70 milliós németiség öntudatlan gravi-tációjában és a germán imperializmus tudatos célkitűzéseiben és erőfeszítéseiben a csonkahazai látens tartalékokat bármely pillanatban úgy csoportosíthatja a maga erővonalai irányában, mint a mágnes a vasreszeléket.”²²⁶

Szabó Dezső a legitimizmus kérdésével 1923-ban az *Aurora* című lap hasábjai-n foglalkozott először részletesebben. Ekkorra már jó ideje lezárult a legitimis-ta törekvések első korszaka, amikor is a legitimista politikusok a Habsburg-há-zi király visszatérését közvetlen napi feladatként kezelték.²²⁷ Szabó Dezső sze-rint a legitimista politika csupán arra jó, hogy elvonja a tömegek figyelmét a földreformtól s a köznyomor égető problémáitól.²²⁸ Erre a kérdésre visszatért a „Magyarország helye Európában: Kelet-Európa” című, 1935-ben született írá-sában is, amikor feltette a kérdést: Trianon után lehetséges-e olyan ok vagy tör-ténelmi szituáció, mely az Ausztriával való egyesülésre bírná az országot, azaz lehet-e követendő politika a legitimizmus? A felelete határozott nem. Ugyan-is a Pragmatica Sanctio érvényét veszttette azáltal, hogy a szerződő felek egyike megszűnt. Természetes, mondja, hogy ez megszüntette a szerződés másik felté-telét, a magyarság minden kötelezettségét is. Tehát kijelenthető, hogy „legitim alapon a magyarság teljesen kiszabadult a Habsburg-család érdekköréből”.²²⁹

Az író sorra veszi az Ausztriával való uniót szorgalmazó királyságpártiak – akiket ő illegitimistáknak hív – érveit. Az első érv szerint az egyesülés kö-vetkeztében visszatérnének a Monarchia leszakadt nemzetiségei, a horvátok-tól a szerbek, ahogy Szabó Dezső fogalmaz: rácsokon keresztül a románokig. Szabó Dezső szerint azonban a Szent István-i gondolat megvalósulása lehetet-len, hisz, állapítja meg joggal, e népek nem akarják visszaállítani a Monarchi-át. Egy másik érvelés szerint az Anschluss veszélyét csak úgy lehet elkerülni, ha Ausztria és Magyarország ismét egyesül, s e lépéssel egyben jóakarójává teszi az Anschluss által szintén fenyegetett helyzetbe kerülő Olaszországot és Fran-ciaországot. Erre az író azt felelte, hogy nekünk nem az a feladatunk, hogy más országok válláról vegyük le a terhet, hanem, hogy saját gondjaink számát csök-kentsük. Hozzátette: egy esetleges fúzió még tovább növelné a magyarországi németiség befolyását a meghatározó pozíciókban, s így az Ausztriával egyesü-lő Németország a közép-európai németekkel kiegészülve magába nyelné Ma-gyarországot. A harmadik közkeletű érv az Ausztriával való unió mellett így

²²⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre: A német veszedelem. *Előőrs.* (1928. aug. 26.)

²²⁷ Kardos, 1997. 6., 9–121.

²²⁸ Szabó, *Aurora*, 1923/1. 25.

²²⁹ SZDF, 1935. 10.

hangzott: igaz, hogy korábban az Ausztriával való együttélés sok szenvedést jelentett a magyaroknak, de akkoriban Ausztria nagyhatalom volt, ma pedig vérszegény kis ország, amely nem lehet veszéllyel Magyarországra, ergo az unióból csak hasznunk származhat. Szabó Dezső erre azt felelte, hogy „új egyesülésünk Ausztriával kikerülhetetlenül csak azt eredményezné, hogy a feléje rohanó ausztriai németiséggel együtt Németország a történelem legelső alkalmas zökkenésében magába nyelne a magyarságot”.²³⁰

Ami megbecsülendő, állítja, az a tizenhét év óta kivívtatott függetlenségünk. Ha adott az önállóság, ki lehet dolgozni Magyarország minden más államtól független külpolitikáját. Szabó szerint a harmincas évek magyar külpolitikájának két irányzata különböztethető meg. Az első irányzat azt hirdeti: kicsiny nemzet vagyunk, a messzi jövőbe szóló tervek helyett „az összes feladatunk csak az lehet, hogy jól vigyázva az eseményeket, úgy mozogjunk mindennap az egymásnak ütköző érdekek közt, hogy a lehető legkisebb veszéllyel mentjük át magunkat egy tisztább horizontú, nyugodtabb építésű kor számára”. A sorok mögött nem nehéz felismerni a bethleni külpolitika alapelvét, az alkalmazkodást a nemzetközi erőviszonyokhoz. Szabó Dezső elismerte, hogy erre is szükség van, „...de ez csak is akkor ér valamit, mondja, ha egy messzi jövőbe megépített nagy gondolatrendszer érdekében történik. [...] Egyébként ez a külpolitikai bölcsesség céltalan ténfergés, mely végre is azt eredményezi, hogy szabad zsákmánya leszünk egy olyan nemzetnek: melynek van jövőbe épített terve”.²³¹

A másik irányzat szerint Magyarország csak akkor érezheti magát biztonságban, ha sorsát Németországhoz köti. Szabó Dezső szerint a hitleri Németország „folytonosan közeledő, legfőbb és mindennapi halálos veszély a magyarságra”.²³² E második vélt külpolitikai irányvonallal kapcsolatban azt állítja, hogy Németországgal szemben kell a védekezés rendszerét kiépítenünk – politikai, katonai, gazdasági és kulturális téren egyaránt. A valós külpolitikai alternatívákat Szabó nem veszi észre németfóbiája miatt.

Látható, hogy az 1935-ös írás mögött különösen erősen húzódik meg a félelem, hogy a magyarság, beolvadva a német „nyelvtengerbe”, eltűnik Európa térképéről. A beolvadástól, eltűnéstől való félelem egyre többször jelenik meg az író harmincas években született publicisztikáiban. Példa erre a fenti írás mellett „A végzet ellen” című írása, melyben a német veszély kapcsán egy 1692-es tudósításból idéz az író. A 17. századi tudósítás legelső kötete arról számol be, hogy a német császár Magyarországot beolvasztani szándékozik a német Birodalomba, úgy, ahogy a cseh királyságot beolvasztotta. Ebből a forrásból kiindulva Szabó Dezső irodalmi példákon keresztül bizonyítja, hogy „a végső

²³⁰ Uo. 13.

²³¹ Uo. 16.

²³² Uo. 18.

elnyelés, a jönni fog, ha jönni kell a nagyszerű halál ígérete” jelen van egész történelmünk folyamán, egész irodalmunkban.²³³

S, tehetjük hozzá, különösen jelen volt ez a – később Herder által felerősített – gondolat a harmincas évek magyar közgondolkodásában is. A német terjeszkedéssel (is) összefüggésbe hozott magyar nemzethalálkép Illyés Gyula „Pusztulás”²³⁴ (1933) című írása óta éveken keresztül foglalkoztatta a magyar közvéleményt. Illyés említett írásában hatásosan tette közzé nyári úti élményeit az észak-baranyai „egykező” református magyar falvokról, ahol tapasztalata szerint a német népelem terjeszkedik, a magyarság aránya viszont fokozatosan csökken. Ez a jelenség az akkori népi német agitáció és a hitleri birodalmi törekvések árnyékában Illyés – és sokak – számára már-már a nemzethalál víziójává tágult: az elnémetesedő Dunántúlt elragadják az amúgy is csonka országtól, a maradék országon pedig a kisantant államai osztoznak majd, s a magyarság számára nem lesz többé feltámadás. A dunántúli németek történetét vizsgálva az is megállapítható, hogy Illyés sem volt annak szakértője. Ő is osztotta azt az akkoriban elterjedt nézetet, miszerint nem gazdasági szükségből telepítették Magyarországra a németeket, hanem politikai céllal, a „magyarság megtörésére”.²³⁵ E közkeletű vélekedéssel szemben a történettudomány más eredményre jutott. A németek betelepítése döntően főúri invitálásra történt a 18. században, és még az állami betelepítés döntő részére sem igaz, hogy politikai céllal történt volna. Spontán folyamat volt, s valóban gazdasági okból.²³⁶

Szabó Dezső harmincas években született írásaiban is egyre többször találkozhatunk a „veszélyben a Dunántúl!” jelszóra épülő gondolattal. Példa erre a Darányi Kálmán kormányfőhöz írt nyílt levele, melyben az Anschluss bekövetkezte után pár nappal, a magyar függetlenség kivívásának kilencvenedik évfordulóján arra figyelmezteti a miniszterelnököt, hogy miközben a magyar irredenta külpolitika Németországtól várja a támogatást az elszakított területek visszaszerzése ügyében, addig Németország már „Csonka-Magyarország

²³³ Szabó Dezső: A végzet ellen. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5. (1938.) 40–41. sz. 20. (illetve EL1, 438–482.)

²³⁴ Illyés Gyula: Pusztulás. Úti jegyzetek. Észak-Baranya. *Nyugat*. 26. II. k. (1933) 189–205.

²³⁵ Illyés Gyula: *Honfoglalók közéjött*. Kolozsvár, Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945. 12.

²³⁶ A török kor és a 18. század első évtizedeiben csökkent a népesség, ezért iktatták törvénybe 1723-ban, hogy a gazdálkodó betelepülők, kézművesek és iparosok állami adókedvezményt kaphatnak. A betelepítést indokolta továbbá, hogy 1738 és 1741 között 300 ezren haltak meg pestisben. A kedvező földrajzi viszonyokkal rendelkező magyar birokosok örömmel vették az új földművelők érkezését. Döntően katolikus németek érkeztek a bajorországi vidékekről. Az őslakosok és az ideérkezettek közötti feszültség nem a népi gyűlölködésből fakadt, hanem az említett adómentesség és esetenként a más vallás motiválta. Lásd Béla Bellér: *Kurze Geschichte der deutschen in Ungarn*. 1. teil bis 1919. Bp., Publikation des Demokratischen Verbandes des Ungardeutschen, 1986.; Márta Fata: *Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen (1686–1790)*. In: Günter Schödl: *Land an der Donau*. Berlin, Siedler, 1995. 89–196. Az 1945-ös földosztással kapcsolatban Illyés riportsorozatot írt a dunántúli földosztásról. Itt foglalkozik a magyarországi németek betelepítésével is. Ehhez lásd Széchenyi Ágnes: *Lélegetvétel. Válasz 1946–1949*. Bp., Argumentum, 2009. 50–51.

Erdélyére”, a Dunántúlra is szemet vetett.²³⁷ A Dunántúlt „Csonka-Magyarország Erdélyéhez” hasonlító metafora sem előzmény nélküli Szabó írásában, hiszen Illyés (és őt megelőzően Fülep Lajos²³⁸) előbb említett írásában a német népesség térnyerését a dunántúli falvakban párhuzamba állította azokkal a körülményekkel, amelyek az etnikai viszonyok megváltozása folytán Erdély elvesztéséhez vezettek. A Dunántúl elvesztésétől való félelmet a nyugat-magyarországi területekre irányuló s a harmincas években felerősödő német irredenta követelések²³⁹ mellett a Németországban hatalomra jutott nemzetiszocializmus Anschluss-programja válthatta ki. Utóbbi folytán ugyanis – Magyarország közvetlen szomszédsági kapcsolatba kerülve Németországgal – közvetlenné vált a Dunántúl „magyar jellegének” elvitatásában rejlő veszély.

I.3.5. NÉMETORSZÁG MEGERŐSÖDÉSE ÉS „AZ ANTIJUDAIZMUS BÍRÁLATA”

Az 1930-as évek közepén új szakasz kezdődött az európai diplomáciában. A Berlin–Róma- és a Berlin–Tokió-tengely (antikomintern paktum) 1936-os létrejöttével Európa, illetve a világ kezdett ismét két nagy és egymással szemben álló blokká alakulni. A nemzetiszocialista Németország megnövekedett erejét jelezte az Anschluss, aminek következtében 1938-ban Magyarország közvetlen szomszédságba került a náci nagyhatalommal. Az első bécsi döntés eredményeként (1938. november 2.) a Felvidék déli, többségében magyarok lakta területe döntően német segítséggel visszakerült Magyarországhoz. A Darányi és Imrédy vezette magyar kormányok több lépésben is demonstrálták németorientációjukat. Ezen lépések közé tartoztak többek között az 1938–1939-ben meghozott zsidótörvények, melyek feladták az állampolgári jogegyenlőség elvét.

Nézzük, miként reagált Szabó Dezső a – Németország megerősödése következtében lehetővé vált – békés revíziók és a meghozott zsidótörvények miatt megváltozott helyzetre.

„Az antijudaizmus bírálata” című írása pár nappal az osztrák Anschluss és az első magyarországi zsidótörvény megszületése után jelent meg. Ebben az írásában Szabó Dezső feltette a kérdést: miért válhatott a zsidó probléma széles

²³⁷ Szabó Dezső: A magyar Miniszterelnökhöz (Nyílt Levél Darányi Kálmánhoz). *Szabó Dezső Újabb Művei*. (1938. ápr.) 38. sz. 3–36., (illetve EL1, 59–79.)

²³⁸ Fülep Lajos: A magyarság pusztulása. *Pesti Napló*. (1929. nov. 17.) 260. sz. 10. Fülep Lajos: Minden évben egy község népe hal ki a Dunántúlon! *Pesti Napló*. (1929. nov. 26.) 269. sz. 9.

²³⁹ Benno Graf Magyarországon nagy felháborodással fogadott müncheni előadása nyomán világossá vált, hogy a „Burgenland magyarok által bitorolt részére” irányuló nyugat-dunántúli német irredenta követelések szokásos, meg-megújuló hangoztatásán túl a VDA (Volksbund für das Deutschtum in Ausland) propagandája immár az egész Dunántúlt „német néptalajnak” hirdeti, melynek „északi határa a Balatonnál van”. Vö. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998. 58.

körök szemében a politikai élet egyetlen megoldásra váró kérdésévé? Válasza szerint a magyarországi német térfoglalás három eszköze, a legitimizmus, az irredenta és a zsidó probléma közül az utóbbi maradt csak használható 1938-ra.²⁴⁰

„A dolgot tehát – mondja – a zsidóellenes heveny ügyes terjesztésével úgy kell feltüntetni, hogy Magyarországon ... két ellentétes egység áll szemben: a kereszténység és a zsidóság. Az egyetlen ellenség: a zsidó. Minden gazdasági, szociális, kulturális bajnak az oka: a zsidó. Magyarország megcsonkításának is végleges oka: a zsidó.” Az író szerint a fenti elmélet az értelem és a józan gondolkodás minden igényét nélkülözte, s csak azért válhatott meghatározóvá, mert „az antijudaizmus kétségtelenül a legkisebb ellenállást jelentő, a legkönnyebb út arra: hogy valaki a tömegeket saját hatalmi célja eszközévé tegye és hogy vele elvonja a tömegek figyelmét az élet többi problémáitól”.²⁴¹

Szabó szerint a magyarságra nézve a „leghalálosabb veszély” a német veszély, hiszen a zsidóság mögött mégsem áll egy százmillió népi borzalmas fegyveres ereje.²⁴² A németek térfoglalását bizonyítja az író eltúlzott állítása szerint a német nyelv előretörése, mely komolyan fenyegeti a magyar megmaradás legfőbb biztosítékát, a magyar nyelvet. Budapest körül és a Dunántúlon, írja Szabó, magyar iskolák tűnnek el, s „mind több magyar rögtön öntenek el a német idióma sötét hullámai”.²⁴³ A valóságban a magyarországi németek jelentős része egyre kevésbé tudott már a tízes–húszas években is németül.²⁴⁴

Szabó felhívja a magyar külpolitika irányítóinak figyelmét arra,²⁴⁵ hogy Németország, amióta Jugoszláviára és Romániára is hatalmi szövetségesként számíthat, bármikor kijátszhatja ezt a két országot a magyar diplomácia ellenében.²⁴⁶ A Németországtól függő magyar revíziós politikát elvetve, s nem mérlegelve, hogy a reáliák világában lényegében másfajta revíziós politika nem létezett, mert az olaszok egyrészt nem voltak igazából erősek, másrészt pedig alárendelődtek Berlin akaratának, kijelenti, hogy az „irredenta honfiak felvidéki rohamgerjedelme véletlenül egyezik a német imperializmus legújabb mozdulatával és hogy így könnyen lehetünk látszólagos kirobantója egy olyan világkatasztrófának, mely ránk a németység győzelmével sokkal inkább feltámadás nélküli halált jelentene, mint a németiség vereségével”.²⁴⁷

²⁴⁰ A legitimizmust és az irredentizmust Szabó tévesen a magyarországi német térfoglalás számlájára írja.

²⁴¹ Szabó, SZDÚM, 1938. 6.

²⁴² Uo. 27.

²⁴³ Uo. 28.

²⁴⁴ Lásd Bleyer Jakab (1874–1933) irodalomtörténész, miniszter, a magyarországi német kisebbség mozgalmainak egyik irányítója írásait, felszólalásait. Pl. Bleyer Jakab: A hazai németiség. *Budapesti Szemle.* (1917) 169. 428–441.

²⁴⁵ Mintha azok nem ismerték volna szakmájukat.

²⁴⁶ Uo. 31.

²⁴⁷ Uo. 31–32.

Az írásban a szerző mélységesen elítélte a magyarországi nyilasmozgalmat.²⁴⁸ Trianon gyalázatos folytatóinak nevezte a náci nagyhatalomra példaként tekintő nyilasokat, akik szerint németbarát politikájukkal a „még ellenségeinktől is csak nekünk hagyott csonkaországot is széttörök”.

„Az antijudaizmus bírálata” című írást két szempontból is kiemelkedően fontosnak tartjuk. Egyrészt – amint erre Juhász Gyula rámutatott – ez a tanulmány volt „a faji törvényjavaslattal kapcsolatos első jelentősebb állásfoglalás a szellem világából 1938 áprilisában”.²⁴⁹ Nagy Péter is kiemelte, hogy az 1938-as év döntő változást hozott Szabó Dezső gondolkozásában: „az antiszemitizmus teljesen eltűnt írásaiból”.²⁵⁰

Mi – történeti folyamatában nézve a kérdést – ehhez hozzátehetjük, hogy a zsidóellenes részek 1923 óta kezdtek háttérbe szorulni a „német előrenyomulás” fokozódó bírálatával párhuzamosan, s a fenti írásában fogalmazza meg legvilágosabban az író, hogy a magyarságra nem a zsidók, hanem a magyarországi németek jelentik az igazi veszedelemet.²⁵¹ Másfelől Szabó Dezső következetes

²⁴⁸ Gombos Gyula szerint nem véletlen, hogy volt idő, amikor Szálasi őt tekintette egyetlen komoly ellenfelének. Fenyegetéssel vagy megkörnyékezőssel többször megpróbálta leszerelni, egy alkalommal személyesen is felkereste. Annak rövid megállapítása után, hogy Szálasi német részről anyagi és erkölcsi támogatást élvez, Szabó Dezső kitette a szűrét: idegen hatalom megbízottjával, úgymond, nincs mit beszélnie. Az esetet később maga mesélte el egy nála járt diákküldöttségnek, hozzátéve, hogy az újabb fejlemények után – ez közvetlenül az Anschlusst követő napokban volt – hajlandó lenne Szálasi nevét egy évig dicsőíteni a *Füzetekben*, ha az kimegy Németországba és agyonlövi Hitlert... (Lásd erről Gombos, 1989. 19.)

Sem Szálasi börtönnaplójában – *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940*. Budapest Főváros Levéltára, 1997 –, sem a Szálasi-szakirodalomban nincs említés a fenti esetekről, mindösszesen Berentés Antal visszaemlékezése áll rendelkezésünkre. Berentés Szabó Dezső körének, a Ludasoknak volt tagja. 1960-ban Budai Balogh Sándor kérésére jegyezte le Szabóhoz fűződő emlékeit. Ebben megemlíti, hogy jelen volt akkor, amikor Szálasi felkereste Szabó Dezsőt József körúti otthonában, hogy eszméinek megnyerje. „Szálasi – Berentés szerint – így lelkesedett: »Mester, mi csecsemők vagyunk Önhez képest!« Szabó Dezső gyorsan válaszolt: »Csecsemőkre nem bízom az országot!« Pár mondat után formálisan kituszkolta, kidobta Szálasi. Haragudtak is rá a nyilasok mindvégig.” Lásd Szabó Dezső-hagyaték, OSZK, Kézirattár, Fond 283, „Szabó Dezső-dokumentáció” része. A visszaemlékezést Budai Balogh Sándor jegyezte le 1960. február 3-án Budapestben.

Később az író viszonya annyira feszültté vált a nyilasokkal, hogy azok, illetve bizonyos volksbundista körök 1944. március 19.-e után életveszélyesen megfenyegették. (Lásd Szócs, 2000. 59.)

²⁴⁹ Juhász Gyula: *A háború és Magyarország 1938–1945*. Budapest, Akadémiai, 1986. 61.

²⁵⁰ Nagy, 1964. 508.

²⁵¹ Bibó István a háború kezdetét, 1939-et jelölte meg azon évként, amióta Szabó Dezső „a svábkérdés és zsidókérdés egy lábon való kezelését meglehetősen abbahagyta, és helyenként megdöbbenő realizmussal mérte le a helyzetet; viszont a nemzeti és paraszti romantikának és saját külön frazeológiájának a csapdait ő sem hagyta el”. (In: Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. k. Budapest, Magvető, 1986. 644–645.) A források alapján – amint erre már rámutattunk – az 1923-as esztendőtt tartjuk döntőnek e tekintetben.

Szabó Dezsőnek a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja meglehetősen gyakran változott az évtizedek során. Székesfehérvári tanárként a századfordulón arról értekezik a *Fejér Me-*

nyilasellenes fellépésével komoly szerepet játszott abban, hogy a magyar egyetemi diákok közül egyre kevesebben várták a a politikai kérdések megoldását az előretörő szélsőjobboldaltól.

Ez utóbbi állítást támasztja alá az az 1938-as híradás, mely arról számol be, hogy a magyar egyetemi ifjúság felkéri a „legnagyobb magyar író”, hogy álljon a szervezkedő ifjúság élére.²⁵² A tudósítás szerint a bajtársi szövetségeken keresztül az ifjúság vezetői korábban nyomást gyakoroltak annak érdekében, hogy az egyetemisták közül minél többen hódoljanak be a „német mintára megalkotott szélsőjobboldalnak”. Azonban a fiatal magyar értelmiség „túlnyomó része” rádöbrent „a legridegebb valóra, hogy a mai válságos órákban ne céltalan és meddő zsidóüldözésben merüljön ki ereje, hanem azok ellen vesse latba súlyát, akik sokkal inkább veszélyesek az országra”.²⁵³ Az eszmélés folyamatát az írás szerint Szabó Dezső *Füzetei* indították el, melyekben az író „már régóta kikristályosodott kritikával élesen kikelt az erőszakos és magyarellenos német politika ellen”.

Szabónak a fiatalok egy részére gyakorolt hatását mutatják a következő sorok: „Fiatal magyar értelmiségünk különös szeretettel és nagybecsüléssel van Szabó Dezső: a legnagyobb magyar író iránt, – hiszen úgyszólván az ő szellemi emelőjén nőttek fel. Mindinkább kialakult az a felfogás az egyetemek polgárai körében, hogy a gondolkozó fiatal magyar értelmiségnek leghivatottabb vezére az élő magyar lelkiismeret lehet, aki megteremtette a kristálytisza magyar

gyei Napló hasábjain, hogy a zsidóság célja a zsidó faj uralmának meghonosítása és a magyar nemzeti és keresztény kultúra lerombolása Magyarországon. (Lásd, 1964. 48–55.) A korai antiszemita cikkek megírása után Nagyváradra kerül, ahol fiatalkori nézeteinek felülvizsgálatára kényszerül. Itt már – a polgári radikálisok véleményével összhangban – arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi módon lehetne a zsidóságot és a magyarságot egy „nagy termékeny emberi közösségben egyesíteni”. (Lásd Szabó Dezső: A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése. *Huszádik Század*, 1914. I. köt. 340–347.) A tízes évek végén viszont, mint láttuk, arra a megállapításra jut a forradalmak kapcsán, hogy Magyarország zsidó összeesküvés áldozata lett. A húszas évek elejére ebből azt a következtetést vonja le, hogy egyetlen megoldás marad a két nép számára, ez pedig a teljes szétválás, a külön szervezkedés. 1923-ra datálható az újabb fordulat, amikor is a zsidók helyett az ellenforradalom során szerinte hatalomra jutott hazai németeket kezdi bírálni írásaiban, s a Horthy-rendszer bizonyos antiszemita jelenségei ellen is szót emel. Ennek a koncepciónak legvilágosabb kifejtése „Az antijudaizmus bírálata” című írás. A zsidósággal kapcsolatban megváltozott álláspontját mutatta, hogy 1944-ben a nyilas rémuralom idején tüntetőleg egy sárga csillagot viselő zsidó nővel sétált az író karonfogva Budapest belvárosában. (Lásd Budai Balogh Sándor megjegyzései dr. Martinkó András 1983. július 14-iki magnetofon nyilatkozatához. Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok [dobozmegjelölés nélkül], 105/83.4. 3.)

A zsidókérdés kapcsán tehát az író álláspontja nem tekinthető koherensnek, ugyanakkor két lényeges kérdésben nem változott Szabó véleménye: egyfelől a magyarországi zsidókat következetesen egységes csoportként írja le, így a zsidóságon belüli megosztottságnak kevés nyomát találni írásaiban; másrészt a hazai zsidókat nem biztatja asszimilációra. (Lásd részletesen: Gyurgyák, 2001. 554–559.)

²⁵² Puccszerűen elfordult a nyilasoktól a magyar ifjúság – Szabó Dezső lesz az ifjúság vezére – A kossuthi magyar demokráciáért!... *Demokrata Újság*. 6. (1938. február 26.) 9. sz. 1.

²⁵³ Uo.

demokráciát és aki szóban és írásban mindig a német erőszakosság ellen foglalt állást.”²⁵⁴ A „kossuthi magyar demokrácia” jelszavát zászlajára tűző ifjúsági vezetők megegyeztek abban, hogy felkeresik „küldöttségileg” Szabó Dezsőt és felkérlik, hogy álljon a magyar ifjúság új mozgalmának élére. Szabó a beszámoló szerint elfogadta a felkérést, azzal a kikötéssel, hogy a mozgalom tagjai nem lehetnek nyilasok. Az öt követőknek, tette hozzá, „bátran szembe kell fordulni a hazaáruló nyilas politikával, mert ezek az esztelen és kótyagos Führer utánzatok tudatos gyilkosai a magyarságnak, akik azért, hogy felszínre kerülhessenek, az országot fenyegető súlyos veszedelemtől elvonják a magyarság figyelmét és erőszakosan a zsidókérdés felé terelik”.²⁵⁵ Szakítva az asszimilációról alkotott korábbi nézetével, kijelenti, hogy „a legbotorabb esztelenség eltaszítani magunktól az érzéseiben és gondolkozásában magyar zsidóságot és az álnok érdekek politika szolgálatába szegődve német gyarmattá süllyeszteni a magyarságot”.

A kortárs Csicsery-Rónay István is kiemelte, hogy Szabó Dezső a „harmincas évek végén már a náciellenes szellemi ellenállás vezéralakjává nőtte ki magát, aki sok tekintetben szembefordult saját régebbi kirekesztő álláspontjával is”.²⁵⁶ Ortutay Gyula Szabó Dezső németellenes írásai és újbóli növekvő népszerűsége között keresve kapcsolatot, 1938 decemberének legvégén ezt jegyezte naplójába:

„...Szabó Dezső körül nemrégiben indult meg új revúzió s éppen németellenes magatartása miatt: mindenütt újraolvassák és szeretik. Magam élesen elítélem Szabó Dezsőt többször is hazug, puffadt romantikája miatt, de ma változtatnom kell ítéletem egyes tételein. Nem tartom ma sem Szabó Dezső stílusát követendőnek, s amennyire magával ragadott régebben írásainak belső hevültsége, lázas tombolása, annyira utálkozom ma ennek a tomboló stílusnak formulává merevedett üres handabandázásaitól. Viszont opposíciója igen hasznos ma, és ízléstelen Kraftausdruckjai (vaskos kiszólásai – P. G.) nemegyszer politikai, nemzeti és erkölcsi telitalálatok egyben.”²⁵⁷

Szabó Dezső népszerűségének növekedését mutatta az író hatvanadik születésnapja és *Az elsodort falu* megjelenésének huszadik évfordulója alkalmából megrendezett jubileumi ünnepségsorozat 1939-ben, melynek előkészítését külön védnöki testület és rendezőbizottság koordinálta.²⁵⁸ A 14 tagú védnöki

²⁵⁴ Uo.

²⁵⁵ Uo. *Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök*. Szerk.: Gombos Gyula. Budapest, Occidental Press, 1995. 6.

²⁵⁶ Uo.

²⁵⁷ Ortutay Gyula: *Napló, I. 1938–1954*. Alexandra, 2009. 27.

²⁵⁸ Dr. Kardos Ernő – aki bátyjával, Bélával (Kardos Béla később az Egyesült Államokban megalkuló Szabó Dezső Emlékbizottság egyik alapítója) együtt Szabó Dezső bizalmas hívének számított – koordinálta a jubileumi rendezvényt. A szervezésre így emlékezett vissza: „Új feladat volt a Mester 60-ik születésnapjának méltó megünneplése is. Igyekeztem jól megszervezni, országos rangúvá tenni a nagy eseményt. [...] Elértem, hogy Németh Antal, a Nemzeti Színház akkori igazgatója megbízta Kenessey Ferencet a Szabó Dezső-est művészi részének megrendezésével. Vidéki küldöttségeket is szerveztünk, akik a Mestert köszöntötték fel és Berentés Antal barátommal – ő is »Ludas« volt – kimentünk Móríz Zsigmondhoz Leányfalura, hogy írjon valamit erre az alkalomra. Az öreg nagy örömmel vállalt

testületnek tagja volt – többek között – Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Kodolányi János, Illyés Gyula, Németh László és Makkai Sándor is.²⁵⁹ A rendezőbizottság számos ifúsági és társadalmi egyesület (például a Magyar Nemzeti Diákszövetség, a Turul Szövetség, Mefhosz, Országos Protestáns Diákszövetség, Egyesületközi Bizottság, Cserkészszövetség) küldötteiből jött létre 1939. május 15-én. A szervezet a jubileumi eseményt olyan jelentősnek ítélte, hogy a bizottság tagjai Kardos Ernő főtitkár nevében Teleki Pál miniszterelnökhöz fordultak a „Szabó Dezsőnek juttatandó nemzeti ajándék ügyében”.²⁶⁰ A rendezvénysorozat csúcspontja, a Városi Színházban megtartott ünnepi est volt május 23-án, ahol Kodály Zoltán köszöntője és Móricz Zsigmond beszéde után Szabó Dezső írásaiból olvastak fel részleteket a Nemzeti Színház színészei.²⁶¹

1.3.6. ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS

1938 decemberében, amikor Csehszlovákia felszámolása már elkezdődött (müncheni egyezmény, első bécsi döntés), de még nem fejeződött be, Szabó Dezső a következő, figyelmeztetésnek szánt sorokat írta le: „Az pedig, ha egy kisebb nemzet és állam megsemmisül, ha egy nagyhatalom akadály és a többi nemzetek tiltakozása nélkül elnyelheti, – bármily ellenséges viszonyban volt is a jelenben az illető nemzet és állam velünk: halálosabb veszélyt jelent ránk, mint az, ha esetleg és pillanatnyilag nem tudjuk vele szemben jogos követeléseinket érvényesíteni. Ez olyan tétel, melynek sarkalatos dogmának kell lennie minden magyar külpolitika számára.”²⁶² Az író itt pontosan mérte fel a hitleri agresszió veszélyeit, melyek a kelet-európai térség kisállamainak megszűnéséhez vezet(het)nek. A revíziós politika kiteljesítésénél előbbrevalónak tartja a kis nemzetek függetlenségének megőrzését.

ta a megtisztelő feladatot és megírta az »Ott állok mellette« című születésnapjára köszöntőt. Az estnek hatalmas sikere volt. A művészek ingyen léptek fel – pusztán a Szabó Dezső iránti tiszteletből, szeretetből. Ortutay Gyula közvetítette a műsort a Rádióban, illetve felvétel készült, amit aztán vasárnap játszottak le.” Lásd *Dr. Kardos Ernő nyilatkozata Szabó Dezsőről*. Budapest, 1981. március 11. OSZK, Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok, 18. tétel, 2.

²⁵⁹ A Szabó Dezső hatvanadik születésnapjára rendezett ünnepség iratai az OSZK Kézirattárában lehetők fel. Lásd Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, 1. doboz, 3. rész.

²⁶⁰ *Kardos Ernő levele Teleki Pál miniszterelnöknek*. Budapest, 1939. május 18. Lásd Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, 1. doboz, 3. rész.

²⁶¹ A rendezvényen Juhász Gyula és Mécs László Szabó Dezsőhöz írt versei (*A Titán; Megláttam a Férfi*) is elhangoztak, a Szabó Dezső-írásrészletek között pedig Kodály és Bartók műveit szolgáltatták meg az Operaház énekesei, illetve különböző énekkarok. Lásd Szabó Dezső jubileumi ünnepi est műsora, Fond 283. 1. doboz, 3.

²⁶² Szabó Dezső: A magyar jövő alapproblémái. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5–6. (1938. dec. – 1939. jan.) 44–45. sz.

Szabó Zoltán bő fél évvel később a Duna-völgyi népek kilátásain töprengve szintén azon kesereg, hogy a térség népei nem egymásban találják meg a szabadságukat a nagy népek ellen, hanem a nagy népek pártfogásában keresik „szabadságukat” egymás ellen. Szabó Zoltán a közép-európai kibontakozás lehetőségének meghiúsulását a trianoni szerződés következményének tartja.²⁶³

Imrédy Béla kormányfőnek szánta Szabó Dezső a „Querelae Magyarorum” című írását. Ebben figyelmeztette a politikust: ha a történelem ítélőszéke előtt tisztességgel meg akar állni, ne kösse az ország szekerét végleg a tengelyhatalmak háborúra játszó politikájához. Az első bécsi döntésre visszautalva kijelentette: „Életem legirtózatosabb napjai voltak azok az események, melyek a Felvidék alsó peremének visszakерülésével végződtek. [...] Tudtam mindent, ami történi és jaj, látom mit jelenthetnek a jövőben mindazok, amik történtek. [...] A magyarság elvesztette a Felvidéket, mert részt vett a németiség oldalán a németiség kelet-európai hatalmáért folytatott háborúban. Mikor a németiség felszámolt a csehekkel: a magyarság [...] visszakapott egy sávot, olyan határokkal, melyek a városoktól elveszik gazdasági területeiket, s amelyek természeti kényszerrel alkalmasak arra, hogy a magyarság és szomszédai között állandó torzszalkodás legyen.”²⁶⁴

Magyarországnak az antikommintern paktumhoz tervezett csatlakozását a következő érvekkel utasította el: „A magyarságnak semmi érdeke, hogy belekeveredjék az eredeti, keleti és a lemásolt nyugati bolsevizmus küzdelmébe. Hadd intézzék el egymást: mi dolgozzunk és őrizzük szebb jövőre a maradék magyarságot. Az antibolsevizmus és az antijudaizmus a német imperializmus kelet-európai hatalmi álmának tankjei. Mi fogjuk be magunkat ezekbe a tankekbe, mi? És most új uszítás bontogatja szárnyait egy tavaszi »visszaszerző« háborúra kelet felé. Teljes felelősségemmel mondom: inkább maradjon Erdély még egy ideig mostani állapotában, mintsem úgy szerezzük vissza, mint a Felvidéket, pláne magyar vér árán! Nekünk már nincs egy csepp elfolyatni való magyar vérünk se a jó Isten semmilyen világnézetéért [...] Kímélni a magyar vért minden esetben, minden nehézségek dacára, még az átmeneti szenvedéseket is vállalva: semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség!”²⁶⁵ Az író tehát elutasítja a nagyhatalmi erőviszonyoktól függő, s a közvélemény döntő hányada által támogatott revíziós politikát, s pacifista alapra helyezkedve kéri a kormányfőt, hogy tartsa távol az országot egy esetleges háborútól.

1939 februárjában az Imrédyt váltó Teleki Pál miniszterelnöki bemutatkozó beszédében a külpolitikára rátérve hangsúlyozta, hogy a magyar külpolitika legfőbb célkitűzése a békés revízió, amit továbbra is a Berlin–Róma–tengelyre

²⁶³ Szabó Zoltán: *Magyarság és Közép-Európa*. Az 1939. június 18–26. között Szántódon megrendezett kisebbségi kongresszuson elhangzott előadás szövege. Lásd Szabó Zoltán: *A magyarság Európában – Európa a magyarságban*. Szerk.: András Sándor. Budapest, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány – Kortárs Kiadó, 2002. 59.

²⁶⁴ Szabó Dezső: *Querelae Magyarorum – Elnök Úr! (Imrédy Bélához)*. *Magyar Élet*. 4. (1939. jan.) 8.

²⁶⁵ Uo.

támaszkodva érhet el az ország. Emellett Teleki nyomatékkal említette a Lengyelországhoz fűződő, hagyományosan jó kapcsolatokat, és szorgalmazta a szomszéd országokkal való megegyezést is.²⁶⁶ Az első bécsi döntés körülményei is arra mutattak rá, hogy a további revízióhoz Németország támogatása elengedhetetlen. Ugyanakkor Teleki és a magyar politikai elit azzal is szembe-sülhetett, hogy a németbarátságnak ára van.²⁶⁷ Ezért – a lengyel–magyar közös határ lehetősége miatt felértékelődött – Kárpátalja visszaszerzésekor az új kormányfő javaslatára a minisztertanács 1939. március 10-én olyan határozatot hozott, hogy Kárpátalját egy katonai akció keretében, akár német belecgyezés nélkül is visszafoglalja.²⁶⁸ Teleki harciasságára végül nem volt szükség, hiszen Berlin jóváhagyása végül megérkezett. Az eset arra is rámutatott, hogy a politikai eliten belül két irányvonal alakult ki. Az egyik feltétlenül németbarát volt, és a német sikerektől elvakítva készen állt kívánságaik teljesítésére. A másik – Teleki és Bethlen vezette – konzervatív irányzat átmenetinek tekintette a német sikereket, nyitottnak mutatkozott más országok felé is, és az ország semlegességének megőrzését tűzte ki célul. Végző soron a Németországhoz fűződő kapcsolatok túlzott lazítására nem kerülhetett sor, mert az lemondást jelentett volna a revízióról.

A magyar külpolitikára nehezedő német nyomás foglalkoztatta Szabó Dezsőt is, aki a *Magyar Élet* hasábjain fejtette ki gondolatait e kérdésről. Hangsúlyozta, abból indul ki, amiben a kormányfő és a jobboldali ellenzék is megegyezik, azaz hogy Németország velünk baráti állam. Ebből pedig szerinte következik:

1. a teljes egyenlőség,
2. a kölcsönös segítség,
3. a kölcsönös megbecsülés.

Ugyanakkor nem következik:

1. hogy bármely állam befolyást gyakoroljon a másik állam politikai, gazdasági és kulturális életére,
2. hogy korlátozza bármiben is a másik cselekvési szabadságát,
3. hogy meggátolja a más államokkal való, azon határon belüli kapcsolatkezelést, ami kettőjük barátságát nem veszélyezteti,
4. hogy feladja még barátjával szemben is függetlenségének alapbiztosítóit.²⁶⁹

²⁶⁶ Lásd Ablonczy, 2005. 390.

²⁶⁷ Az Imrédy-kormány 1938. november végén engedélyezte a német kisebbség náci jellegű szervezetének, a Volksbundnak a megalapítását, majd januárban bejelentette csatlakozási óhaját az antikomintern paktumhoz.

²⁶⁸ Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth, 1988. 212.

²⁶⁹ Szabó Dezső: Az őrutoronról. *Magyar Élet*. 4. (1939) 8. 1–5. Idézi: Salamon, 1989. 95. A cikket a cenzúra törölte; kefélenyomata a Bgy. VI. 8962/1939/12. sz. ügyirat melléklete a budapesti törvényészék irattárában. Lásd Nagy, 1979. 532.

Ezek a sorok jól mutatják a politikát vizsgáló szellem megvalósíthatatlan igényeit, hisz a felsoroltak alapján történő vizsgálódást sem az említett „baráti” hatalom, sem a két ország nagyságának és erejének különbségével tisztában lévő magyar politikai elit nem engedhette meg magának. Hiába fejtegette tehát Szabó Dezső a „baráti országhoz” fűződő viszonyunkkal kapcsolatban, hogy jogunk van más államokkal is kapcsolatot tartani, míg az németbarátságunkat nem veszélyezteti, ha nem létezett olyan pártatlan ítélőszék, ami mindkét félre kötelezően eldönthette volna, hogy az adott kezdeményezés fenyegeti-e a régi barátságot vagy sem.

1939 nyarán, az akkor induló *Nemzetőr* című lapnak adott interjújában is kitér Szabó Dezső a külpolitika aktuális kérdéseire. A magyarság életösztönére hivatkozva emel szót a függetlenségi politika mellett. Példának a svédek és oroszok közt megmaradni tudó finneket, illetve az angol világbirodalommal szemben is függetlennedni képes íreket hozza fel. Az idegen nagyhatalomra támaszkodó s az integer Magyarországra hivatkozó politika véleménye szerint azt fogja eredményezni, hogy a régi Magyarország helyett egy megyényi területünk marad mindösszesen.²⁷⁰

1.3.7. EZERKILENC SZÁZNEGYVEN

Szabó Dezső 1940 márciusa és szeptembere között a *Magyar Nemzet* című lapban publikál – a saját maga által szerkesztett *Füzetek* mellett. Bár a konzervatív szellemiségű újságban megjelent írásokat az apolitikus hangvétel jellemzi,²⁷¹ ezzel együtt is jelzésértékű, hogy az író a náciellenes egységfrontot meghirdető lapban jelentette meg írásait.

1940. augusztus 30-án német–olasz döntőbíráskodás eredményeként Erdély északi része visszakerült Magyarországhoz. Visszacsatolták Nagyváradot, Kolozsvárt és a Székelyföld 43 591 km²-nyi területét 2 185 546 lakossal. A lakosságnak 51,4%-a magyar volt, 42,1%-a román. Az erdélyi származású Szabó Dezső több mint két hónappal a második bécsi döntés után reagált az eseményre az „Erdély alkalmából” című írásában.²⁷² Az íróból a szülőföld visszatérése – a közvélemény túlnyomó részétől eltérően – nem lelkes üdvözlést, hanem kritikával teli szomorúságot váltott ki.

„Az első nagy szomorúságom – írja – azt a nagy örömet kísérte: amikor Kormányzónk és a magyar honvédsereg bevonult a Felvidékre, és még inkább:

²⁷⁰ Szabó Dezső beszél a magyar nacionalizmusról. *Nemzetőr*. 1. (1939. júl. 31.) 1. sz. 7.

²⁷¹ Példa erre, hogy a háborúba való belépésünkre még célzást sem tesz az író.

²⁷² Szabó Dezső: Erdély alkalmából. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 7. (1940. júl. – nov.) 60. sz. 3–27. Az írás november 17-én, Budagyöngyén született.

most Erdélybe. A tartalmatlan, kongó cicomájú frázisok olyan szököárja csapott végig a meggyötört Erdély felszabadult részein, hogy mintegy az ellenséges Trianon-cethal utolsó dühös farkcsapása bántott felénk.”²⁷³

Az író elkészerítő jelenségnek tartja továbbá, hogy a fontos feladatok megoldása helyett (átfogó, a kulturális, szociális, gazdasági életet érintő belső reform²⁷⁴) nálunk külsőségekben (pohárköszöntők, rádiószózatok) merül ki a magyar hazafiság. Példaként hozza fel az új erdélyi indulót, mely az író szerint fertelmes, dallamában pedig az erdélyi lélektől távol álló „szokvány-idegen indulók” utánzása.

A revíziós propaganda külsőségei mellett Szabó bírálja a nyilasoknak tulajdonított birodalmi eszmét is.²⁷⁵ Szerinte ha a nyilasok külpolitikai elgondolásai megvalósulnak, Magyarország önállósága és területi egysége végveszélybe kerül. Végül az erdélyiekhez szólva arra kérte az anyaországhoz visszakerült magyarokat, hogy az általa meghirdetett egységes magyar ideológiába²⁷⁶ beilleszkedve hagyjanak fel a transzszilvanizmus²⁷⁷ és a liberalizmus gondolatával. Előbbire utalva hangsúlyozza, hogy az csak a pohárköszöntők politikai

²⁷³ Uo. 15.

²⁷⁴ Szabó – Németh László nyomán, aki már 1934 végén arról cikkezett, hogy az egyetlen jó külpolitika a belpolitika – legjobb külpolitikának a magyar demokrácia megteremtését tartotta. Ennek feltétele szerint az élet egész területét átfogó reform, melynek elemeit röviden az „Európa, kis nemzetek, harmadik út” című fejezetben ismertetjük. Ebben az írásban a reform részeként Szabó többek között a preventív egészségügyi politikára, egységes út- és közlekedési rendszerre, új típusú népképviselői rendszerre, s a fővárosba áramlást lassító vidékfejlesztésre gondolt.

²⁷⁵ Uo. 8–9.

²⁷⁶ Az új arcú magyar ideológiáról Szabó az általánosság szintjén maradva ezt írja: nem jobb- vagy baloldali, egyetlen szempont vezérli csupán: a magyarság megmaradása, fejlődése, erősödése egész egyetemében. (Uo. 26.)

²⁷⁷ Szabó Dezső a transzszilvanista gondolatot már 1928-ban súlyos kritikával illette. Kottner Győzőnek írott levelében kijelentette: „Nincs erdélyi irodalom, amit így tálnak fel, az apró páráziták becstelen üzlete. Csak egy: az egységes és oszthatatlan magyar irodalom van s ez ma az elsők közt rohan a jövő felé az európai nemzetek szellemi olimpiáján.” A személyeskedésektől sem mentes vita előzménye: Szabó megsemmisítő kritikát írt Tamási Áron frissen megjelent regényéről (*Szűzmáriás királyfi*), mire Benedek Elek megvéde a fiatal erdélyi író, cikket írt Szabó Dezsőről a *Brassói Lapok*ban, amiben rámutatott: „Rossz ember az, aki a maga írásain kívül nem akarja meglátni senki másnak szép írását.” Szabó Dezső Benedek Elek írását személye elleni támadásnak, rágalomnak tekintette, s a transzszilvanista gondolat képviselőit a „trianoni fűrészelés” folytatóinak nevezte. Szerinte egy magyar egységes kultúra létezik, amit vétek lenne megbontani. Lásd Szabó Dezső: Tavasz levelek. Tizenkettedik levél. Sületlenség Tamási Áron könyve. *Előőrs*. 1. (1928. szept. 2.); Szabó Dezső: Erdélyi szomorúság. *Előőrs*. 1. (1928. okt. 7.) 30. sz. 7–10.; Szabó Dezső: Erdélyi tanulságok. *Előőrs*. 1. (1928. dec. 15.) 39. sz. 7–10.; Benedek Elek: Szűzmáriás királyfi, avagy a Székely Fa sorsa. *Brassói Lapok* 34. (1928. aug. 12.) 183. és (1928. aug. 19.) 188. számában; Molter Károly: Szabó-inas? *Erdélyi Helikon*. 1. (1928. okt.) 6.; Tamási Áron: Szabó Dezsőről. *Brassói Lapok*. 39. (1933. dec. 3.) 278. A transzszilvanizmushoz lásd Pomogáts Béla: *A transzszilvanizmus*. Budapest, 1983; K. LENGYEL Zsolt: *Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetségi kompromisszum. Szempontok a korai transzszilvanizmus vizsgálatához 1918–1928*. Lásd <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00004/pdf/127-142.pdf>

általánosságában él, s jelen helyzetünkben nem az erdélyi vagy felvidéki szellem sajátosságait kell keresnünk, hanem a magyarság egészére kiterjedő reformok megvalósítása révén kell eljutnunk a nemzeti egységhez.

1.3.8. ÖSSZEGZÉS

Összefoglalva a fejezetben eddig leírtakat, a következőket mondhatjuk. Szabó Dezső szerint a fennálló hatalom által hirdetett – a közvélemény széles köréi által óhajtott, remélt – Szent István-i magyar birodalom megvalósítása lehetetlen, hiszen a Trianon következtében elszakadt nemzetiségek nem akarnak a Magyarország kötelékébe visszatérni.²⁷⁸ Még kevésbé kívánatos a Habsburg-restauráció, hiszen a Habsburgok több évszázados uralma szerint csak szenvedést hozott a magyarokra. 1923-ra Szabó Dezső végleg szakított az ellenforradalmi rendszerrel, s írásaiban a német („külső” és „belső”) térfoglalás veszélyeire hívta fel a figyelmet. 1927-től kezdve foglalt határozottan állást a magyar önállóságot veszélyeztető Anschluss és Mitteleuropa-tervek ellen. Szerinte a Magyarországon tapasztalható legitimista, irredenta és „antijudaista” propaganda gerjesztése is végeredményben a Közép-Európában terjeszkedni kívánó Németország érdekét szolgálja. A német nagyhatalomra példaként tekintő nyilasok politikája csak az ország további csonkulását eredményezheti, ezért az író mélyen megvetette a nyilasmozgalmat. A magyar külpolitika vezérelve szerint csak a *semlegesség* biztosítása lehet.

A Horthy-korszakot – még a dualizmus koránál is keményebb – kritikában részesíti az író.²⁷⁹ A revízió kapcsán írt kritikája kiegyensúlyozott, helytálló. A sokszor szélsőséges („görénykurzus”) és végletekig sarkított fogalmazás három következményére hívjuk fel a figyelmet:

²⁷⁸ Szabó *anakronizmus*-nak tartotta a Szent István-i nemzetiségi politikára való hivatkozást. Erről épp Szent István halálának 900. évfordulóján érkezett „A magyar jövő alapproblémái” című írásában. (Lásd Szabó, 1938–39. 20.) Emellett fontos előzménynek tekinthető Ottlik László nevezetes, 1928-as „Új Hungária” című cikke (Id. *Trianon*. Szerk.: Zeidler Miklós. Budapest, Osiris, 2003. 557–564.). Ebben Bethlen bizalmasa a következőket írja: „Nincsen jó magyar ember, aki kételkednék abban, hogy a Szent István Birodalom területi egysége előbb-utóbb helyre fog állani” (Uo. 557.). A szerző a Szent István-i Magyarország korszerűsített, autonómiákra építkező visszaállítását szorgalmazta – elsőik között – írásában. A felvetésnek – más ilyen irányú kezdeményezésekhez hasonlóan – nem lett kedvező visszhangja az érintettek körében.

²⁷⁹ „A Magyarország helye Európában: Kelet-Európa” című írásában a Tanácsköztársaság bukása óta eltelt tizenhat évet „ezeréves európai létünk legmagyartalanabb korszakának” nevezte roppant igazságtalanul az író. SZDF, 1935. 3.

1. Az írásokban szereplő releváns gondolatok (pl. potenciális német expanzió, nyilasok bírálata) az előbb említett stílus miatt nem érvényesülnek kellőképpen. Példa erre az író és a legitimisták esete: Szabó sodró bírálata mellett – a legitimistákban a labanc politika folytatóit látva – nem figyel fel arra, hogy a legitimisták is ellenzik a német expanziót. Igaz, Pethő Sándorék a magyar–osztrák perszónálunió megvalósítása reményében utasítják el az Anschlusst és a német terjeszkedést, végül azonban ők is szembefordulnak a hitleri birodalommal.²⁸⁰
2. Szabó Dezsőt indulatai olykor egészen felesleges túlzásokra ragadtatják (pl. a német kultúra leminősítése²⁸¹).
3. A Horthy-rendszer szélsőséges elmarasztalásával az író – szándéka ellenére – hozzájárult ahhoz, hogy a Rákosi- és a Kádár-rendszer egyes tollforgatói is hasonlóan goromba stílusban „értékeljék” a két háború közötti Magyarország politikai berendezkedését.

I.4. Európa, a kis nemzetek és a harmadik út

I.4.1. HELYÜNK EURÓPÁBAN

Hol a helyünk Európában? Mit értünk egyáltalán Európa fogalma alatt? Ezek a kérdések különös hangsúllyal kísérték végig történelmünket. A Nyugathoz való alkalmazkodás vagy a Kelet felé fordulás dilemmája a trianoni békeszerződést követően ismét élesebben vetődött fel. Egyre többen érezték úgy, hogy a Nyugat cserbenhagyta Magyarországot, amikor nem akadályozta meg a történelmi ország szétesését. A Kelettel szimpatizáló csoportok tervezgetéseit elsősorban a „hálátlan Nyugattól” való érzelmi kiábrándulás vezette, s csak részben a politikai meggondolás.²⁸² A Kelet felé forduló egyik része – Kossuth Lajos dunai konföderációs programját követve – a kelet-európai népek egymásrautaltságát és összefogását hirdette, míg a turanisták figyelmüket Kelet-Ázsia felé fordították.

A Horthy-korszak elitjének zöme, a történelmi Magyarország visszaállítását a nagyhatalmaktól remélve, a „nyugati”, Szent István-i állameszmét állította a

²⁸⁰ Pethő Sándor: *A Magyar Capitoliumon*, 1934. In: *A Magyar Capitoliumon – Pethő Sándor válogatott publicisztikája*. Szerk.: Závodszy Géza. Budapest, Akadémiai, 2005.

²⁸¹ Szabó Dezső: A németiség útja. *Szabó Dezső Füzetek*. 1. (1934) 4–5. sz. 39–63. (Az írás először a *Magyar Élet* című folyóirat 1931. júliusi számában [3–8.] jelent meg.).

²⁸² Lásd Szekfű Gyula: A Dunatáj szellemi egysége. *Magyar Nemzet*. (1940. február 2.) 2.; *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Szerk.: Ring Éva. Budapest, Magvető, 1986. I. k. 529.

középpontba. Szekfű Gyula, a rendszer egyik reprezentatív történésze amellett érvelt, hogy a magyarság útja ezer év óta Közép-Európa és Nyugat-Európa példájának követése, s egy Kelethez forduló paraszttálm visszavetne bennünket. A német eredetű Közép-Európa-fogalmat sokan elvetették.

A német és orosz területek közé ékelődött térségre Gál István és Kosáry Domokos a „Kárpát-Európa”-fogalom bevezetését javasolták. 1940 januárjában a *Magyar Nemzet* hasábjain bontakozott ki vita a térség elnevezéséről. Gál István erre így emlékezett vissza: „Bartók Bélával beszélgettem a térség elnevezéséről. Ő is kötötte magát Kelet-Európához, s ki is fejtette nekem részletesen, mennyire igazolja a népzene kutatás ennek meglétét. Mindenesetre, hogy két ilyen világraszóló géniusz, mint Bartók Béla és Szabó Dezső félreérthetetlenül és határozottan a Kelet-Európa fogalom mellé kötötték le magukat, meggondolásra ad okot mindenkinek, aki mást ajánlana.”²⁸³ A népi mozgalom organizátora, Németh László is hasonló szellemben hirdette: a kelet-európaiság vállalásával lehetünk európaiak.²⁸⁴

I.4.2. SZABÓ DEZSŐ EURÓPÁJA

E kérdéskör rövid áttekintésénél Szabó Dezsőnek az 1936-ban íródott „Európa”²⁸⁵ című tanulmányát vesszük alapul. A következő három kérdésre kell választ adnunk:

1. Mit ért az író Európa fogalmán?
2. Milyen eszmékkel szemben fogalmazódik meg a *harmadikutas* gondolat, s mi a lényege?
3. Mi a kis nemzetek s benne a magyarság szerepe a kontinensen?

1.

Az első kérdésre Szabó Dezső a következőt mondja: „Ez a név: egység és hit. ... Ez a név biztosíték, hogy ember marad az ember, és egység marad az emberiség.” Az ember döntő diadalának nevezett kontinens szemben áll a gépkultúra és az üzletmorál embertelen kontinensével, Amerikával, s a „termékeny alakatlanságok dús káoszával”,²⁸⁶ Ázsiával. A fenti sorok kibontásánál jelezniünk kell, hogy Szabó Dezső ideológiájának magva az irracionizmus volt. Az általa bírált

²⁸³ Ring, 1986. 10.

²⁸⁴ Németh László: Kelet-Európa. In: Németh, 1992. II. k. 1261–1276.

²⁸⁵ Szabó Dezső: Európa. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. máj.) 17. sz. 19–36. (illetve EL1, 256–267.)

²⁸⁶ Uo. 19.

szabad versenyos kapitalizmus válságának okát a 18. század ideológiájában, a felvilágosodásban s a racionalizmus térhódításában látta. Szerinte az elgépiesítő észuralom velejárója volt a kapitalista társadalom fő betegsége: az elidegenedés. Az író ezen elidegenítő észuralom továbbvivőjének tekintette a szocializmust is.

2.

A szocializmus tehát itt a kapitalizmusnak nem tagadása, hanem a felvilágosodás racionalista eszmeiségének továbbvivőjeként definiálódik. Szabó Dezső egy kategóriába sorolja a kapitalizmus és a szocializmus jelszavát, az internacionalizmust. Szerinte a kettő érdeke közös: eltüntetni a nemzeti ízlések, a területi hagyományok okozta különbségeket, felszámolni a történelmi szolidaritások minden formáját s végső soron uniformizálni az emberiséget. Tehát az író egyaránt elutasítja mind a válságba jutó kapitalizmust, mind a szocializmust. Ezek helyett fogalmazódik meg nála harmadik megoldásként a „romantikus antikapitalizmus” filozófiája.²⁸⁷ E *harmadik út* (bár ő sohasem használta e fogalmat, a kifejezést Németh László veti először papírra Magyarországon²⁸⁸) eszmevilágát a következőkben foglalhatjuk össze röviden: a szabad versenyos kapitalizmus filozófiája, a liberalizmus az „individualizmus csődjét” jelenti. Ezért az egyén helyett a Szabó Dezső-i gondolkodás alapja a közösség igenlése. A racionalista közösségi formákkal szemben a társadalmi szerveződés alapjául a tradíción nyugvó közösségi formák preferálandóak.²⁸⁹ Társadalomszemléletében

²⁸⁷ Király, 1986. 63.

²⁸⁸ Németh László, majd az ő nyomdokain haladva Bibó István számára is a „harmadik út” politikai program volt: úgy képzelték, hogy a kis egzisztenciáknak tágasabb teret engedő fejlődési modell kívánatosabb, mint a szovjet típusú kollektizmus vagy akár a nyugati berendezkedés, mely – a magántőkén alapuló kizsákmányolás miatt – egyikük számára sem volt vonzó. A harmadik út fogalma számtalanszor előkerült még a 20. századi történetben. Példa erre Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* című könyve. (Budapest, Akadémiai, 1992.) A Kádár-rendszer szocialista vegyes gazdaságát elemző kötet írása közben a szerző az 1972–1982 közötti adatsorokat elemezve felfigyelt arra, hogy az általa jellemzett szocialista vegyes gazdaság hasonlóságot mutat azzal a társadalomképpel, melyet a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején Magyarországon Németh László, a fiatal Erdei Ferenc és valamivel később Bibó István fogalmaztak meg. („Amikor kutatásomhoz hozzáfogtam, – írja a magyar kiadáshoz írt előszóban Szelényi – a »harmadik út« gondolata még a hipotézisek között sem szerepelt – adataimat elemezve össze meglepetéssel tapasztaltam, hogy amiről a fiatal Erdei vagy Bibó ábrándoztak, a nyolcvanas évek közepére megvalósulni látszik.” Uo. 10.)

Németországban a II. világháború után elfogadottá vált, hogy a szociális piacgazdaság a „harmadik út” a kapitalizmus és a szocializmus között, amely elkerüli „mind a zabolátlan kapitalizmust, mind az állami tervgazdálkodás hibáit és fogyatékosságait”. (Lásd Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987*. Budapest, Korona, 2002. 12.)

²⁸⁹ A magyar irodalmat is a racionalizmus-irracionalizmus ellentétpárja alapján osztja fel az író. Példaképe, Ady Endre képviseli az irracionális költészetet, mely nem képzetköltészet, s melyben jelen vannak „alig sejtett beérzékelseink, tartalmára elemezhetetlen hangulata-

az ösztönös irracionális kötődéseknek lesz alapja a faj (=nemzet) fogalma. Fel-fogásában az emberiség története a fajok szüntelen versengését jelenti.

3.

Szabó Dezső szerint e versenyben a kis nemzetek hordozzák az igazi értéket, a fejlődés lehetőségét. (A kis nemzetek helyzetével az író „A kis nemzetek sorsa” [1928], „A választójog reformja” [1936] és a „Haláltánc a kisebbségi kérdéssel” [1936] című írásában foglalkozott részletesebben.²⁹⁰) Így Európa egységét a termékeny sokféleségnek köszönheti, mert Európát nem egy nagyhatalom teremtette, hanem sok kis nép versengése. Kis nép volt már a görög és a római, az európai kultúra két antik őse.²⁹¹ Tehát a modern Európa elképzelhetetlen a sok kis nemzet versengése nélkül. A kis nemzeteknek szánt, a mindenkorai nagyhatalmi politikával szembeni fontos szerepét bizonyítják a következő utópisztikus sorok: „A kis nemzetek e történelmi szervezkedése²⁹² elhárítja azt a veszélyt, hogy egy szép napon a világ négy-öt legnagyobb impériumai feloszszak maguk között a Földet.”²⁹³

Mindezért fontos hangsúlyozni, mert így érthetjük meg az író aggodását a kelet-európai, nagyhatalmaknak kiszolgáltatott kis nemzetek sorsáért. Hisz e térség államainak szuverenitását két nagyhatalom expanziós törekvései veszélyeztették a harmincas években: nyugat felől a (fasizálódó) kapitalista Németország, kelet felől pedig a szocializmust hirdető Szovjetunió. A kapitalizmus és szocializmus elméleti elutasítása tehát összekapcsolódik az aktuálpolitikában meglátott veszélyes tendenciával, azaz a nagyhatalmak (Németország, Szovjetunió) további megerősödése a kis nemzetek életjogának elvesztését jelentheti. Ezért szükséges az író szerint a bekebelezés kivédése céljából Kelet-Európa kis államainak összefognia egymással. A kis népek hivatása tehát kettős: úgy megőrizni saját nemzeti önazonosságukat, hogy ez által egyben Európa lényegét, a termékeny sokféleséget védik. Szabó Dezső hitt abban, hogy a kelet-európai

ink, alaktalan szomorúságaink [...]: mind olyan folyamatok, melyeknek keletkezését, okát, tartalmát nem tudjuk oly világosan látni, mint tudatos gondolataink, érzéseink, akarataink életét”. Szabó Dezső szerint Ady költészetének nagy újítása az volt, hogy „ezt a legmélyebb, homályos [...] ént akarta megmondani. És mi ennek a lélekavarnak a leghatalmasabb eleme? A faj: a századok és temetők továbbélése az egyénben. Irracionális elem, mely minden egyénben más és más arányban van meg. [...] Transzcendens valóság, mely az emberi akartól teljesen független”. Lásd Szabó Dezső: *Életeim. II.* 693–694.

²⁹⁰ Szabó Dezső: A kis nemzetek sorsa. *Szabó Dezső Füzetek.* 2. (1935. február) 6. sz. 53–61. (illetve Szabó, EL1, 250–255.) (Az írás 1928-ban született Párizsban.); SZDF, 1936–37. 28–54.; Szabó Dezső: A választójog reformja. *Szabó Dezső Füzetek.* 3. (1936. jún.) 18. 3–27. (illetve Szabó, EL1, 133–148.)

²⁹¹ Szabó, SZDF, 1935/6. 54.

²⁹² Itt konkrétan a kelet-európai kis nemzetek védelmi és gazdasági összefogására céloz a szerző.

²⁹³ SZDF, 1936–37. 38.

kis népek, ha ki tudják védeni bekebelezésüket, ezután fogják betölteni igazán alkotószerepüket az európai kultúrában.

Így Európában a magyarság hivatása a kelet-európai összefogás megszervezése. A nemzetközi életben azonban csak az önálló külpolitikai öntudattal rendelkező nemzetek képesek kezdeményező, az eseményeket befolyásolni képes külpolitikára. Szabó Dezső is súlyos problémának tartotta azt, hogy a kis nemzetek nem rendelkeznek önálló külpolitikai öntudattal. (Ahelyett, hogy azt mondaná: rossz a magyar külpolitikai gondolkodás, arról beszél: nincs magyar külpolitikai közvélemény.) Ennek pedig fő oka, hogy az ország a több évszázados Habsburgokkal való együttélés során ki volt taszítva *minden* külpolitikából.²⁹⁴ (Ez a megközelítés elfelejti a Moháctól 1918-ig tartó függetlenségi küzdelmek külpolitikai horizontját, ahogyan a „labancoknak” a bécsi politikában játszott szerepét sem hajlandó figyelembe venni.) A Trianon óta önálló Magyarország azonban nem várhat tovább, folytatja Szabó, meg kell teremtenie a maga stratégiáját e kérdésben. „Külpolitikai öntudata – vallotta – csak annak a népnek lehet, mely tudatában van életérdekeinek, organikus történelmi céljainak. És amely ezeket az érdekeket és célokat csak saját erővel [...] saját egyedi útján igyekszik szolgálni és megvalósítani.”²⁹⁵

Az önálló magyar külpolitikai öntudat megteremtése után az 1928-ban megjelentett írás szerint törekedni kell az európai egység előmozdítását elősegítő szervezetekkel, így például a Népszövetséggel való szorosabb együttműködésre. „De külpolitikai öntudatunk hiányát legkeresztmetesebben az a magaviselet mutatja, melyet sajtónk grimácsol a Népszövetség és minden olyan mozgalom felé, melyek Európa egységét célozzák.”²⁹⁶ Szerinte az európai egységet szolgáló mozgalmak csak javunkra lehetnek, feltéve, hogy nem hatalmi úton, hanem az önkéntesség alapján tervezik minden európai nép összefogását. Szabó Dezső elismerte, hogy mi magyarok több esetben joggal kifogásolhattuk a Népszövetség működését, s azt a kritikát is jogosnak tartotta, hogy a szervezet a legtöbb vitás kérdésben kitér a döntés elől. Ugyanakkor kijelentette: a magyarság fennmaradásának legfőbb biztosítója a Népszövetség gondolatában és az Európa egységét célzó mozgalmakban van. Szerinte egy ilyen új intézménynek először gyökeret kell vernie a világ lelkében. Idő kell ahhoz, hogy szert tegyen arra az erkölcsi és anyagi erőre, mely döntései végrehajtásához szükségeltetik. Így „e minden oldalról hozott folytonos áldozatok mintegy észrevétlenül fejlesztik aztán a Népszövetséget azzá az egyetemesen kötelező jogi intézménny-

²⁹⁴ A külpolitikai látókör beszűkülésének sokévszázados problémáját a politikai elit is észlelte. Példa erre Bethlen István miniszterelnöki programadó beszéde. Ebben a politikus Magyarország romlásának okait elemezve utalt arra, hogy a Mohács utáni négyszáz év defenzív politikája hogyan járult hozzá a nemzet külpolitikai látókörének elvesztéséhez. Lásd Bethlen István miniszterelnök programadó beszéde a Nemzetgyűlésben – Részlet (Budapest, 1921. április 19.) Idézi: Zeidler, 2003, 351.

²⁹⁵ Szabó, SZDF, 1936/18. 17.

²⁹⁶ Szabó, SZDF, 1935/6. 57.

nyé, mely minden nemzetnek legfőbb életbiztosítója lehet”.²⁹⁷ (Szabó idealista gondolatát némileg rontja az a tény, hogy a Népszövetséget nagyhatalmak hozták létre, s azok a saját érdekeiknek megfelelően működtették a szervezetet. Ugyanakkor az író pontosan megérezte a később megalakuló európai szervezetek létjogosultságát.) A nemzetközi jogrend védőbástyájához pedig mindenkor nagyobb érdeke fűződik a kis népeknek, mint a nagyoknak. Ezen kijelentés fokozottan érvényes Kelet-Európa kis nemzeteire, benne a magyarságra. Mi magyarok tehát akkor töltjük be hivatásunkat, ha Genfben és Párizsban, „a világvélemény nagy központjaiban”, együttműködve a Népszövetséggel hatalmas propagandát fejtünk ki az egységes Európa ügyének.

A nemzetközi jognak a kis nemzetek életében betöltött szerepére – többek között – Bajcsy-Zsilinszky Endre is felhívta a figyelmet egy 1936-ban keltezett írásában. Ekkor a Harmadik Birodalom egyoldalúan felrúgva a locornói egyezményt, megszállta a rajnai demilitarizált övezetet. Bajcsy-Zsilinszky óvatosságra intette az agresszív lépést lelkendezve fogadó kormánypárti sajtót.²⁹⁸ Arra figyelmeztetett, hogy a nemzetközi jog, amelyet Hitler semmibe vett, „a kis népek egyetlen védelmezője a nagyok ... hatalmaskodásával szemben”.²⁹⁹

A Szabó Dezső által is óhajtott európai integráció kapcsán arra is érdemes utalni, hogy Szabó igen korán felfigyelt arra, amit ma globalizációnak nevezünk.³⁰⁰ Már az első világháború előtt írt a mozi és a „világpolgár-lét” kapcsolatáról,³⁰¹ illetve az 1920-as évek elején a „világkultúráról”, a föld összezsugorodásáról és mindennek a gazdasági életre gyakorolt hatásáról. Igaz nem ő volt az első ebben, hiszen – többek között – Ambrus Zoltán és Rákosi Jenő is „megelőzték”.

²⁹⁷ Uo. 59.

²⁹⁸ Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*. Budapest, Akadémiai, 1979. 67.

²⁹⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egy kis óvatosságot! *Szabadság*. (1936. március 15.) Idézi: Vigh, 1979. Uo.

³⁰⁰ Sipos Balázs szíves közlése.

³⁰¹ 1912-ben a *Nyugat* közölte „Moziban” című írását. Ebben Szabó Dezső meglepő éleslátással fogalmazza meg a filmben rejlő lehetőségeket. Négy tényezőt sorol fel: a mese újraélesztését; a szociális propaganda (még fel nem tárt) lehetőségét; a világ megmutatását, amely a világpolgár kialakításában játszik majd szerepet; végül pedig a film egyedülálló demokratizmusát (amin minden bizonnyal az alacsonyabb néprétegek számára való elérhetőségét érti). Lásd Szabó D.: *Moziban*. *Nyugat*. II. (1912) 976. Magyarországon 1906-ban készült az első egész estés film, majd 1908-ban indult Ungerleider Mór filmvállalata, a Projectograph – és vele a rendszeres hazai filmgyártás. A kortárs írók közül Szabó Dezső az elsők között figyel fel a film teremtetette új lehetőségekre. Lásd Kappanyos András: *Az objektív lírája. Alföld*. (2009. június)

I.4.3. „KÜLPOLITIKÁNK [...] BELPOLITIKAI KÉRDÉS”

Miután megvizsgáltuk, hogy Szabó Dezső Európájában milyen helyet foglalnak el a kis nemzetek, s miért fontos e kis népeknek, köztük a magyarságnak, a Népszövetséggel való szorosabb együttműködés, nézzük meg röviden, mik voltak azok a célok, amelyeknek megvalósulása a belpolitikában előmozdíthatja a magyar külpolitikát a fent megfogalmazott szerep betöltésére. Szabó Dezső először 1923-ban – a már többször idézett *Új magyar ideológia felé* tanulmányaiban – kezdte lerakni az általa megálmodott magyar demokrácia alapjait. Ennek ismertetését azért tartjuk fontosnak, mert az író legjobb külpolitikának – Németh Lászlóhoz hasonlóan – a magyar demokrácia megteremtését tartotta. „A némettség útja” című írásában (1931) így ír erről:

„A magyarságnak az emberiséggel szemben egyetlen sürgető kötelessége van: teljesíteni kötelességeit önmagával szemben. Ez egyszersmind egy nagy európai probléma megoldása lesz s megindulás Európa egysége felé. *Értsük meg, hogy külpolitikánk, új európai elhelyezkedésünk, jövőnk minden lehetősége: belpolitikai kérdés.* [...] Én a magyarságot nem numerus claususok, nem különleges intézkedések [...] útján akarom hozzájuttatni az őt megillető új honfoglalásához. Egy hatalmas, széles emberségű demokráciát kell megteremtünk, mely lehetetlen né téve minden kizsákmányolást [...], úgy juttatja a magyarság nagy tömegét az élet jogaihoz, hogy nem jelent elnyomást semmilyen más vérű tehetség és munka számára.”³⁰² (*Kiemelés – P. G.*)

Szabó Dezső „magyar demokrácia” programja szerint, ha Magyarország vonzást akar gyakorolni a körötte élő népekre, először gyökeres reformokat kell végrehajtania. A reform részletes kifejtését 1934-ben, a „Karácsonyi levél” című írásában hirdette meg az író.³⁰³ (Szabó tehát már Németh László előtt hangsúlyozza a „legjobb külpolitika a kiváló belpolitika” gondolatát. A hogyanra vonatkozó válaszok részletes kifejtésére mindkét írónál 1934 végén kerül sor. Melyek voltak e reform főbb elemei, amelyeknek megvalósulása Szabó szerint a magyar demokráciát jelenti?³⁰⁴

1. *Radikális földreform*, amelynek keretében minden 500 holdon felüli birtok felosztandó. A parasztság földhöz juttatását az indokolja, hogy „a

³⁰² Szabó Dezső: A némettség útja. *Magyar Élet*. (1931. július 3–18.)

³⁰³ Szabó Dezső: Karácsonyi levél. *Szabó Dezső Füzetek*. 1. (1934) 4–5. sz. 3.

³⁰⁴ Szabó Dezső „Az új kereszteshadjárat” című írásában (*Szabó Dezső Füzetek*. 3. [1936. nov.] 22. 3–21.) röviden, 12 pontban összefoglalja az általa legfontosabbnak tartott reformokat. Mi is ezt az összegzést vesszük alapul, az egyes pontok mellett jelezve a reform bővebb kifejtésének helyét.

- paraszság az egyetlen történelmi osztály, nemzetfenntartó elem, az örök magyarság”.³⁰⁵
2. *Telepítés.* Budapest környékét, a határok mentét és a Dunántúlt a magyar falvak föld nélküli feleslegeivel kell betelepíteni, úgy, hogy a magyar nyelv és kultúra egysége élő valóság legyen az ország egész területén.³⁰⁶
 3. *A földreform és a telepítés eredményeinek biztosítása szövetkezeti rendszer kiépítésével.* A parasztnak nem elegendő odaadni a földet, gondoskodni kell arról is, hogy megfelelő gazdasági beruházáshoz, lakóházhoz jusson kedvező hitelfeltételek mellett.³⁰⁷
 4. A gazdasági élet (bankok, ipar, kereskedelem) *szövetkezeti rendszerré* való átszervezése.³⁰⁸
 5. *Közköztartási reform,* amely lehetővé teszi a parasztság és a munkásság fiatalok felemelkedését, s nagy hangsúlyt fektet a tehetséggondozásra. Ennek érdekében a tanulás legyen ingyenes vagy majdnem ingyenes az iskoláztatás minden fokán.³⁰⁹
 6. *A népképviselői reformja,* melynek során a földrajzi, néprajzi és termelési viszonyokhoz alkalmazkodva az ország bizonyos számú kerületre lenne felosztva. A kerületeken belül minden foglalkozási ág megszervezve önmagát választási kollégiumokat hozna létre, amely szervezetek alkotnák a népképviselői alapszerveit.³¹⁰
 7. *Az állam és az egyház intézményes szétválasztása* az egyházi önkormányzatok sérthetetlenségével.³¹¹
 8. *Teljes jogegyenlőség.* Ez jelenti minden kiváltság, cím és rang eltörlését.³¹² Mindenki, aki dolgozik, egyenlően nemzetfenntartó elem, jogokban és kötelességekben egyenlő polgára az államnak.³¹³

³⁰⁵ Lásd bővebben: Szabó, SZDÚM, 1938. 49. Szabó itt kifejti, hogy a nagybirtok felosztása már a Monarchia idején is a legsúlyosabb, legsürgetőbb feladata volt a magyarságnak. Szerinte másként alakult volna a magyarság ügye, ha békeidőben az *integer Magyarország egész területén* végrehajtották volna a földreformot az akkori vezetők. Uo. 48.

³⁰⁶ Ez a program pont egyet jelent a főváros környéki és dunántúli német falvak asszimilálásával, Szabó Dezső fogalmazásában „magyarrá telepítésével”. Lásd bővebben: Szabó, SZDF, 1936/22. 11.

³⁰⁷ A földosztást követően – Németh Lászlóhoz hasonlóan – *szövetkezeti rendszer* kiépítését javasolja Szabó. Ez a termelés, értékesítés, vásárlás, hitelfelvétel, nyugdíjbiztosítás összehangolását jelenthetné. Lásd bővebben: Szabó Dezső: A magyar paraszt és a magyar kultúra. *Szabó Dezső Füzetek.* 3. (1936. ápr.) 16. 6–12. (illetve Szabó, EL1, 201–206.)

³⁰⁸ Lásd bővebben: Szabó, 1938–39. 91–114.

³⁰⁹ Lásd Szabó Dezső: A kiváltságok. *Selectio. Szabó Dezső Füzetek.* 4. (1937. jún.) 29. 19–52. (illetve Szabó, EL2, 651–671.)

³¹⁰ Lásd Szabó Dezső: A népképviselői. *Szabó Dezső Füzetek.* 2. (1935. febr.) 6. sz. 31–52. (illetve EL1, 119–132.) Szabó, SZDF, 1936/18. 3–27.

³¹¹ Lásd Szabó Dezső: A magyar református öntudat mozgósítása. *Szabó Dezső Újabb Művei.* 33., 34–35., 36. és 53. sz. (illetve EL1, 294–363.) Az írás 1937 novembere és 1938 áprilisa között jelent meg folytatásokban.

³¹² Lásd Szabó, SZDF, 1936/22. 9.

³¹³ Lásd Szabó Dezső: A holnap nacionalizmusa. *Szabó Dezső Újabb Művei.* 5. (1938. márc.) 37. 3–72. (Szabó, EL1, 15–58.)

9. *A sajtó és a véleménynyilvánítás szabadsága.*

10. *A hadsereg demokratikus reformja* azt jelenti, hogy a haderőt a dolgozó nemzet hadseregévé kell átszervezni. Szabó hangsúlyozza: a hadsereg egész öntudatában a népé, s a nép alapszükségeinek: a békének, az önvédelemnek, az egyetemes magyar szolidaritásnak a szerve.³¹⁴

11. *Konföderáció* megteremtése a térség népeivel. A konföderáció létrejöttéig olyan külpolitika követendő, mely védi a határainkon túl élő magyar kisebbségeket, s a nemzetközi konfliktusok során a *semlegességre* törekszik.

Mielőtt rátérnénk a program utolsó pontjának részletes kifejtésére, két dologra hívjuk fel a figyelmet. Egyfelől Szabó Dezső kapitalizmus- és szocializmusellenessége fontos ihletője lesz Németh László harmadikutas elgondolásának.³¹⁵ Másfelől láthattuk, hogy Szabó Dezső az elsők között fordult szembe a Szent István-i „nagynemzet”-koncepcióval, s fogalmazta meg helyett a magyar nép „kisnemzet” voltát. Ugyanakkor – a „kisnemzet”-koncepciónak némiképp elmentmondva – mindkét író a kelet-európai összefogás megszervezésében a vezető szerepet a magyarságnak szánja.

Szabó Dezső és Németh László nyomdokain haladva javasolta Szabó Zoltán 1939-ben, hogy a magyarság dolgozza ki az ún. „kis nép”-ideológiát. Ennek (is) alaptétele, hogy egy kis nép elsőként a belső megújulásra kell, hogy összpontosítson.³¹⁶

I.5. A megoldás: a kelet-európai népek összefogása

I.5.1. JAVASLAT A MAGYAR–ROMÁN EGYÜTTMŰKÖDÉSRE

A magyar külpolitika irányítói az 1920-as években a megbékélési politika részeként jószomszédi viszony kialakítására törekedtek a szomszédos államokkal. Ez minimális célkitűzésként a *modus vivendi* érdekében a párbeszéd fenntartását jelentette. A megegyezési politikát a nagyhatalmak is szorgalmazták. Céljuk az volt, hogy a térségben élő államok vitáikat békés úton intézzék el egymás között. Másfelől Bethlen István miniszterelnök meggyőződése szerint a jószomszédi viszony kiépítése lehet garancia arra, hogy a határon túli magyar

³¹⁴ Lásd Szabó Dezső: A magyar néphadseregről. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 4. (1937. jún. – júl.) 28–29. 13–31. illetve 3–18.

³¹⁵ Németh László a *Tanúban* dolgozta ki reformprogramját, mely a mesterének tekintett Szabó Dezső fenn ismertetett programjára épül.

³¹⁶ András, 2002. 63.

kisebbség érdekei ne sérüljenek. A megegyezési törekvéseknek ugyanakkor háttér szabott – az integrális és etnikai érveket kombináló revíziós programok mellett – a térségben élő államok részéről a területi kérdésekben való kompromisszumkésztség hiánya.

A magyar–román viszony minimális normalizálódásának egyik állomása-ként Magyarország és Románia 1924-ben több egyezményt írt alá, melyben kölcsönösen lemondtak az 1919–1920-as háborúskodás és megszállás címén támasztott jóvátételi igényekről, valamint a kereskedelmi kapcsolatokat a legnagyobb kedvezmény elve alapján rendezte a két ország. Bethlen értékrendjében a szomszédos államok kapcsán több okból a Romániával való megegyezés állt első helyen. Maga is erdélyi lévén, az ottani magyarság érdekei különösen közel álltak hozzá, valamint ott élt a legnagyobb lélekszámú magyar kisebbség. Továbbá a latin szomszédhoz való közeledés ellensúlyozhatta a szláv és a német uralmi igényeket a Duna-medencében.³¹⁷

A miniszterelnökhöz hasonlóan erdélyi származású Szabó Dezső is a magyar és román nép közeledését hangsúlyozta egy 1926-os keltezésű magánlevélben. Ebben arról írt, hogy egy új külpolitikai gondolat foglalkoztatja, amit most kezd részleteiben kidolgozni.³¹⁸ A magánlevélből megtudhatjuk, hogy az új irány a magyar és román népnek „a német és pánszláv veszedelemmel” szembeni összefogását tűzi ki célul. Szabó Dezső a térséget fenyegető német veszély nagyságát eltúlozva így fogalmazott a levélben:

„Mert befejezett tény, gyakorlatba pedig most építik: hogy Magyarországot a keleti német hódítás első megnyert csataterévé tegyék. Ez először valószínűleg holmi Közép-Európa címen fog történni, melyben a magyar éjjel 12 és 1 óra között még hihetni fogja, hogy magyar. Aztán jön a végleges elnyelés. Ez a munka már nagyszerű és arcátlan lendülettel folyik.” Szabó itt olyan fontosságot tulajdonít a magyaroknak, amivel nem rendelkezünk. A német terjeszkedés programjában ekkor az első számú célpont Bécs, a második Prága, a harmadik Varsó.

A magyar–román együttműködésről a következőket írta: „A másik egy külpolitikai gondolat és ezután fogom kidolgozni. És ez a magyar–román történelmi együttműködés gondolata. A magyar és román népnek a germán és szláv veszélyek között olyan közös félelmei vannak, belső problémáik is annyira közősek. Mindkét népben annyi jószág s az átszenvedett múltnak annyi gazdag szenvedése van. Hát nem örület-e, hogy egymást gyengítsük, hogy egymást faljuk? Hát nem lehetne-e megtalálni az összefogásnak azt a módját, mely mindkét félnek teljesen szabad fejlődést, több erőt és biztosítottabb jövőt jelent?”³¹⁹

³¹⁷ Lásd még: Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, Aula, 1998. 143–144.

³¹⁸ P. Gulácsy Irén: *Szabó Dezső új művének motívumairól*. Nagyvárad, 1926. október 3. Gulácsy közli a teljes hozzá intézett levelet. Idézi: 1964. 412. Szabó Dezsőt és Gulácsy Irént a huszas évek második felében irodalmi barátság fűzte egymáshoz, ami a huszas évek végére felbomlott, főként az „erdélyi lélek”-viták hatására.

³¹⁹ Uo.

A magyar–román viszonyt egyébiránt az évtized végéig jelentősen megterhelte az ún. optánsügy, melyet a békeszerződést követő, erősen magyarellenesszinezetű romániai agrárreform váltott ki.³²⁰ Ez az eset is rávilágított arra, hogy az első világháború utáni rendezés milyen jelentős akadályokat állított a térség népeinek – mindenekelőtt a vesztes Magyarország és a győztes kisantant országok – együttműködése elé.

1.5.2. A „KELET-EURÓPAI FÖDERÁCIÓ” GONDOLATA

1927. november 7-én leplezték le az ország előljárói Kossuth Lajos szobrát Budapesten, az Országház téren, melyet a jeles esemény alkalmából a nagy magyar politikusról neveztek el. Az országos programok keretében zajló Kossuth-ünnepséget követően,³²¹ másnap az országgyűlés megtárgyalta és törvénybe iktatta Kossuth Lajos emlékét, valamint március 15-e nemzeti ünnepé nyilvánítását.³²²

Szabó Dezső az esemény apropóján éles hangú írásban jelentette ki, hogy az akkori rezsim meghamisítja a nagy politikus nevének történelmi tartalmát, hiszen Kossuth szemben állt azzal a Habsburg-dinasztiával, mely a „magyarságot beletaszította a világháború írtózatok kockázatába”, míg az ellenforradalmi rendszer elitje az 1918 előtti „Habsburg-politika” folytatója, így méltatlan Kossuth megünneplésére. Az író hangsúlyozta, hogy a mai magyar külpolitikának

³²⁰ Az optánsok, vagyis a hatalomváltást követően magyar állampolgárságot választók birtokainak kisajátítása ellen az érdekeltek nevében a magyar kormány tiltakozott a Nemzetek Szövetségénél, ez azonban csak 1930 elejére hozott – akkor is csupán kompromisszumos – eredményt. Az 1930-as hágai és párizsi konferencián a nagyhatalmak az 1943-tól 1966-ig terjedő időszakra további évi 13,5 millió aranykorona jóvátétel fizetésére kötelezték Magyarországot. Kimondták, hogy ebből külön pénzügyi alapot hoznak létre, amelynek túlnyomó részét a magyar optánsok kártalanítására fordítják. A nemzetközi pénzügyi rendszer 1931-es összeomlása miatt a nagyhatalmak 1932-ben minden jóvátételi fizetést eltörölték, s így végül a magyar optánsok kártalanítása is elmaradt. Lásd Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, Osiris, 1999. 270–272.

³²¹ A megemlékezés részeként – többek között – a fővárosi iskolákban Kossuth-ünnepséget rendeztek, ahol a tanárok Kossuth Lajos emlékének jelentőségét hangsúlyozták, az Operaházban pedig vasárnap este a Kossuth-szobor leleplezése alkalmából a *Bánk bán* került színpadra. Az ünnep átpolitizált jellegét és a trianoni trauma közelségét mutatta a Corvin Áruház akciója. Az áruház Kossuth emlékére Trianon-hetet hirdetett, melynek keretében, a 10 pengő értéken felül vásárlók a „trianoni országcsönkítést és Lord Rothermere arcképét ábrázoló jelvényt” kapták ajándékba. Vö. Kétezer küldöttség teszi le koszorúját holnap Kossuth szobrára, melynek leleplezési ünnepsége késő délutánig tart. *Esti Kurír*. 5. (1927. november 6.) 252. 1., 7.

³²² Az országgyűlés képviselőházának 83. ülése 1927. évi november hó 7-én, hétfőn, Puky Endre és Huszár Károly elnöklése alatt. Vö. *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója*. Budapest, Athenaeum, 1927. VI. k. 223–242.

a „kelet-európai föderáció”³²³ kossuthi gondolatát kellene követnie. Kossuth Lajos konföderációs tervzetére hivatkozva kifejtette, hogy „a külpolitikában Magyarország vezető akaratát egy hatalmas és minden német hatástól független kelet-európai föderáció megalakítása (biztosíthatja – P. G.), mely a közös veszélynek kitett kisebb államokat egy hatalmas védőegységbe tömöríti”. Hozzátette: a külpolitikai irányváltással egyidőben a belpolitikában is változásra van szükség: a nagy magyar politikus örökségét folytatva egy „széles körű magyar demokrácia” kiépítésén kell fáradoznia a politikai vezetésnek.

Kossuth Lajos szobrának leleplezése (és ennek kapcsán munkásságának aktualizálása) a politikai és egyházi elitet is megosztotta,³²⁴ s az esemény nemcsak a sajtóban, hanem a parlamentben is viták forrása lett. Ráadásul éppen a „Kossuth Lajos emléket törvénybe iktató” ülésen csaptak magasba az indulatok, amikor is egy kormánypárti szónok (Erdélyi Aladár) a „csábító és hazug politika idejének” nevezte a Habsburgok uralmát.³²⁵ A kormánypárt kiscgazdái és szabad királyválasztó érzelmükről ismert tagjai éljenzéssel, míg, ahogyan ezt várni lehetett, a keresztény gazdasági párt legitimista érzelmű politikusai³²⁶ felháborodással fogadták Erdélyi Aladár hozzászólását.

A Habsburgok magyarországi megítéléséről folytatott vita épp akkor jelentkezett, amikor a legitimisták külpolitikai elképzeléseiben kitüntetett partnernek számító Ausztria ismét³²⁷ Németországhoz közeledett.³²⁸ A francia diplo-

³²³ Szabó, 1927/252.

³²⁴ A katolikus főpapság például nem jelent meg a szobor leleplezésénél, a parlamenti ellenzék pedig a koszorúzásnál szorult – akaratá ellenére – háttérbe. *Esti Kurir*. 1927. nov. 8. 7.

³²⁵ Viharok és izgalmak között élesen támadta a Házban Erdélyi, a kormánypárt szónoka a Habsburgokat. *Esti Kurir*. 1927. nov. 8. 1.

³²⁶ Az *Esti Kurir* beszámolója szerint elsősorban Apponyi Albert figyelte növekvő idegességgel Erdélyi Aladár Habsburgokat ostromozó szavait. Uo.

³²⁷ Otto Bauer, az osztrák szociáldemokraták teoretikusa a *Der Kampf* című folyóiratban (1927) az 1919 és 1927 között megnyilvánuló Anschluss-törekvéseket három időszakra osztotta fel: 1918–1919-ben a szociáldemokraták a forradalmi Németországgal akartak egyesülni, 1921-ben a tartományi Anschluss-népszavazásokkal a tartományok kispolgári rétegei szálltak síkra a csatlakozás mellett, majd a jelenlegi, harmadik fázisban a két ország nagytőkés köréi akarják az Anschlusst. A harmadik csatlakozási törekvés akkor jelentkezett, amikor a német nagytőke 1925 után, rövid időn belül szilárd pozíciókat épített ki magának az osztrák kohászatban és villamosenergia-iparban. A gazdasági összekötő szálak fokozatos erősítése mellett a politikai, közigazgatási és szellemi élet területén is folyt az Anschluss előkészítése, mind német, mind osztrák oldalon. Stresemann 1925 augusztusában világosan kifejtette Anschluss-politikájának alapelveit, amikor egy levélben arról írt, hogy „az Anschluss-kérdésben követett végcéljal valamennyien tisztában vagyunk, csak a tekintetben vannak nézeteltérések, hogy e cél érdekében melyek a leghatásosabb eszközök”. A két ország szoros együttműködése azt eredményezte, hogy – Golo Mann szerint – az 1920-as évek végére a német–osztrák államhatárok gyakorlatilag már alig léteztek. Vö. Kerekes Lajos: *Ausztria hatvan éve 1918–1978*. Budapest, Gondolat, 1984. 98–105.

³²⁸ 1927. november 14-én Bécsben találkoztak Ausztria és Németország vezetői. A tárgyaláson részletesen megvitatták a két állam között fennálló függő kérdéseket. (*Esti Kurir*. 1927. nov. 15. 2.) Szabó Dezső erre az eseményre reflektálva írta meg „Anschluss” című írását, melyet az újság november 20-i száma közölt.

mácia a két ország vezetőinek novemberi találkozását az Anschluss megvalósítása felé tett lépésként értékelte, és éles hangon elítélte azt.³²⁹ Vélhetően a Kosuth-szobor felavatása kapcsán előtérbe került, a magyarok és a Habsburgok múltbéli kapcsolatát újra felszínre hozó parázs viták és az osztrák–német közeledés – mely ellen az író által nagyra tartott Franciaország vezetése is fellépett – sarkallta Szabó Dezsőt arra, hogy ismét tollat ragadjon, s papírra vesse gondolatait a magyar külpolitika aktuális kérdéseiről.

A bécsi osztrák–német eszmecsere után szűk egy héttel született írásában Szabó az Anschlusstról már mint olyan „halálosan fojtogató” problémáról ír, mely „éppen olyan halálos és biztos lépés Magyarország és Kelet-Európa leigázására, mint a Mitteleuropa gondolata”.³³⁰ Az író szerint Németország és Ausztria esetleges fúziója esetén Magyarország szomszédsági viszonyba kerülne a számára legveszélyesebb, a terjeszkedésről az első világháború óta le nem mondó nagyhatalommal. A felmerülő Anschluss-tervek ellen tiltakozva hangsúlyozza, hogy ma a magyar külpolitika legfőbb feladata a „bősz irredenta zakatolás” helyett a(z általa először két héttel korábban körvonalazott) kelet-európai összefogás előkészítése.

A kelet-európai összefogás alanyai kapcsán Szabó Dezső kiemelte, hogy a föderációt „a Balkán államokkal, elsősorban Jugoszláviával és Romániával” kell megvalósítani, hozzátéve, hogy az így formálódó gazdasági egységhez Csehszlovákia, Lengyelország s a balti államok fokozatosan csatlakoznának. (Jugoszlávia első helyen való említése vélhetően – az 1920-as évek közepén meginduló magyar–jugoszláv közeledési kísérlet mellett³³¹ – összefügg azzal, hogy Szabó Dezső saját bevallása szerint ekkoriban olvasta Csetényi József³³² könyvét, melyben a szerző a „Közép-Európát fenyegető német terjeszkedésre” válaszként a magyar–jugoszláv összefogásra épülő Duna menti együttműködés

³²⁹ A külügyminiszter Stresemann 1927. november 14-i bécsi látogatása kapcsán hangsúlyozta, hogy Franciaország sohasem fog beleegyezni Ausztriának Németországhoz való csatlakozásába, s utalt arra, hogy a csatlakozási gondolat egyre jobban terjed, ezért a francia kormányzatnak sürgősen cselekednie kell, mert „különben a csatlakozás rövidesen ténnyé válik”. Vö. Marxék bécsi útja és a párizsi sajtó. *Esti Kurír*. 1927. nov. 17. 261. 6.

³³⁰ Szabó, 1927/264.

³³¹ 1924-ben Magyarország és Jugoszlávia a legnagyobb kedvezmény elvére épülő gazdasági egyezményt kötött. A következő két évben még intenzívebbé vált a két ország kapcsolata. Mindkét fél érdekelt volt az együttműködésben, hiszen Magyarország a jugoszláv kapcsolat révén látott lehetőséget arra, hogy részt robbantson a kisantant blokkján, míg Jugoszlávia minden szomszédjával területi vitában állott, ezért nem volt ellenére, hogy legalább a magyar határt tehermentesítse minden feszültségtől. Vö. Fülöp–Sipos, 1998. 146.

³³² Csetényi József (Kiskunhalas, 1875 – ?) újságíró. Egyetemi tanulmányait megszakítva hírlapíró lett. A *Budapesti Hírlap* vezércikkírója, majd közgazdasági rovatvezetője, 1913–25-ben a *Pesti Hírlap* közgazdasági szerkesztője, 1925–26-ban a *Magyar Hírlap* felelős szerkesztője volt. 1926-tól ismét a *Pesti Hírlap* egyik szerkesztője. Erdődi Elekkel és Gáspár Zoltánnal szerkesztette a *Mai enciklopédiát* (1941). Az I. világháború előtt a Balkán felé irányuló politikai és gazdasági terjeszkedés híve. 1920 után az utódállamokkal való vámunió létrehozására irányuló terveket támogatta. Az 1920–30-as évek fordulójától szoros kapcsolatot tartott fenn Bajcsy-Zsilinszky Endrével, akinek a Duna-völgyi népek összefogását célzó elképzeléseire jelentősen hatott. Lásd Ring, 1986. I. kötet, 150.

mellett tesz hitet.³³³) Szabó szerint ez a politika nemcsak a német expanzió ellen lenne gyógyír, de a szláv veszélyt is levezetné. A szláv terjeszkedéstől való félelem tehát a szláv ajkú népek (Jugoszlávia, Csehszlovákia) föderációba való bevonásával oldódna fel.

A nyilvánvaló ellentmondás megállapítása mellett lényegesebb itt arra a félelemre utalni, ami az írás mögött (újra) meghúzódik. Nevezetesen a nagyhatalmaknak kiszolgáltatott kelet-európai kis nemzetek – mindenekelőtt Magyarország – az író szerint is eltűnhetnek Európa térképéről, ha nem ismerik fel a rájuk leselkedő veszélyt,³³⁴ s nem fognak össze egymással. Szabó Dezső ugyan az Anschluss-törekvéseket jelentőségükhöz képest jócskán eltúlozva mutatta be, ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy az „életre ítélt” Ausztriában a világháború lezárása után több hullámban is jelentkeztek a Németország és Ausztria egyesítését célzó törekvések, még ha ezek – a két vesztes ország hatalmi pozíciójából következően a húszas években – nem is jelentettek Magyarországra nézve olyan veszélyt, amiről Szabó fentebb írt. A veszély felnagyításának, eltúlzásának hátterében véleményünk szerint (ebben az esetben is) az író prófétai küldetéstudata állhat.

³³³ Szabó – aki Bajcsy-Zsilinszky-n keresztül ismerhette Csetényi írásait – forrásként hivatkozik a cikkben Csetényi József abban az évben napvilágot látott könyvére, melynek címe: *Magyarország összeomlásának és újjáépítésének világpolitikai jelentősége – Külpolitikai tanulmány.* (Budapest, 1927.) Az alig százoldalas, 1926 decemberében befejezett munka a következő alapgondolatra épült: A történelmi Magyarország földrajzi, gazdasági és kulturális egységet alkotott, szemben a Trianon utáni hanyatló csonka országgal, mely el van vágva természetes gazdasági kapcsolódásaitól, s így életképtelen kisállamként vergődik. Magyarország is oka a trianoni katasztrófának azáltal, hogy az ország nem állt elő a központi hatalmak összeomlásakor egy önálló magyar külpolitikai koncepcióval. Az ország mai helyzetén Csetényi szerint elsősorban külpolitikai eszközökkel lehet segíteni. A német expanzió által veszélyeztetett Duna-medencében Közép-Európa egyensúlyát a magyar–jugoszláv megegyezés állíthatja helyre. „S mert a világ sürgetően várja, tette hozzá, mely nemzetnél születik meg a koncepció, melyre a Duna menti államok rendezésére és a világ nyugalmanak helyreállítására szükség van, azért a magyar nemzet nem késhejt soká külpolitikai akcióival.” (Uo. 97.) Horthy kormányzó Jugoszlávia felé tett barátságos gesztusait fontosnak tartva – és semmit sem tudva a Díz téri boszorkánykonyha mesterkedéseiről – kijelenti: a kormánynak „sokkal gazdagabb felszereléssel, erős publicisztikai és diplomáciai segédlettel kell akcióját megcsinálnia és az irányadó hatalmak közreműködését megnyernie”. (Uo.) Olaszország – a Duna-medence feletti befolyás franciáktól való megszerzése céljából – megpróbálta elősegíteni már 1923-tól Magyarország és déli szomszédja közeledését. A két ország közötti tárgyalások – amint utaltunk rá – gazdaságpolitikai téren megállapodáshoz is vezettek. Azonban a politikai közeledés 1924 közepére megfeneklett. Magyarország ekkorra már nem kívánta elkötelezni magát Jugoszlávia irányában, s nagy valószínűséggel Jugoszlávia a maga részéről nem is gondolta igazán komolyan a politikai közeledést Magyarországhoz. Belgrád egyrészt pontosan érzékelte, hogy Budapest az alkalmasnak látszó pillanatban törekedni fog elvesztett területeinek visszaszerzésére, másfelől látható volt, hogy a szanálásba éppen belekezdő Magyarország – gazdasági gyengesége folytán – nem is tudna mit felkínálni az esetleges megegyezésért cserébe a politikai tárgyalásokon. Vö. Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927.* Budapest, Forum Könyvkiadó, 2004. 167–173.

³³⁴ A veszély nagyságát – többek között – úgy próbálja felnagyítani Szabó, hogy a rövid írásban hétszer (!) szerepelteti a magyarság jövőjével és az Anschlusszal összefüggésben a (nemzet) halál fogalmát.

1.5.3. A „DUNA-MEDENCE, KELET-EURÓPA ÉS A BALKÁN NÉPEINEK” ÖSSZEFOGÁSA

Szabó Dezső 1928-ban a Bajcsy-Zsilinszky Endre által szerkesztett *Előörs*-ben publikált. Az év során megjelent negyvenkét cikkéből négyben foglalkozott közvetlenül a kelet-európai népek összefogásával. A „Szentistvánnapi levél” című írásában három tényezőre hívta fel a figyelmet:

1. Először a magyaroknak kell az általa megfogalmazott demokráciát megvalósítaniuk, s miután a Duna-medence népei is átvették ezen állambe rendezkedést, az összefogás megvalósulhat.
2. A „Duna-medence, Kelet-Európa és a Balkán népeinek”³³⁵ összefogása egy hatalmas gazdasági tömörülést is jelentene.
3. Itt jelöli meg először a szerző azt a társadalmi bázist, amire a föderáció politikájának épülnie kell: ez pedig a parasztság.

Szabó a húszas években publikált írásai közül a legátfogóbb külpolitikai elemzést „A béke útja és a magyarság”-ban adja (1928),³³⁶ mely a következő alapon dotalra épül: Németországban az első világháború egy káprázatos gazdasági fejlődést akasztott meg, éppen ezért a gazdasági fejlődésében visszaszorított Németországnak „higiénikus szüksége a felkészülődés egy mindent megfizető háborúra”.³³⁷ E világpolitikai helyzetben az író szerint háromféle magatartás figyelhető meg Magyarországon:

1. Várakozó álláspont, mely a kivárára épít.
2. Duzzogó búsmagyarkodás, mely *nem nem sobál!*-t nyögdecse a dacpolitika jegyében a nemzetközi világtól való elfordulást jelenti. Ma e tábor hívei szorgalmazzák a Népszövetségből való kilépést, s a Kellog-paktum alá nem írását. Mindkét álláspont Szabó szerint (is) elfogadhatatlan, nekünk magyaroknak kell cselekvőleg fellépve előállni egy nagy történelmi koncepcióval.
3. A német hatalmi célokba való szerves beilleszkedés, melyről azt hirdetik, hogy ez a politika a régi Magyarország visszanyerésének egyedüli garanciája. Az író szerint azonban „ma már minden józan magyar látja, hogy a némettség fölülkerekedése Európában: a mi legbiztosabb halálunk volna”.³³⁸

³³⁵ Szabó Dezső: Szentistvánnapi levél. *Előörs*. 1. (1928. augusztus 19.) 24. 5–6.

³³⁶ Szabó Dezső: A béke útja és a magyarság. *Előörs*. 1. (1928. szeptember 23. és 30.) 29. 7–8. és 30. sz. 5–6. Az írások Párizsban születtek.

³³⁷ Uo. 7.

³³⁸ Uo.

Az író véleménye a fenti válaszoktól eltérően a következő: a német nagyhatalom egy potenciális háború lehetőségét hordozza magában. Ez a tény szerint arra figyelmeztet, hogy a német szövetség megvalósulása a magyarság számára a megsemmisülést jelentheti. Éppen ezért egyetlen kiút van: a kelet-európai államok gazdasági és katonai föderációja. „Magyarország, Románia, Lengyelország, Bulgária, Szerbia, Albánia, Görögország, Törökország, az Oroszország nyugati részén függetlenné vált kisebb országok számára a közös belső és külső problémák, a közös félelmek és lehetőségek minden ereje a történelmi együttműködést követeli” – vallja a szerző.³³⁹ Elképzelése szerint ez a föderáció kétoldalra működő „cordon sanitaire” lenne, mely elsősorban az elmaradott gazdaságú országokat egyesíti a német és orosz veszedelemmel szemben.

Ismét látható, hogy Szabó – vélhetően németfóbiája miatt – hamisan interpretálja a húszas évek német külpolitikájának Magyarországra vonatkozó aspektusait. Ebben az évtizedben a német külpolitika a franciákkal való megegyezés keresése mellett azzal volt elfoglalva, hogy Németország visszatáljon a „nagyhatalmak klubjába”, ahová ekkor csak potenciálisan tartozott. Szabó Dezső a hitleri külpolitikában rejlő veszélyeket látja jól, s azt, hogy milyen tragédia következhet a revízió német kézből való elfogadásából. Fontos megemlítenünk továbbá, hogy a térség legfejlettebb állama, Csehszlovákia itt (1928) már nem szerepel a tervezetben.³⁴⁰ Csehszlovákia ugyan kimaradt a tervezetből, de az ott élő magyarokról Szabó Dezső nem feledkezett meg.

1.5.4. SZABÓ DEZSŐ ÉS A FELVIDÉKI MAGYAR IFJÚSÁG

Szabó egy 1928-as keltezésű írásában a felvidéki magyar fiatalokat a magyar nyelv szeretetére buzdítja, s egy nagyszabású tervvel előállva a következőket kéri az ifjaktól: „Szervezzétek be a magyar falut véve alapul, az egész magyarságot egy hatalmas magyar kultúrszövetkezetbe (a Magyar Nyelv Testvéreit), mely a magyarság minden egyedében a magyar lélek, magyar nyelv, magyar kultúra építését, szolidaritást és gazdasági támogatást jelentsen. És amelynek munkás ölében megszűnjék minden felekezeti, vagy más különbség magyar és magyar között.”³⁴¹

³³⁹ Szabó indoklása itt megint pontatlan, hiszen nem voltak *közös* félelmek, és még kevésbé *közös* lehetőségek.

³⁴⁰ Szabó az 1935-ös tervezetben a kelet-európai népek közös jellemzőjeként említi, hogy ezek a népek – *a cseheket kivéve* – a múltban török–tatár és mongol elemekkel keveredtek. Ez szinte hatással volt e népek fizikai és lelki továbbfejlődésére. (Szabó, SZDF, 1935. 21.) Valószínűsíthetjük, hogy a csehek – többek között – a „keleti keveredés” hiányában nem kerülhettek a tervezet korábbi (1928-as) változatába.

³⁴¹ Szabó Dezső: Csehszlovákia magyar ifjúságához! Budagyöngye, 1928. május 18. *Magyar Élet*. 4. (1939. jún.) 6. 21.

A felvidéki magyar fiatal értelmiség jelentős részére Szabó Dezső nézetei komoly hatást gyakoroltak. Brogyányi Kálmán az első bécsi döntést követően – visszaautalva többek között az idézett 1928-as írásra – így írt erről: „Ha valaki előkeresi a tíz-tizenkét évvel ezelőtti szlovákiai magyar fiatalság írásait, csodálkozva fogja látni, hogy mennyire átalakította gondolkodását, nyelvét, kifejezésének képgazdagságát Szabó Dezső. »Ady Endre óta magyar írás még nem került annyira szerves viszonylatba egy nemzeti közösséggel, mint Szabó Dezső könyvei« – írtuk mi magunk is. Ez a nyelv a magyar sorshoz, a magyar gondolathoz és a magyar néphez láncolt bennünket. Jöhetett már a sorsnak akármilyen változása, minket Szabó Dezső az egész életre jegyzett el fajunkkal és népünkkel. S ez akkor, amikor Beneš sugallta még a Népszövetséget, amikor Magyarország még a kisantant gyűrűjében vergődött, komoly tett volt. [...] Az erjedés kovásza még azoknál is, akik a legélesebb ellenzői voltak az új magyar irodalomnak, az Ady–Szabó–Móricz-triász volt.”³⁴²

Szabó Dezső közvetlen befolyása a Sarló mozgalom kezdeti szakaszában mindenkiét felülmulta. Levelezett a felvidékiekkel, lapjaikba, a *Mi Lapunk*ba és a *Vetés*be többször írt, s még többet írtak róla a fiatalok. 1927-ben és 1928-ban meghívást is kapott tőlük, de „rossz lelkiállapotára” hivatkozva ezeket az utakat lemondta.³⁴³ 1928-ban az Ady-ünnepségekkel kapcsolatban Balogh Edgár „Ifjú szívekben élek” címmel röpiratot adott ki, a vezércikket ebben is Szabó Dezső írta. Hatása mindenekelőtt a gombaszögi nagytáboron bontakozott ki igazán. Az itt kidolgozott és elfogadott Sarló program voltaképpen Szabó Dezső eszméit tükrözte.³⁴⁴

1.5.5. „A NÉMETSÉG ÚTJA”

1931-ben „A némettség útja” című írásában Szabó a kelet-európai összefogás fő indítékaként a térség népeinek közös katonai védelmét jelölte meg, melyet a német és – itt először – az orosz terjeszkedéssel indokolt.³⁴⁵ Németország nagy tervét Kelet-Európa és a Balkán meghódításában látja az író, mellyel szerinte megvalósítható az „új német egység”: Közép és Kelet-Európa szétszórott németjei így egy birodalomban egyesülhetnek. A látomás szerint az új egység két

³⁴² Lásd Brogyányi Kálmán: Szabó Dezső a kisebbségi magyarok között. *Magyar Élet*. 4. (1939. jún.) 6. 19–20.

³⁴³ Gombos, 1989. 302.

³⁴⁴ „A felvidéki ifjúság – írja a *Vetés* a nagytábor után –, forradalmasította magában Szabó Dezsőt, hogy az író útmutatása benne életosztó, dinamikus erővé sűrűsödjön az építő erejű magyar forradalom holnapjai felé. Itt a gombaszögi táborban Szlovenszko magyar cserkészei megesküdtek egymás arca előtt, hogy ezt a programot írják ki cselekvő eszük és izmaik vérébe.” Idézi: Gombos, 1989. 302.

³⁴⁵ Szabó, SZDF, 1934/4–5. 42.

lépésben valósul majd meg. Elsőként Középeurópa név alatt egy kétnyelvű birodalom jön létre, ahol minden náció a hivatalossá tett német nyelv mellett megtarthatja saját nyelvét, majd ezt követően indul meg a kis nyelvek kiiktatásával a nyílt germanizálás, mely rokonalansága miatt a magyarságot fenyegeti leginkább.³⁴⁶

A sötét jövő prófétai megfestése után Szabó a következő javaslatokkal fordul a magyar külpolitika irányítóihoz. Németország és Ausztria egyesülése kerülhetetlen, ezért a magyar politika irányítóinak már előre meg kell építeni „mindazokat a védelmeket, melyek az Anschlusst veszélytelenné teszik”. Eből következően a magyarságnak törekednie kell arra, hogy „nem német szomszédaival megtalálja a mindkét félre egyenlően méltányos történelmi meg egyezés útját”.³⁴⁷

Az az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer okozta sebeket a magyaroknak (és a kelet-európai kis nemzeteknek) félre kell tenni megmaradásuk érdekében. Mivel a német expanzió legjobban a rokontalan magyarokat fenyegeti, ezért ennek a nemzetnek kell kezdeményeznie Kelet-Európa és a Balkán államainak megszervezését egy nagy védőegységbe. Első feladatként az író egy olyan Budapesten létesítendő tudományos szervezet felállítását jelöli meg, „melynek kebelében Kelet-Európa és a Balkán kisebb országainak meghívott szakemberei [...] a magyarság arravaló embereivel együtt, teljesen függetlenül a napi politikától és napi ellentétektől [sic!], keressék ennek a Kelet-Európa-szervezkedésnek egészséges feltételeit, megvalósulási módjait”.³⁴⁸ Az író tehát a német Közép-Európa-tervekre válaszként egy magyar (irányítási) Kelet-Európa-koncepció kidolgozását sürgeti – megfedkezve a „kisnemzeti létből” fakadó korlátokról. Németország továbbra is – Közép-Európa sorsát (is) befolyásolni képes – nagyhatalom tudott maradni, ahogy ezt Szabó is észreveszi, ugyanakkor Magyarország a trianoni döntést követően a térség leggyengébb állama lett. Utóbbi tényezővel nem számolva a reális adottságokat figyelmen kívül hagyva hirdette meg az író a német Mitteleuropa-koncepcióra válaszoló magyar Kelet-Európa-tervét.

I.5.6. „MAGYARORSZÁG HELYE EURÓPÁBAN: KELET-EURÓPA”

Szabó Dezső magyar szupremáciára épülő Kelet-Európa-tervének részleteit legalaposabban 1935-ben a „Magyarország helye Európában: Kelet-Európa” című tanulmányban fejtette ki. Ezen írás kiindulópontja: Kelet-Európát – két közep-nagyságú államot (Lengyelország, Törökország) leszámítva – a nagyhatalmi

³⁴⁶ Uo. 56–57.

³⁴⁷ Uo. 58.

³⁴⁸ Uo. 62.

politikának kiszolgáltatott kisállamok alkotják. Szerinte még Lengyelország és Törökország is csak valamely nagyhatalommal szoros kapcsolatban hitetheti el magát, hogy független, önálló irányítású sorsa van. Ezért szükséges a kisállamoknak egymással összefogniuk.

A következőkben megvizsgáljuk, hogy az író szerint:

1. Melyek azok a közös jegyek, amelyek „megérlelték” az államok szorosabb együttműködését?
2. Hogyan festene konkrétan ez az összefogás?
3. Mi lenne Magyarország szerepe a megvalósításban?
4. Addig milyen külpolitikát folytasson az ország?

1.

Szabó Dezső több közös pontot sorol föl a kelet-európai népek esetében.

a)

Elsőként a terjeszkedő Németország és Oroszország okozta közös veszélyre figyelmeztet. Németországot a gazdasági és katonai szervezettsége s a Kelet-Európa felé terjeszkedő politikája miatt tartotta veszélyesnek a független kisállamok szemszögéből.

E megállapításnál egy pillanatra megállva érdemes végigkísérni Szabó Dezsőnek a magyar miniszterelnökökhöz intézett írásait. Ezeknek ugyanis állandó magva az adott miniszterelnök viszonyulása a német kérdéshez.

Az író igaztalanul Tisza István németbarát külpolitikáját tette felelőssé a háborúba sodródásért és az ország összeomlásért.³⁴⁹

Bethlen István miniszterelnöksége esetében nagy súllyal esik latba a kivárás, a körülményekhez való alkalmazkodás politikájának bírálata, mely irány Szabó Dezső szerint egyre kiszolgáltatottabbá tette az országot Németország felé.

Az igaztalanul „minden idegrostjában sváb”-nak mondott Gömbös Gyula esetében a politikus félnémet származása és az író szerint ebből egyenesen (egyébként teljesen valótlanul) következő németbarát külpolitika a kriti-

³⁴⁹ A háborús felelősség ügye évtizedeken át vita tárgya maradt a politikusok és történészek körében. E viták egyik elemét képezte a magyar részvétel, közelebbről Tisza István szerepe, amelyet egyeseknek sikerült döntőnek beállítani abban, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. Az „országot háborúba taszító miniszterelnök” képét – a közvélemény döntő részéhez hasonlóan (és az antant propagandájának megfelelően) – Ady nyomán Szabó is átveszi, holott az 1914. június–júliusi közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek világosan mutatják Tisza háborúval kapcsolatos aggályait, nemleges, majd mérséklő fellépését. A Tiszát igazoló dokumentumokat Magyarországon 1919-ben hozták nyilvánosságra. Vö. Ifj. Bertényi Iván: Tisza István és az első világháború. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2002.

ka tárgya.³⁵⁰ Ezzel összefüggésben Szabó – szintén igaztalanul – azzal vádolja Gömböst, hogy a néhai kormányfő túlzott engedményeket tett a hazai „követelőző” német kisebbségnek.³⁵¹

Darányi Kálmán kormányfőt az Anschluss bekövetkezte után pár nappal, mint láttuk, a magyar Dunántúlt is fenyegető német irredenta politika veszélyeire figyelmezteti.³⁵² Szabó szerint ebben a helyzetben mindenekelőtt öntudatra lenne szüksége a magyarságnak.³⁵³

Imrédy Bélának írt levelében hangsúlyozza, hogy a magyar külpolitikát németorientációja megakadályozza abban, hogy az ország a náci nagyhatalom helyett szomszédaival jusson megegyezésre egy „egészséges kelet-európai Treuga Dei” jegyében.³⁵⁴

Szabó Dezső Teleki Pálnak szánt tanulmánya a „Lelkek az éjszakában”,³⁵⁵ melyben a szerző síkraszáll a demokrácia értékei (szabadság, egyenlőség) s a kis népek életjoga mellett az ezen értékeket tagadó totalitárius rendszerekkel szemben.

Láthatjuk, hogy a miniszterelnököknek írt levelekben a kezdeti, sokszor egyoldalú és igaztalan kritikus hangvétel a német terjeszkedés okozta aggodalom következtében, hogyan vált át óvatos hangú figyelmeztetéssé.

³⁵⁰ Szabó – semmit nem látva abból, hogy (igaz: merőben megváltozott körülmények között) Gömbös Bethlen politikáját folytatja – úgy vélte, az általa tehetségtelennek tartott Gömbös Gyula „cementezte tovább a magyar sorsot a német székérhez”. Lásd Szabó, 1939/8. 4.

³⁵¹ Szabó Dezső: Gömbös Gyula. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. nov.) 22. (Az írás nyolc nappal Gömbös halála után született.) A német népi (völkisch) nemzetfogalom jegyében Németország részéről a harmincas években egyre intenzívebben tapasztalható „kisebbségvédelmi” beavatkozásban veszélyt látó Szabó itt minden bizonnyal a Gömbös-kormány 1935 decemberében meghozott nemzetiségi iskolarendelétére utalhatott, a magyarországi német nemzetiségnek a magyarság felett aratott újabb győzelmeként próbálván beállítani a rendeletet. Valójában a vegyes tannyelvű oktatás egységes bevezetését előíró rendelettel a kabinet éppen hogy szűkíteni akarta a Volksdeutsche Kameradschaft demagóg agitációjának talaját, amellel hogy Németország felé nyilván bizonyítani akarta, hogy méltányolja a magyarországi németiség igényeit. 1933-ban Bleyer Jakab halála után a német nemzetiszocializmussal rokonszenvező ifjú radikálisok jutottak meghatározó szerephez a magyarországi népi német mozgalomban. Gömbös nem rokonszenvezett a németországi náci párt által befolyásolt népi németekkel, amit – sok minden egyéb mellett az is – bizonyít, hogy felosztatással fenyegette az egyesületet, ha – mint mondotta – nemzetiszocialistává válik. Vö. Tilkovszky, 1998. 69–73.

³⁵² Szabó, 1938/38. 3–36.

³⁵³ A példaként felhozott öntudatos kis nemzetek közül az írekre, finnekre, szerbekre és a csehekre hivatkozva hangsúlyozza, hogy minden népnek saját kezében, saját lelke bátorságában van lefektetve sorsa. Hozzáteszi: „az a nép, mely nehéz időkben a szenvedés és a gyáva lemondás közt meri elvállalni a szenvedést: előbb utóbb felszabadul a lemondás kényszere alól”. Uo. 6–7.

³⁵⁴ Szabó, 1939/8. 3.

³⁵⁵ Szabó Dezső: Lelkek az éjszakában. Gr. Teleki Pál miniszterelnöknek. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 6–7. (1939. dec. – 1940. jan.) 55–56. 51–84. (Szabó, EL2, 1011–1028.)

b)

Közös továbbá Oroszország fenyegető jelenléte hatalmas népességével és területével.³⁵⁶ Az író szerint a bolsevista Oroszország terjeszkedő nacionalizmusa akadályozhatja a kelet-európai népek fejlődését. A szláv népek összefogásától 1935-ben már nem tartott az író. (1926-ban még, mint láttuk, a pánszláv és pángermán veszéllyel szemben keresi a magyar–román együttműködés lehetőségét.) Szerinte a csehek, a szlovákok, a lengyelek és a többi szláv nép az önálló egyéni fejlődés útját fontosabbnak tartják a pánszlávizmust felkaroló orosz nagyhatalmi politikánál. Jóval súlyosabbnak ítélte meg a Németország és Oroszország esetleges összefogása révén kialakuló helyzetet, hisz a térség felosztása, szerinte, az összes kisállam szuverenitását fenyegeti.

c)

A közös veszély mellett Szabó Dezső a kelet-európai népek közös múltját, történelmét emeli ki. Kijelenti, hogy ezen államok többsége évszázadokon át csatartere volt a nyugat-európai katolicizmus és a Félhold küzdelmének. A Nyugat és Kelet közti küzdelem szerinte „szükségszerűen hasonló lelki képletek kialakulására vezetett”.³⁵⁷ Ahogyan létezik a nyugat-európai ember fogalma, ugyanúgy megkülönböztethető a kelet-európai ember típusa.

d)

Az író szerint az összefogás mellett szól a népek gazdasági és társadalmi adottságainak hasonlósága is. Példaként hozza fel, hogy ezen államok ipara elmaradott a nyugati országokhoz képest. Kijelenti, hogy ezen országok közös társadal-

³⁵⁶ Szabó Dezső írásaiban állandó gyanakvással szemlélte a Szovjetuniót: a *pánszláv*-gondolat vezető hatalmát, *kommunista* államot és mindenekelőtt a magyarságot veszélyeztető *nagyhatalmat* látott a sztálini birodalomban. Vö. Szabó Dezsőnek „Az új kereszteshadjárat”, „A holnap nácionalizmusa” és az „Európa” című írásait. Az 1920-as években a Szovjetuniónak kifejezetten rosszak voltak a kapcsolatai az újonnan megalakult szláv államokkal. 1933-tól pedig – Hitlerék hatalomra jutásával összefüggésben – a moszkvai vezetés az ún. békepolitika jegyében a kollektív biztonság megteremtését tűzte ki céljául. Ez a status quo-párti felfogás szakítást jelentett azzal a korabeli szovjet felfogással, mely az európai nemzetállamok forradalmasítására törekedett. Az új irányvonalból következett, hogy a Szovjetunió közeledett az iránta eredetileg ellenséges közép-európai szláv államokhoz is. Sőt a legújabb kutatások szerint a szovjetek 1935-től nekifogtak, hogy Csehszlovákiát európai katonai bázissukká építsék ki. A náci Németország bekerítését célzó politika a lengyelek esetében – többek között a lengyelek oroszfóbiája miatt – már nem járt sikerrel. A szovjet pártvezetés 1939 augusztusa előtt rehabilitálta a pánszlávizmust. (A pánszlávizmushoz és az orosz birodalmi gondolathoz lásd Gecse Géza: *Bizáncról Bizáncig*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007. 215–221.) Szabó Dezső fenn említett írásaiban a Szovjetuniónak a harmincas években ismételtén a szláv népek felé nyitó politikáját – eltűlözva annak valódi súlyát – értelmezhetette a pánszláv veszély megnyilvánulásaként.

³⁵⁷ Szabó, SZDF, 1935. 21.

mi öröksége a „folytonos idegenbe házasodás”³⁵⁸ során létrejött arisztokrácia, valamint a német és zsidó túlsúlyú középosztály. Így ezen országokban a nemzet legfőbb letéteményese a – lélekszámát tekintve is legnagyobb – parasztság. A feladat közös: a parasztságból új vezető réteget kell szervezni.

Az együttműködés szempontjából hátrányként fogalmazza meg e népek túltengő nacionalizmusát, ugyanakkor szerinte egyik kelet-európai nemzet sem elég erős ahhoz, hogy a másik számára reális veszedelemet jelentsen. Ahhoz pedig még kevésbé van erejük, hogy külön-külön védjék meg magukat Németország és Oroszország hatalmi túlsúlyával szemben. Ha pedig e kis népek bármelyike a német szövetségben keresne menedéket az orosz veszéllyel szemben vagy Oroszországban a német hódítás kivédésére, az Szabó Dezső szerint nem jelentene mást, minthogy e népek a szolgaság különböző változatai közül választhatnának. A közös veszély, a közös múlt, s a hasonló gazdasági és társadalmi helyzet az író szerint kikényszeríti a „kelet-európai államok történelmi együttműködését”.³⁵⁹

2.

Az új történelmi összefogás szerinte katonai, külügyi, gazdasági és kulturális téren, valamint a határok kérdésében a következőképpen lenne megvalósítható: a konföderáció katonai téren olyan szövetséget jelent, mely minden külső támadással szemben közös védekezést ír elő. Ez Szabó szerint az Osztrák–Magyar Monarchia rossz tapasztalatai alapján nem jelentene közös hadsereget vagy közös vezényleti nyelvet.

Másodszor a kelet-európai összefogás közös külpolitikát követel. Ennek irányító szerve a tagországok külügyminisztereiből álló Tanács. A közös szervezet mellett, minden nemzet megtartaná saját külügyminisztériumát és önálló külképviseletét.

Harmadik pontként Szabó Dezső gazdasági együttműködést szorgalmaz a tagországok számára.

Negyedikként Kelet-Európa kulturális összefogásának célja az volna, hogy „biztosítsa e népek teljesen önálló, szabad egyéni megépülését”.³⁶⁰ A kelet-európai népek egyetemein létesített tanszékek révén e nemzetek megismerhetnék egymás történelmi, szociológiai, földrajzi, gazdasági, etnológiai, irodalmi és politikai termését. Ezen feldolgozás révén – a nyugat-európai kultúrához hasonlóan – meg lehetne ismertetni a világgal a sajátos kelet-európai kultúrkincset.

A kelet-európai konföderáció ötödik pontjaként a határok kérdéséről értekezik az író. Szerinte a határok a közeljövőben át fognak alakulni, s „az a

³⁵⁸ Uo. 22.

³⁵⁹ Uo. 23.

³⁶⁰ Uo. 26.

folytonos ellentétekre vezető politikai és gazdasági jelentőségük, mely ma még annyira megvan, fokozatosan szűnni fog s úgy szólva inkább a közös pszihéjú történelmi egységek öntudati elemeivé nemesülnek”.³⁶¹

Modelljét Szabó laza konföderációnak tartotta, szemben az általa tévesen uniformizálónak vélt korábbi magyar konföderációs elképzelésekkel. Szerinte Kossuth Lajos dunai népek összefogását célzó tervében és Jászi Oszkár „Keleti Svájc” elgondolásában is a kis nemzetek önállóságuk túl sok eleméről mondanának le,³⁶² így ezek a tervek nem segítenék a kelet-európai nemzetek önállóságának megőrzését. E bírálat mögött nyilvánvaló az ellentmondás: Szabó nem hajlandó észrevenni, hogy az együttműködésből a nemzeti szuverenitás bizonyos elemeinek feladása is következik.

3.

A kelet-európai államok együttműködésének megvalósításában Szabó Dezső – ismételten elfeledve a kisállamiságból fakadó korlátokat – kulcsszerepet szán a magyar kormánynak. Az 1931-es tervezet tudományos háttérű helyre vonatkozó ötletét továbbgondolva, javaslatot tesz egy informális kelet-európai parlament létrehozására, melyben a térség szakértői szabadon vitatnák meg a konföderáció politikai, gazdasági és kulturális módozatait.

E testület az író szerint teljesen független lenne a mindenkori kormányoktól, hisz célja a napi politizálás helyett a kelet-európai összefogás előkészítése lenne. Az állandó parlament – Budapest-központtal – a „tudomány szenvedélytelen letörhetetlenségvel folytatná a maga munkáját”.

Emellett működne egy *Keleteurópa* című folyóirat, mely „munkatársakat szervezve mind e népek kiválóságai közt: állandóan ismertetné e népek politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális életét”.³⁶³ Szabó Dezső a magyar egyetemi és főiskolai ifjúságnak nagy szerepet szánt e munka elvégzésében, főként a kelet-európai gondolat propagálásában, s a közös baráti (nemzetek közötti) kapcsolatok kialakításában.

4.

Arra a kérdésre pedig, hogy a konföderáció létrejöttéig Magyarország milyen külpolitikát kövessen az író ezt feleli: „...olyan külpolitikát, mely nem teszi egyik nagyhatalom védtelen zsákmányává sem a magyarságot. Olyan külpolitikát, mely a németiséggel szemben is védelmet jelent. Olyan külpolitikát, mely a

³⁶¹ Uo. 27.

³⁶² Szabó, SZDF, 1934/4–5. 62.

³⁶³ Szabó, SZDF, 1935. 29.

lehető legtöbb kíméletet jelent az idegen impériumok alatt élő magyarságnak. Olyan külpolitikát, mely lehetőleg nem jelent semmi kockázatot a magyar vér újabb ömlésére.”³⁶⁴

1.5.7. KONFÖDERÁCIÓ ÉS REVÍZIÓ

1938 májusában „Az antijudaizmus bírálata” című írásában Szabó a magyar megújodás külpolitikai feltételéről szólva kiemelte, hogy a mindenkori magyar kormányzatnak biztosítani kell „a magyar megmaradást, a magyar sors irányításának öncélúságát bármely nagyhatalom [...] ellenében”. Ezt a biztosítékot egy minden eddiginél nagyobb kiterjedésű összefogásban találta meg az író. Itt már a (közelebbről nem körvonalazott) nyugat-ázsiai kis és középnemzetek is csatlakoznának a Balkán és Kelet-Európa országait tömörítő szövetséghez. A grandiózus terv megvalósítása előtt azonban, vallja az író, a szomszédságpolitika főbb problémáit kell megoldania a magyar diplomáciának. Szomszédainkkal, írja, „okvetlenül és minden nagyhatalmi befolyás nélkül, ha egyelőre másként nem: egy közösérdekű Treuga Dei révén kell megegyeznünk”. Azaz a konföderáció létrejöttéig a szoros együttműködés megteremtésén, s nem a nagyhatalmaktól függő revíziós politikán kell fáradoznia a magyar külügynek.

Az első bécsi döntést követően megvalósuló területi revízió után Szabó Dezső kénytelen módosítani külpolitikai koncepcióját. Bár továbbra is a kelet-európai együttműködést tartja célravezetőnek, ugyanakkor már nem tartja elfogadhatónak, hogy a magyarság *hosszú távon* lemondjon a Trianonban elveszített területek visszaszerzéséről.³⁶⁵ Azonban 1938 decemberében, mint láttuk, nagyobb veszélynek tartja a függetlenség (hitleri agresszió miatt bekövetkező) elvesztését annál a nyereségnél, amit a revízió kiteljesítésével érhet el az ország.

³⁶⁴ Uo. 29–30.

³⁶⁵ „Nekünk a történelmi Magyarország minden rögre egyenlő jogunk van. [...] Mi tudunk várni, tudunk kezét fogni tegnapi ellenségeinkkel Kelet-Európa egy egészségesebb és vérdöbbszervezkedése érdekében, de lemondani nem tudunk soha.” (In: Szabó, SZDÚM, 1938–39. 118.) Szabó 1940 februárjában az európai egyensúly, a készülő európai együttműködés egyik alapfeltételének nevezi a történelmi Magyarországot, melyet „földrajzi képe a természeti parancs erejével igazol”. Szerinte a kelet-európai stabilitást biztosító (Trianon előtti határait visszakapó) Magyarország azért kezdeményezheti Kelet-Európa, a Balkán és Ázsia nyugati kis- és közép nagyságú államainak összefogását, mert nem részese sem a szláv, sem pedig a germán túlerőnek. (Szabó Dezső: A háború és a magyar szellemi élet. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 7. [1940. február–március] 57. 40–41.) E sorok pontosan mutatják, hogy Szabó Dezső sem volt képes végérvényesen szakítani a Szent István-i gondolattal, csupán átmeneti időre függesztené fel a szomszédokkal szembeni területi követeléseket.

Ezért azt ajánlja, hogy a jogos magyar területi követeléseket addig ki kell kapcsolni a magyar külpolitikából, amíg:

1. a konföderáció nem jön létre,
2. Németország „mindennapi és halálos” veszélyt jelent a kelet-európai térség nemzetei számára.

1.5.8. A KELET-EURÓPA-TERV ELŐZMÉNYEI

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy Szabó Dezsőt milyen tényezők motiválhatták a kelet-európai összefogás koncepciójának megalkotásakor. Szabó Dezső 1926-ban, mint láttuk, a pánszlávizmusnak és a germán veszélynek szerinte egyaránt kiszolgáltatott románsággal kereste a *modus vivendi* Kelet-Európán belül.³⁶⁶ Azonban a magyar–román történelmi együttműködés gondolatát szlávellenességének mérséklődésével az író kiterjeszti a térség többi államára is.

Ennél jóval nagyobb bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Kossuth Lajos által megfogalmazott Duna-konföderációs tervezet,³⁶⁷ Ady Endrének a Duna menti népek összefogását hirdető írásai,³⁶⁸ Áchim L. András parasztpárti politikusnak a kelet-közép-európai parasztok összefogását hirdető álma,³⁶⁹ vala-

³⁶⁶ Az első világháborút követően Bethlen és Teleki már felvetette a magyar–román perszonálunió gondolatát 1919-ben.

³⁶⁷ Kossuth már 1850 júniusában Teleki Lászlóval és Bálcscsuval vitatkozva vázolta konföderációs elképzeléseit, s röviden kitért erre kütahyai alkotmánytervében is (1851). Klapka György 1855-ben egy magyar–dél-szláv–román konföderáció megteremtését javasolta a nyugati hatalmaknak. E szövetség, vélte, nagyobb biztosítékot nyújtana Európa számára az orosz veszéllyel szemben, mint Ausztria. Klapka az olasz kormánnyal együttműködve hirdette meg 1862. április 15-én „Egy dunai konföderáció programja” című 30 pontos tervezetét. E tervezetről tájékoztatta Kossuth Helfy Ignácot, a *L'Alleanza* című milánói lap szerkesztőjét, aki május 18-án „Dunai konföderáció” címmel közölte a tervet, mint Kossuth munkáját. A Duna-konföderációs terv keletkezéstörténetéhez lásd – például – Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai című tanulmányát. (*Századok*. 2002/4. 937–958.) Szabó 1926-ban még Kossuthra hivatkozva hirdeti meg a konföderációs elképzelést, 1935-ben viszont már idejétmúltnak tartja és megtagadja Kossuth gondolatait, mondván azok „szellemi Bábelt” idéznének elő. A kossuth-i terv látszólagos „megtagadása” ellenére Kossuth Lajos koncepciója fontos szerepet játszott Szabó konföderációs elgondolásában.

³⁶⁸ Ady Endrének *A Duna vallomása* (*Ady Endre összes versei*. I. Budapest, Szépirodalmi, 1955. 90–91.) és *A magyar jakobinus dala* (Uo. 163–164.) című verseit említhetjük (Bíró Zoltán közlése).

³⁶⁹ Szabó Dezső figyelmét Ady Endre keltette fel Áchim András politikája iránt. Szabó erre így emlékezett vissza: „Ady Endre egyszer egy már ványuccai kis korcsmában Kaffka Margitnak és nekem háromnegyedórás előadást tartott a paraszti ügy akkor még élő úttörőjéről, a végtelenül gazdag életű harcos egyéniségről: Achim Andrásról. Soha nem hallottam Adyt valakiről ily hosszasan, ilyen mélyről jövő melegséggel beszélni. Ettől kezdve figyeltem Achim pályáját.” *A Fiúzetek* 4–5. összevont számának belső borítójára jegyezte le Szabó az idézett sorokat. Lásd még: Szabó Dezső: Achim András. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5. (1938. jún.) 40–41. 3–18.

mint az egykori Eötvös-kollegista társ, Kodály Zoltán és Bartók Béla közép-európai sorsközösségre épülő művészete³⁷⁰ fontos inspiráló tényezője volt Szabó Dezső kelet-európai koncepciójának. Emellett kiemelendő, hogy Szabó Dezső könyvtárában³⁷¹ megtalálható volt Wesselényi Miklós *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című műve, melyben a reformkori politikus az orosz fenyegetéssel szemben egy – a térség népeiből álló, ám Habsburg-vezetésű – föderatív struktúra létrehozását javasolta.³⁷²

Szabó Dezső először 1912-ben, az „Erdélyi földről” című, Octavian Goga (1881–1938) román költőnek ajánlott írásában szólt egy olyan – Kelet-Európa egészét érintő – társadalmi kérdéstről, melyet csak a térség népeinek közös összefogása oldhat meg. A kelet-európai parasztság közös sorsáról szólva kifejtette, hogy Erdélyben a magyar, a román és a szász parasztot a magyar szolgabíró, a román pópa és a szász ügyvéd uszítják egymás ellen, maguk között a legnagyobb egyetértésben. Az író szerint mihelyt a *kelet-európai parasztok* megértik egymást, el fogják söpörni a nyakukon dőzsölő urakat.³⁷³

Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos, Ady Endre (és rajta keresztül feltehetőleg a fent említett Octavian Goga), Áchim L. András, Bartók Béla és Kodály Zoltán hatása a Kelet-Európa-terv kimunkálásában fontos pillérek, ugyanakkor az első számú mozgatórugót a konföderációs elképzelés megalkotásánál a térség

³⁷⁰ Lásd Szabó Dezső: A magyarság megszervezése a dalban. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. nov.) 22. 14–21. (Szabó, EL2, 711–715.)

³⁷¹ Dr. Fodor Árpád könyv- és kéziratgyűjtő hagyatékából a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába került Szabó Dezső könyvtárának 1924-es *Kisded Lajstroma*. (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V.3320.) A 251 lap terjedelmű, vonalas ívpapírra saját kezűleg írt jegyzék 3737 könyv címét tartalmazza. A tízezer koronáért árusított jegyzék összeállításával az olaszországi emigrációra készülő író könyvtárának teljes kiárusítására készült. A közel négyezer kötetből 126 vallási, 166 filozófia, 143 szociológiai témájú. Külföldi történelemmel 258 mű foglalkozik. (Elsősorban a tudományág klasszikus szerzőit és a 19. század nagy történetészeinek – Comte, Carlyle – munkáit találjuk ebben a csoportban.) Szabó Dezső történeti érdeklődését mutatja továbbá, hogy a könyvtár több mint tíz százaléka (437 mű) a magyar történelem tárgykörébe tartozik. Ezen belül felülreprezentált a reformkorral és a szabadságharcra foglalkozó gyűjtemény, amelyben – többek között – Széchenyi 16 műve, Eötvös József és Horváth Mihály munkái találhatók. Ebben a csoportban találtuk meg Wesselényi Miklós „Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében” című munkájának 1843-as kiadását.

³⁷² Az erdélyi báró az orosz terjeszkedés ellenszereként javasolta a történeti és nemzeti alapú federalizálás programját. A federalizált Ausztria egy olasz, egy német, egy cseh–morva, s egy lengyel részt alkotna a magyar korona országainak területi integritását fenntartva. Emellett Wesselényi Széchenyihez hasonlóan biztosra vette, hogy a görögökhöz és a szerbekhez hasonlóan előbb vagy utóbb a többi balkáni nép is megpróbálja lerázni magát a török uralmat. A felszabaduló bosnyák, macedón, bolgár és már autonóm szerb területekből azonban nem kisebb nemzetállamokat, hanem egy olyan „alkotmánnyal felruházott szláv vagy illír királyságot” kívánt létrehozni, amelynek az élén az „ausztriai ház egyik tagja” állt volna. A nagyhatalmi terjeszkedés veszélyeire figyelmeztető Wesselényi „föderációs” programja hatással lehetett Szabó „konföderációs” elképzelésére is. Vö. Bárány Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Budapest, Európa, 1992. 187. Egy Gábor: Wesselényi Szózatáról. *Európai Utas*. (2000) 1. 51–54.

³⁷³ Lásd Szabó Dezső: Erdélyi földről (Szimbolikus képtelenség). *Nyugat*. 5. (1912) 1. 106–108.

országainak önállóságát veszélyeztető nagyhatalmi tervek, mindenekelőtt a német Közép-Európa-koncepciók kihívásában látjuk.

Szabó Dezső véleményünk szerint elsősorban a német Közép-Európa-tervek ellenében fogalmazta meg a magyar szupremáciára épülő Kelet-Európa-tervet. Írásaiban visszatérő elem a Kelet-Európát s benne Magyarországot potenciálisan veszélyeztető német terjeszkedés bírálata. „A németiség útja” című tanulmányában kifejtette, hogy a magyar külpolitika fő feladata keresni a megértést „Kelet-Európa és a Balkán egyvégzetű kisebb népeivel, az összefogás közös védelmét építeni meg a német harapás és az orosz talány ellen”.³⁷⁴ A Kelet-Európa elnevezés sem véletlen, hisz az első világháború idején a Közép-Európa kifejezésnek rossz csengése volt, legalábbis azok számára, akik – mint Szabó Dezső³⁷⁵ – felfigyeltek a német expanzió lehetséges káros következményeire,³⁷⁶ hisz ez alatt Németországnak a Balti-tengertől a Földközi-tengerig terjedő gazdasági-politikai érdekszféráját értették. Láthattuk továbbá az „Európa, a kis nemzetek és a harmadik út” című fejezetben, hogy mennyire fontos mozgatórugó Szabó Dezső gondolatmenetében az a romantikus történelmi küldetés, melyet az író a (kelet-európai) *kis nemzeteknek* szánt a terjeszkedő *nagyhatalmak* (mindenekelőtt Németország és a Szovjetunió) ellenében. Összefoglalva: a nagyhatalmaktól függő politika helyett egy, a kelet-európai nemzetek történelmi kiegyezésére és összefogására épülő, a belső reformokat megvalósító koncepció lehet a garancia az író szerint a magyarság fennmaradására és fejlődésére.

Emellett nyilvánvaló, hogy Szabó Dezső térségünkkel kapcsolatos írásai nem függetlenek a 30-as évek közép-európai történéseitől, s az erről szóló közírói, politikusi elemzésektől. Hiszen ekkorra már látható volt, hogy az első világháború után létrejött új államok nemzeti ideológiája milyen komoly feszültségekkel van megterhelve (elegendő itt a jugoszláv, illetve a csehszlovák nemzet elmentmondásos fogalmára utalni), hogy a gazdasági bezárkózásnak milyen hátrányai vannak az egybetartozó nagy vámterülethez képest. S ha az ismét polgárjogot nyerő német Mitteleuropa-elképzeléseket és Németország megnövekedett kelet-, közép- és délkelet-európai gazdasági aktivitását is idesoroljuk, kiderült, hogy válságban van a közép-európai nemzettévalás új szakasza.

³⁷⁴ Szabó, SZDF, 1934/4–5. 42.

³⁷⁵ Láthattuk, hogy már az első világháború idején, a *Nyugat* publicistáival ellentétben, Szabó Dezső – Ady Endréhez hasonlóan – a németekkel való sorsközösség ellen foglalt állást.

³⁷⁶ Graydon A. Tunstall amerikai történész az első világháború alatti német Mitteleuropa-koncepciók kapcsán hangsúlyozza, hogy a német-osztrák-magyar szövetség gondolatát mindvégig Németország erőltette. Bécs – a német hegemoniától való félelem miatt – mindig is tartott ezektől az elképzelésektől, s ugyanígy kételkedve fogadták a magyarok is a terveket, melyekből azt olvasták ki, hogy alárendelt szerepet szánnak nekik. „A Mitteleuropa-kifejezést olyan rosszízű elképzelésekkel hozták kapcsolatba, mint a pángermánizmus, a Drang nach Osten (keleti előretörés), a Lebensraum (élettér)... Ebben az értelemben a Mitteleuropa a hódítás, az elnyomás, a militarizmus, a poroszosítás, az agresszió és az annexió képzetét idézte fel” – teszi hozzá Tunstall. Lásd *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 23–26.

1.5.9. ÉRTÉKELES ÉS ÖSSZEGZÉS

Ezek után megvizsgáljuk röviden, hogy Szabó Dezső életrajzírói miként értékelték az író „Kelet-Európa-tervét”.

Gombos Gyula az íróról szóló monográfiájában a konföderációs terv józan-ságát hangsúlyozva kiemelte, hogy a terv nem vesz el semmit a nemzeti szuverenitásból,³⁷⁷ csak a kölcsönösség és a közös védelem biztonságát adja hozzá. Továbbá a terv nem áll elő határkiigazító követelésekkel – a status quóból kiindulva a vitás kérdéseket arra az időre halasztva, amikor a méltányos megoldáshoz a konföderáció működése már kedvezőbb légkört teremtett. Gombos Gyulával 1999 szeptemberében készítettem interjút Szabó Dezsőről, s ebben Gombos felülbírálv a korábbi álláspontját kijelenti, hogy „a Szabó Dezső által elképzelt konföderációra utólag nézve a harmincas években reális esély nem volt”. A konföderáció létrehozását Gombos szerint a magyaroknak még a Monarchia idején kellett volna kezdeményeznie. Akkor ugyanis az ország még hatalmi pozícióban volt, szemben az első világháború utáni évekkel.³⁷⁸

Nagy Péter szerint a konföderációnak nagy érdeme a szomszéd népekkel való együttműködés és politikai összefogás gondolatának felvetése. Ugyanakkor az irodalomtörténész nem tartja túlzottnak nagy hatásúnak a konföderációs tervet, melynek szerinte két súlyos fogyatéka van. Egyfelől a realitásokkal való számvetés hiánya, azaz a terv a fennálló szövetségi rendszerekkel, elsősorban a kisantanttal, nem számol.³⁷⁹ A másik hiányossága a koncepciónak Nagy szerint, hogy sem a magyarok, sem a környező államok társadalmának nagy többsége nem mutatott hajlandóságot egy ilyen összefogásra. Szerinte a nacionalizmus a régió egészében erősebb volt az egész térségben egy paritásos elvre épülő – s csak egy jelentéktelen számú fiatal értelmiségi csoportosulás által támogatandó – konföderációs elképzelésnél.

A Kelet-Európa-terv átfogó értékelésénél megkerülhetetlen az európai politikai erőviszonyok számbavétele. A nagyhatalmi politika domináns jellegéből következően fel kell tennünk azt a kérdést, hogy volt-e igény a nagyhatalmak részéről egy konföderáció kialakítására a térségben a két háború között. Megállapítható, hogy az első világháború után a győztesek is törekedtek egy a Baltikumtól a Földközi-tengerig terjedő, a német és/vagy orosz terjeszkedést felfogni képes konföderatív struktúra létrehozására.³⁸⁰ Azonban gyorsan kiderült, hogy

³⁷⁷ Gombos, 1989. 374.

³⁷⁸ Péterfi Gábor: „Arról, hogy magyarok vagyunk, nem mondhatunk le” – Beszélgetés Gombos Gyulával Szabó Dezsőről, a kelet-európai összefogás esélyeiről és a harmadikutas gondolatáról. *Protestáns Szemle*. 65. (12. új évf.) (2003) 1. 45–49.

³⁷⁹ Nagy, 1979. 420.

³⁸⁰ Példa erre a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő diagonális szövetség (1919–1920) terve. Az átlószövetség koncepciója azon alapult, hogy megvalósulásával Oroszország és Németország között egy ütközőzóna jönne létre. A koalíció tagjai Finnország, Észtország,

egymás közötti ellentétek, és nemcsak a győztesek és vesztesek közötti, hanem a győztesek és győztesek közötti ellentétek miatt is, ez az együttműködés nem fog létrejönni, vagy ha erőszakkal létrehozzák, akkor nem fog működni.³⁸¹

A kisállamok kooperációt gátló ellentéteire példa az 1921-ben magyarellenes éllel megszerveződő kisantant, valamint az 1920-as lengyel–litván háború következtében kialakuló lett–lengyel, illetve litván–ész–orosz együttműködés. Az 1919–1921-ben megszerveződő regionális együttműködési rendszerekről pedig kiderült, hogy éppen arra alkalmatlanok, amire legelsősorban szánták őket: Németország feltartóztatására.³⁸² A harmincas évek közepétől pedig az egész térség a német nagyhatalmi politikától függött. Mindez azt jelentette, hogy a konföderatív struktúra megalkotására nem volt reális esély.

Innen nézve jó szándékú értelmiségi utópiának kell tekintenünk Szabó Dezső Kelet-Európa-tervét. Már Kossuth és Jászi is a „jövő szempontjából” alkotta meg tervezetét, a Trianon utáni Magyarországon még nyilvánvalóbb volt a terv megvalósításának számtalan nehézsége. Ugyanakkor a kedvezőtlen adottságokkal együtt is egyre többen ismerték fel – Wesselényi Miklós, Teleki László, Kossuth Lajos, Klapka György, Bálcescu, Ady Endre, Bartók Béla, Jászi Oszkár, Szabó Dezső és Németh László nyomdokain haladva – a „dunai gondolat” jelentőségét, azt, hogy a kelet-közép-európai népek sors- és kultúrközösséget alkotnak.

Szabó Dezső – súlyos ellenmondásoktól terhes – koncepciójának lényeges eleme, hogy a szerző a kül- és belpolitika összefüggéseit egységben szemlélve hangsúlyozza, hogy a mindenkori külpolitika egyben a belpolitika függvénye is. Azaz a magyarságnak – az egyébként elodázhatatlan – belső reformok révén kell vonzást gyakorolnia a szomszédos – hozzá hasonlóan – kis nemzetekre. Ez azt is jelenti, hogy Magyarország a Szent István-i „nagy nemzet”-konceptióból következő igényeit átmenetileg felfüggesztve keresi a nagyhatalmak felé szintén kiszolgáltatott kis nemzetekkel az összefogás lehetőségét. Ennek kapcsán joggal merülhet fel, hogy Szabó Dezső „elvileg” elutasítja a hagyományos „nagy nemzet”-konceptiót, ugyanakkor – a magyarságnak fenntartva a „primus inter pares” szerepet a Duna-medencében – mégsem mond le a kelet-európai térségben betöltendő magyar szupremácia igényéről.

Szabó erősen magyarságcentrikus gondolkodását bizonyára zavarta a kis nemzeti lét tudata, de azt is hangsúlyozta, hogy egy nép nagysága nem lélekszámában,

Lettország, Litvánia, Lengyelország, Románia, Ukrajna és Fehéroroszország lettek volna. A háttérből az antantországok is támogatták a szövetség létrejöttét: segítségével hatékonyabban meg lehetett volna akadályozni a bolsevizmus Nyugat-Európa felé terjedését, valamint Németország hatalmának növekedését is. Az átlósövetség létrejötte végül különböző okok miatt – elegendő itt a létrehozók közötti ellentétek mellett arra utalni, hogy Oroszország de facto visszacsatolta területeihez Ukrajnát és Fehéroroszországot – lehetetlennek bizonyult. Vö. *Finnország története*. Szerk.: Anssi Halmesvirta. Debrecen, 2001. 267–268.

³⁸¹ Romsics Ignác: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a Duna-táj nemzetiségi feszültségeinek továbbélése*. In: Romsics, 1996. 312–313.

³⁸² Uo. 313.

illetve az általa lakott területek nagyságában mérhető. „A nemzetek sorsa – írja 1935-ben³⁸³ – elsősorban teremtő és szervező gondolatuk és morális magatartásuk erejétől, és nem a népesség számától függ.” Magyarország tehát hivatását nem azzal valósítja meg, ha visszaszerzi régi területeit, hanem a területi elv érvényesítése helyett olyan morális erőre kell szert tennie a Duna völgyében, mellyel képes lehet egy szövetség megteremtésére. A magyarságnak tehát erkölcsi magatartásával és szervező erejével kell az egyenlők közt elsőnek lenni. (Ez a gondolat megelőlegezi Németh László „mintanemzet”-koncepcióját.)

Kiemelendő továbbá, hogy a Duna-menti népek összefogásának gondolatát határkiigazítás nélkül képzelte úgy, hogy ezzel a konföderációban résztvevő kelet-európai kis nemzetek az első lépést tennék meg egy egységes – a határok jelentőségét elvesztő – Európa felépítésének folyamatában.³⁸⁴ S amit szintén nem szabad elfelejtenünk: felnőtt egy olyan, Szabó Dezső külpolitikai programját is magába szívó – többek között a népi írókból verbuválódó – nemzedék, amely nyitottnak mutatkozott (volna) a szomszédos népekhez való közeledésre.³⁸⁵

Az 1920-as status quót többnyire érvényesítő párizsi békekonferencia s az azt megelőző hitleri, majd követő sztálini *birodalmi* – minden más külpolitikai utat, így a konföderációt (is) elvető – politika felülkerekedése a térségben azonban elodázta a Duna menti népek valós, mély megbékélését. Bár a mából visszaneézve látható, hogy a „dunai gondolat” megghiúsulásáért nem lehet kizárólag a nagyhatalmi viszonyokat hibáztatni, hiszen a Szovjetunió térségből való kivonulása óta lehetőség nyílt egy „dunai együttműködés” kialakítására. Ennek elmaradásában bizonyára szerepe van annak, hogy Kelet-Közép-Európa népei nem voltak képesek legyőzni az egymás iránti gyanakvást, s a konföderáció *kultúraközpontú* gondolata sem volt képes fölváltani a *területcentrikus* szemléletet (sem 1989 után, sem 1944 előtt).

³⁸³ Szabó, SZDF, 1935/6. 54–55.

³⁸⁴ „És ez a kelet-európai szervezkedés talán kezdete lesz egy minden egyes államnak legnagyobb biztonságot és legszabadabb egyéni fejlődést jelentő európai együttműködési rendszernek.” In: Szabó, SZDF, 1936–37. 38.

³⁸⁵ Szabó Dezső konföderációs elképzelése hatással volt a népi írók külpolitikai gondolkozására. Ezt az állítást egy 1933-ból, 1937-ből és 1946-ból származó forrás is alátámasztja. Féja Géza 1933-ban pl. arról ír, hogy a magyarság csak úgy kerülheti el a német gazdasági és politikai hatalomnak való alárendelődést, ha a Duna-völgyi népek felé közeledik. (Lásd Féja Géza: A beteg Közép-Európa. *Szabadság*. [1933. március 19.] 10. 1.) 1937-ben a Márciusi Front megalakulásakor a Duna-konföderáció politikai programmá lett. Ennek kapcsán hirdette meg Kovács Imre a „dunai Monroe-elveket”, miszerint „a Duna völgye a Duna-völgyieké”. (Lásd Kovács Imre: Dunakonföderáció. *Magyar Út*. 4. [1937. április 1.] 14. 6.)

„Az a tény – írta 1946-ban a (népi írók java részét tömörítő) Nemzeti Parasztpárt napilapja, a Szabad Szó –, hogy magyar földön volt a szomszéd népek kulturális fejlődésének egy-egy fontos állomása, hogy a mi Kossuthunk vetette fel a Duna-völgyi konföderáció eszméjét, hogy a mi Bartókunk munkálkodott zenei téren a közös Duna-völgyi műveltség érdekében, hogy *íróink – Szabó Dezsőtől kezdve a népi írókig – mind-mind hívték a dunai gondolatnak (kiemelés – P. G.)*, arra kötelez bennünket, hogy kövessük őket.” In: Rádiófigyelő: Duna-völgyi gondolat. *Szabad Szó*. 8. (1946. jún.) 9.

I.6. A nemzetiségi kérdés

I.6.1. MAGYAR NEMZETISÉGPOLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

„A hajdani mezőváros, Magyarigen, most is nagy falu volt. De már nemigen volt Magyarigen: lakói nagy részben románok voltak”³⁸⁶ – írja Szabó Dezső Életeim című önéletrajzában. Az erdélyi származású író a visszaemlékezés tanúsága szerint ekkor, kamasz diákként (16 évesen) szembesül először a többség és kisebbség kérdésével: míg szülővárosában, Kolozsvárott a magyarok alkotják a város többségét, Magyarigenben a település neve félrevezető, hisz a magyarok nem jelentik a falu többségét. A település magyar lakosságát 1848-ban a románok kiirtották. Csak a református lelkész és a tanítónő (az író nővére) képviselte a faluban a magyar etnikumot a 19. század végére.

A fenti példából is látható, hogy nemzet és nemzetiség egymáshoz való viszonya nem volt konfliktusoktól mentes a Kárpát-medencében. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése és az új vagy megnagyobbodott „nemzetállamok” (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Nagy-Románia) első világháború utáni létrejötte sem hozta el a nemzetiségek megbékélését a térségben. A trianoni békeszerződés következtében közel három és fél millió magyar került az ország határain kívülre, s bár a győztes nagyhatalmak „az utódállamok kötelességévé tették, hogy nemzetiségeik anyanyelvének megőrzéséről, tehát kulturális autonómiájának megteremtéséről gondoskodjanak, ám ennek garanciái elmaradtak, így e rendelkezések többnyire nem valósultak meg”.³⁸⁷

Ha elfogadjuk, hogy minden olyan államot nemzetállamnak tekintünk, amelyben az államalkotó domináns többség aránya eléri az össznépesség legalább kétharmadát, a másik egyharmad pedig kisebbségi és nem társnemzeti helyzetben van,³⁸⁸ akkor a népszámlálási adatok tükrében kijelenthetjük, hogy Magyarországnak az első világegyeztet követően immáron önálló *nemzetállam*ként kellett szembenéznie a kisebbségi kérdéssel.³⁸⁹ Sorsdöntő változást jelentett, hogy az addig döntően soknemzetiségű ország nemzetiségeinek majd mindegyikét szinte teljesen elveszítette.³⁹⁰ Egyedül a német nemzetiség – bár ez is jelentős mér-

³⁸⁶ Szabó, 1996. I. 208.

³⁸⁷ Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Budapest, Vince, 2000. 47.

³⁸⁸ Romsics, 1998. 15.

³⁸⁹ A trianoni Magyarországon a magyarok aránya meghaladta a 88%-ot (forrás: *Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1940*. Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1940. 22.), míg az 1910-es népszámlálás adatai szerint a történelmi Magyarország polgárainak 54,4%-a vallotta magát magyarnak.

³⁹⁰ Az 1920. évi népszámlálás adatai szerint 1910-hez képest a románok aránya 16,1%-ról 0,3%-

tékben megcsappant – képviselt a maga több mint félmillió lélekszámával komoly súlyt a trianoni Magyarországon.³⁹¹ A két világháború közötti magyar külpolitikát kettősség jellemezte a kisebbségi kérdés kapcsán, hiszen a határon túli magyar kisebbség megőrzésének és a békés határrevízió elérésének³⁹² egyszerre kívánt megfelelni úgy, hogy támogatta a kisebbségek jogvédelmét, ugyanakkor szorgalmazta a határok korrekcióját, azaz a Horthy-korszak diplomáciája a békés revízió és a kisebbségvédelem összehangolásán munkálkodott.

I.6.2. SZABÓ DEZSŐ NEMZETÁLLAMA

Szabó Dezsőnek a nemzetiségi kérdés megoldására adott válasza logikailag csak úgy értelmezhető, ha ismerjük a szerző nemzetfelfogását.

A nemzet, írja Szabó 1938 februárjában „A holnap nacionalizmusa” című írásában, „egy külön történelmi műhely munkásainak egyeteme a *közös nyelv, közös kultúra, közös történelmi célok* egységében”.³⁹³ (*Kiemelés – P. G.*)

Az állam pedig a nemzet egyetemes életformája, a „nemzeti munka egyetemének termő, fejlesztő, védő szervezete”.³⁹⁴ Milyen formát *nem* ölthet az új állam? – teszi fel a kérdést. A történelemben előforduló zsákmányállamokat (francia rendi királyság, „részvénytársaság Állam”, „Über-Staat erőállam”) nem tartja követendő példának, mert ezekben az uralkodó történelmi osztályok saját érdekeiknek megfelelően, a tömegeket kihasználva a zsákmány állandóságának biztosítására törekedtek. Ezért az „új nacionalizmus” Szabó Dezső-i államában nincs kiváltságos osztály,³⁹⁵ egyetlen nemzetfenntartó elem van: a nemzeti munka egyeteme.

ra, a szlovákoké 10,7%-ról 1,8%-ra, a szerbeké 2,5%-ról 0,2%-ra, a horvátoké 1,1%-ról 0,5%-ra csökkent. Lásd Pritz Pál: Nemzetiségek és külpolitika Magyarországon a harmincas években. In: Pritz, 1995. 276.

³⁹¹ Az 551 211 fős magyarországi németiség önmagában nagyobb súlyt képviselt, mint az összes többi kisebbség együttvéve. Uo.

³⁹² Szarka László: Revízió és kisebbségvédelem. In: Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Ister, 1998. 162–169.

³⁹³ Szabó, SZDÚM, 1938/37. 29.

³⁹⁴ Uo. 45.

³⁹⁵ Nemcsak az ún. nemzetfenntartó elemek szűnnek meg Szabó Dezső nemzetállamában, hanem az osztályfogalom is eltűnik az utópista elképzelés szerint. Az új Állam ugyanis intézményesen biztosítja, hogy a „nemzeti munka minden rétegének arravaló gyermekei a szellemi, gazdasági, társadalmi élet hajlamaiknak megfelelő helyeire neveltesse, és a nemzeti munka minden rétegének szellemi munkára nem, vagy alig képes gyermekei a nemzeti munka nekik illő feladatait lássák el. Így a szülők érdeme nem válhatik az utódok elődségévé. [...] A megfelelő erők e folytonos mozgósításában úgyszólván minden családnak lesz képviselője a nemzeti munka legkülönbözőbb fokain, a nemzet egyetlen osztállyá egységesül: a nemzeti munka osztályává.” Uo. 46–47.

Súlyos kritikát fogalmaz meg az egyoldalúan közösségelvű nemzetiszocialista és államszocialista rendszerekről, melyekben „az egyén csak atom, [...] élettermése csak annyiban jogosult, amennyiben az Állam életcéljait szolgálja: ideológikus, gazdasági vagy hatalmi érdekeit. Az irodalom csak Állam-irodalom, a művészet csak Állam-művészet, a kultúra csak Állam-kultúra, a gazdasági alkotás csak Állam-gazdaság, a sajtó csak Állam-sajtó lehet.”³⁹⁶ A sztálini kommunizmus szerint is a korábbi birodalmak imperialista nacionalizmusát folytatja: „óriási tömegünnepélyek rendeztetnek, hogy a tömegszuggesztió roppant ragályával, csoda alkalmi himnuszokkal s égő szónoklatokkal a nacionalista heveny a lehető legmagasabb történelmi mámorra fokozódjék”.³⁹⁷ A hitleri „Über-Staat állam” „doppingnacionalizmusát” is elutasítja, s megállapítja, hogy e „mindenható Államok” mellett, hogy a háború állandó veszélyét jelentik, megnyirbálják az egyén alkotóösztöneit is. Szabó Dezső államában a nevelésnek éppen az a célja, hogy megőrizze, továbbfejlessze az egyénben a teljes, az integrális embert.

Törekszik-e Szabó Dezső állama – s ha igen, hogyan – a kisebbségek kultúrájának megőrzésére, fejlesztésére? – tehetjük fel a kérdést. Az író szerint minden nemzetnek a maga sajátos viszonyai, arányai szerint kell a kisebbségi kérdést megoldania az egyéni és közösségi elv alapján, azaz nincs általános recept, „nincs wilsonizmus”, a helyi-történelmi adottságokat kell figyelembe venni a kérdés kezelésekor. Majd kijelenti:

„A Nemzet, az Állam mindenekelőtt lelki egység: négy elalkudhatatlan [...] követeléssel. 1. A nemzeti munka minden egyes egyedének benne kell lennie a közösség minden tényében uralkodó *nemzeti nyelv egységében*. 2. A Nemzet minden egyes egyedének benne kell lennie a *nemzeti kultúra egységében*. 3. A nemzet minden egyes tagja a Nemzet életérdekeinek, szerves történelmi céljainak, *különarcú történelmi műhelyének* egységében termi meg az életét. 4. Nincs magánföldbirtok, csak örökbérlet. Az ország egész teste elidegeníthetetlen egészében a közösségé: a Nemzeté.”³⁹⁸ (*Kiemelés – P. G.*)

Az egyéni elvből következően a nemzet bármely tagja szabadon használhatja nyelvét, s olyan kultúrában részesítheti magát, amilyenhez hajlamot érez.

A fenti sorok világosan mutatják, hogy Szabó Dezső nemzetkonceptiója az államnemzeti felfogáshoz illeszkedik (nemzet = állam), ugyanakkor kultúrnemzeti vonásokat is tartalmaz. Véleménye szerint minden államban csak egyetlen nemzet lehet, ezért minden állampolgár nemzetiségétől függetlenül ennek az oszthatatlan államnemzetnek a tagja, ebből adódóan mindenkinek beszélnie kell a nemzeti nyelvet. Ez az államnemzet történelmileg kialakult nyelvi kulturális közösség, mely a kisebbségekhez a 19. századi, *egy magyar politikai nemzetet* elismerő felfogás alapján viszonyul.

³⁹⁶ Uo. 31.

³⁹⁷ Uo. 34.

³⁹⁸ Uo. 65–66.

Államnemzet és kultúrnemzet kettőssége nem új keletű vonás a magyar politikai gondolkodás történetében, hiszen már Szűcs Jenő rámutatott a modern magyar nemzettudat kialakulásakor jelen lévő kettősségre, nevezetesen: a 19. századi magyar nemesség a Habsburgok ellen a magyarságot kultúrnemzetként, a magyarországi nemzetiségekkel szemben pedig államnemzetként definiálta.³⁹⁹ Ez a felfogás él tovább a dzsentriszármazású Szabó Dezsőnél is, amikor a külső veszélyekkel (elsősorban a német terjeszkedéssel) szemben a kelet-európai kisállamokat, s így a magyarságot is kultúrnemzetként határozza meg, ugyanakkor a nemzetiségi kérdést államnemzeti szemszögből vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy a kisebbségeket nem szükséges közösségi jogokkal felruházni.

Az *államnemzet*ben való gondolkodás térnyerése nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy Trianon következtében – Mohács után újra – megszületett a magyar *államnemzet*, de a *kultúrnemzet* egyharmada ezen a kereten kívül rekedt, így nem véletlen, hogy a nemzeti tudat mindkét formája tovább él Magyarországon.

I.6.3. MI A MAGYAR?

Szabó Dezső „A holnap nácionálizmusá”-ban a nemzet kifejezés mellett zárójelben többször szerepelteti a faj fogalmát, jelezve, hogy szinonimaként használja a két szót, s mivel 1938-at írunk, rögtön leszögezi: „a faj itt történelmi fogalom, történelmi eredmény és így mellékes, hogy több és hány elemből tevődött össze”.⁴⁰⁰ Írásait áttekintve kijelenthető, hogy az író nemzetfelfogása messze nem következetes, hiszen az általa vallott „magyar faj=magyar parasztság” tétel arra utal, hogy Szabó a nemzeten elsősorban a parasztságot értette.

Voltak, akik ebből a diszkriminatív nemzetfelfogásból (és a gyakran emlegetett fajfogalomból) az író fajbiológiai nemzetképére következtettek,⁴⁰¹ míg mások ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy Szabó nem Hitler fajfogalmát előlegezte meg, hanem Ady Endre felfogását folytatva a történeti magyarságot értette a magyar faj fogalmán.⁴⁰² A magyar jelleg keresése a harmincas évek derekán egyre jobban foglalkoztatta a hazai szellemi élet képviselőit. Ebben

³⁹⁹ Lásd bővebben: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat, 1974.

⁴⁰⁰ Szabó, SZDÚM, 1938/37. 17.

⁴⁰¹ Nagy Péter az íróról szóló – tendenciózusan elfogult – monográfiájában Szabó Dezső a faj(biológia)i gondolat megtestesítőjeként jelenik meg, akinek az eszméiből az irodalomtörténetész szerint logikusan következett a hitleri gázkamra, a „hungarista gypű, a Számonkérő Szék, és a munkaszolgálat” világa. Vö. Nagy, 1979. 580.

⁴⁰² Szabó Dezső egykori híve, Gombos Gyula monográfiájában arra a következtetésre jutott, hogy Szabó történeti, s nem fajbiológiai képződményként használta a faj fogalmát, felfogásában „magyar mindaz, ami történetiségében hordja magyar jellegét: ami a közös múlt, a közös hagyomány, a közös kultúra, a közös küzdelmek emléke, [...] vagyis ami a történelem műve”. Vö. Gombos, 1989. 330–332.

döntő szerepet játszott a nácizmusban testet öltő külső veszély, melynek imperializmusa, a német faji felsőbbtség mítoszára támaszkodva, egyre nyilvánvalóbb lett.

Számtalan tanulmány vetette fel a kérdést: Mi a magyar? A legátfogóbb kísérlet e téren a Szekfü Gyula szerkesztésében megjelent, közel hatszázoldalas kötet volt 1939-ben.⁴⁰³ Benne, többek között, Ravasz László, Babits Mihály, Keresztury Dezső, Kodály Zoltán és Szekfü Gyula fejtették ki nézeteiket. Megállapításaik a lényegét illetően egybecsengtek. Eszerint, amit magyarságnak nevezünk, elsősorban nem fizikai, testi, hanem lelki, szellemi tünemény, s mint ilyet, a történelem alakította ki.

Szabó Dezső 1934-ben arra a kérdésre, hogy mi a magyar, a következő választ adta: „De hát: mi az, hogy magyar? A magyarság már vegyült faj volt, mikor bejött az országba. Azóta összeházasodtak mindenféle szláv, germán, román, zsidó, örmény és egyéb elemekkel. Minden magyar vérében legalább nyolc-tíz faj vérének egyesült árja folyik. Ki hát: a magyar? [...] A magyar faj, mint a francia, olasz vagy német: hosszú századok közös vérnek, közös nyelvének, a közös anyagi és pszichikai hatók együttműködésének eredménye. [...] Magyar mindekelőtt az: akiről senki sem merheti állítani azt, hogy nem magyar.”⁴⁰⁴

Szabó fogalomtárában a faj tehát *történeti* képződményként jelenik meg. Ugyanakkor – ennek a történetileg kialakult nemzetfogalomnak ellentmondva – az író a fenti idézet mellett számtalanszor megállapította, hogy a vérségi származást alapul véve a magyarországi németekben ellenséget lát. Levonható-e ebből a nyilvánvalóan diszkriminatív megszorításból az a következtetés, hogy Szabó Dezső a fajbiológiai álláspont képviselője és egyik első megfogalmazója lett volna?

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához két további kérdést kell feltennünk.

1. Felsőbbrendűnek tartotta-e Szabó a magyarságot a nemzetek közti viszonylatban?
2. Hogyan vélekedett a fajbiológiai álláspontot nyíltan felvállaló náci rezsimről, illetve annak ideológiájáról?

Ami az első kérdést illeti, írásai alapján kijelenthető, hogy Szabó nem fogadta el a magyarok faji felsőbbrendűségének tézisé.

A második kérdést illetően pedig kijelenthető, hogy az író nem hitt a „tiszt fajban”, elutasította azt az álláspontot, mely e „tisztaságot” vérvizsgálattal vagy leszármazási vonalak levéltári ellenőrzésével próbálta megállapítani. Sőt éppen ő volt a szélsőjobboldali nyilas ideológia egyik legkritikusabb elutasítója, akinek írásaiban a magyarságot pusztulással fenyegető második világ-háború ellen tiltakozva újra jelentkeztek a felvilágosodás és a francia forrada-

⁴⁰³ *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfü Gyula. Budapest, Magyar Szemle, 1939.

⁴⁰⁴ Szabó, SZDF, 1934/4–5. Kar.

lom korábban megtagadott értékei.⁴⁰⁵ Láthattuk, hogy Szabó következetesen szembeszállt a náci terjeszkedéssel s annak rasszista ideológiájával, ebből adódóan nem lehetett a faji gondolat képviselője.

Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Szabó történeti fajfogalmát súlyosan beárnyékolja, s vitathatóvá teszi az a tény, hogy a magyarországi németekben élete végéig a vérségi származás alapján látott ellenfelet.

I.6.4. A BETHLENI NEMZETISÉGPOLITIKA KRITIKÁJA

Miután *elméleti* áttekintést adtunk arról, hogy Szabó Dezső miként gondolkodik a nemzet, az állam és a kisebbségi kérdés kapcsolatáról,⁴⁰⁶ megvizsgáljuk, hogy a magyarországi nemzetiségek és a határon túli magyarok helyzetét hogyan látja a szerző, milyen *gyakorlati* javaslatokat fogalmaz meg.

Milyen legyen a nemzet (=faj) viszonya a nemzetiségekhez a a megcsonkított országban? A kisebbségi kérdés tárgyalásakor Szabó Dezsőnek „A magyar nyelv védelme és a kisebbségek”⁴⁰⁷ és a „Haláltánc a kisebbségi kérdéssel”⁴⁰⁸ című tanulmányaira támaszkodunk. A trianoni békeszerződés okait nemzetiségi-nyelvi szempontok szerint megmagyarázó sajtóvélekedéseket vette számba először az író.

Az első magyarázat szerint azért következett be az 1920-as katasztrófa, mert a magyarok nem tanulták meg nemzetiségeik nyelvét. A második vélekedés az idegen európai nyelvek nem tudását jelölte meg az ország felosztását eredményező béke előzményeként. Szabó Dezső ezek kapcsán ironikusan így reagált: „A fiumei magyarnak elég lett volna lanyhán elvakkantania magát: – Signori, lasciatemi in pace!⁴⁰⁹ – És az Adriai tengerben még mindig a mi adresszünkre ikráznának a halak.”⁴¹⁰ E közhangulatkeltésnek szerinte egyetlen oka van: a pángermanizmus ügynökei Hitler hatalomra jutását követően megpróbálják a német kisebbséget minél kedvezőbb helyzetbe hozni Magyarországon.⁴¹¹ Hiszen ha sikerül ráirányítaniuk a figyelmet arra, hogy a határon kívüli magyar

⁴⁰⁵ Lásd Szabó Dezső „Lelkek az éjszakában”, „Elkergetett istenek” és „A döntő probléma” című írásait.

⁴⁰⁶ Szabó Dezső „A holnap nacionalizmusa” című írásában leszögezi, hogy a tanulmányban nem Magyarországra koncentráltan elemzi a kisebbségi kérdést, hanem az egyetemes történet általános tanulságait vizsgálja.

⁴⁰⁷ Szabó Dezső: A magyar nyelv védelme és a kisebbségek. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. ápr.) 8. 19–31. (Szabó, EL1, 224–231.)

⁴⁰⁸ Szabó, SZDF, 1936–37. 28–54.

⁴⁰⁹ „Hagyjanak békén uraim!”

⁴¹⁰ Szabó, SZDF, 1935/8. 21.

⁴¹¹ Szabó nem vesz tudomást arról, hogy a határon túli németek felkarolása nem Hitlerrel kezdődött, sőt Hitler kezdetben e téren kifejezetten visszafogó volt.

kisebbségek kímélése csak a hazai kisebbség (elsősorban a németiség) megbecsülésével érhető el, akkor szerinte az egyik legjelentősebb nemzetiség újabb győzelmet érhet el a többségi magyarok rovására.

E magyarázatok sorába illesztette be az író Bethlen István miniszterelnök azon, német ajkúak előtt tett kijelentését,⁴¹² miszerint „nem a nyelv a fontos, hanem az érzés”.⁴¹³

Szabó Dezső a következő érveket hozta fel e kijelentés kapcsán:

1. Az érzések változnak, a nyelv azonban örök egy nemzet életében.
2. Ha a nyelv annyira nem fontos, miért olyan fontos a németek nyelve?
3. Ezen logika mentén mi lett volna, „ha egy hasonló bölcsességű államfő rábeszélte volna a költő Zrínyi Miklóst és Petőfi Sándort, hogy a nyelv nem fontos, írhatják műveiket a származásuk nyelvén”?⁴¹⁴

Összefoglalóan Szabó Dezső azt írta, hogy az ilyen típusú mondatok eredményezték a fővárosban és a vidéken egyaránt a német nyelv előretörését a magyar rovására.

A szakirodalom tükrében megállapítható, hogy a fenti álláspont az akkori politikai vezetés és Bethlen István nemzetiségpolitikájának teljes félreértése, illetve elferdítése. A korabeli elit és a miniszterelnök kisebbségpolitikája három alapelvre épült.⁴¹⁵

Egyrészt felismerték, hogy a kisebbségekkel való előzékeny bánásmód magyar érdek, mert csak ez teszi lehetővé (és hitelessé) a tőlünk elszakított magyar kisebbségek megvédését. Szabó Dezső viszont nem tett egyenlőséget a Trianon következtében határainkon túlra került magyar kisebbségek és a magyarországi nemzetiségek jogi helyzete közé,⁴¹⁶ így eleve elutasította az egyenlő elbánás elvét.⁴¹⁷

Másodszor Bethlen a revízió támogatásához a világháborút lezáró békeszerződéssel szintén elégedetlen Németországgal kereste az együttműködést. A magyar–német viszonyt pedig nagymértékben befolyásolta a honi német kisebbség helyzete. Ezért szakított a felső politikai vezetés és Bethlen a korábbi

⁴¹² A beszéd az 1935-ös országgyűlési választási kampányban hangzott el.

⁴¹³ Uo. 22.

⁴¹⁴ Uo. 23.

⁴¹⁵ Lásd bővebben: Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségpolitikája. *Magyar Szemle*. (1934. október) 128–135.

⁴¹⁶ Szabó, SZDF, 1936–37. 35–36.

⁴¹⁷ A korszak vezető legitimista politikusa, Apponyi Albert – eltávolodva a századfordulón képviselt magyarosító álláspontjától – az elsők között hangoztatta az egyenlő elbánás elvét a magyarországi nemzetiségek és a határon túli magyar kisebbségek kérdésében. Példa erre a Szent István Akadémián tartott előadása, ahol kijelentette, hogy „Csonka-Magyarországon található kevés számú nem magyar ajkúakkal szemben azt a politikát kell követnünk, amelyet ohajtanánk a tőlünk elszakadt magyarsággal szemben követni”. In: Apponyi Albert: *Megemlékezés IV. Károly királyról*. (Szent István Akadémia 1922. április 9-i rendkívüli ülése IV. Károly emlékére.) Budapest, 1922. 18.

asszimilációs törekvésekkel, s törekedett a legnagyobb létszámú magyarországi kisebbséggel jó viszonyt fenntartani.

Harmadrészt az exkormányfő is belátta, hogy csak mintaszerű kisebbségi jogalkotással lehet visszacsalogatni az elszakadt idegen ajkú lakosságot. Más kérdés, hogy a politikai közvélemény államigazgatásban dolgozó képviselői – Szabóhoz hasonlóan – a történelmi Magyarország bukásának egyik legfőbb okát „a túlzottan megengedő nemzetiségi politikában látták, s ebből adódóan a bethleni nemzetiségi jogalkotás érvényesülését elszabotálták”.⁴¹⁸ Összegezve: a kormányzat és Bethlen felismerte, hogy a dualista Magyarország asszimilációs nemzetiségpolitikája nem követhető a megváltozott körülmények miatt, ezért tartotta fontosnak – a revíziót és a Szent István-i gondolatot szem előtt tartva – egy, a magyarországi kisebbségek számára kedvező, a határon túliak számára pedig vonzó kisebbségpolitika követését. Ebből adódóan hangoztatta, hogy a jó hazafiság nem a nyelvtől, hanem a meggyőződéstől („érzésektől”) függ. Szabó mind ezekről láthatóan nem tud vagy nem vesz tudomást, őt csak a németellenes indulata vakítja el, s ragadtatja ebben az esetben teljesen téves következtetésekre.

Kiknek (a többséget alkotó magyaroknak vagy a nemzetiségeknek) vannak jogos követelései Magyarországon? – tette fel a kérdést Szabó Dezső.

Először az egyházat vette nagyító alá, s megállapította, hogy a püspökök, teológiai professzorok többségében német, kisebb részben szláv származásúak. A Magyarországon többségben levő magyarokat a plébániákon a hitoktatóktól kezdve a sírásóig bezáróan lehet megtalálni. Azaz egyházi téren a magyarságnak vannak teljesítetlen jogos kívánságai.

Ugyanígy végigvette a magyar főrendiház, a parlament, az egyetemek, a közigazgatás, a honvédelem irányító elemeit, s újfent kijelentette, hogy nem a németek, hanem a magyarok „elnyomtatása kiált a lelkekbe”.⁴¹⁹

A pénzügy, a kereskedelem és az ipar vezető tisztségeit elemezve megállapította, hogy itt a zsidók (kisebb arányban a németek) birtokolják a pozíciók legjavát. Következtetése szerint Magyarországon az irányítás szempontjából a legfontosabb állásokat nem a magyarok, hanem főként a németek és a zsidók töltik be. Azaz a milliónyi tömegű magyarságnak mint igazi kisebbségnek az igényeit kell elsőként kielégíteni.

Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja, hogy a katolikus egyház nem nemzeti, hanem szupranacionális szervezet,⁴²⁰ ahogyan az arisztokrácia sem tekinthető származásilag nemzeti rétegnek egész Európára kiterjedő házassági kötelékei miatt. A nagytőke természeténél fogva szintén nemzetközi, s nem

⁴¹⁸ Pritz Pál: Gratz Gusztáv Bethlen Istvánról. In: *Magyar évszázadok – Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, Osiris, 2003. 248–260.

⁴¹⁹ Szabó, SZDF, 1936–37. 33.

⁴²⁰ Az egyház szupranacionális jellegéből következően Magyarországon ebben az időben az egyházi elitnek öseit tekintve kb. a fele volt magyar, a többiek német és szlovák nemzetiségűek. Az esztergomi érsekségben a szlovákok, a csanádi püspökségben, Győrött vagy Szombathelyen a német származásúak számaránya volt jelentős. Lásd Gergely Jenő: Az egyházi elit 1919–1944. *Rubicon*. 18. (2007) 4–5. 33.

nemzeti „intézmény”. Tehát itt nem magyarspecifikus problémákkal, hanem nemzetközi jelenségekkel találkozunk.

A hadsereg felső vezetésében a német származásúak túlsúlyára vonatkozó megállapítás főként Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky Endre írásai nyomán vált ismertté a két világháború közötti időszakban. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert az 1945 utáni évtizedekben – főként a publicisztikában, de időnként a történetírásban is – gyakran lehetett találkozni azzal a véleménnyel, mely a tábornoki kar nemzetiségi (német) hovatartozását döntőnek tekintette Magyarország második világháborús szereplését illetően. Szakály Sándor kutatásai ugyanakkor meggyőzően tisztázták, hogy a magyar katonai elit németbarátságának gyökereit nem a származás kérdéskörénél kell keresni, hanem sokkal inkább „a német Wehrmacht 1938 és 1941 közötti sikereiben, az első világháborút lezáró igazságtalan békediktátumokban, az egykori osztrák–magyar–német politikai és katonai szövetségben, valamint a magyar revíziós igények német részről történő – egyáltalán nem teljes körű és teljes – támogatásában”.⁴²¹

Szabó Dezső – szembehelyezkedve a bethleni nemzetiségpolitikával – megkérdőjelezi a legnagyobb lélekszámú magyarországi nemzetiség magyarsághoz tartozását, s elutasítja a Magyarországon 1867 óta végbement asszimiláció módját. A kiegészítés alapbetegségének tartotta, hogy a magyarság vezetői teljesen félreismerték az asszimiláció lényegét és módszereit, és „a közvetlen asszimilációban látták a magyar Nemzet egysége megteremtésének legfőbb feladatát. [...] *Az asszimiláció buzgó munkájában megfélekeztek arról, elhanyagolták azt, amiből asszimilálni akartak: a magyarságot.* Hiszen természetes, hogy a magyar Nemzet [...] legfőbb feladata az lett volna: úgy megerősíteni a magyarságot, olyan arányban helyezni sorsa irányításához, a történelmi élet szervezéséhez [...]: hogy csupán belső hatalmi helyzete természetes nemzetformáló erő legyen.”⁴²² Ezt indokolta volna az a tény, hogy a magyarság olyan csekély számú, rokontalan népe Európának, melyet állandóan fenyeget a germán és a szláv tenger halálos veszélye.”⁴²³ (*Kiemelés – P. G.*)

Látható, hogy Szabó Dezső ott is ellenséget lát, ahol nincs ellenség. Ezt mutatja, hogy felfogásában a Magyarországon letelepedő és a magyarságba beolvadó németek és zsidók asszimilációját – a közvélemény jelentős részéhez hasonlóan – elutasítja az író. Véleménye szerint a magyar állam vezetése olyanok kezébe került, akik származásuk, neveletésük miatt nem kaphattak magyar lelket, ezért képtelenek a magyar nemzeti érdekek képviselésére – miközben a magyarsággal azonosított parasztság kisebbségben van saját hazájában –, s így a zsidó és német asszimiláció végső soron negatívan befolyásolta az asszimiláló nemzet fejlődését.

Ez a megközelítés nem számol(hat) azzal, hogy a betelepülő németek és zsidók a maguk évszázados ipari, illetve kereskedői tapasztalatukkal gazdagították

⁴²¹ Szakály Sándor: A katonai elit Magyarországon 1919–1945. *Rubicon*. 18. (2007) 4–5. 41.

⁴²² Szabó, SZDÚM, 1938/40–41. 41.

⁴²³ Uo. 27.

a magyar nemzeti kultúrát, hiszen ab ovo hiányoznak az író fogalomtárából a „magyar zsidó” vagy „magyar sváb” kifejezések. (1938-tól, mint láttuk, már elfogadja a zsidók asszimilációját.) Továbbá felhívjuk a figyelmet a magyar „kisebbségi többség” sorsát a „többségi kisebbségek” között elhelyező Szabó Dezső-i álláspontra, amely a kisebbségek dualizmuskori „túlhatalmából” csak arra a következtetésre juthatott Trianon után, hogy a maradék ország kisebbségeivel szemben nem szabad engedékeny nemzetiségpolitikát folytatni.

Az elmondottak azért fontosak, mert ezen összefüggések nélkül nem érthetők Szabó Dezsőnek a nemzetiségi kérdéstről kifejtett nézetei.

A kisebbségi kérdés *megoldásakor* szerint a következő tényezőket kell figyelembe venni.

1. Elsőként meg kell vizsgálni, hogy az egyes nemzetiségek száma hogyan viszonyul a többség számához. Megállapította, hogy míg a régi Magyarországon a magyarság száma kisebb volt, mint az összes nemzetiséké együttvéve, addig „Csonka-Magyarországon” a magyarság az összes kisebbségekkel szemben nagy többséget jelent.
2. A második felvetés szerint megvizsgálandó, hogy „milyen természetes, vérszerinti hátvédje van az ország határain kívül a nemzetet megalkotó fajnak és milyen az egyes nemzetiségeknek”.⁴²⁴ Szerinte a magyar nép rokontalan Európában, míg a többi nemzetiség (német és szláv „tenger” és a „világhatalommá nőtt zsidóság”) mögött jelentős természetes erőforrás áll, ebből következően a magyaroknak több biztosítékra és erősebb korlátokra van szüksége a többi nemzettel szemben.
3. Fel kell tenni a kérdést, hogy milyen az egyes nemzetiségek történelmi-jogi helyzete a többséggel szemben. Indoklásában a történeti jogra hivatkozva kijelenti, hogy az az elvégzett munkával és a meghozott véraldozattal arányosan illeti meg a nemzetiségeket.

„Annyi bizonyos: *mi voltunk az elsők*, akik a történelmi Magyarország területén egy külön egységes gondolatú történelmi közösséget építettünk meg. És az is bizonyos, hogy azoknak a nemzetiségeknek jó részét, melyek ma új követelésekkel döngtetik a magyar Állam biztonságát s a magyarság jóhiszeműségét: mi telepítettük be időről időre a nemzeti háztartás bizonyos funkcióinak ellátására. Vagy pedig: hálátlan és hűtlen királyaink [sic!] hozták be őket azzal a sunyi gyilkos gondolattal, hogy ezek a betelepített idegen rétegek hadi bázisok legyenek az ellen a magyarság ellen, melynek mindent köszönhetnek.”⁴²⁵ (*Kiemelés – P. G.*)

Ebből következően nem lehet egyenlőséget tenni a „magyar kultúra téglául behozott” nemzetiségek és a trianoni hatalmak által „máról holnapra áttelekönyvezett” idegen impériumok hatalma alá került magyar kisebbségek jogi helyzete közé. Az író tehát különbséget tesz a Trianon után kisebbségi sorsba

⁴²⁴ Szabó, SZDF, 1936–37. 34.

⁴²⁵ Uo. 36.

kényszerített magyarok és az évszázadok óta Magyarországon élő nemzetiségek jogi helyzete között.

Kétféle kisebbség van – fejti ki „A magyar jövő alapproblémái” című tanulmányában⁴²⁶ –: az egyik a történelmi kisebbség, a másik a modern hódítás kisebbsége. Az első olyan népcsoport, mely évszázadokon át része volt a honfoglaló nemzetnek, a másodikat azok a népelemek alkotják, melyeket fegyveres hódítás „tép ki földről együtt egy történelmi Nemzet testéből”.⁴²⁷ Teleki Pál tudós-politikus is a történeti megközelítés módszerét alkalmazva differenciáltan kezelte az egyes kisebbségek jogi státuszát, s kiemelte, hogy a hagyományos és önkéntes kisebbségek mellett a világháborút követően Európában nagy számban jöttek létre a magyarhoz hasonló kényszerkisebbségek, akiknek a jogvédelméről Európa nem feledkezhet meg.⁴²⁸ Szabó Dezső – a korszak uralkodó ahistorikus nemzetfelfogásához kapcsolódva – a nemzetiségi kérdést a magyar történelem egységes problémájaként kezeli, s így visszavetíti egy olyan korba, amikor modern értelemben vett nemzetiségek *nem* léteztek.

1.6.5. JAVASLAT A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MEGOLDÁSÁRA

A nemzetiségi kérdés részletes szabályozására két tervezetet dolgozott ki az író a kisebbségekkel foglalkozó tanulmányaiban.⁴²⁹ A javaslatok közös távlati célja: elfoglalni „az ország életének minden stratégiai pontját”, azaz megvalósítani az „új magyar honfoglalás” programját. Eszerint a magyar nyelv az állam nyelve, érvényesülését a kollektív elv határozza meg, míg a kisebbségi nyelvek használatát az individuális elv szabja meg.

A közösségi elvből következők:

1. A magyar állam minden polgárának teljesen kell bírnia beszédben és írásban a magyar nyelvet. *A másfél évvel később született tervezetben: a magyar nyelv anyanyelvi tökéletességgel kötelező.*
2. A közéletben csak a magyar nyelv használható a következő fórumokon: törvényhozás, állami, megyei és községi hatóságok, bíróságok, hadsereg, csendőrség, rendőrség, közlekedés, nyilvános hirdetések. *Csak olyan*

⁴²⁶ Szabó, SZDÚM, 1938–39. 119–120.

⁴²⁷ Uo. 120.

⁴²⁸ Teleki Pál a hagyományos, önkéntes és kényszerkisebbség fogalmának megkülönböztetéséről (részlet). Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. Különnyomat a Jancsó Benedek Emlékkönyvből. Budapest, 1931. 16–17. Idézi: Balogh, 2002. 563–564.

⁴²⁹ Kronológiai-tematikai sorrendben ismertetjük a két javaslat főbb elemeit úgy, hogy kurzíválva közöljük a későbbi tervezet pontjait abban az esetben, amikor eltérés mutatható ki a gondolatoknál. In: Szabó, SZDF, 1935/8. 28–31.; Szabó, SZDF, 1936–37. 50–51.

közhivatalnok dolgozhat, aki magyar középiskolában vagy magyar főiskolán szerzte képesítését.

3. A közoktatás nyelve az oktatás minden ágában a magyar nyelv minden olyan városban és községben, ahol a lakosságnak legalább harminc százaléka magyar. Olyan községekben, ahol a nemzetiségek aránya legalább ötven és legfeljebb hetven százalék, az állam megengedi, hogy az illető kisebbség saját költségén iskolát tarthasson magának. Azokban a községekben, ahol az idegen ajkú lakosok aránya meghaladja a hetven százalékot: az állam kötelessége az illető kisebbség számára iskolát fenntartani. Viszont: minden olyan községben, ahol a magyar lakosság aránya legalább tíz százalék: az állam köteles magyar iskolát fenntartani.⁴³⁰ Ahol a magyar lakosság aránya nem éri el a tíz százalékot: az állam köteles gondoskodni, hogy a magyar gyermekek valamilyen módon magyar iskolába járthassanak. Az államnak kötelessége gondoskodni, hogy egyetlen magyar gyermek ajkán se aludjék ki a magyar nyelv.
4. *Az egyházak kötelesek magyar nyelvű istentiszteletet tartani ott is, ahol csak csekély számban élnek magyar hívek.*
5. *A népiskolák nyolc osztályában magyar gyermekeket semmiféle idegen nyelvre nem szabad tanítani.*
6. *A nemzetiségekkel kevert vidékeken a közösséget csak magyarok képviselhetik.*
7. *Az országhatáron belüli ingatlaneladásokat, -vételeket egy állami szerv a magyarság szempontjai szerint irányítja.*

Az egyéni elvből következik: A kisebbségek minden olyan településen, ahol legalább harminc százalékát alkotják a lakosságnak, nyelvük és kultúrájuk ápolására kulturális és társadalmi egyesületeket tarthatnak fenn, és saját templomukban az istentiszteletet a saját nyelvükön tarthatják. *Minden nemzetiség a maga faji kultúráját és nyelvét is szabadon művelheti. Erre a célra művelődési egyesületeket, népiskolákat alapíthat. Az állami népiskoláknál, ha valamelyik nemzetiség aránya legalább huszonöt százalékot tesz ki, az állam köteles gondoskodni, hogy az illető nemzetiségű gyermekek vallásra saját nyelvükön oktattassanak, s nyelvük nyelvtanának oktatásában is részesüljenek.* Az író az 1936-os tervezetben tehát korlátozás nélkül engedélyezné a nemzetiségi egyesületek alapítását.

A fenti sorok alapján a nemzetiségek a polgári egyenlőség minden jogából részesülhetnek ugyan, de nem együttesen (közösség), hanem az államnemzet egyéneiként. Ahhoz tehát nincs joguk, hogy önkormányzatot, autonómiát kérjenek,⁴³¹ hiszen ennek megadásával az állam elismerné, hogy kulturális, gazdasági és politikai életüket az államtól részben függetlenül intézhetik. Szabó Dezső

⁴³⁰ Kivéve ha nincs magyar nyelvű felekezeti iskola az illető községben.

⁴³¹ Szabó Dezső „A magyar jövő alapp problémái” című írásában kitér az autonómia kérdésére: „Van-e joga a történelmi kisebbségeknek teljes autonómiát követelni? Vagyis: hogy politikai, gazdasági, kulturális és szociális életüket teljesen saját tetszésük szerint intézzék, teljesen függetlenül az Államtól és a Nemzettől? [...] Nincs. Nincs. Nincs.” In: Szabó, SZDÚM, 1938–39. 122.

nemzetállamában az autonómia elvének bevezetése pedig az állam szuverenitásának, a nemzet egységének teljes tagadását jelentené.⁴³² „Őrült az, aki azt hiszi: hogy egyszerre lehet mindkét politikát folytatni: asszimilációs nemzeti és autonómiás kisebbségi politikát”⁴³³ – fogalmazza meg világosan elképzelését az író.

Szabó Dezső nem kerülhette meg a trianoni békediktátum által elszakított magyar kisebbség helyzetének vizsgálatát. A hivatalos kormánypolitikát elutasította, ehelyett olyan külpolitikai viszony megteremtésére gondolt a szomszédos államokkal, mely nagyobb életlehetőséget tud biztosítani a kisebbségi sorsba kényszerített magyaroknak. Eszerint a megmaradást három tényező garantálhatja. A külpolitikai viszony alakulása mellett a kisebbségi magyarság „életereje, nyelve, kultúrája, gazdasági érdekei védelmében és megszervezésében” és annak a „kulturális áramlatnak az ereje, melyet a magyar külpolitika és kultúrpolitika meg tud teremteni a magyarországi és az idegenben élő magyarság közt”.⁴³⁴

Az író azonban arra nem gondolt, hogy a trianoni ország határain belül alkalmazott asszimilációs nemzetiségpolitika nem szolgálja a kisebbségi magyarok érdekeit, hiszen a nemzetiségi kérdés mintaszerű rendezése nélkül Magyarország nem követelheti hitelesen a határokon túl élő magyarok jogvédelmét.

1.6.6. ÖSSZEGZÉS

Megállapíthatjuk, hogy súlyos ellentmondás feszül az előző fejezetben részletesen ismertetett konföderációs terv és a kisebbségvédelmi javaslat között. Nevezetesen: ha a nemzetek jelentős önállósággal bírnak egy szövetségi rendszerben, s olyan, (19. századi) a kisebbségekre nézve diszkriminatív nemzetiségpolitikát folytatnak, amelyet Szabó Dezső javasolt, vajon képesek-e hatékonyan működtetni egy konföderációt? A túlságosan is nacionalista nemzetiségi tervet a magyarigeni románok nyilvánvalóan nem fogadták volna el egy megvalósuló konföderációban az 1930-as évek közepén.

Szabó Dezső – elsősorban nem szépíróként, hanem publicistaként – számottevő befolyással bírt a két háború közötti Magyarországon, s akkor is azok egy részének körében, akik hatalommal nem rendelkeztek. Ellentmondásokkal megterhelt nemzetfogalom, ezzel összefüggésben kirekesztő attitűd a magyarországi németekkel szemben s a kiegyezés egyoldalú értékelése az egyik oldalon; s ott van a mérleg másik serpenyőjében pozitívumként a szélsőjobb-oldaliság következetes elutasítása, a parasztság középosztályba szervezésének követelése, a Duna menti népek összefogásának sürgetése s a határok jelentőségét elvesztő Európa-gondolat hangsúlyozása.

⁴³² Uo.

⁴³³ Uo. 125.

⁴³⁴ Szabó, SZDF, 1935/8. 30.

II. A TRIANONHOZ VEZETŐ ÚT

II.1. Szekértábor-dilemmák

A népi írókhoz tartozó s külpolitikai kérdésekre a népiek közül legtöbbször reflektáló Féja Géza⁴³⁵ Trianonra adott válaszában elemzése előtt érdemes rögzítenünk egy sajátos jelenséget a népi mozgalom kapcsán.

Egyfelől megállapítható, hogy a népi mozgalom tagjait szellemi szálak fűzték össze. Többek között a magyar parasztság problémáinak középpontba állítása, valamint a Horthy nevével fémjelezhető Magyarország gyökeres átalakításának az igénye cementezte össze a népieket – Illyés Gyula kifejezését használva – egy „szekértáborba”.

Másfelől a közös pontok mellett hangsúlyoznunk kell, hogy politikai szempontból jelentős különbségeket láthatunk a népieknél.⁴³⁶ Volt, aki a két világháború között a szociáldemokratákhoz kapcsolódott (Veres Péter), mások a kommunista irányzatot választották (Erdei Ferenc, Darvas József). Erdélyi József és Sértő Kálmán a szélsőjobbhoz, míg Féja Géza és Kodolányi János – legalábbis kezdetben – Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjához kapcsolódott. Illyés Gyula, Németh László és Szabó Zoltán pedig ebből a szempontból besorolhatatlanok voltak. Politikai-ideológiai szempontból tehát szinte az összes – döntően ellenzéki – irányzatnál találkozhatunk népi írókkal a Horthy-korszakban. A különbségek ellenére a nemzedéki szolidaritás azonban legtöbbször erősebb volt az ideológiai ellentéteknél.⁴³⁷

Ezzel együtt is jelezzük, hogy a fentiekből adódóan a népi írók egységes külpolitikai koncepcióval nem rendelkezettek, külpolitikai gondolataik pártos

⁴³⁵ Féja Géza egyedül hozzátvetőleg ugyanannyiszor reagált a külpolitika eseményeire, mint az összes többi népi író együttvéve, ezért az ő írásai kerülnek elemzésre a dolgozat második részének középpontjában.

⁴³⁶ Ezt a kettősséget jól mutatja Féja Géza Darvas Józsefről szóló hozzászólása az Írószövetség 1972. február 10-ei ülésén: „Akkor már sereglettek az írók, kik hajlandók voltak perbe szállani népükért. Ez volt a közös jegyük, *különb*ben a *maga útját járta mindenik (kiemelés – P. G.)*, csupán a történelem szorította olykor egy táborba őket.” Lásd Féja Géza Darvas Józsefről az Írószövetségben, 1972. február 10-én. MMM, Békéscsaba, Féja-hagyaték, Irodalmi kézirat, 2001. 1. 460.

⁴³⁷ Erről az összetartozás-tudatról beszél Sinka István egy interjúban: „Veszekedtem én Veres Péterrel, Kodolányival, Németh Lászlóval, Illyés Gyulával – szinte valamennyi népi íróval is. [...] Veszekedtem ugyan velük, de mások nem bánthatták előttem őket. Összevesznek néha az oroszlanok is, de azért az mind oroszlán.” Lásd Csák Gyula: *Az Élet és Irodalom* látogatóban Sinka Istvánnál. *Élet és Irodalom*. (1967. okt. 7.) 12. Idézi: Gyurgyák, 2007. 395.

jellegű egységről nyilvánvalóan nem beszélhetünk. A népiek külpolitikai nézetei – eltekintve a Márciusi Front 1937. évi programjától, a makói kiáltványtól, majd a Nemzeti Parasztpárt programtervezetétől – nem öltöttek testet „hivatalos” formában.⁴³⁸ A külpolitikai nézeteiket leginkább publicisztikai írásaik, kisebb részben irodalmi műveik, illetve levelezéseik tükrözik. Számos ponton hasonló nézeteket vallottak (a revíziós külpolitika bírálata, a kelet-európai kis nemzetek sorsközössége), de egységes állásfoglalásról így sem beszélhetünk. Sőt a „szekértábor” kifejezés az 1943-as szárszói konferencián már nem egészen pontos, hiszen a mozgalom polarizálódásának jeleként egyfelől a népiek egy része (Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Tamási Áron) nem is vesz részt a Magyarországi háború utáni esélyeiről rendezett tanácskozáson,⁴³⁹ másrészt a résztvevők között komoly véleménykülönbség mutatkozik meg számos – többek között – külpolitikai jellegű kérdésben. Elegendő itt Németh László „harmadikutas” és Erdei Ferenc marxista koncepciójára utalnunk.

II.2. A népiek múltszemlélete – a Trianonhoz vezető út

Ahogy Szabó Dezső írásainál is jeleztük, a népieknél is el kell mondanunk, hogy nemzetpolitikai írásaikban nem kifejezetten Trianon okaira keresték a választ, hanem általában a „magyar romlás” okaira voltak kíváncsiak. Továbbá a népieknél is egy politikai szempontból erősen motivált, „kuruc” történelemszemléletbe ágyazott múltképpel találkozhatunk, ahol a magyar történelem – legtöbbször – elszalasztott lehetőségek, tragikus kudarcok láncolata. Éppen ezért a népiek közül azok, akik ezzel a kérdéssel egyáltalán részletesebben foglalkoztak (Féja Géza, Illyés Gyula, Németh László, Erdei Ferenc, Veres Péter, Szabó Zoltán), a „fejlődési zavarok” feltárását tartották elsődleges feladatuknak.⁴⁴⁰

A népiek múltszemléletével kapcsolatban elmondható, hogy a múltat mindenekelőtt azért vizsgálták, mert a történelmet nézve is megalapozottnak látták társadalmi követeléseiket. Féja Géza kiáltványában például a magyar ifjúság feladatát a következőkben jelölte meg 1932-ben: „egy egész bűnös és rothadt múltat kell megdönteni, és egy egész jövőt kell karjaitokkal felépíteni”.⁴⁴¹

⁴³⁸ Balogh Sándor: A népiek külpolitikai nézetei. In: *A népi mozgalom...* 145.

⁴³⁹ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, Kossuth, 1983. 279.

⁴⁴⁰ Németh László a „Kisebbségben” című írásában ennek kapcsán így fogalmazott: „Nem kell ott valami fejlődési zavarnak lennie, ahol a nemzeti irodalomból a nemzeti jelleg legmélyebb hordozói esnek ki, s nagyobbak vagy kisebbek: de felületesebben hatnak tovább?”

⁴⁴¹ Féja Géza: Beszéd az élcspatok előtt. *Szabadság*. (1932. július 31.) Idézi: Nagy Sz. Péter: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–47*. Budapest, Rakéta, 1990. 11.

A veszített háború után a népi írók társadalmi reformot hirdettek. A reform során az irodalom helyét is – a Zrínyitől Berzsenyin át Ady-ig terjedő hagyományt követve – tágabban értelmezték elődeiknél. A kialakuló népi műltszemlélet az irodalmat szociális küldetésnek fogta fel, nem elégedett meg esztétikai értékek alkotásával.⁴⁴² Innen nézve válik érthetővé, hogy Németh László és Féja Géza mintegy újra kívánta írni a nemzeti irodalom történetét. Féja szerint a kutatások feladata az, hogy „feltárják múltunk gyökereit, alapvető élményeit és kelet-közép-európai kapcsolatait”.⁴⁴³ (*Kiemelés – P. G.*)

Az öncélú műltértelmezés mellett a másik probléma pedig itt is az, hogy egy-egy népi műltszemléletről nem beszélhetünk, még ha a legjelentősebb területeken (pl. a protestantizmus szerepének kiemelése a magyar történelemben, a Habsburgok és a kiegyezés bírálata) volt is nézetazonosság a népi írók között.

II.2.1. ILLYÉS GYULA

Illyés Gyula (1902–1983) – az 1920-as évek derekán Párizsban eltöltött évek után – az 1920-as évek végén már a Bartha Miklós Társaságban tevékenykedik, de egyúttal a *Nyugattal* is szoros kapcsolatot ápol. Műveltségét, kapcsolatrendszerét a népi mozgalom céljainak megvalósítására fordítja. Illyés – Féja történelemszemléletével szemben – éppen a folytonosságot emelte ki műltértelmezésében. Szerinte ugyanis a népiek folytatták azt a Zrínyitől Berzsenyin és Vörösmartyn keresztül egészen Ady Endréig tartó irodalmi hagyományt, amely a magyar sorskérdésekkel viaskodott.⁴⁴⁴ Czine Mihály szerint Illyés egész életét a herderi jóslat elhárítására tette fel.⁴⁴⁵ Történelemszemléletében a tragikus motívumok dominálnak; a magyarság fennmaradását csodának mondja, hiszen a józan ész törvényei szerint e népnek már régen el kellett volna tűnnie. Ami megőrizte: „a kétségbeesett védekezés, a hősi szerep, a lehetetlen vállalása, a bátorság, merészség, ideákhoz való ragaszkodás”.⁴⁴⁶ A dualista korszakban – ’48-hoz viszonyítva, a többi népi gondolkodóhoz hasonlóan – nem előrelépést lát, hanem a nemzet morális meggyengülését.⁴⁴⁷

⁴⁴² Lásd részletesen: Pomogáts Béla: A múlt birtokbavétele – A népi mozgalom és a magyar irodalmi hagyomány. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom...* 49–56.

⁴⁴³ Féja Géza: *A régi magyarság*. 2. kiadás. Budapest, Magyar Élet, 1941. 47.

⁴⁴⁴ Illyés Gyula: Néhány megjegyzés. *Válasz Évkönyv*. (1989) I. 226.

⁴⁴⁵ Czine Mihály: Illyés Gyula és a mai magyar irodalom. In: Czine Mihály: *Németh László emléksídjában*. Budapest, Püski, 1997. 117.

⁴⁴⁶ Idézi: Tüskés Tibor: *Illyés Gyula pályaképe*. 2. kiadás. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2002. 141.

⁴⁴⁷ „Nálunk az ország csak szemre hízik, sőt puffad: belső izomzata egyre satnyul” – írja Illyés a dualizmus időszakára vonatkozóan. Lásd uo. 141.

II.2.2. NÉMETH LÁSZLÓ

Mint arra már utaltunk, a népi mozgalom legfontosabb céljait Németh László (1901–1975) fogalmazta meg legteljesebben. A Szabó Dezső-i ideológiából kiinduló, majd attól kritikailag elrugaszkodó koncepció a háború, a forradalmak és a trianoni döntés többszörös megrázkódtatásaira adott válasz. Németh László „nemzeti sorskérdésekként” artikulálja az ország előtt álló dilemmákat. Válaszának központi elemei a minőségszocializmus és a „harmadik út” eszméje. Ezekben az író a marxi szocializmus és a modern polgári társadalom kritikája alapján lehetségesnek tartja egy harmadik fejlődési út megvalósítását. Az írónak a magyar történelemtől kialakított álláspontját a Szekfű Gyulával folytatott vitája kapcsán lehet legjobban megragadni. Ezt Bibó István ismertette saját véleményének hangsúlyozásával.⁴⁴⁸

A kultúrnemzeti tradíciót hirdetve Németh a „Magyarság és Európa” című írásában hangsúlyozza, hogy Európa története nem államok, hanem a nemzeti kultúrák vállalkozásainak folyamata.⁴⁴⁹ A közép-európai fejlődést úgy tekinti a 17. századig, mint a „zavargó törzsek helyén” létrejövő három nagy „bástya” (Csehország, Lengyelország és Magyarország) küzdelmét a különféle birodalmi (német, tatár, orosz, török) törekvésekkel szemben. E három állam közül kezdettől fogva a magyart tartja a legszilárdabbnak, hiszen a német és bizánci szorítás közepette egyedül a magyar tudta tartósan megőrizni függetlenségét a középkorban.⁴⁵⁰

Németh László szerint a magyar nagyhatalom számára először a török hódítás jelent választóvonalat, de az önálló Erdély még továbbviszi az önálló magyar államiséget. A török hódítást ugyanakkor döntő jelentőségűnek tartja abban, hogy a magyar fejlődés elakadt.⁴⁵¹ Véleménye szerint amikor Anglia, Franciaország, Spanyolország és Németország a humanizmus kibontakozásával „egy újrafoganás hevével pezseg és terem, nálunk mindennek vége van: a török mint Prométheusz keselyűje ráfekszik az országra, s májából újra és újra jólakik”.⁴⁵² A 18. század eleje minden közép-európai nép életében – újabb – cezúrát jelent a Habsburg-előrenyomulás következtében. Emiatt a régi kelet-európai kapcsolatok is szétestek.

⁴⁴⁸ Bibó István: Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. In: Bibó, 1986. 375., 384.

⁴⁴⁹ Lásd Németh László: Magyarság és Európa. In: *Németh László: Sorskérdések*. Szerk.: Grezsa Ferenc. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989. 287–290.

⁴⁵⁰ Uo. 290.

⁴⁵¹ „A török nemcsak az ország harmadát hódoltatta meg, hanem a másik kétharmadát is félbarbárságba lökte” – írja Németh. Lásd uo. 292.

⁴⁵² Uo. 291. Szakály Ferenc, Hegyi Klára és Fodor Pál kutatásai nem támasztják alá Németh László fenti vélekedését.

Németh László a 19. század Magyarországot – Szekfűhöz hasonlóan – hanyatló kornak látta. De míg Szekfűnél a kiegyezés pozitív értékelést kap, addig Németh ezt a magyar fejlődés mélypontjának tekintette. „A népek – írta Szekfű Gyulának címezve 1940-ben⁴⁵³ – igazi vezetőik alatt kievíckélőben voltak a megoldásokra képtelen Monarchiából, ebből az élő romból és örök tákolmányból. [...] A magyar népre 67 ebben a Habsburg-tákolmányban egész lehetetlen szerepet osztott ki: felelős lett azért, ami legjobban őt nyomta. A magyar nép ösztöneiben éppoly kevésbé fogadhatta el a Monarchiát, mint akármelyik másik nép. Nemcsak azért, mert ha a román, szerb, bolgár, dán maga képezhetne lelkét és jövőjét, e néplelkeket kibontó században mért mondott volna le éppen az önállóság nagy álmáról.” Ezért a helyzetért az akkori magyar politikai elitet⁴⁵⁴ hibáztatja elsősorban, amely egy rossz kompromisszum következtében egy hanyatló birodalomhoz kötötte az ország sorsát. Szekfűvel szemben nem a liberális közfelfogást tartotta felelősnek a hanyatlásért, hanem a Monarchia struktúráját, mely nem tette lehetővé, hogy a modernizáció során a népet beemeljék a nemzetbe.⁴⁵⁵

A Horthy-korszak Trianon okaira adott hivatalos válaszaiban visszatérő elem volt a külső körülmények hangsúlyozása. Németh László a bukásban csak és kizárólag a nagyhatalmak szerepét kiemelő vélekedésekkel kapcsolatban 1934-ben így írt: „A magyarság az elmúlt tizenöt évben igen kényelmes álláspontot foglalt el ezzel az elszakított egyharmaddal szemben; a nagyhatalmak elvitték, a nagyhatalmak majd visszahozták, csak iparkodjunk barátokat szerezni közöttük.”⁴⁵⁶ Ez a felfogás szerinte abból indul ki, hogy a világon minden kérdést – így az irredentizmust is – protekcióval el lehet intézni. „Csakhogy – tette hozzá – Erdélyt és a Felvidéket nem a nagyhatalmak vitték el, hanem a kis népek nacionalizmusa.” Azaz a történelmi ország összeomlása egy szerves folyamat betetőzése, és nem véletlen történelmi kisiklásként értelmezhető. A Monarchia sorsát illetően – ebből következően – határozottan kijelenti: a szétdarabolás elkerülhetetlen volt. A népek önrendelkezése elvének szerepét emelte ki döntő momentumként a soknemzetiségű birodalom széthullásának okait keresve. „Mihelyt nemzetiségeinket ez a tizenkilencedik századi elv teljesen hatalmába kerítette – írta »A magyar élet antinómiái« című tanulmányában – Magyarország régi alakjában nem maradhatott fenn, az engedékenységgé éppúgy felrobbantotta volna, mint a türelmetlenség.”⁴⁵⁷ A szakirodalom tükrében megállapítható, hogy Németh László fontos megállapítása is féloldalas, mert a kis népek nacionalizmusát az antant segítette diadalra, az pedig azért, mert Németországgal szemben a Monarchia elvesztette hagyományos egyensúlyozó szerepét.

⁴⁵³ Németh László: Szekfű Gyula. In: Németh, 1992. II. k. 968.

⁴⁵⁴ Az ellenzék felelősségére külön is kitér. Lásd Bárdi Nándor: Németh László. In: Romsics, Trianon, 1998. 184.

⁴⁵⁵ Grezsa, 1989. 300.

⁴⁵⁶ Németh László: *Életmű szilánkokban I. (tanulmányok, kritikák, vallomások)*. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989. 353–354.

⁴⁵⁷ Németh László: A magyar élet antinómiái. In: Németh, 1992. I. 590.

1935 nyarán Németh László Keresztúry Dezsővel Romániába utazott. Az utazásról a *Tanú* 1935. évi 3–4. száma tudósított. Természetesen Németh László is észrevette, hogy Romániában milyen eszközökkel nyomják el az ott élő magyar kisebbséget, de a kisebbségi sors kínjaiért elsősorban az erdélyi magyar urakat, s még inkább a magyarországi vezetőket hibáztatta. Szívszorító példák sorában tárta fel az erdélyi magyarság tehetetlenségét, s okként a másfél évtizede Erdélyért „vérző” és „hiszekegyező” honi vezető réteget nevezte meg.

Erdély elvesztésének okait keresve pedig így írt: „Iszonyú elgondolni, hogy ezt a földet a magyarság elvesztette. Mialatt Erdélyt jártam, egyre jobban kivilágosodott, hogy az elveszett Erdély nemcsak terület. Erdély vizsga volt, s az, hogy nem tudtuk megtartani: levizsgázás, mert Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. Mi nem fejeztük be a meghódítást, s mi cresztettük ki a kezünkéből, amit meghódítottunk belőle...”⁴⁵⁸ Erdély Romániához kerülésében is – a nagyhatalmak szerepét ismételten figyelmen kívül hagyva – a nemzetiségi elv erejét tartja döntőnek az író. A 18. században bekövetkező – a magyarság erdélyi számarányának csökkenését eredményező – népmozgások mellett ugyanakkor a dualizmus korának társadalom- és nemzetiségpolitikáját is meghatározónak tartja Erdély elvesztésében.⁴⁵⁹

II.2.2.1. Németh László nemzetfelfogása

Mivel az igen gazdag Németh László-szakerődalom részletesen foglalkozik az író nemzetfelfogásával,⁴⁶⁰ ezért itt csak a nemzetfogalom közép-európai, külpolitikai vonatkozásait elemezzük.

Németh a harmincas évek elején tesz kísérletet egy *közép-európai identitástudat* kialakítására. Az első világháborút lezáró békeszerződések a térség soknemzetiségű jellegéből fakadó problémáit az új – az Osztrák–Magyar Monarchiához hasonlóan multietnikus – államok (pl. Csehszlovákia, Jugoszlávia) létrehozásával úgy orvosolták, hogy közben újabb problémákat generáltak, így számos esetben az állam és nemzet fogalma továbbra sem fedte egymást. Ezért Németh az állami és etnikai szétszabdaltságon túli közös hazát javasol a térség népeinek: „Ideje, hogy szétnézzünk a házunk táján. Cseh, szerb, román – és patriotizmus? Igen! A nemzet nem föld, hanem történelmi rendeltetés, s a történelem nagy igényei összeharagcsolnak kicsiny haragosokat. Cseh, szerb,

⁴⁵⁸ In: Grezsa, 1989. 372–373.

⁴⁵⁹ „Ami pedig a kiegyezés óta történt itt: valóságos szellemi evakuálás volt a románok számára” – írja.

⁴⁶⁰ Juhász Gyula: Németh László, a politikai gondolkodó. In: Grezsa, 1989. 829–852. Kocsis Róza: Németh László Közép-Európa-gondolata mai szemmel. In: *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Magvető, 1985. 202–207. Kiss Gy. Csaba: „Tejtestvérek”. In: Uo. 102–118. Uő. Malomkövek (A nemzet és Közép-Európa dilemmája Németh Lászlónál). In: *Németh László Emlékkönyv*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2001. 162–171. Bárdi Nándor: Németh László. In: Romsics, Trianon, 1998. 175–187.

román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket...⁴⁶¹ Németh tehát ebben az összefüggésben is egy harmadik megoldást javasol: a *korábbi* birodalmi keretet éppúgy elutasítja,⁴⁶² mint a háború után egymással farkasszemet néző államok nacionalista viaskodását.

Az államnemzeti és kultúrnemzeti felfogás keveredéséből fakadó feszültségeket Németh is pontosan érzékelte. 1942-ben ennek kapcsán így fogalmazott: „...az újabbfajta XIX., sőt XX. századi nacionalizmus a keleti kis népek övében: utánzás, s a nemzeti jelleg szempontjából: anacionális.” Államnemzet és kultúrnemzet közül ő egyértelműen az utóbbit választotta. Szemben állt az államnemzeti felfogás korabeli legismertebb „hivatalos” formájával, a Szent István-i gondolattal. Egyik legkorábbi – 1928-ban papírra vetett – publicisztikájában így ír erről:

„Az ötfelé hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új eszmény: a magyar faji génusz, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud. *Magyarság a magyar állam helyett*. Ez az a gondolat, melyen át a magyar író visszahajolhat elbocsátó közösségihez. [...] *Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság*. S ennek egy ellensége van: az imperializmus.”⁴⁶³ (Kiemelés – P. G.)

Németh László nemzetfelfogása kapcsán három mozzanatra érdemes felhívni a figyelmet: az első – Szabó Dezsőhöz hasonlóan – kis nép mivoltunk vállalása (a korabeli magyar Szent István-i „nagynemzet”-konceptióval szemben). A második a térség integrációjára való törekvés. Utóbbinál a közös kultúra és nyelv alapján vélte megvonhatónak a nemzetek közti „határokat”.⁴⁶⁴ Mivel a közép-európai térség legtöbb országában⁴⁶⁵ az államnemzeti gondolkodás volt általános, ezért érthető, hogy Németh közeledési programját a szomszédos országokban sem fogadta pozitív visszhang. Harmadszor, Németh László „Közép-Európa”-konceptiójának

⁴⁶¹ Németh László: Új nyelvtanokra. *Tanú*. 1. (1932–33.) 127.

⁴⁶² Hangsúlyoznunk kell, hogy Németh László a Habsburgok által képviselt birodalmi elvet elutasítja, de azt ő is kiemeli, hogy ebben a térségben az önrendelkezés a kis népek esetében nem érvényesülhet korlátlanul, és nem lehet hosszú életű. Ezért ilyen körülmények között annak a birodalmi elvnek, amit Bécs képviselt, valamilyen formában újra érvényesülnie kell, mégpedig e népek szabad akaratából.

⁴⁶³ Németh László: Új reformkor felé. In: Németh, 1992. I. k. 33., illetve 35.

⁴⁶⁴ Kiss Gy. Csaba: „Tejtestvérek” (Németh László Kelet-Európáról 1945 előtt). In: Szegedy-Maszák, 1985. 25–34. Az írás részletesen ismerteti – többek között – a szomszéd népekhez fűződő szellemi közeledés programját.

⁴⁶⁵ Trianon után Magyarországon a kultúrnemzet-konceptió lesz az uralkodó. Mivel azonban a Horthy-rendszer valamelyest törődött a határon túli magyarokkal, felettük azonban nem rendelkezhetett, mert a magyar állam elveszítette korábbi területének kétharmadát, ezért a váltás a korábbi államnemzet-felfogáshoz képest elkerülhetetlen volt. Más dolog, hogy ezzel szépen megfért a jövőben remélt revízió okán valamiféle államnemzet-konceptió is, mint ahogy a 18 előtti államnemzet-felfogásnak Béccsel szemben volt egy panaszkodó kultúrnemzet arculata is. Lásd Szűcs, 1974.

megvalósításában a kezdeményező, irányító szerepet a magyarságnak szánja.⁴⁶⁶ A magyarságnak szánt „primus inter pares” szerep a kor viszonyai közepette – elegendő itt a trianoni békeszerződésből adódó „kisnemzeti” létünkre utalni – még irreálisabbá tette e koncepció megvalósulásának esélyét.

II.2.3. ERDEI FERENC

Erdei Ferencnek – az alapvetően marxista ihletettségű – műltszemléletét az 1943-as szárszói találkozón elmondott beszéde, illetve „A magyar társadalom a két világháború között” című írása alapján foglaljuk össze. Erdei magyar társadalomról alkotott vízióját a társadalomtörténet-írás *a kettős társadalom* elméletének nevezi.

A makói származású társadalomtudós abból indult ki, hogy Magyarországon 1848 előtt egy „szerencsétlenül elfajult és elromlott” struktúrájú rendi társadalom jött létre.⁴⁶⁷ Súlyosbította a helyzetet, tette hozzá, hogy ez egy „haladottabb, polgárosultabb, iparosultabb társadalommal tartozott egy államszervezetbe, a Habsburg-monarchiába”.⁴⁶⁸ Ez a magyar rendi társadalom a kiegyezést követő évtizedekben sem szűnt meg teljesen. Erdei szerint az ekkor meginduló polgári átalakulásban a külső körülményeknek (pl. európai kapitalista gazdálkodás), nem pedig a belső fejlődésnek volt meghatározó szerepe. A tényleges reformlépéseket sem a magyar állam, hanem a bécsi udvar léptette életbe. Így a magyar nemesi réteg nem számolódott fel, hanem a megváltozott feltételekhez alkalmazkodva tovább élt úri középosztály formájában. A kiegyezés Erdei interpretációjában az „osztály ipari- és pénzkapitalizmusnak és a magyar földbirtoknak a kiegyezése volt”.⁴⁶⁹

A kiegyezés után, írja Erdei, Magyarországon is megjelent az új polgárság rétege, amely leginkább német és zsidó eredetű volt. Így egy sajátos kettős struktúra jött létre: a birtokos- és hivatalnemesség, valamint a kapitalizmus polgársága.⁴⁷⁰ E két réteg „alatt” élt a magyar parasztság.

⁴⁶⁶ „Ausztriát Németország húzza, a szlávokat a szlávság, Romániát a latin nyugat – minékünk egy menedékünk van: ha e területen a széthúzó erők ellen új centripetális erő támad. A magyarságnak, mint századok óta annyiszor, ennek az erőnek kell támasztékot adni.” Lásd Németh László: Debreceni káté. In: Németh, 1992. 552.

⁴⁶⁷ „A mi rendiségünk egyszerűen uralmi rendszer volt. Felül az uralkodó nemesség, egyúttal ténylegesen társadalomszervező és adminisztráló hivatalnokréteg is, a másik oldalon pedig a kihasznált és leszorított dolgozó parasztság.” Lásd Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In: *Szárszó*. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. 3. kiadás. Budapest, Püski, 1993. 15.

⁴⁶⁸ Uo. 14.

⁴⁶⁹ Uo. 16.

⁴⁷⁰ A polgárság és a nemesség közötti munkamegosztásról ezt írja Erdei: „az állami vezetés és az értelmiségi hivatások nagyobb része a nemesség szerepe maradt, viszont az új termelő szerepeket: ipart, kereskedelmet ez az új, idegenekből toborzott, polgárság töltötte be”.

A háború utáni összeomlásban is a társadalmi tényezők szerepét emeli ki Erdei. Véleménye szerint az összeomlás azért válhatott olyan teljessé, mert a monarchia államszervezetébe beleépülő úri társadalom nem támaszkodott a társadalom többségét alkotó parasztságra. A hatalomra jutó polgári Magyarország képviselőinek bukását is hasonló tényezővel magyarázza Erdei, amikor arról ír, hogy az „uralomra jutó polgári politika nem széles és kifejezett polgárságra támaszkodott, hanem mindössze egy polgári kisebbség volt”.

Az őszirózsás forradalom kudarca után a Tanácsköztársaságnak az összeomlásban játszott szerepét elemzi az író. A proletárdiktatúra bukásában három tényezőnek tulajdonít jelentőséget:

1. Külső tényezőnek tekinti, hogy a rendszer vezetői a proletár világforradalom győzelmére építették politikájukat. Amikor pedig e feltevés kilátástalannak bizonyult, az uralom külső legitimációját is elveszítette.
2. Másfelől a román betörést tartja döntőnek a proletárdiktatúra bukásában.
3. Harmadrészt a polgári demokratikus forradalomban még tevékeny szerepet vállaló szervezett munkásság háttérbe szorulását, ezzel párhuzamosan pedig az ún. „konjunktúra munkásság” előretörését tartja meghatározónak.

Erdeti szerint a forradalmak bukása után pedig Bethlen István miniszterelnök sikeresen restaurálta az 1918 előtti rendszert, hatalomra segítve újból az úri-történelmi rétegeket.

Összegezve a leírtakat, Erdei döntően belső okokkal magyarázza Magyarország összeomlását. Megfigyelhető továbbá, hogy a különféle történelmi helyzetekben ugyanaz a szerző kiindulópontja: a hatalomra került rétegek politikája hogyan viszonyul a parasztsághoz. Ez a viszony határozza meg a szerző értékelését.

II.2.4. VERES PÉTER

Veres Péter (1897–1970) kezdeti osztályharcos korszaka után, az 1930-as évek második felében fordult a nemzeti kérdések felé. Múltszemléletét a *Szocializmus, nacionalizmus*⁴⁷¹ (1939), az *Ember és írás* (1941), illetve a *Parasztárs – magyar sors* (1941) című írásai alapján elemezzük.

Veres Péter is kereste a választ a kor több gondolkodóját is foglalkoztató „mi a magyar?” kérdésre. Az igazi magyarságot véleménye szerint a népi írók legjobbjai testesítik meg, akikben a magyar nép szólal meg.⁴⁷² A népi írók mellett

⁴⁷¹ Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. Budapest, Mefhosz Könyvkiadó, 1939.

⁴⁷² Veres Péter: *Ember és írás*. Budapest, Bolyai Akadémia, 1941.

igazi magyar vonásokkal még a parasztság rendelkezik. A parasztságon belül is nagyobb részt az ún. „ridegparasztság”, továbbá a közép- és kisbirtokos réteg, a törpegazdák, a szegényparasztság és a földmunkások azok, akiknek ösztöneikben leginkább megtalálható a magyar észjárás.

Innen nézve válik érthetővé, hogy történelemszemléletében is kiemelt szerepet tulajdonít a parasztságnak. Sajátosan úgy vélekedik, hogy a világtörténelem csaknem minden forradalma paraszti forradalom volt.⁴⁷³ A magyar parasztság (ami, mint láttuk, nála is a magyarsággal lényegében azonos fogalom) történetében pedig – Illyéshez hasonlóan – a megmaradást tartja a legnagyobb eseménynek.⁴⁷⁴ A török kor utáni időszakra vonatkozóan kiemeli, hogy míg a török után a magyar parasztság lélekszáma alig érte el az egymillió főt, addig százötven évvel később már „jutott belőle Amerika bányáiba, jutott Kanada erdőseibe, jutott Brazíliába s jutott volna, ha mehetett volna Ausztráliába is”.⁴⁷⁵

A gyarapodást jelentő időszaknak szerinte a szabadelvű korszak „versengős életharcot” hozó politikája vetett véget. A hanyatlás jele volt a kivándorlás is, mely a magyar népi erő meggyengülését eredményezte. (Veres is itt nagyvonalúan elfeledkezik arról, hogy a kivándorlás a nemzetiségeket a magyarságnál jobban sújtotta.) A megindult romlást Veres szerint a világháború fejezte be.⁴⁷⁶

A polgári átalakulás fő hibájának azt tartotta, hogy a jobbággyi osztály nem tudott kisbirtokosi osztállyá válni az elmaradt földosztás következtében. Ezt az alávétettséget Veres Péter szerint három körülmény konzerválta:

1. Az egyik a nemesség hatalmának túlméretezettsége.
2. Másodikként pedig a dinasztikus kapcsolatok Habsburg-érdekeket túlzottan kiszolgáló politikája és az arra ráépült hatalmi rendszer.
3. Harmadikként egy alulfejlett polgárság súlytalan volta, megspékelve olyan idegen elemekkel (német, zsidó), amelyek nem mutattak különösebb érdeklődést a parasztság sorsa iránt.

A nagybirtok monopóliumának fennmaradása miatt a már kialakult kisbirtokok zöme is életképtelennek bizonyult. Veres Péter ítélete így nem meglepő: „A magyar parasztság összessége, amely azelőtt a hűbéri társadalom rabja volt, most a nagytőkés társadalom rabja lett.”⁴⁷⁷ A magyar parasztság hanyatlása pedig a nemzet meggyengülését eredményezte.

⁴⁷³ Szőke Domokos: *Veres Péter*. Debrecen, Csokonai, 1996. 37.

⁴⁷⁴ „Akárhogy és akármit volt, de a magyar parasztság nem pusztult ki, hiába irtotta tatár, török, Zápolya, Básta, Caraffa, hiába tizedelte időnként pestis, kolera, tifusz és fekete himlő is. Mindig maradt itt-ott egy kevés magnak való, akik aztán pár nemzedék után újra ellepték a Kárpát-medencét, de még Erdély és a felső hegyvidék völgyeit is” – írta a *Parasztors – magyar sors* című írásában. Lásd Veres Péter: *Parasztors – magyar sors*. Budapest, Püski, 2000. 320.

⁴⁷⁵ Uo.

⁴⁷⁶ Uo. 321.

⁴⁷⁷ Idézi: Szőke, 1996. 38.

Veres Péternél a faj az egynyelvű, egyvérű (nem tiszta vérű – teszi hozzá) egytörténelmű közösséget jelenti.⁴⁷⁸ Az így definiált magyarság „törzse” a „ridegparaszság”, amely nem kapcsolódott be a polgári társadalomba, s ebből adódóan nem keveredett még „némettel és zsidóval”. Veres nemzetfogalmát zavarossá teszi, hogy a „vértörzs” és a „faji ideáltípus” fogalmakat is visszatérő elemként szerepelteti a *Szocializmus, nacionalizmus* című írásában.⁴⁷⁹

II.2.5. SZABÓ ZOLTÁN

Elöljáróban megemlítjük, hogy Szabó nemzeti sorskérdésekről szóló írásai főként 1945 előtt, illetve az 1970-es évek elején jelentek meg. Gyurgyák János szerint az első és az utolsó írások között eltelt negyven év ellenére Szabó nemzetre vonatkozó gondolatai – bár a részletek, megközelítések terén természetesen mutatkoznak különbségek – meglepő állandóságról tanúskodnak. Szabó ugyanis élete végéig zsinórmértéknek tekintette fiatalságának cserkészmondását, a *magyarabb magyar* imperatívuszt. Ez a célkitűzés nála szervesen kapcsolódott az európai humanista hagyományokhoz. A *magyarabb magyar* jelszó nála nem mások ellen irányult, hanem a magyarságtudat megerősítését szolgálta.⁴⁸⁰ A nemzetet renani értelemben használta. A „Szerelmes földrajz”-ban így írt erről: „A közös emlék általában a közös halálveszedelmek emléke; múltunkból jelenünkbe egy sereg lázálom, nehéz válság, ijesztő pillanat emléke szól át.”⁴⁸¹

Szabó Zoltán múltképét három, egyaránt 1939-ben született írása – „A magyar és a múlt”,⁴⁸² „A magyarság és Közép-Európa”,⁴⁸³ valamint a „Két pogány közt”⁴⁸⁴ című – alapján foglaljuk össze.

⁴⁷⁸ Veres Péter: „Faji” szocializmus vagy „tisztá” szocializmus? Válasz Fejtő Ferencnek. *Szocializmus*. (1937.) 295–302.

⁴⁷⁹ A nemzetek sajátosságairól szólva a biológiai és szellemi-erkölcsi „kollektív” tényezők domináns szerepéről így ír: „Minden nemzetnek van vértörzse, amely biológiai irányt, faji ideáltípust adott a sok törzsből és magános beolvadóból alakuló nemzetnek és aztán van szellemi-erkölcsi jellegképlete, sajátos faji közösségi diszciplinája [...] amely bizonyos helyzetekben megszabja, hogy hogyan viselkedjék, hogyan lásson és mit cselekedjen az ember.” (Veres, 1939. 168–169.)

⁴⁸⁰ Gyurgyák, 2007. 402.

⁴⁸¹ Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Budapest, Osiris, 1988. 403.

⁴⁸² András, 2002. 39–44.

⁴⁸³ Uo. 45–67. Az 1939. június 18–26. között Szántódon megrendezett kisebbségi kongresszuson elhangzott előadás szövege.

⁴⁸⁴ Uo. 171–198.

„A magyar és a múlt” című írásának is az az ismétlődő motívuma, hogy a magyar múlt visszatérő, a jelent és a jövőt is befolyásolni képes tényező.⁴⁸⁵ A nemzet veszélyeztettsége idején őseinek példájából merített és meríthet erőt. Vörösmarty, írja, Árpádot, Arany János Attilát, Petőfi Rákóczit, Ady pedig a kurucokat hívta elő korábban „vezérül”.⁴⁸⁶ A nagy magyar államférfiaknak, hadvezéreknek a múltban szerintem két ellenféllel kellett viaskodniuk: a külső ellenfél mellett a belső tunyasággal. Más népeknek „csak életük első századaiban problémája a megmaradás és megerősödés, azután már a terjeszkedés”. Nekünk magyaroknak ellenben – mondja Illyéssel együtt – kezdettől fogva maga a megmaradás és megerősödés a problémánk, a „népek történetének második fejezetéhez még eddig alig tudtunk eljutni”.⁴⁸⁷

Szabó Zoltán *Két pogány közt* című írásában is az irodalmi nemzetkaraktológiával találkozunk. Ebben a „gyengülő török és áruló német”⁴⁸⁸ között élő Zrínyi Miklósról, mint a „legmagyarabb magyarról”⁴⁸⁹ ír. Zrínyi küzdelmében – „küzdés a szabadságért köznek részvétele nélkül”⁴⁹⁰ – tipikus magyar sorsot lát. A „legmagyarabb magyarság” meghatározó tulajdonságait látva Zrínyi-ben, kiemeli az őszinteséget, a keserűséget és a tevékeny életet.⁴⁹¹ Zrínyi életművének a maiaknak szóló üzenetét így foglalja össze röviden: „[...] küzdés fátyum ellen. Szakadatlan helytállás, vigyázás, őrtállás kegyetlen ellenség ellen és önös célú barát között, »két pogány között«.”⁴⁹² A magyarság kilátásait szinte reménytelennek tartja, hisz segítséget senkitől nem várhatunk, magunkban pedig gyöngék vagyunk. De – Németh László híres metaforájához hasonlóan (Maratónnál is a reménytelenség győzött) – hozzáteszi: „magunkban az akarat is, a csoda lehetősége, a menekülés arasznyi útja is...”⁴⁹³

Szabó Zoltán „Magyarság és Közép-Európa” című írása az 1939. június 18–26. között Szántódon megrendezett kisebbségi kongresszuson elhangzott előadás szövege. Ebben a Németország és Szovjetunió – Szabó megfogalmazásában a két pogány – közti világ, Közép-Európa helyzetét elemzi az író. Az Északi-tengertől Adriáig húzódó „mozaikos tájat” a szociográfus a Kárpátok mentén osztja egy északi, illetve déli részre. A déli, „Kárpát alatti táj” múltját elemezve megállapítja, hogy a magyarok, románok, szlovákok, horvátok, szerbek és dalmaták lakta területen a magyarság legnagyobb eredménye az volt,

⁴⁸⁵ Az írás bevezetőjében így ír erről: „Múlt: ennek a szónak ezen a földön és magyarul különös, sokoldalú és sejtelmes jelentése van. Nemcsak elmúlt időkért értünk alatta, és nem olyasmit, ami bevégeztetett, hanem olyasmit is, ami folytatódik. Múlt: – mondjuk magunk elé, és a jövő jut eszünkbe. Mohács – mondjuk, és nemcsak az jut eszünkbe róla, ami elmúlt, hanem az is, ami eljöhet.” Uo. 39.

⁴⁸⁶ Uo. 39.

⁴⁸⁷ Uo. 41.

⁴⁸⁸ Uo. 172.

⁴⁸⁹ Uo. 192.

⁴⁹⁰ Uo. 173.

⁴⁹¹ Uo. 192.

⁴⁹² Uo. 193.

⁴⁹³ Uo.

hogy hivatástudatot, feladatot tudott adni a térség népeinek. Ezt a szerepet pedig – véli Szabó – csak magyarul lehetett megtalálni. „A magyar úgy gondolkozott – írja –, hogy gondolatát szlovák, román és horvát, mint e táj fia, végsőfokon magáénak ismerhette. A magyar népek helyett vitte a dávidi harcot a Góliátok⁴⁹⁴ ellen. S a többi nép legjobbjai, Hunyadiak és Zrínyiek, Petőfik és Martinuzziak úgy találták meg e terület természetes ellenfeleit, hogy megtanultak magyarul gondolkozni.”⁴⁹⁵

A magyarok és nemzetiségek viszonylatában ellenségeskedést hozó változást a herderi eszmék nyomán bekövetkező – kis népeket elérő – nemzeti ébredésekben találja meg a szerző. „Mert – írja a német filozófus által közvetített kultúrnacionalizmusra utalva – arra tanította őket, hogy szabadságukat nem egymásért és egymás mellett, hanem egymás ellen kell keresniük.”⁴⁹⁶ Erre első példaként az 1848–49-es szabadságharcot említi, ahol a mostmár „mostoha-testvéreknek” nevezett öntudatra ébredő nemzetiségek szembefordultak a magyarsággal. A nacionalizmus térhódítása mellett a Trianonhoz vezető út másik problémáját abban látja a fiatal publicista, hogy a nemzetiségek nagyhatalmi támogatásra tettek szert, így jutván a sorstól „kiérdemeletlen ajándékokhoz”. Szabó Zoltán – Bibóval ellentétben, de a korabeli közvélemény álláspontját követve – nem tesz különbséget a Trianonban elveszített magyarlakta területek valóban igazságtalan elvétele és az elszakadásra megérett egyes nemzetiségi területek elkerülhetetlen leválása között. Holott a történelmi Magyarország felbomlását vizsgálva számos olyan tényezőre világít rá (az egyes nemzetiségi törekvéseket felkaroló nagyhatalmak és a nacionalizmusok szerepe), amiből ez a következtetés akár levonható is lenne. A magyarság és a nemzetiségek tekintetében a magyarságnak (a jelenben is) fenntartott „primus inter pares” szerepéről is tanúskodnak a következő metaforikus sorok:

„Mikor mi már rég felnőtt, bölcs és higgadt szavakat mondtunk magunk elé, ők még gyerekcipőben, egy gyerek ádázásával fenekedtek – kényelmetlen szomszédságunk ellen, és a gyerek szokása szerint a nagyobb fiú ellen támogatásért a szomszéd nagy emberhez fordultak, ami egykor Ausztriát, ma kétes »világnézeti elv« szerint Németországot vagy Franciaországot, vagy Angliát jelenti. [...] Az idő nem egyformán múlt felettünk. Minket felnőttebbekké érlelt, s mert nem ajándékokkal, hanem csapásokkal látogatott, sokra megtanított.”⁴⁹⁷ Ezek a mondatok – többek között a Bethlen István szócsövének számító Ottlik László koncepciójához hasonlóan – pontosan érzékeltetik, hogy a magyarság Kárpát-medencei vezető szerepének gondolatától a hivatalos Magyarország közvéleménye mennyire képtelen volt szabadulni 1945-ig.

⁴⁹⁴ Szabó a közép-európai kis népek múltját elemezve a németek és az oroszok mellett még a törököket sorolja a veszélyes nagyhatalmak közé. Uo. 47.

⁴⁹⁵ Uo.

⁴⁹⁶ Uo. 48.

⁴⁹⁷ Uo. 49.

II.2.6. BIBÓ ISTVÁN

A bibói életmű kapcsán felvethető, hogy az alapvetően szuverén politikai gondolkodónak tekinthető Bibó István besorolható-e egyáltalán a népi mozgalomhoz. Ő maga levelezésében (is) vállalta a népiekkel való sorsközösséget, mégha kritikátlanul nem is fogadta/fogadhatta el minden álláspontjukat.⁴⁹⁸ Bibó kapcsolódása azért sem okozhatott gondot, mert a népi irányzat – mint láttuk – számos kérdésben eleve nem volt egységes. A mozgalomhoz főként Erdei Ferencen keresztül eljutó Bibót Erdei a szárszói találkozóra is meghívta, de azon végül Bibó nem vett részt.⁴⁹⁹

A népi mozgalom véleménye szerint abban nőtt túl a magyar viszonylatokon, hogy radikális mozgalomként „egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének [...] a követelményét”.⁵⁰⁰ A népi irányzatot radikális baloldali mozgalomként definiálta, amely túlmutat a kommunizmus-kapitalizmus hagyományos ellentétén, s a francia forradalom *szabadság, egyenlőség, testvériség* jelszavait követi.⁵⁰¹ A politikai eszmétörténet skáláján a népieket elhelyezni kívánó Bibó a legkritikusabb kérdésekben is megvédte a mozgalmat. Cáfolja azt a népi-urbánus vitában felmerülő differenciálatlan vádpontot, miszerint a népiek voltaképpen a német völkisch irányzat magyarországi követői lennének.⁵⁰² (Többek között Szabó Miklós is meggyőzően érvel amellett, hogy a weimari Németország politikai térképén nem a völkisch irányzat, hanem az első világháborút megelőző évekbe visszanyúló Jugendbewegung rokonítható a népiekkel.⁵⁰³) Bibó Borbándi Gyulához írott levelében⁵⁰⁴ amellett, hogy hangsúlyozza a mozgalom egyedülálló jellegét, a külföldi rokonmozgalmak közül a kelet-európai parasztmozgalmakkal, főképpen pedig az orosz narodnyikokkal kapcsolatos rokonságot hangsúlyozza.

⁴⁹⁸ Többek között a parasztság megítélésében is eltért (Erdeivel egyetemben) az álláspontja a többi népi író véleményétől. Abban Bibó és Erdei is egyetértettek, hogy elkerülhetetlen a magyar parasztság felszabadulása, de a paraszttromantika kimondottan távol állt tőlük. Lásd Gyurgyák, 2007. 454.

⁴⁹⁹ Bibó István visszatekintve is sajnálta, hogy emlékezete szerint „valamilyen kicsinyes vagy családi ok miatt” nem ment el Szárszóra. Idézi: Huszár, 2008. 16.

⁵⁰⁰ Bibó István: Levél Szalai Pálhoz. In: Bibó, 1984. 1273–1274.

⁵⁰¹ Gyurgyák, 2007. 454.

⁵⁰² Ignóus Pál álláspontját lásd Nagy Sz., 1990. 287.

⁵⁰³ A Jugendbewegung ugyanis a magyar népi mozgalomhoz hasonlóan egyszerre gyakorolt civilizációkritikát és fedezte föl magának a parasztságot mint a társadalom egésze szempontjából meghatározó osztályt. Szabó Miklós szerint ebből adódóan mindkét esetben paraszttromantikus „harmadik út” következett. Szabó azt is hangsúlyozza, hogy mindkét mozgalmából – ideológiai sokszínűségük miatt – egyaránt vezettek utak mindkét szélsőség (szélsőjobb, szélsőbal) irányába. Lásd Szabó M., 1990/2. 61.

⁵⁰⁴ Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. Bibó, 1986.

Bibó történelemszemléletéről – benne a trianoni határokhöz való viszonyulásáról – számos feldolgozás született,⁵⁰⁵ ezért csak röviden foglaljuk össze idevágó – kimondottan a trianoni béke okaira fókuszáló – megállapításait.

Bibó a nemzet fogalmát eredendően nem nyelvi, kulturális, hanem politikai értelemben használta. A nemzetek keretétől szolgáló modern állam felfogása szerint Nyugat-Európában már a 15–18. században kialakult. Közép-Kelet-Európában azonban a középkori államok (cseh, lengyel, magyar) bukását követően multietnikus birodalmak jöttek létre, amelyek vagy nem akartak, vagy nem tudtak eredményesen homogenizálni. Így jelent meg e régióban az a fajta nacionalizmus, amelynek fő jellemzője nem az állampolgári hovatartozás, hanem a nyelv és a nyelvre épülő kultúra vált.

Mindebből következett, hogy a nacionalizmusok megerősödése magával hozta e soknemzetiségű birodalmak (Habsburg- és Romanov-) bukását. Így – Németh Lászlóhoz hasonlóan – Bibó is úgy látta, hogy a Habsburg Monarchia – benne a történelmi Magyarországgal – felbomlása elkerülhetetlen volt.⁵⁰⁶ Bibó azonban hozzátette, hogy az etnikai szempontokat számbavevő felosztás „alkalmas lett volna arra, hogy a magyarokat a történeti Magyarország fenntarthatatlan voltára ráébressze”. Továbbá így az is nyilvánvalóvá vált volna – utalt a Szent István-i gondolat irreálisára –, hogy az elszakított szlovákok, románok, szerbek és horvátok részéről „nem mutatkozik semmiféle komoly visszakívánczolás a történeti Magyarországra”.⁵⁰⁷ Az integrális revízióra épülő, két háború közötti propagandát ebből adódóan Bibó súlyos kritikában részesítette, miközben az etnikai revíziót az európai stabilitás szempontjából ő is szükségesnek tartotta. A trianoni békét követő magyarországi hisztériáért Bibó elsősorban a békecsinálókat tette felelőssé. „Az volt a katasztrófa – írja –, hogy a békecsinálók nem követték elveiket.”⁵⁰⁸ A békecsinálók azonban eredetileg nem tervezték az Osztrák–Magyar Monarchia felosztását. Anglia és Franciaország fő célja Németország tartós meggyengítése volt. S mivel a Habsburg Monarchia 1918 tavaszán a korábbiaknál is erőteljesebben kötelezte el magát Németország felé, s ez az elköteleződés szükségszerűen alárendelődést jelentett a mind félelmetesebb erőt jelentő Németországgal szemben, ezért (is) döntöttek a nyugati hatalmak a soknemzetiségű birodalom felosztása mellett 1918 nyarán. A Bibó által említett elvet (nemzeti önrendelkezés) tehát felülírta a hatalmi érdek.⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ Néhányat kiemelve: Lukács Zs. Tibor: Bibó István. In: Romsics, Trianon, 1998. 203–220. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Budapest, Osiris, 1999. Romsics Ignác: Bibó István és a trianoni magyar határok. In: Romsics Ignác: *Múltról a mának*. Budapest, Osiris, 2004. 297–311. Gerő András: *Képzelt történelem*. Budapest, Polgart Könyvkiadó Kft., 2004.

⁵⁰⁶ Bibó, 1986. I. k. 352–354.

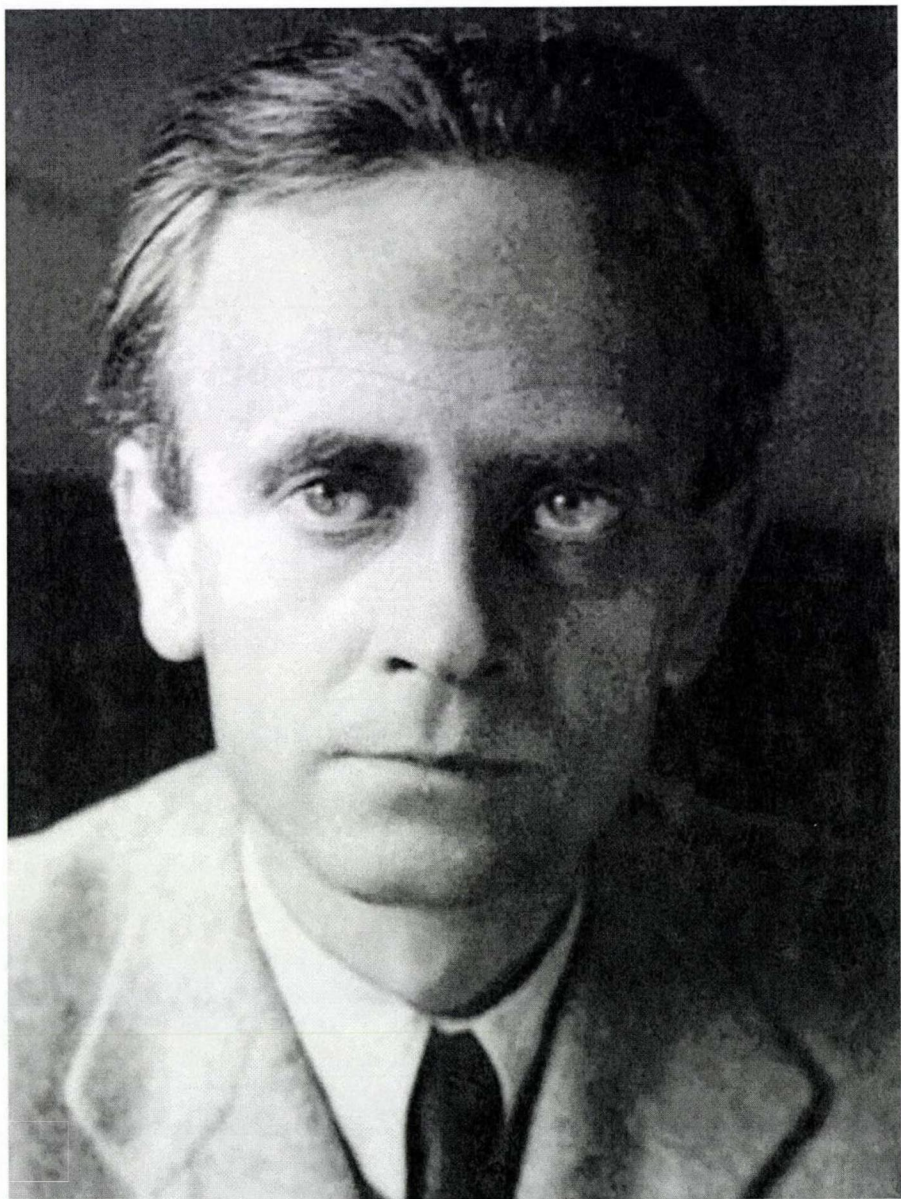
⁵⁰⁷ Idézi: Romsics, 2004. 303.

⁵⁰⁸ Bibó, 1986. I. k. 353.

⁵⁰⁹ *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerkesztette: Pritz Pál (Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével). Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2006. Lásd <http://mek.niif.hu/05200/05284/05284.htm> 10–11.

Bibó – Németh Lászlóhoz hasonlóan – helyesen állapította meg a történelmi Magyarország felbomlásának szükségszerűségét, s a magyar revizionizmus anakronisztikus érvrendszerét sem alaptalanul bírálta.

III. FÉJA GÉZA TRIANON-KÉPE

Féja Géza

III.1. Féja Géza írói pályája

Féja Géza író, publicista, szociográfus volt a második világháború előtt, a népi írók mozgalmának egyik meghatározó egyénisége.⁵¹⁰ 1900-ban született a Léva melletti Szentjánospusztán Féja Kálmán és Lokota Anna első gyermekeként. A rekatolizált négygyermekes köznemesi származású család egyik őse a kuruc Féja Dávid kassai főbíró, protestáns mártír. Apja mezőgazdász, uradalmi intéző, Léva város képviselő-testületének tagja és Bars vármegye törvényhatósági bizottságának virilistája. Anyja, Lokota Anna háztartásbeli, egy királyi főmérnök leánya.⁵¹¹ Tragikus élménye apja öngyilkossága, majd 1919-ben a történelmi Magyarország szétesése, szülőföldjének elszakítása Magyarországtól.

Féja Géza alsó- és középfokú tanulmányait egyaránt Léván végezte.⁵¹² Az ún. hadiértségit még Léván tette le, ezt követően, a szlovák, illetve cseh nyelv ismeretének hiánya miatt, Magyarországon folytatta pályáját.⁵¹³ 1920-ban menekültként kezdte meg budapesti egyetemi tanulmányait, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–német szakára iratkozott be. Az Eötvös-kollégium tagjaként letette a középiskolai tanári vizsgát, majd polgári iskolai tanári oklevelet szerzett. A magyar állampolgárságot 1923-ban kapta meg.⁵¹⁴

1926-ban vette feleségül Farkas Gizellát (1902–1930), a házasságból egy gyermek született.⁵¹⁵ Fiuk születése után felesége rövidesen elhunyt. Másodszor 1938-ban nősült, Supka Magdolna művészettörténészt, Supka Géza liberális politikus leányát vette nőül, de 1942-ben elváltak.⁵¹⁶

1924-től 1932-ig Esztergom-táborban a Római Katolikus Patronage Szalézi Fiúnevelőben tanított, 1933-tól 1937-ig pedig a pestszenterzsébeti Állami Pol-

⁵¹⁰ Féja életrajzához lásd Benkő, 1996. 130–134. *A magyar irodalom története 1945–1975*. (<http://mek.niif.hu/02200/02227/html/03/340>), valamint a *Magyar Életrajzi Lexikon* adatait. Ezek mellett az író fiával, Féja Endrével készített interjú alapján állítottuk össze a rövid életrajzi áttekintést. (Féja Endrével 2006. december 12-én Budapesten készítettem interjút.)

⁵¹¹ Benkő, 1996. 130.

⁵¹² 1907 és 1911 között a katolikus elemi, majd 1911 és 1919 között a piarista főgimnázium diákja volt. Uo.

⁵¹³ *Interjú Féja Endrével*. Kézirat. Készítette Péterfi Gábor 2006-ban. 1.

⁵¹⁴ Benkő, 1996. Uo.

⁵¹⁵ A gyermek Bajcsy-Zsilinszky Endre után kapta keresztnévét. Féja-interjú. 2.

⁵¹⁶ Benkő, 1996. Uo.

gári Iskola tanára volt. Az 1936–37-es tanévben német szakfelügyelő a Budapest-Vidéki Tankerületi Főigazgatóságon.

Írói pályáját a húszas évek derekán kezdte, mégpedig versírással. Első verse 1922 decemberében a *Nyugatban* jelent meg.⁵¹⁷ Esztergom kulturális életében is szerepet vállalt, a Balassi Bálint Irodalmi és Művészeti Társaságban és a Forrás Antológia megszerkesztésében tevékenykedett.⁵¹⁸ A Fábián Dániel vezette Bartha Miklós Társaságnak 1925-től tagja, majd fokozatosan Bajcsy-Zsilinszky Endre köréhez közeledett. 1929 és 1933 között már annak belső köréhez tartozott, sőt bizalmas híve lett. A Bajcsy-Zsilinszkyhez köthető lapoknak (*Előőrs*, *Szabadság*) rendszeres cikkírója, munkatársa, szerkesztője.

1930 áprilisában részt vesz Tamási Áronnal együtt Bajcsy-Zsilinszky Endre kampányában. 1931-től a Nemzeti Radikális Párt szervezési munkálataiba is bekapcsolódik, ebben az évben jelenik meg első, kimondottan politikai jellegű írása „Országépítés vagy junkerpolitika?”⁵¹⁹ címmel. 1932-től fokozatosan eltávolodik a pártvezértől, személyes és – ekkor még – nem elvi ellentét miatt. 1934-ben leépítette kapcsolatait Bajcsy-Zsilinszkyvel, pártjával és lapjaival, s fokozatosan Zilahy Lajoshoz közeledett. Ekkortól az *Esti Lapokban* publikál, a Magyarországi állandó külső munkatársa. 1935-ben ismét támogatja Bajcsy-Zsilinszky országgyűlési kampányát, ám év végére véglegesen megromlik a kapcsolatuk.

Ez év április 16-án ő is azok közé tartozik, akik megjelennek Gömbös Gyula és az írók találkozásán a Zilahy-villában. Az Új Szellemi Front kudarca után leszámol a Gömbösbe vetett reformillúziókkal, és 1936 januárjában már egy új parasztpárt megalakítását javasolja.⁵²⁰

Ez az időszak már a falukutató mozgalom fénykora volt, melyben Féja nemcsak publicistaként vállalt részt, hanem azáltal is, hogy bejárta a Tiszántúli déli felét (1936 nyara), és összegyűjtött anyagából megírta *Vibarsarok*⁵²¹ című, 1937-ben megjelent szociográfiáját. E munkában Féja Békés, Csanád és Csongrád megyék szegényparasztiainak életét igyekezett szépírói igénnyel bemutatni. Az irodalomtörténetírás az irodalmi szociográfia legsikerültebb alkotásai között tartja számon a művet.⁵²² A hatalom viszont a mű leleplező szándéka, valamint lázító következtetései miatt az író ellen politikai pert indított.

Ez azonban nem akadályozta őt abban, hogy aktívan részt vegyen a Márciusi Front munkájában. Figyelemre méltó, hogy 1937 nyarán, amikor a Front-hoz tartozó írók közt vita támadt arról, hogy a tömörülés nyíltan politikai vagy inkább szellemi mozgalom legyen, Féja – szakítva másfél évvel korábbi állás-

⁵¹⁷ Féja Géza: Óda. *Nyugat*. 15. (1922. dec. 1.) 1318.

⁵¹⁸ Benkő, 1996. 131.

⁵¹⁹ Féja Géza: Országépítés vagy junkerpolitika? *Előőrs*. 4. (1931. febr. 1.) 8.

⁵²⁰ Féja Géza: Magyar parasztpártot! *Válasz*. (1936. jan.) 1–7.

⁵²¹ Féja Géza: *Vibarsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe*. (Müller Miklós fényképeivel) Budapest, Athenaeum, 1937. (Még ebben az évben két újabb kiadás következett, majd 1957-ben a Magvető, 1980-ban pedig a Szépirodalmi Kiadó is kiadta a szociográfiát.)

⁵²² *A magyar irodalom története 1945–1975*. http://mek.niif.hu/02200/02227/html/03/340_438.

pontjával – az utóbbi mellett foglalt állást⁵²³ Veres Péterrel, Tamási Áronnal, Kodolányi Jánossal és Szabó Lőrincsel együtt. Azt viszont már a Márciusi Front 1938-as felbomlása után ő sem tudta elkerülni, hogy a politikai csatározásoktól távol tartsa magát.

A harmincas évek végétől a *Kelet Népe*,⁵²⁴ a *Magyar Út*⁵²⁵ és a *Magyar Élet*⁵²⁶ munkatársaként, a polarizálódó népi mozgalom jobbszárnyára kerülve, megkísérli összegezgetni az ellenzéki népi politikát a „harmadikutas magyar vo-

⁵²³ Féja Géza: Mi a Márciusi Front? *Magyar Nap*. (1937. jún. 24.) 4.

⁵²⁴ A folyóiratot három, paraszti származású fiatal népi író, Barsi Dénes, Sinka István és Szabó Pál alapította 1935-ben. A lap beindítását segítették Szabó Pál politikai kapcsolatai a Független Kisgazdapárttal. Az első számtól kezdve a lap munkatársa lesz Veres Péter is. A Biharugráról Budapestre költöztetett, Szabó Pál szerkesztette folyóiratban a kezdetekkor (1935–1937) az alapítók mellett Erdélyi József, Sértő Kálmán, Féja Géza és Kodolányi János is publikált. 1937 novembétől a lap szerkesztőbizottságába kerül Eckhardt Tibor, Nagy Ferenc és Varga Béla. A lapban – a kisgazdapárti politikusok megjelenésének is köszönhetően – ekkorra (1937–1938) nagyobb teret kap a politika. 1938 júniusában a *Válasz* egybeolvad a *Kelet Népe*-vel. Ekkor Szabó Pál mellett Féja Géza és Sárközi György alkotja a szerkesztőséget. Szabó Pál 1938 decemberében – elsősorban anyagi okokból – szakít a folyóirattal és a Kisgazdapárttal is, s december 9-én a *Szabad Szó* című hetilap szerkesztését veszi át. Az 1939 decemberétől a *Kelet Népe* élére Móricz Zsigmond került, aki a „Hagyd a politikát, építkezz!” jelszót tartotta irányadónak. Ennek az volt a következménye, hogy a *Válasz*-ban elkezdett politikai programadó tevékenység másutt, nem a *Kelet Népe*-ben folytatódott. A *Kelet Népe* Móricz Zsigmond haláláig, 1942 szeptemberéig jelent meg. Lásd többek között Borbándi, 1983. 276.

⁵²⁵ A *Magyar Út* kezdetben protestáns vallási-világnézetű közlöny volt és mögötte a protestáns főiskolások Soli Deo Gloria nevű szövetsége állott. Az 1934-ben alapított lap első szerkesztői (Pap Béla, Fonyad Dezső) is református lelkészek voltak. Felelős szerkesztőként Pap Béla 1942-ig jegyezte a lapot, utána főszerkesztővé lépett elő, a *Magyar Út* valódi irányítója Gombos Gyula lett. A lap az ő szerkesztésében jelent meg 1944 októberéig. Míg a *Magyar Élet*ben főként a már befutott írók publikáltak, a *Magyar Út* hasábjai elsősorban az utánuk következő nemzedéknek jelentettek közlési lehetőséget. Lásd Borbándi, 1983. 280–281.

⁵²⁶ A *Magyar Élet* 1936 és 1944 között jelent meg. 1938 elején Matolcsy Mátyás agrártudós lett a lap főszerkesztője, ami a példányszám emelkedését is jelentette. Az év végétől Matolcsy megvált a folyóirat vezetésétől, de belső munkatárs maradt. Az 1938/5. számtól ifj. Fitos Vilmos a felelős szerkesztő. 1939 és 1942 között Gombos Gyula – Szabó Dezső későbbi életrajzírója – segédszerkesztő lesz. 1944 februárja és (a megszűnést jelentő) októbere között Szij Gábor vette át Fitos szerkesztői munkáját. A lapban a népi írói csoport minden tagja publikált, legtöbbször Németh László, Kodolányi, Sinka, Erdélyi, Veres, Féja és Szabó Dezső. (Lásd Borbándi, 1983. 276–280.) Bibó István Borbándi Gyulához írt levelében a népiekről szóló munka kéziratát áttekintve a *Magyar Élet* című folyóirat esetében vitatja Borbándi pozitív értékelését. Borbándi a folyóirat jelentőségét abban látta, hogy az sürgette a fennálló társadalmi szerkezet megváltoztatását, s a társadalmi radikalizmussal együtt felvállalta a nemzeti eszme radikális képviselését is. Bibó Borbándi értékelését „szerecsenmosdatásnak” minősíti. Ugyan Bibó is méltányolja azt, hogy mind a *Magyar Élet*, mind a *Magyar Út* munkatársai „nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy őket a hitlerizmus bérenceinek ne tekintsék, és nem is voltak azok”. Bibó legfőbb kifogása az, hogy a *Magyar Élet* köre engedte Szabó Dezső nemzetfogalmát „a hitleri fajelmélettel összekeverni”. Idézi: Huszár Tibor: *Bibó estéje – Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Budapest, Corvina, 2008. 14–15.

nal” képviselésével, miközben a nyilasmozgalmat elutasítja.⁵²⁷ A népi mozgalom centrumától való távolodást jelzi, hogy a Nemzeti Parasztpárt megalapításában már nem vesz részt.

A negyvenes évek elején Teleki Pál irányvonalát követve a semlegességet tartja követendőnek, a belpolitikában pedig egyaránt támadta a nyilasokat és a szociáldemokratákat, illetve a kommunistákat. 1942-ben részt vett az írók lillafüredi találkozásán, 1943-ban pedig Szárszóra is elment, hozzászólt, de előadást nem tartott.⁵²⁸

1945-ben Püski Sándor Békésre menekítette Fáját Németh Lászlóval együtt, attól tartva, hogy az újabb rendszerváltozás idején politikai indulatok áldozatai lehetnek.⁵²⁹ (Felmerült, hogy irodalomtörténeti munkája, *A felvilágosodástól a sötétedésig*, indexre kerül, erre végül Kovács Imre, Darvas József és Illyés Gyula közbenjárása miatt nem került sor.⁵³⁰) Az aggodalom nem volt alaptalan, szeptemberben Péter Gábor felszólítására Féja Géza jelentést készített saját hírlapírói tevékenységéről. 1946-ban az ÁVO vizsgálta ügyét. Végül az új hatalom megelégedett azzal, hogy távolartsák Fáját a politikai élet centrumától, így került 1956-ig Békéscsabára könyvtárosnak. Az irodalmi közéletből teljesen kiszorul, ugyanakkor kései visszaemlékezésében mégis úgy nyilatkozik erről a korszakról, mint ami alkalmat adott neki arra, hogy „mindennapos [...] emberi érintkezésben maradjon a néppel”.⁵³¹

1956 őszétől ismételten bekapcsolódhatott a közéletbe, szeptemberben az Írószövetség visszavette tagjai közé.⁵³² A forradalom napjaiban a november 2-ai közgyűlés pedig az elnökségi feladatokat gyakorló Forradalmi Bizottságba is beválasztotta.⁵³³ Október 31-én a Nemzeti Parasztpárt örökségét vállaló Petőfi Párt gyűlése távollétében beválasztotta a Szellemi Irányítótestületbe, s megbízta az *Új Magyarország* főszerkesztői teendőinek ellátásával, ezért november 1-jén visszatért Budapestre.⁵³⁴

⁵²⁷ Erdei Ferencnek írt, 1938. június 10-én keltezett levelében a belpolitikai helyzetről szólva élesen bírálta a nyilasmozgalmat. Többek között Szabó Dezsőhöz hasonlóan Szálasiék szélsőjobboldali politikája kapcsán arra figyelmeztet ő is, hogy a nyilasok politikája egy újabb országcsonkítást jelentene a magyarságnak. („Szálasi azt írja, hogy a magyaroké a síkság, a németeké a dombvidék [tehát a Dunántúl], a szlávoké a hegy stb. Hát nem bazarodulás ez?”) Az adott helyzetben a magyar demokrácia „utolsó hídfőjének” a Kisgazdapártot tartotta. Lásd Féja Géza levele Erdei Ferencnek. Lásd *Féja Géza levelezése*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Nap Kiadó, 2003. 103–104.

⁵²⁸ Benkő, 1996. 132.

⁵²⁹ Püski Sándor válasza Rácz Péternek Németh László békési tartózkodásáról feltett kérdéseire. Budapest, 1970. okt. 11-én. In: Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Budapest, Püski, 2002. 117.

⁵³⁰ Illyés Gyula levele Féja Gézának (Budapest, 1945. szeptember 11.) Lásd *Féja Géza levelezése*... 181–182.

⁵³¹ Idézi: *A magyar irodalom története*, 438.

⁵³² Benkő, 1996. 133.

⁵³³ Pomogáts Béla: Tizenkét nap. Irodalmunk az 1956-os szabadságharcban. *Magyarok*. (1989. okt.) 6. 41–64.

⁵³⁴ A népi írók forradalomban játszott szerepéhez lásd Stanciský, 1996.

1957 és 1960 között fizetés nélküli alkotói szabadságát töltötte, minthogy három művére kiadói engedélyt kapott. 1958-ban azonban – a Kádár-rezsim népi írókról ekkor kiadott álláspontjának⁵³⁵ megfelelően – sorozatának kiadói szerződését felbontották, átdolgozott irodalomtörténetének közreadását elutasították. 1960-tól egy éven át a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár tudományos főmunkatársa. Az 1945 előtti nézeteihez hasonlóan a szövetkezeti eszme híve, elgondolásai Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes törekvéseihez álltak közel.⁵³⁶

Az 1960-as években kiteljesedett írói pályája: történelmi regényeket, irodalomtörténeti tanulmányokat, írókról szóló kritikákat írt.⁵³⁷ A hatalom népiekhez való megváltozott viszonyulását jelezte, hogy a Magyar Televízió portréfilmet készített a *Viharsarok írója* címmel 70. születésnapjára, és műhelybeszélgetést sugárzott róla (1971. dec. 16.).⁵³⁸ A hatalom korábbiaktól eltérő álláspontját tükrözte továbbá Aczél György Fájához írt levele (1973. április 29.), melyben az MSZMP vezető politikusa jelezte, hogy számít Fėja munkájára a párt készülő közművelődési tervének elkészítésében.⁵³⁹ Utolsó jelentősebb közszereplésén, 1977-ben Debrecenben, a Márciusi Front megalakulásának 40. évfordulóján, az 1937-es társadalmi helyzetet forradalminak minősítette, és a felkelés elmaradásának okát a kommunisták korabeli politikájában jelölte meg.⁵⁴⁰ Másfél évvel később Budán a Kútvölgyi szanatóriumban hunyt el, a Farkasréti temetőben nyugszik.

⁵³⁵ A népi írókról kiadott MSZMP-állásfoglalás (Az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a népi írókról. *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Budapest, Kossuth, 1973.) a mozgalom szélsőjobboldalához sorolja.

⁵³⁶ Benkő, 1996. 133.

⁵³⁷ Két, a 17. század utolsó évtizedeit felölelő regényében – *Kuruc idő* (1962), *Csillagok, vigyázatok!* (1968) – átfogó képet kívánt festeni a kuruc kori magyar társadalomról. Az irodalomtörténet-írás szerint ezen művek „novellisztikus részletek és kitérők láncolatát” adják, nélkülözvén az egységes szerkezetet. Harmadik történelmi regényét, a *Visegrádi estéket* (1974) Fėja legsikerültebb nagyepikai műveként tartja számon a szakma. Az 1848–1849-es szabadságharc eseményeit Görgey és Kossuth elképzelt párbeszédeiben visszaidéző regény megírásába Fėja azért fogott bele, mert igazságtalannak érezte a „megkövesedett Görgey-képet”. Bár felfogásában Görgey nem magasztosul fel, az „ellenhős” Kossuth azonban – az írói szándék ellenére is – némiképp leértékelődik. Vö. *A magyar irodalom története*, 440–441.

⁵³⁸ Lásd *Magyar Életrajzi Lexikon*.

⁵³⁹ „Amint Ön előtt is ismert, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1972 novemberében úgy határozott, hogy 1974 elejéig ki kell dolgozni és a Központi Bizottság elé terjeszteni a közművelődés helyzetének elemzését, fejlesztésének átfogó tervét. [...] Nagy segítséget jelentene a munkához, ha a kultúra, a tudomány, a művészetek, a magyar nép szocialista kultúrája [...] iránt eddig is dolgozó, ezért tevékenykedő személyiségek közreműködnének, elmondanák véleményüket.

Azzal a kéréssel fordulok Önhöz, hogy személyes tapasztalataival segítse munkánkat.

Bp., 1973. április 29.” Lásd *Aczél György levele Fėja Géza elvtársnak*. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum Kézirattára, Fėja-hagyaték, lk. 2001. 1. 2.

⁵⁴⁰ Fėja Géza: Debrecen. *Honismeret*. (1977. márc.) 14.

III.1.1. FÉJA GÉZA SZABÓ DEZSŐRŐL

Féja gimnazistaként, az első világháború alatt találkozott először Szabó Dezső nevével, amikor is a *Nyugat*-ban olvasott tőle egy írást. Ezután megvette a *Napló és elbeszélések*, majd a *Mesék a kacagó emberről* című művét.⁵⁴¹ Az érettségi után és egyetem előtt álló fiatal kezébe 1920 nyarán került a Lévára csempészúton kerülő *Az elsodort falu* egy példánya.⁵⁴² A negyvenes évek második felében íródó *Mentségben* még szellemi útravalóként⁵⁴³ emlegeti Féja Szabó regényét, 1965-ben – megváltozott körülmények közepette – viszont már azt emeli ki, hogy a regény távolról sem gyakorolt akkora hatást rá, mint utóbb írójának a személyisége.⁵⁴⁴

Szabó Dezső ekkori ellentmondásos szerepéről a következőket írja a *Mentségben*: „Tanító szerepének nagysága vitathatatlan. Ő segítette ki a lelkeket a »keresztény kurzus« mocsarából, de ezzel a szerepével nem elégedett meg. Nem lakozott benne csipetnyi nevelő valóságosság sem, romantikusan gyors, elsöprő sikereket akart, nem ő reagált országra és népre, hanem azt várta, hogy ország és nép fenntartás nélkül reagáljon rá. [...] Hívei időről-időre betértek a Nagy Romantikushoz, megrészgültek nehéz borától, azután kijózanodtak és »jobb belátásra« tértek. Az ifjú nemzedékek sorra megkapták a Szabó Dezső-lázat, mint a heveny gyermekbetegséget, de egykettőre meg is gyógyultak.” Azaz Féja – Németh Lászlóhoz hasonlóan⁵⁴⁵ – Szabó Dezső narcisztikus és összeférhetetlen természetében találja meg a választ arra a kérdésre, hogy Szabó személye miért nem volt alkalmas egy nemzedék vezetésére, organizálására.

Szabó Dezső és Féja Géza útjai 1923-ban találkoztak, amikor Féja Szabó vonzásába kerülve az *Aurora* című lap munkatársa lett. A következő évben Féja eltávolodott a népiek egyik „ősatyjától”, és előbb Babits Mihály, majd Bajcsy-Zsilinszky Endre felé fordult.⁵⁴⁶

A fiatal Féja és a nálánál 21 esztendővel idősebb Szabó között barátság nem alakult ki. A nagy korkülönbség mellett minden bizonnyal Szabó összeférhetetlen természete is közrejátszott ebben.

⁵⁴¹ Féja, 1965. 60.

⁵⁴² Féja, 1948. IK, 2004. 158. 2.

⁵⁴³ *Az elsodort falu* hatásáról a negyvenes években még ezt írja: „Ez a regény biztatott minket, hogy a magyar változás elkerülhetetlen, benne van az idő, az események logikájában.” Uo.

⁵⁴⁴ Féja, 1965. 60.

⁵⁴⁵ A Szabó Dezső személyétől szintén eltávolodó Németh László így írt erről: „S elnémithatom-e a lázadó tanítványt, aki oly csalódottan dobta el rajongását, mint tömegszuggesztióból kiváló, önmagáért szégyenkező balek. S ha csak egyszer lett volna mámor és katzenjammer. De évente berúgtam tőle s évente kijózanodtam. 18. és 24. évem közt Szabó Dezső-párti és Szabó Dezső-ellenes szakaszokra tudom az életemet osztani.” Lásd Németh, 1928. (Idézi: Gróh, 2002. 166.)

⁵⁴⁶ Lásd Benkő, 1996. 130.

Szabó írásait áttekintve kiderül, hogy élete során egyedül az Eötvös-kollégium esetében beszél „szoros barátságról”.⁵⁴⁷ (A héttagú társaság – amelyről Szabó megemlékezett – a kollégiumban a „héttagú göncöl” nevet viselte, s tagja volt Szabó Dezső mellett Balázs Béla, Gerevich Tibor, Kodály Zoltán, Kuncz Aladár, Laczkó Géza és Szekfű Gyula is. Szabó Dezső és Kodály Zoltán barátsága töretlen maradt a későbbiekben is.⁵⁴⁸) Féja tehát ebben a rövid időben (1923–1924) inkább tekinthető Szabó „hívénnek” és munkatársának, a későbbiekben pedig a huszas évek végéig tisztelőjének, hogy aztán 1945 után apránként átértékelje *Az elsodort falu* írójának rá és a korszakra gyakorolt hatását. (Féja Szabó Dezsőről három terjedelmesebb visszaemlékező tanulmányt is írt. A *Szabadcsapatban* és a *Lapszélre* című kötetekben megjelent kapcsolattörténeti írások mellett felhasználtuk a *Viharsarok* szerzőjének 1944 és 1948 között írt, *Mentség* című,⁵⁴⁹ több javításon átesett, később nem publikált írását is.)

Féja a Szabó Dezsőtől való eltávolodását továbbá az 1924 elején kezdődő, nyolc éven át tartó vidéki tanárságával magyarázza. A huszas évek végén történt első meghasonlást⁵⁵⁰ követte az ún. Zsilinszky-affér. A Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky Endre közt lezajló vitában Féja az utóbbi fél oldalára állt.

Szabó Dezső 1928-as, *Előőrs*-ben vállalt publicisztikai szerepére korábban már utaltunk. Tehát Vass József népjóléti miniszter az akkor anyagi gondokkal küzdő Szabó Dezsőn úgy próbált segíteni, hogy a neki szánt pénzt Bajcsy-Zsilinszky Endre, illetve az *Előőrs* útján juttatta el hozzá. Tény, hogy Szabó Dezső ennek fejében közel egy éven át publikált az *Előőrs*-ben, majd váratlanul megszakadt a kapcsolata Bajcsy-Zsilinszky Endrével. Egy ízben válságban volt az *Előőrs*, a nyomdaszámla kifizetésére sem volt pénz. Ekkor Vass azt indítványozta, hogy a Zsilinszkynek nyújtott támogatást ráírhatja Szabó számlájára. Ezáltal Zsilinszky egyszeri támogatást kapott a népjóléti minisztertől. Szabó pontos bevételi naplót vezetett, s azonnal látta, hogy ebben az esetben kevesebb pénzt kapott. A „hiányzó” összeget Zsilinszky később pótolta, Féja pedig Szabó Dezső lecsillapítását vállalta. Úgy tűnt, az ügyet sikerül mindkét fél számára megnyugtató módon lezárni, azonban évek múltán Szabó Dezső egy Debrecenben tartott előadásán felevenítette ezt az évekkel korábbi ügyet, és nyilvános sikkasztással vádolta meg Zsilinszkyt. Féja, felháborodva az eseten, a sajátóban tett nyilatkozatot az ügy kapcsán, majd Szabó Dezső ment át kíméletlen ellentámadásba.⁵⁵¹ A vita részleteit mellőzzük, csupán annyit emelünk itt ki,

⁵⁴⁷ Gróh, 2002. 25.

⁵⁴⁸ Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső és Kodály Zoltán barátsága. In: Gróh, 2002. 23–28.

⁵⁴⁹ Féja Géza: *Mentség*. Békéscsaba, 1944–1948. aug. 23. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Irodalmi kézirat, 2004. 158. 1.

⁵⁵⁰ Esztergomi tanári pályája alatt Féja időnként megfordult a fővárosban. Az egyik ilyen alkalommal Szabó Dezső előadása előtt Szabó élesen kritizálta Féja egy írását. Később az ellentét elsimult közöttük, de már egyre ritkábban találkoztak. Féja, IK 2004. 55–56.

⁵⁵¹ Lásd Kik kerestek Szabó Dezső segélyén a Népjóléti körül? Amíg egy segély a minisztériumból az íróhoz eljut (interjú). *Társadalmunk*. (1932. máj. 14.) 19. 3.; Scholtz államtitkár nyilatkozik a Népjóléti ügyekről (cikk). *Társadalmunk*. (1932. jún. 4.) 6.; Hazugságok és csalások

hogy Zsilinszky végül megbékélt Szabó Dezsővel, de a későbbiekben már nem érintkeztek többé. Ugyanez mondható el Szabó és Féja esetében is.

Féja így emlékszik vissza kapcsoltuk végleges megromlására: Szabó [...] „súlyos, igaztalan vádakat zúdított Zsilinszky Endrére. Pör keletkezett, de a bíróság nem hallgatott ki, a sajtóban nyilatkoztam tehát Zsilinszky Endre, illetve az igazság mellett és az emberség nevében. Azóta nem váltottunk szót Szabó Dezsővel, ha meglátott, elfordította a fejét.”⁵⁵²

A konfliktust követően tehát Szabó és Féja a későbbiekben már nem érintkeztek egymással. Mindenesetre Szabó Dezső Fájára gyakorolt hatását mutatja, hogy Féja későbbi visszaemlékezéseiben milyen nagy teret szentel – a meglehetősen negatív színben⁵⁵³ feltüntetett – Szabó Dezsőnek.

1965 novemberében – Szabó Dezső halála után húsz évvel – a fővárosi Egyetemi Színpadon Szabó Dezső életművéről rendeztek beszélgetést. A „vita”⁵⁵⁴ résztvevői: Szabó Dezső egykori tanítványa, Féja Géza és az íróról akkoriban monográfiát megjelentető, s Szabó Dezső híveiről a hatalomnak rendszeresen jelentő Nagy Péter. A két férfi biztosan nem ekkor találkozott először, hiszen Nagy Péter *Az elsodort falu* szerzőjéről szóló munkájában hivatkozik Féja Gézára is, mint aki adatokkal, információkkal segítette őt monográfiájának elkészítésében. A beszélgetés pikantériája, hogy a „vitát” lejegyzető Budai Balogh Sándorról is éppen Nagy Péter készített jelentéseket a Belügyminisztérium számára... A beszélgetés apropóját az adta, hogy a közeljövőben tervezték kiadni Szabó önéletrajzi írását, az *Életeimet*. Az önéletrajzot Féja „Szabó Dezső legharmonikusabb művének” tartotta. Nagy Péter azon kérdésére, hogy a *Szabadcsapat* szerzője miként látja az élet és a regény viszonyát, Féja – némileg ellentmondva korábbi állításának – azt emelte ki, hogy Szabó valójában csak saját magáról írt ebben a munkájában is, egoizmusa miatt nem tudta megismerni az embereket, mert hiányzott belőle a türelem, az „életvalóság iránti alázat”. Nagy Péter – Szabó Dezsőt alapvetően negatív színben lefestő – könyvének megállapításaival alapvetően egyetértett,⁵⁵⁵

egész sorozatát követték el ellenem – mondja Szabó Dezső (interjú). *Közérdek*. (1933. május 28.) 2.; Szabó Dezső contra Zsilinszky (interjú). *Heti Hírek* (1934. nov. 20.) 1–2.; Féja Géza visszaemlékezése: Féja, 1965. 91–94.

⁵⁵² Féja, 1965. 94.

⁵⁵³ A *Szabadcsapat*ban a „magyar illuzionizmus utolsó hullámverésének” nevezi, aki arra tanította meg korát, hogyan kell a „honi meg a világpolitikai tényektől függetlenül politizálni”. (Lásd Féja, 1965. 94–95.)

⁵⁵⁴ A vitát azért tettem idézőjelbe, mert Budai Balogh Sándor jegyzetei azt mutatják, hogy a két résztvevő a legtöbb kérdésben inkább egyetértett egymással. Persze a diktatúra éveiben termékeny vitára nem is lehetett számítani, főként nem egy olyan író esetében, akit a hatalom az ’56-os forradalom eszmei előkészítésével (is) vádolt.

⁵⁵⁵ „Új fejezet a biográfiák történetében” – mondta állítólag Féja.

mindössze egyetlen ponton fogalmazott meg bírálatot: szerinte Szabó bátran „rohamozta” a Horthy-rendszert, s ezt Nagy jobban kidomboríthatta volna munkájában.⁵⁵⁶

III.2. Féja Géza műltszemlélete

Szabó Dezső folyóiratában, majd a Bartha Miklós Társaság Szemléjében és Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjában jelentek meg Féja Géza első irodalmi és publicisztikai írásai. A gazdasági világválság idején már a Nemzeti Radikális Párt vezérének belső köréhez tartozott. Pártvezére Nemzeti radikalizmus programját élete legnagyobb élményének tartotta.⁵⁵⁷ 1931 és 1933 között szabadságoltatta magát, hogy csakis szerkesztői (az Előőrs, majd a Szabadság szerkesztője) és politikai munkásságának élhessen. A Nemzeti Radikális Párt védőszárnyai alatt megszervezte a Márciusi Fiatalok Szemináriumát. A Márciusi Front előzményének is tekinthető szeminárium megszervezésével Féjának az volt a célja, hogy közös táborba vonja a haladó szellemű fiatal értelmiséget.⁵⁵⁸

1932. március 20-án az *Előőrs*-ben jelent meg a „Mit akarnak a márciusi fiatalok?” című kiáltvány. Féja, valamint a tizenöt alapító 12 pontba foglalták össze követeléseiket. Ezekben a szabadságjogok, a földreform és a népfőiskolák létesítése mellett szó volt a Duna-völgyi népek testvériségéről is.⁵⁵⁹ A munka megszervezőjeként Féja vitaesteket és szemináriumi előadásokat szervezett a „márciusi fiataloknak”. A Szabadság című hetilap szerkesztőségében sorra került programokon főként azok vettek részt, akik a Bartha Miklós Társasággal és Bajcsy-Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártjával, valamint lapjaival tartottak szorosabb kapcsolatot.⁵⁶⁰

A programhirdetést követően Féja optimistán írhatta le a „Beszéd az élcsapatok előtt” című írásában, hogy „megindulnak a magyar fiatalság élcsapatai, és csak órák kérdése, hogy a magyar élet porondján megjelenjenek”.⁵⁶¹

A jelenre vonatkozó követelések tavaszi meghirdetése után Féja fontosnak tartotta az új nemzedéki tömörülés előtt tisztázni a múlthoz való viszonyt. Féja úgy látta, hogy az „úri magyarság” korszaka megbukott.

⁵⁵⁶ Féja Géza és Nagy Péter vitája Szabó Dezsőről, 1965. november 25. Egyetemi Színpad. A vitát Budai Balogh Sándor jegyezte le. OSZK, Kézirattár, Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok, 16. tétel. 2.

⁵⁵⁷ Uo. 131.

⁵⁵⁸ Borbándi, 1983. 248.

⁵⁵⁹ Uo.

⁵⁶⁰ Talpassy Tibor: *A boltak visszajárna*. Budapest, Magvető, 1971. 248. 1

⁵⁶¹ Féja Géza: *Beszéd az élcsapatok előtt. Szabadság*. (1932. július 31.) Idézi: Nagy Sz., 1990. 7.

A magyar nemesség utolsó fénypontjának a reformkorszakot tartotta. Ez a reformnemzedék még egyszerre tudott magyar és európai lenni – írja egy évvel később az „Íme: Hungária” című írásában.⁵⁶² A reformnemzedék azonban, tette hozzá, a magyar nemességnek csak egy kis töredékét jelentette, amit világosan mutat az is, hogy „mikor a hősi csapat elpusztult, 1867 után, többnyire a dzsentri lett a hatalom leghűbb lakója, ő lett a leghasználhatóbb eszköz a feltörekvő paraszttömegek ellen”.⁵⁶³ (Ez a vélekedés nem számol azzal, hogy a korszakban a dzsentri a hatalom részese, a hatalom sokszor országos, még többször helyi képviselője volt!)

A dualista korszak nemzeti gondolata véleménye szerint csak az akkori uralkodó elit osztályérdekeit szolgálta, ezért elvetendő. Ő is új, a parasztságot is nemzetbe beemelő nemzetfogalmat javasol. Ebben, teszi hozzá, „kevésbé használhatjuk az olyan ósdi és kétes értékű meg hitelességű történelmi emlékeket, mint a Habsburg-monarchia eszméje vagy az uralkodó osztályok »szent és sérthetetlen« ostoba babonája”.⁵⁶⁴ Majd nyomatékossítja, hogy az uralkodó osztályok nem csak a múltban vékeztek a magyar nép ellen, a bűn ma is jelen van. Az indultai elemeket nem nélkülöző, számos esetben egyoldalú megállapítást tartalmazó írás sarkos szembenállást jelentett a dualista korszak nemzetfelfogása mellett a harmincas évekre megszilárdulni látszó bethleni konszolidáció országával is. Féja – Szabó Dezső nyomán – a Horthy-rendszert a dualista korszak folytatásaként írja le, elmosva számos különbséget a két időszak között.

A liberális dualista korszakot az „Íme: Hungária” című írásában két dolog miatt marasztalja el. Sokan másokhoz hasonlóan Féja is azt a valótlanyságot állítja, hogy a '67-es korszak a feudalizmust konzerválta.⁵⁶⁵ Másfelől a liberalizmus véleménye szerint csak szűk osztályügy volt, amely elsősorban a polgárságnak adott teret, a „nagy néprétegeket (azonban) cserbenhagyta”. A polgári radikalizmust ugyanazért marasztalja el, mint a liberalizmust: állítólagos szociális érzéketlensége miatt.⁵⁶⁶

Összegezve a leírtakat: Féja Géza egy új programot megvalósító „szabadcsapatnak” látta a népieket. Szembefordulva a dualista korszak liberális, illetve a Horthy-korszak uralkodó nemzetfelfogásával, egy új „népi” nemzetfelfogást javasol. Ebből kiindulva tesz kísérletet a múlt újraértelmezésére.

⁵⁶² Féja Géza: *Íme: Hungária*. In: Nagy Sz., 1990. 12.

⁵⁶³ Nagy Sz., 1990. 7–8.

⁵⁶⁴ Uo. 8.

⁵⁶⁵ Másfelől Fájának és a többieknek abban igazuk volt, hogy a negyvennyolcas forradalom felülről történő lezárása alkalmas volt arra, hogy konzerválja azt a nagybirtokos osztályt, amely sok mindent megőriz mentalitásában abból, ami igencsak akadályozta azt, hogy Magyarország polgári társadalmá legyen.

⁵⁶⁶ A polgári radikálisokkal kapcsolatos ellenszenv Féja mellett a többi népi írónál is megjeleNIK. A népi mozgalomnak számos ponton előzménye a polgári radikalizmus, mégis a népiek legalább annyi ellenszennvel viseltettek Jászi Oszkárék mozgalma iránt, mint a hivatalos, ún. „úri Magyarországgal” szemben.

A Habsburg Monarchia összeomlásának okait kutatja Féja „A történelem szele” (1932) című írásának első részében. A bukást az író belső tényezővel, a szerves összetartó erők elsorvadásával magyarázza. Véleménye szerint a birodalom fennmaradásához két feltétel teljesülésére lett volna szükség:

1. Bécsnek a magyarok és nemzetiségek egymásra uszítása helyett a szemben álló felek közötti összhang megteremtésére kellett volna törekednie.
2. A Monarchia súlypontját Magyarországra kellett volna helyezni a dualista korszakban.

Az első – összeesküvéselméletnek is beillő – pont kapcsán elmondható, hogy Féjának ugyan abban igaza van, hogy Bécs nem egy esetben szembeállította a magyarokat a nemzetiségekkel, ám ez a gondolatmenet sem vet számot azzal, hogy a nemzetiségek öntudatra ébredése – a nacionalizmus felerősödése a térseben – egy hosszabb folyamat eredménye volt.

Továbbá másokhoz hasonlóan Féja nem vesz arról tudomást, hogy míg Deák Ferenc és Andrássy Gyula nemzedéke a dualista kereteken belül látta biztosítottak a magyarság érdekeinek védelmét, addig harminc évvel később a koalíciós korszak politikusai – amellet, hogy a Ferenc Ferdinánd fémjelezte trialista törekvésekkel szemben próbálták a nemzeti érdekeket védeni – már a dualista keretek szétfeszítésén mesterkedtek.⁵⁶⁷ Azaz a századforduló idejére a magyar nacionalizmus (és a többi nemzetiség nacionalizmusa) már egyértelműen gyengítette a Habsburg Monarchiát, így Bécs egyoldalú hibáztatása ebben az összefüggésben félrevezető.

III.2.1. ÖSSZEGZÉS

A népiek a történelmi múltba visszatekintve kerestek megoldást a magyar „sorsproblémákra”. A „két pogány közt” küzdő „kuruc hősök” tisztelete mellett összekapcsolta őket a dualista rendszer kíméletlen kritikája. A kiegyezéssel kapcsolatban egyedül Erdei Ferenc fogalmazott elismerően, igaz ő gazdasági szempontból (is) vizsgálta az 1867-tel kezdődő korszak történetét. Szabó Dezső, Németh László és Bibó István felismerték a Monarchia felbomlásának kikerülhetetlenségét, azonban a birodalom felbomlásához vezető külpolitikai tényezők jelentőségével ők sem számoltak. A „germán uralom” teszi szükségessé Szabó Dezső, Németh László és Féja Géza írásaiban is a Monarchia „elnyomott népeinek” összefogását.

⁵⁶⁷ Pritz, 2002. 28.

III.3. Külpolitikai helyzetértékelés

III.3.1. A KIBONTAKOZÁS ÉVEI

Szellemi és politikai mozgalmak esetében nehéz meghatározni a kezdet pontos időpontját. Ez a helyzet a népi mozgalommal kapcsolatban is. A szakirodalomban kezdő pontként az első, velük kapcsoltban felmerülő dátum 1928, amikor is Németh László a „Népiesség és népiség” című írásában egy új írói nemzedék színre lépéséről ír.⁵⁶⁸ Ugyanebben az évben ugyanő az „Új reformkor” felé című írásában azt közli olvasóival, hogy „Trianon óta egy új írónemzedék előőrsei verődnek egyre sűrűbb rajvonalba”. Arra a kérdésre, hogy milyen céljai vannak az új mozgalomnak, Németh ezt válaszolta: nem kíván a közízlés kiszolgálója lenni, a magyar állam helyett a magyarságra és a föld népére szegezi tekintetét, a magyar kultúra tüzét szeretné fellobbantani az egész népben. Ezek a sorok két fontos tényre is rávilágítanak. Egyfelől a húszas években – más kelet-európai országokkal párhuzamosan – Magyarországon is felerősödött az érdeklődés a falu élete iránt, s ennek nyomán kezdetét veszi az empirikus szociológiai kutatás.⁵⁶⁹ Másrészt láthatjuk, hogy a trianoni országvesztésnek is fontos szerepe volt abban, hogy a magyar értelmiség egy részében megfogalmazódott egy új, reális nemzetismeret igénye.

Ezt motiválta Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső eszméinek eleven hatása is. Németh László előbb idézett sorai azt is jelzik, hogy az új nemzedék tagjai az állam- és kultúrnemzeti felfogás kérdésében az utóbbit tartják követendőnek. (Trianon óta a hivatalos felfogás egyszerre vállalta az állam- és kultúrnemzeti felfogást, jól reprezentálja ezt a Szent István-i állameszme.) Németh László programadó írásai mellett a népi mozgalom kezdeményeként közismert a Bartha Miklós Társaság, a Sarló mozgalom, a Szegedi Fiatalok programja, majd az *Előőr*sben Féja Géza által meghirdetett Márciusi Fiatalok (1932) mozgalma. Ha tehát azt vesszük alapul, hogy az írók mikor kezdték használni rendszeresen a népi jelzőt és mikor kezdtek közösen fellépni, akkor mindenképpen 1928 és 1929 (Németh László említett két cikke és a népi íróknak a Bartha Miklós Társaságban való közös szereplésük) közötti évre tehető a kezdet. Vannak, akik a népi irodalmat Németh egyszemélyes folyóirata, a *Tanú* első számának megjelenésétől, mások Illyés Gyula „Pusztulás” című úti jegyzeteinek a *Nyugat* 1933-as publikálásától számítják.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ A mozgalom kezdetének kérdéséről lásd részletesen: Borbándi, 1983. 126–132.

⁵⁶⁹ A magyar szociográfiai irodalom kezdetéhez lásd Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, Gondolat, 1935. 17–43.

⁵⁷⁰ Lásd Borbándi, 1983. 131.

A kezdet kérdéskörére azért is térünk ki részletesebben, mert a külpolitikai eseményekre reflektáló írásoknál – Kodolányi János 1927-es, „mozgalom előtti” írását nem számítva⁵⁷¹ – 1932 lesz majd az első év, amikor Féja Géza és Ily-

⁵⁷¹ Kodolányi János Szabó Lőrincsel együtt – Sebestyén Imre álnéven (Tüskés Tibor: *Kodolányi János*. Budapest, Magvető, 1974. 76.) – 1927-ben Mussolini politikai karrierjéről és a fasisztól írtak egy elemzést a Szabó Lőrinc által szerkesztett *Pandora* hasábjain. *Mussolini válogatott beszédei* (1922–1925) Zichy Rafaelné fordításában jelentek meg Magyarországon 1927-ben. (*Mussolini válogatott beszédei 1922–1925*. Ford.: Gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Edina. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1927. A fordítás a *Napkelet könyvtára* című könyvsorozat részeként jelent meg. A fordító egyben a jobboldali társaság elnöke is volt a szervezet megszűnéséig.) Kodolányi és szerzőtársa ebben a recenziójában abból a – ma is alapvetően elfogadott – felismerésből indul ki, hogy a fasiszmus elválaszthatatlan a kapitalizmustól. A kapitalizmus világháború utáni olaszországi válságát jelző gyárfoglaló mozgalmak Kodolányi szerint is közel hozták a kommunista diktatúra bevezetésének lehetőségét. Előállt az a helyzet, melyben „a tőke mindent elveszíthetett, de viszont nyerni már nem nyerhetett semmit”. [Kodolányi János] Sebestyén Imre: Mussolini válogatott beszédei. *Pandora*. 1. (1927) 314–321. Ebben a szituációban Mussolini megkötötte a szerző szerint a maga kompromisszumát: korábbi szocialista, szindikalista meggyőződését feláldozva, a „munkanélküli frontharcosok vállán” a kapitalizmus segítségével megszerezte a hatalmat. Az írás ezt követően azt próbálja igazolni, hogy Mussolini kiépülő rendszere a kapitalizmust próbálta megmenteni úgy, hogy közben néhány szociális vívmánnyal a munkásság igényeit is igyekezett figyelembe venni. Ezzel azonban Kodolányi szerint a fasiszta politikus csak elodázta „a tőke és a munka ellentétének rendezését, de nem oldotta azt meg” (Uo. 317.). Mussolini ebben az összefüggésben az angol kapitalizmus, a külföldi kartekek kiszolgálójaként jelenik meg, aki retorikájában a hazaszeretetre apellál, miközben valójában viszszaél az olasz nép patriotizmusával, „lelkessedni tudásával”. (Uo. 320.) Machiavellista politikusnak tartja őt, aki felszínes frázisokkal kápráztatja el a tömeget, miközben valódi célja a hatalom megszerzése, ennek a célnak pedig csupán eszköze a fasiszta politika. Az írás befejező részében érződik leginkább Kodolányi marxista világnézete, amikor is összeveti a kapitalizmust a bolsevizmussal, s megállapítja, hogy a bolsevizmusban még meg van a kizsákmányolás megszüntetésében való hit, míg a kapitalizmusban – melynek válságterméke ebben az interpretációban a fasiszmus – „soha nem fognak az ezer nyomorúsággal juttott társadalmi rétegek felszabadítót látni”. Talán Kodolányi is érezhette, hogy ezzel a végkicsengetéssel a Horthy-rendszer Magyarországon írása nem jelenhet meg egyetlen sajtótermékben sem, ezért végül a bolsevizmus is megkapja a maga bírálatát „rettenetes materializmusa” miatt. Európa jövőjét fürkészve a szerző két alternatívát lát: a materialista bolsevizmust, illetve a materialista kapitalizmust, melynek, mint láttuk, egyik válságterméke az olasz fasiszmus. Kodolányi ellentmondásos válasza szerint csak a kereszténység és a kommunizmus összekapcsolása jelenthet igazi megoldást ezekre az alternatívákra. A zavaros zárszó mellett érdemes néhány jellegzetességre felhívunk a figyelmet a recenzió kapcsán. Kodolányi nem volt történész, így a filológiai alaposág sem várható el tőle, ugyanakkor az elemzés néhány megállapítására érdemes kitérnünk. Kodolányi felismeri azt az összefüggést, hogy az 1918–19-es sztrájkhullámok hatására minden korábbinál realisabb, közvetlen fenyegetésként mutatkozott meg a bolsevizmus, s a fasiszta tömegmozgalmak erre a fenyegetésre is hivatkozhattak. A későbbiekben többek között ezzel az állítással igazolta a fasiszmus-kutatás nemzetközi híré tekintélye, Ernst Nolte a fasiszta mozgalmak gyors európai terjedését. (Lásd Romsics Gergely: Ernst Nolte – Egy fasiszmuselmélet alakulása 1963–1998. *RUBICON*. 16. [2005] 4–5. 53–57.) A mai fasiszmuselméletek azt sem vitatják, hogy a fasiszmus valamiképpen a kapaitalizmus válságának a reakciójaként jelenhetett meg Európában. Az egyik értelmezés azt hangsúlyozza, hogy ezen ideológia struktúráit tekintve lényegében

lyés Gyula is papírra veti gondolatait, nemzetközi jellegű kérdéseket is érintve. A népiek közül 1934-ig egyébként döntően⁵⁷² ők ketten publikálnak általános külpolitikai témákban.

A húszas évek vége és a harmincas évek eleje, mint láttuk, a népi írói mozgalom megszerveződésének az időszaka. A népi eszme iránt fogékony fiatal írók kezdetben különböző szervezetekben helyezkedtek el, egymásról sokszor csak keveset tudva. Csak később fedezték fel egymásban a szemléletbeli rokonságokat.⁵⁷³ Nem meglepő, hogy a készülődés időszakában (1928–31) a népiektől származó külpolitikai jellegű írással egyáltalán nem találkozunk a sajtóban.

III.3.2. FÉJA GÉZA ÉS A LEGITIMIZMUS

Az áttörést 1932 tavasza jelenti, amikor is Féja Géza – új lendületet próbálva adni a mozgalomnak – a Nemzeti Radikális Párt védőszárnyai alatt megszervezte a Márciusi Fiatalok Szemináriumát. A programadás részeként immáron az ország külpolitikáját is érintő kérdéseket sem lehetett megkerülni.

Féja a „Lehetséges-e a Habsburg-restauráció”⁵⁷⁴ című cikkében Pethő Sándornak „A Magyar Capitoliumon” című írására⁵⁷⁵ reflektál. Pethő Sándor ebben az írásában javaslatot tesz egy szociális irányultságú legitimista politikára, mely még a földreformtól sem zárkózna el. Féja válaszában ezzel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a szociális reformok végrehajtását nem lehet elvárni az akkori nagybirtokos-nagytőkés uralkodó elitől, hiszen ezek a rétegek tíz esztendeje akadályai „mindennemű reformtörekvésnek”, s a legitimizmusnak az alsóbb néprétegek (munkásság, parasztság) körében nincs számottevő

a „kapitalista rendszer legszélsőségesebb módon történő biztosítása egy különlegesen súlyos válsághelyzetben, amelyben a tőkeértékesítés és a tömegek lojalitása veszélybe került”. (Klaus Fritzsche: A fasiszmus. In: *RUBICON*. 16. [2005] 4–5. 49.) Azaz a fasiszmus hatalomra jutásával így esély nyílt arra, hogy a nagytőke alapvető érdekeit realizálják. Azonban ebből még nem következik, hogy a fasiszta hatalom birtokosai a nagytőke bábjai vagy bérencsei lettek volna, ahogyan ezt Kodolányi állítja. Ez a megközelítés ugyanis a politika mozgásterét teljesen figyelmen kívül hagyja. Az írásról nem véletlenül állapította meg Kabdebó Lóránt irodalomtörténész, hogy a korai magyar antifasiszta irodalom egyik – bár ellentmondásos – jelentős megnyilatkozása. (Tüskés, 1974. Uo.)

⁵⁷² 1932 és 1934 között 11 külpolitikai témájú írás jelenik meg a népiek tollából, ebből 10 esetben Féja és Illyés a szerzők, egyszer pedig Szabó Zoltán publikál ebben a témában. A konföderációs és nemzetiségi kérdéskört érintő írásokat később tárgyaljuk, így ebben az összefoglalásban sem szerepelnek.

⁵⁷³ Ilyen szervezetek voltak a Bartha Miklós Társaság, Bajcsy-Zsilinszky Endre *Előrs* című hetilapja, a debreceni Ady Társaság, a felvidéki Sarló és az Erdélyi Fiatalok, a folyóiratok közül a *Nyugat* és a *Napkelet*, ahol az írók publikálási lehetőséget kaptak. Lásd Borbándi, 1983. 144.

⁵⁷⁴ Féja Géza: *Lehetséges-e a Habsburg-restauráció? Szabadság*. 1. (1932. ápr. 10.) 5.

⁵⁷⁵ Idézi: Závodszky, 2005.

támogatottsága. A Habsburgoktól pedig végképp nem várhat reformokat az ország, mivel e dinasztia „családi tradíciója a reakció”.

A Fájánál megfogalmazódó vád, miszerint az elit szociális érzéketlensége és származása folytán alkalmatlan az ország előtt álló reformokra, visszatérő vád a népi írónál, s Szabó Dezső is számtalanszor bírálja ebből az alapállásból az akkori vezető réteget. Holott nem állítható, hogy a Horthy-rendszer teljesen érzéketlen lett volna az alsóbb néprétegek gondjai iránt. Ellenkezőleg, az uralkodó elit kifejezetten törekedett rá, hogy a társadalombiztosítási és munkavédelmi rendszer kiterjesztésével tompítsa a társadalmi feszültségeket.⁵⁷⁶ Ugyanakkor tény, hogy az 1927–28-as szociálpolitikai reformok⁵⁷⁷ elsősorban a városi munkásság életkörülményein javítottak, a népiek számára oly fontos szegényparasztság helyzetét a kilátástalanság jellemezte – különösen igaz volt ez 1929 és 1933 között. Ráadásul a válság éveiben szünetelt a szociálpolitikai törvényhozás, s csak az 1930-as évek végétől lendült fel ismét. Matolcsy Mátyás élet-színvonal-kutatásaiból tudjuk, hogy a mezőgazdaságban az 1929-es 2,6 pengős átlagos napszámbér reálértékét csak 1940-ben sikerült újra elérni. Azaz a parasztság helyzetének kérdése a Horthy-korszaknak jelentős, megoldásra váró problémája volt ugyan, mégsem állítható azonban, hogy az akkori elit teljesen indifferens lett volna a társadalmi különbségek csökkentése terén. Ahogy Fájának a Habsburgok négyszázéves magyarországi uralmának leminősítése (Habsburg-tradíció = reakció) sem fedí ezen a téren a valóságot, hiszen a Habsburg-uralkodók politikája között is nagy különbségek mutathatók ki a szociális kérdés kezelése kapcsán.⁵⁷⁸

Figyelemre méltó ugyanakkor Fájának az a javaslata, mely szerint Magyarország a belső reformok megoldása nélkül nem kezdeményezhet „nagyvonalú külpolitikát”.⁵⁷⁹ Összegezve: Fája a legitimista politikát – melyet félrevezetően az akkori elitel teljes egészében összekapcsol – elutasítja, az ország külpolitikájánál pedig elsőként a belső megújulás fontosságát hangsúlyozza.

III.3.3. HITLER HATALOMRA JUTÁSÁTÓL AZ ANSCHLUSSIG

A német nemzetiszocialista párt hatalomra jutása Németországban Európa, sőt a világ legújabbkori történetének tragikus fordulópontja. Hitler és fasiszta pártja hatalomra jutásának várható következményei nagyon lassan tudatosultak a

⁵⁷⁶ Romsics, 2008. 289.

⁵⁷⁷ Az 1927–28-as szociálpolitikai reformok kiszélesítették a kötelező beteg- és baleset-biztosítást, aminek következtében a városi munkásság négyötödére kiterjedt a biztosítás.

⁵⁷⁸ Elegendő itt a 18. század felvilágosult abszolutista uralkodóira (Mária Terézia, II. József) utalnunk, akik kifejezetten törekedtek a jobbágyság támogatására.

⁵⁷⁹ Fája Géza: Lehetséges-e a Habsburg-restauráció? *Szabadság*. 1. (1932. április 10.) 5.

világban. Európa politikusai közül jó ideig nem sokan értették meg, hogy a náci Németország külpolitikailag is végtelenül agresszív hatalom, amelyet nem csupán a reváns vágya hajt az első világháborúban elszenvedett vereségéért, hanem – a vilmosi külpolitika hagyományait követve⁵⁸⁰ – ismételten európai hegemoniára tör.⁵⁸¹

Gömbös Gyula miniszterelnök úgy érezte 1933 januárjában, hogy Hitler hatalomra jutásával realisabb közelségbe került az eredeti cél megvalósítása: az olasz barátság kiegészítése német barátsággal.⁵⁸² Gömbös is – a bethleni külpolitikai vonalat követve – egy Berlin–Róma–Budapest-együttműködés létrehozásától várta a revíziós politika kiteljesítését.⁵⁸³ Németország külpolitikájában a változások valójában már a gazdasági világválság kitörésének évében elkezdődtek. A módosított német külpolitikai doktrína lényege, hogy míg a Stresemann-kormány a versailles-i békeszerződés kereteit nem kérdőjelezte meg, és Franciaországgal törekedett az együttműködésre, addig 1929 után Stresemann utódai magát a versailles-i rendszert akarták megengedni, és ezzel a revíziót elérni.⁵⁸⁴ Ezzel párhuzamosan ismét hallani lehetett az ún. Mitteleurópa-elképzelésekről, amelyek (ismételten) Magyarországot is érintették.

A megerősödő német külpolitikai aktivitásra reflektált a népiek közül elsőként Németh László 1932-ben a „Tejtestvérek” című írásában.⁵⁸⁵ Németh először összefoglalja Karl Dietrich kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetének főbb pontjait (az itt élő népeknél a nép nem volt alakítója nemzete történelmének, a kelet-európai népköltészet gazdagabb a nyugatinál, Kelet-Európában a hasonló körülmények miatt az írók is hasonlóan egymásra), majd az írás végén Kelet-Európa jelenére térve jelzi, hogy a két nagyhatalom közül „Oroszország kiszakadt ebből a területből, Németország belesüllyedt”. A befejező, Némethre jellemző metaforikus mondat pedig még egyértelműbb figyelemztetést jelentett a Volksdeutsch-terjeszkedés veszélyére.⁵⁸⁶

Egy évvel később Gál Istvánnak írva Németh László a következőképpen jellemzi az általa Duna-Európának jellemzett térség politikai viszonyait: „Tarka föld ez itt Németország, Olaszország és Oroszország közt; éppoly tarka, mint amilyen egyszínűen vörös, fekete s barna szomszédai. Kérdés, hogy erényt csi-

⁵⁸⁰ Már Hitler hatalomra jutása előtt évtizedekkel a II. Vilmos vezette Németország is európai hegemoniára és világhatalmi pozícióra tört. Hitler valójában ezt a külpolitikai irányvonalat folytatja. Ami Hitlernél új, az a faji gondolat középpontba emelése. Lásd Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 1999.

⁵⁸¹ Juhász, 1988. 136.

⁵⁸² Uo. 137.

⁵⁸³ Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest, Akadémiai, 1982.

⁵⁸⁴ Romsics, 1999. 239.

⁵⁸⁵ Németh László: Közép-Európa – Tejtestvérek. In: Németh, 1992. I. k. 508–510.

⁵⁸⁶ „Az örökhatározó Dietrich itt áll az ifjúság fölött s mint az egyszerű házaló kitarja kezét: neked fiam Bácskát, neked Torontált, neked Temest; házaljatok össze.” Uo. 510.

nál-e a tarkaságból, vagy előnti a szomszéd színek valamelyike.”⁵⁸⁷ Azaz az itt élő népek kettős veszélyben vannak: a nagyhatalmi terjeszkedés mellett a különböző előjelű diktatúrák terjeszkedése is veszélyezteti függetlenségüket.

Szabó Zoltán a *Fiatal Magyarország* című folyóiratban reagált a megváltozott külpolitikai helyzetre.⁵⁸⁸ A kül- és belpolitikai eseményeket kommentáló széljegyzetek közül, jelentőségének megfelelően, az elsőben a fiatal publicista felteszi a kérdést: „Ő mikor érünk végére annak a hitnek, hogy a németek nacionalizmusa Magyarországnak is jó?” Azaz – többek között – Szabó Dezsőhöz, Németh Lászlóhoz és Bajcsy-Zsilinszky Endréhez hasonlóan Szabó Zoltán is pontosan felismeri a német expanzióban rejlő veszélyt a magyarságra nézve. Ezt követően a magyarság nacionalizmusáról szólva kifejti, hogy a „mi kis házi nacionalizmusunk elsősorban külsőségekben nyilvánul meg (>nem-nem-soha jelvény az ajtónk felett<), holott a nacionalizmus >letéteményese nem az egyenruha, nem a nacionális párt jelvénye<, hanem az, amin a nemzet épül és él: az ország”. S annak nyelve, irodalma, művészete és építésze, egyszóval kultúrája jelentené az igazi nacionalizmust. A kultúráknak – így a magyarnak is – pedig hasznára van egy bizonyos fokú nemzetköziség.⁵⁸⁹ Azaz a bezárkózás helyett Szabó Zoltán egy nyitott kultúrnemzeti felfogást javasol olvasóinak, ami különbözőt a hivatalos Magyarország – sok esetben külsőségekben kimerülő – kultúrnemzeti felfogásától.

A német terjeszkedés veszélyére figyelmeztetett Illyés Gyula is, amikor híres cikkében („Pusztulás”, 1933) az egykéről szólva, a probléma vizsgálatát egyfelől a földbirtokviszonyok kritikájával, másfelől a németesítő törekvések veszélyére való figyelmeztetéssel köti össze. A Pusztulás-vita nyomán fellángoló népi-urbánus vitában a népi tábor az urbánus írók több esetben is a hitlerizmus vádjával illeték, azok kirekesztő – kizárólag a parasztságra fókuszáló – nemzetfelfogása miatt.⁵⁹⁰

A szakirodalom megállapította, hogy a náci terjeszkedés jelenetette reális veszély kapcsán Illyés túlzó megállapításokat tett említett cikkében a magyarországi „belső” német „térhódítás” apropóján. Ugyanakkor Illyés népnemzetfogalmának semmi köze nem volt a völkisch ideológiához. Illyés 1935-ben joggal élesen elhatárolja magát a völkisch eszmeiség misztikumától, valamint a völkisch és a népi jelző összerosmásától.⁵⁹¹ „Reform és irodalom” című írásában a német (külső és belső) terjeszkedés kapcsán pedig kijelenti, hogy az nem úgy védhető ki, hogy „a németeket igyekezzünk gyengíteni, hanem úgy,

⁵⁸⁷ Németh László: Levél Duna-Európáról. Uo. 515.

⁵⁸⁸ Szabó Zoltán: Széljegyzetek. *Fiatal Magyarország*. (1933. október 1.) 8. 156.

⁵⁸⁹ „A nemzet ereje nem abban nyilvánul meg, hogy mennyire tudja távol tartani magát a külföldről beáramló új hatásoktól, hanem abban, hogy mennyire tudja átformálni azokat a maga stílusában” – írja uo. 157.

⁵⁹⁰ Lásd Zsolt Béla: A nagyerdő és a nagyvilág. *Újság*. (1934. május 27.) Erre válasz: Illyés Gyula: Szellemi vérvád. *Magyar Hírlap*. (1934. június 3.) Idézi: Nagy Sz., 1990. 106–115.

⁵⁹¹ „Csak azért, mert valahol egy diktátor is népet emleget, most már diktatúrarajongással vádoljunk mindenkit, aki a népről beszél?” – kérdezi. Idézi: Tüskés, 2002. 115.

hogy a magyarságot erősítsük”.⁵⁹² A faj, fajta szavainkat ő sem embertani, hanem erkölcsi fogalomként használja, a nép sorsával való azonosulás szinonimájaként.⁵⁹³ Az eddigi külpolitikára vonatkozó reflektálások (Szabó Dezső, Németh László, Szabó Zoltán, Illyés Gyula) is azt mutatják, hogy a népi gondolkodók a fajelméletet hirdető Németország expanziójában komoly veszedelmet láttak, így nem voltak a völkisch ideológia magyarországi kiszolgálói, még ha el is túlozták időnként a magyarországi német terjeszkedés veszélyét.

A hitleri terjeszkedés árnyékában felértékelődött a Szovjetunió szerepe a nyugati polgári demokráciákban, így Franciaországban is. 1934-ben Barthou, az új francia külügyminiszter a szovjetek mellett nyitni próbált Olaszország felé is. Olaszország pedig – Németország expanzióját reteszelve közép-európai pozícióit akarta erősíteni – ebben az évben fűzte szorosabbra politikai kapcsolatait Ausztriával és Magyarországgal. Mussolini politikai blokkot akart, de ezt Gömbös megakadályozta, mert nem óhajtotta Hitler támogatását elveszíteni. Így Rómában csak három jegyzőkönyvet írtak alá, ám az is erősítette Ausztria Berlinnel szembeni függetlenségét. A római jegyzőkönyvek aláírásával a francia vezetés által támogatott Olaszország egyúttal a német befolyás gyengítésére is törekedett a térségben. A német terjeszkedés folyamatát csak alátámasztotta az osztrák kérdés kiéleződése 1934-ben. Hitler terve az volt, hogy az osztrák szélsőjobb segítségével belülről intézik el az Anschluss kérdését. E cél érdekében az osztrák nemzetiszocialisták jelentős anyagi támogatást kaptak Berlinből. Az osztrák és német náci agitátorok így kvázi polgárháborús állapotokat teremtettek az 1919 óta független Ausztriában.⁵⁹⁴ 1934. július 25-én az osztrák nemzetiszocialisták puccsot robbantottak ki Bécsben, melynek során az olasz fasizmusra példaként tekintő Dollfuss kancellárt is megölték, ám hatalomra nem jutottak. Az osztrák függetlenség még négy esztendeig megmaradt.

III.3.3.1. Féja Géza Ausztriáról

A merénylet előtti hetekben a Magyarország című lap tudósítójaként Féja Géza néhány hetet Ausztriában töltött. Ottani benyomásairól két beszámolóban tájékoztatta a lap olvasóit.⁵⁹⁵ Ezekből a tudósításokból kitűnik, hogy Féja az akkori nemzetközi folyamatok hátteréről és az osztrák kérdés valódi súlyából⁵⁹⁶ keveset lát meg. A szaporodó náci merényletek ellenére Ausztriát a rend és a nyu-

⁵⁹² Illyés Gyula: Reform és irodalom. *Magyarország*. (1935. ápr. 24.) Idézi: Nagy Sz., 1990. 205.

⁵⁹³ Lásd Tüskés, 2002. 115.

⁵⁹⁴ Lásd Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, Osiris, 2003. 357–358.

⁵⁹⁵ Féja Géza: „Tu felix Austria nube”. *Magyarország*. (1934. jún. 24.) 141. 5., illetve Féja Géza: Örök Ausztria, Új Ausztria. *Magyarország*. (1934. júl. 12.) 155. 5.

⁵⁹⁶ A Németország által fenyegetett Ausztria függetlensége kulcskérdés volt Csehszlovákia, Magyarország és a Balkán országai számára is, hiszen ha Ausztria térdre kényszerül, megnyílik az út a németek előtt az előbb említett országok felé is.

galom országaként jellemzi.⁵⁹⁷ Elkápráztatja az osztrák mezőgazdaság és turizmus fejlettsége. Vélhetően a tavaszi „római jegyzőkönyvekre” utalva Ausztria függetlenségének zálogát a régi jelszó feltámasztásában („Tu felix Austria nube”), azaz az aktív, megegyezésekre törekvő diplomácia sikerességében látja. Dollfuss kancellár nagy érdemének tartja az osztrák nacionalizmus felélesztését, nem látva meg, hogy azt még a húszas években a Heimwehr kezdte meg. A Harmadik Birodalommal összevetve megállapítja, hogy „az osztrák nacionalizmusnak nincsen élesebb faji jellege”. Ez az osztrák nemzeti öntudat Féja szerint természetellenesnek és ideiglenesnek tartja a náci „határtalan faji extázisát”.⁵⁹⁸ Írásainak optimista külpolitikai konklúziója így nem meglepő: Ausztria – amit többször új Svájként emleget – a felszabadult osztrák nemzeti gondolatra támaszkodva képes lehet megőrizni függetlenségét a terjeszkedő Németországgal szemben.⁵⁹⁹

Féja végkövetkeztetése mellé könnyen odatehetnénk a négy esztendővel későbbi fényképek közül azokat, amelyeken Bécsben és néhány más osztrák nagyvárosban hatalmas tömegek ünnepelték a bevonuló német katonákat. Emellett az osztrák identitás azon sajátosságára is utalunk, hogy majdnem minden osztrák egyébként is németnek érezte magát, többségük nem is kívánta tagadni e németiség sajátos voltát.⁶⁰⁰ A Harmadik Birodalom – külpolitikai sikerei mellett – ezért is tehetett szert olyan jelentős népszerűsége bizonyos osztrák körökben. Féja előtt továbbá az sem lehetett ismeretlen 1934-ben, hogy a húszas évek második felében Ausztriában gazdasági téren komoly bázisa volt – az előbb elmondottakból is következően – a pángermán gondolatnak. Azaz Féja azon feltételezése, miszerint Ausztria népe egy emberként száll majd szembe a német hadsereggel, már ekkor is teljesen megalapozatlan volt.

Féja Géza 1937 nyarát Ausztriában töltötte. Az „Ausztria” című írásában⁶⁰¹ a szomszédos országot „Közép-Kelet-Európa rejtélyének” nevezi a szerző. Egyfelől azzal a véleménnyel találkozott számos esetben, hogy az Anschluss Ausztria gyarmatosítását jelentené. Az ezen véleményt tolmácsoló osztrákok, írja, megalégszenek egy fokozottabban nacionalista rendszerrel. Másokhoz hasonlóan Féja ennek kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a náci terjeszkedés politikája és ez a tervbe vett „mégis-függetlenség” mennyire kizárják egymást. Másfelől ekkorra már ő is érzékelte, hogy a német nemzetiszocializmus pro-

⁵⁹⁷ Féja, 1934/141.

⁵⁹⁸ Uo.

⁵⁹⁹ „Vajon mi lesz a mai kis Ostmarkból? Új Svájc, békés, kedélyes nyugodt napokkal, vagy nagy birodalmi tervek kohója? Üdülőket, avagy birodalmat fog adminisztrálni? Mert ehhez értenek, sokszázados gyakorlatuk van benne. Bármit is hoz a sors, ez a nép nyugodt lehet. A hegyek jó szülők, őrzik és védik fiaikat, az embert is” – zárja Féja az „Örök Ausztria, új Ausztria” című írását.

⁶⁰⁰ Dollfuss és Schuschnigg sem látott ellentétet az osztrák és a német lényeg között; az osztrákokat pedig Ausztriában éppen hogy jobb németnek tartották, mint a „felszínesen elnémetesített poroszokat”. Vö. Zöllner, Erich: *Ausztria története*. Budapest, Osiris, 1998. 391.

⁶⁰¹ Féja Géza: Ausztria. *Kelet-Népe*. (1937. nov.) 12–15.

pagandája milyen rendkívüli hatással bír széles társadalmi körökben. Az ezen (többségi) állásponton lévő osztrákok számára, mint mondja, a német nemzetiszocialista politika elfogadása azt a csábítást is magában rejtette, hogy akár csak a megelőző évszázadokban, ismételten egy nagyhatalom határain belül élhet az osztrák ember.

Féja szerint Ausztria számára végsősoron két út adatott. A német nagyhatalommal való sodródás, illetve ennek alternatívájaként egy „nagy Duna-völgyi koncepcióba való illeszkedés”. Utóbbi politika kezdeményezését azonban Ausztriától nem lehet várni, hiszen társadalmi lényegesen magasabb fejlettségi szintet képvisel a többi kelet-európai ország berendezkedésével összevetve.⁶⁰² A jelenlegi helyzet alapján – a szélsőjobboldal fokozatos erősödése miatt – ekkorra már Féja is a Harmadik Birodalomnak való alárendelődést valószínűsíti.

Azokban a napokban, amikor Féja írása Magyarországon megjelent, Hitler berlini tárgyalásain (1937. november 19.) éppen arról győződhetett meg, hogy tervét – többek között – az Anschluss végrehajtására az angol kormány nem fogja megakadályozni. Féjának a dunai politikára vonatkozó alternatívája kapcsán érdemes megemlítenünk, hogy Kurt Schuschnigg kancellárnak az utolsó stabilizáló kísérlete a Habsburg-uralom helyreállítására irányult. Ezt a megoldást persze gyorsan megghiúsította a heves ellenállás a nyugati demokráciák, a kisantant kormányok, továbbá a német és az olasz körök részéről.⁶⁰³ Persze a Habsburg-modell visszaállításától a népiek is ódzkodtak⁶⁰⁴ – és döntési helyzetben sem voltak –, mégis ezen modell is – amint azt a magyarországi legitimisták tévesen hangsúlyozták – egy sajátos, bár az adott helyzetben irreális közép-európai (elméleti) alternatívát jelentett, többek között a náci Németország feltartóztatására.

Az Anschlusst közvetlenül megelőző napokban a *Magyarország* című napilap hasábjain⁶⁰⁵ Féja arra a kérdésre kereste a választ, hogy egybekapcsolható-e a magyarság sorsa a német nép sorsával és jövőjével. Az írás apropóját a magyar képviselőház elnökének kijelentése adta. Az elnök⁶⁰⁶ az 1938-as év külpolitikai kihívásait a 900 évvel korábban elhunyt államalapító király külpolitikájával állította párhuzamba, tévesen úgy interpretálva Szent István politikáját, mintha első királyunk a magyar–német sorsközösség első hirdetője lett volna, s az elmúlt ezer év a magyar és germán sorsközösség időszakaként lett volna leírható. Féja különösen kifogásolta, hogy a házelnök a németek kapcsán a „germán törzs” szófordulattal élt. Az újságíró az akkoriban igen jellemző „törzsi”

⁶⁰² „A kelet-közép-európai paraszttömegek aligha számíthatnak eljövendő küzdelmeikben az osztrák parasztságra, egyszerűen azért, mert ennek a parasztságnak belsőleg alig van köze hozzájuk. [...] Ausztria parasztsága teljes mértékben polgárosodott.” Uo. 12.

⁶⁰³ Ormos-Majoros, 2003. 391–392.

⁶⁰⁴ És a dunai koncepciójukból következetesen kizárták a Habsburg-restaurációt mint lehetőséget.

⁶⁰⁵ Féja Géza: Törzs vagy kultúrnemzet? *Magyarország*. (1938. március 9.) 7.

⁶⁰⁶ Sztranyavszky Sándor (1882–1942) 1935. május 1-től 1938. május 17-ig volt a képviselőház elnöke.

formula helyett a „kultúrnemzet” fogalmat javasolja. Továbbá példák sorával bizonyítja, hogy a magyar műveltség az elmúlt évezred során a német mellett szoros kapcsolatban állt a szláv és latin kultúrával is. A jelenre utalva pedig azt a szép ideológiai toposzt eleveníti fel, miszerint múltunk folyamán a józan magyar politika mindig képes volt a „hatalmas német birodalom erejével” szemben megfelelő ellensúlyt képezni.

III.3.4. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ SODRÁBAN

III.3.4.1. A szovjet–finn háborúról

1939. szeptember 1-jén a német haderő hadüzenet nélkül megtámadta Lengyelországot. Franciaország és Nagy-Britannia két nappal később bejelentette, hogy hadiállapotba kerültek Németországgal. Kezdetét vette a második világháború. A Teleki-kormány már ez év nyarán tájékoztatta Hitlert arról, hogy egy általános konfliktus esetén összhangba hozza politikáját a Berlin–Róma-tengelyével, de egy német–lengyel háborúban megőrzi semlegességét. A magyar közvélemény java, ha nem is látott a színfalak mögé, támogatta a kormány semlegességi politikáját.⁶⁰⁷

November 30-án a Szovjetunió támadást indított Finnország ellen. A finn kormány megpróbált támogatást szerezni több európai fővárosban, ez azonban – a széles körű nemzetközi szimpátiahullám ellenére – nem járt sikerrel. A Vörös Hadsereg néhány hét alatt tervezte Finnország elfoglalását, ez azonban – többek között a finnek hősie ellenállása miatt – nem következett be.⁶⁰⁸ Magyarországon rokonszenv övezte a finn nemzet harcát, önkéntes légiót szerveztek megsegítésükre, a kalandos úton a csapat azonban csak a háború végére érkezett a helyszínre. A népi írók közül Kodolányi János⁶⁰⁹ és Féja Géza emelték fel szavukat – a Magyarországhoz hasonlóan kisállamnak számító – Finnország védelmében.

Féja Géza a *Magyarország* című napilap újságírójaként 1940. január 10-én reflektált a lapnak nyilatkozó finn elnök szavaira. Kallio államelnök felhívásában a

⁶⁰⁷ Fülöp–Sipos, 1998. 214.

⁶⁰⁸ Halmesvirta, 2001. 276.

⁶⁰⁹ Kodolányi János: Suomiért aggódik a világ. *Nemzetőr*. 1. (1939. okt. 16.) 12. 3. Kodolányi – aki második hazájának tartotta Finnországot – ezen írásában kitér arra, hogy bár a reálpolitikai elvekből (a német és orosz birodalmi külpolitika vezetői határozzák meg az új Kelet-Európa rendjét) „a politikai cinizmus jegyében” logikusan következik Finnország megtámadása, mégis ő – sokan másokhoz hasonlóan – jobban becsüli a „kis rokon népek életakaratát, életérdekeit”. A magyar fiatalokhoz fordulva, arra kéri az ifjúságot, hogy Észak felé tekintve érezzék át finn testvéreik sorsát, hiszen az ő sorsukban meg tudják érezni a kis nemzetek közös sorsát is.

magyar népet arra emlékeztette, hogy a finnek harcukkal a közös nyugati kultúrát is védik. Továbbá a finn politikus felemelte szavát a háború embertelensége ellen, kiemelve, hogy a szovjet támadás számtalan esetben a civil lakosság életét és otthonát pusztítja el.⁶¹⁰ Féja írásában – sokan másokhoz hasonlóan érzékelve a nyugati nagyhatalmak passzivitását⁶¹¹ – az európai kultúrnépek szolidaritását sürgette. Arra a kérdésre pedig, hogy miért sikerül a finn hadseregnek hosszabb időre feltartóztatni a túlerőben lévő szovjet hadsereget, a külső tényezők kedvezőtlen alakulása folytán Féja is csak belpolitikai választ adhatott. Szerinte a finn sikerek hátterében a szociális kiegyensúlyozottságra épülő finn politika áll: „a finn földbirtokreformnak, népfőiskolának, kultúrházaknak és az általánosan kedvező életszínvonalnak most láthatjuk a történelmi hatását és szerepét”.⁶¹² Nem vitatva Féja észrevételének jogosságát, azért azt is érdemes megemlítenünk, hogy a finn honvédelmi stratégiának,⁶¹³ valamint az időben megérkező külföldi önkénteseknek meghatározó szerepe volt a finn katonai sikerekben.

III.3.4.2. A kis nemzetek és a világháború

1940 tavaszán az előző év ősze után ismételten felvetődött a magyar sajtóban annak kérdése, hogy a kis nemzetek hogyan viszonyuljanak a nagyhatalmakhoz. A háború kitörését követő hónapok eseményei (pl. a szovjet–finn háború) azt a tendenciát erősítették, hogy a háború elsősorban a kis népek számára jelent katasztrófát. A kelet-európai kisállamok félelme nem volt alaptalan. 1940-ben Hitlert az Erdély hovatarozása kapcsán felszínre jutó vitában sem a magyar, sem a román szempontok nem foglalkoztatták, kizárólag a birodalom érdekeit kívánta érvényesíteni, hiszen a „végső győzelem” után a térség valamennyi népének egyazon rabszolgasorsot szánta.⁶¹⁴

1940 tavaszán – a német katonai sikerekkel párhuzamosan – egyre intenzívebben hallatták hangjukat a „Grossraum” hívei. E gondolat szerint a kis nem-

⁶¹⁰ Kallio finn elnök nyilatkozott a *Magyarországnak*. (Helsinki, január 9. A *Magyarország* helsinki szerkesztőségének telefonjelentése.) Lásd *Magyarország*. 47. (1940. jan.10.) 6. 1–2.

⁶¹¹ A brit és a francia kormány 1940. február 5-én fogott hozzá egy expedíciós haderő megszerzéséhez. Az akcióval azonban elkéstek, a finn fegyverszünet végül megghiúsította a nyugati fellépést. Vö. Ormos–Majoros 2003. 411.

⁶¹² Féja Géza: „Nyugat közös kultúrája”. *Magyarország*. 47. (1940. jan.10.) 3.

⁶¹³ 1939 végén robbant ki a szovjet–finn háború. Erre már korábban lehetett számítani, mert a Szovjetunió – a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében – korábban Észtországban, Lettországbán majd Litvániában is bábkormányt hozott létre, majd segítségnyújtás ürügyén megszállta azokat. A finnek is tudták, hogy mit tervez a Szovjetunió, ezért új taktikát dolgoztak ki. Tudták, hogy egy nyílt összecsapásban a finn hadsereg alulmaradna a hatalmas Vörös Hadsereggel szemben. Ezért nem a hadsereg megállítását, hanem lassítását tűzték ki célul. Jól megerősített védelmi rendszert építettek ki, amely kiegészítette az ország védelmi adottságait.

⁶¹⁴ Ahogyan Goebbelsnek kifejtette: „...a kisállamiság kacatját, amely még fennáll Európában, fel kell számolni (kiemelés – P. G.), amint lehetséges”. Lásd Fülöp–Sipos, 1998. 222–223.

zeteknek a nagyokhoz kell igazodniuk. A nyitány Imrédy Béla húsvéti cikke volt, amelyben a német és a magyar politika lehető legjobb összeegyeztetését tartotta kívánatosnak.⁶¹⁵ Az Imrédy politikájával ellenséges közvélemény Imrédy cikkét – természetesen a nyilasokat kivéve – rendkívüli felháborodással fogadta.⁶¹⁶ Ehhez a témához kapcsolódott a *Magyar Nemzet*ben folytatott vita⁶¹⁷ a „célszerű nemzeti magatartásról”. E polémia fő kérdése az volt, hogy ragaszkodni kell-e az államterület integritásához, akár létünk kockáztatásával is, vagy célszerűbb lemondani „történelmi életterünk” bizonyos védhetetlen részeiről azért, hogy „megóvjuk népi erőinket”.⁶¹⁸ Pethő Sándor a vitában diplomatikusan azt hangoztatta, hogy vannak idők, amikor a legóvatosabb politikus sem térhet ki az elől, hogy „fegyverre és szabadságra hívó szöveget legyen”, de az elől sem, hogy vannak idők, „amikor egy nemzetvezér a legsúlyosabb személyi megalázkodás és meghunyászkodás vádját is kénytelen eltűrni, hogy megóvja népét a céltalan és meggondolatlan hősködés nyaktörő kalandjaitól”.⁶¹⁹ Ez a vita is figyelmen kívül hagyta azt a meghatározottságot, miszerint 1940-re már a magyar politika is alapvetően le volt kötelezve a németeknek.

Féja a fenti témákhoz (kis nemzet viszonya a nagyhatalmakhoz, magyar önállóság kérdése) kapcsolódva a trianoni békeszerződés huszadik évfordulóján fejtette ki gondolatait. A magyar függetlenség esélyeiről töprengve Németh László nyomán azt írja, hogy egy „nagy nép megengedheti magának azt a fényűzést, hogy fejlődése közben vargabetűket csinál, a kis népnek azonban mindig a végső állomásra kell függesztenie tekintetét”. Mit jelenthet ez a magyarságra nézve? Az újságíró szerint mindenekelőtt azt, hogy ebben a „tavaszi vészüretben [...] semmiféle izmushoz [...] nem szabad odakötözni sorsunkat”.⁶²⁰ Azaz – többek között Szabó Dezsőhöz hasonlóan – a semlegességi politika folytatását szorgalmazza, keveset látva a nemzetközi folyamatok valódi hátteréből, s egyáltalán nem érzékelve, hogy a békés revíziók okán – mivel azok a náci Németország erejéből és akaratából kerültek vissza az országhoz – miként szűkült tovább az ország külpolitikai mozgástere 1940-ben, s került lassan veszélybe a kereken húsz éve (újra) fennálló függetlenség.

A háború utáni helyzetre kitérve – tartózkodva attól, hogy megjósolja, melyik fél fog győztesként kikerülni ebből a világméretű konfliktusból – azt valószínűsíti, hogy Európának jelentős változásokra kell felkészülnie, a régi világberendezés restaurációja lehetetlen lesz, ezért – érzékeli pontosan – a magyar politikai elit sem kerülheti meg a „mélyreható szociális reformok” megvalósítását. Azaz a semlegesség nem jelenthet passzivitást a belpolitikában, sőt a koráramlatok tekintetében sem ajánlja az úgymond „tunyasággal” felérő

⁶¹⁵ Imrédy Béla: Összinte szó a magyar–német viszonyról. *Új Magyarország*. (1940. március 24.)

⁶¹⁶ Juhász, 1983. 101.

⁶¹⁷ *Magyar Nemzet*. 1940. április 14., 25. és május 5.

⁶¹⁸ Uo. 103.

⁶¹⁹ Uo. 103–104.

⁶²⁰ Féja Géza: Véres tavaszi vihar. *Magyarország*. 47. (1940. június 4.) 3.

elzárkózást. Az írás tanúsága szerint a kapitalista berendezkedésű európai országokra nehéz napok várnak, a „baloldali gondolat pedig – vizionálja teljesen tévesen – most hal bele az utolsó húsz esztendőben szerzett sebeibe”.

III.3.4.3. Féja Géza a Magyar Nemzetbiológiai Intézet munkatársaként

Két nappal később a *Magyar Út* egyik írásából az is láthatóvá válik, hogy az egyre inkább jobbratolódó Féja miként is képzei el konkrétan az ország megújítását az akkor felálló Magyar Nemzetbiológiai Intézet munkatársaként. A május 31-én a Magyar Tudományos Akadémia üléstermében megalakult – tíz magyar tudós és író által létrehozott – intézmény a „biológiai gondolat jegyében” a magyar biopolitika megvalósítását tűzte ki célul. Ezalatt az alapítók mindenekelőtt „szapora és erős magyarság” megteremtését értették. A „húszmillió magyarországról” vizionáló – az Egészségpolitikai Társaság (továbbiakban: EPOL) által alapított – Intézet történeti osztályát Asztalos Miklós történész vezette. Asztalos programja szerint a magyarságnak minden lehetősége megvolt századokkal ezelőtt arra, hogy európai nagyhatalommá fejlődjék, de a „szörnyű biológiai vérveszteségek miatt szaporodása nem tarthatott lépést a nyugati államok szaporodásával”. A történeti összefüggésekből – egyoldalúan és hamisan interpretálva – a demográfiai tényeket kiemelő „irányzat” a jövőben a história tényei mögött a „biológiai erők megnyilvánulási formáit” fogja keresni egy új és nagy magyarság megszületését elősegítendő. Féja az Intézetben belül a Nemzetvédelmi Osztály vezetését vállalta el. Programjában a magyar társadalomtudományi munka fejlesztése mellett a magyar nevelés kérdésének ébrentartását ígerte abból a célból, hogy az „iskolákból éptestű és éplelkű emberek kerüljenek ki, magyar öntudattal telítve”.⁶²¹

Ahhoz, hogy a Magyar Nemzetbiológiai Intézetet el tudjuk helyezni az akkori magyar közéletben, górcső alá kell vegyük az Intézetet létrehozó Egészségpolitikai Társaságot. Az EPOL-t még a Gömbös-kormány hozta létre 1934-ben abban a reményben, hogy a kormány és a MONE⁶²² (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) között elmérgesedő viszályban az új szervezet a kormány

⁶²¹ Csaba Rezső beszámolója: Szapora és erős magyarságot! Antal Lajos, Asztalos Miklós és Féja Géza a Nemzetbiológiai Intézet munkatervéről. *Magyar Út*. (1940. június 6.) 1.

⁶²² Az 1918–19-es forradalmak idején a hazai orvostársadalom is átpolitizálódott, a szakmai érdekképviselőt igényét legyőzte a politikai érdek. Külön szervezetbe tömörültek a forradalmár, szocialista, majd 1919 őszétől az ellenforradalmár, „keresztény-nemzeti” orvosok, s ez utóbbiak rendkívül befolyásos egyesületet is létrehoztak, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületét, melynek első vezetője Csilléry András fogorvos volt. A MONE antiszemizmusát mutatja, hogy 1920-ban a szervezet támogatta a numerus clausus törvényt, amely drasztikusan korlátozta a zsidó orvosok felvételét. (Vö. *A Magyar Orvosi Kamara története*: <http://www.mok.hu/info.aspx?SP=19>.) Emellett Csilléry András volt az, aki 1938. március 29-én benyújtotta az első zsidótörvény-tervezetet. (Vö. Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, 1970. 32.)

mögé áll majd. A mintegy 1500 fiatal orvos mozgósításával megalakított szervezet hivatalosan orvosi szervezet volt ugyan, de szélesebb értelmiségi és politikai köröket is magához vonzott. Tagjai sorába fogadta a népi írók kibontakozó mozgalmának olyan meghatározó egyéniségeit is, mint Féja Géza vagy Németh László. Az EPOL egészségügyi filozófiájában a populista reformizmus keveredett a korai húszas évekből, Bársorny Jánostól örökölt eugenikai felfogással, amely a „paraszttság biológiai attribútumait nemcsak kutatás tárgyává tette, de a nemzet legértékesebb genetikai állományaként dicsőítette”.⁶²³ A a Gömbös-kormány a két fajvédő szervezetet (EPOL, MONE) ügyesen kihasználta egymás ellen, s 1936 elején létrehozta az Orvosi Kamarát.⁶²⁴

A fajvédő orvosok szélsőséesebb köréhez tartozó EPOL-elnök, Antal Lajos szerint a társadalmi egyenlőtlenségek forrása nem a gazdasági, hanem a „biológiai tőke” egyenlőtlen eloszlásából fakadt. Az egyenlőtlenségek kiküszöböléséhez ezért olyan „biológiailag értékes emberállomány” létrehozására van szükség, amely a fajok harcában megállja a helyét.⁶²⁵ Mindazonáltal sem Antal, sem EPOL-beli eszmetársai nem hittek abban, hogy Magyarországon kívánatos volna egy fajelméleti szempontból az árja fajhoz hasonlóan „tisztá” típus szaporodása és védelme, amilyenről a német eugenikusok beszéltek. Úgy vélték, hogy a magyar népben olyan nagyfokú a fajkeveredés, hogy a fajvédelem terén legfeljebb arra van lehetőség, hogy az újabb fajok beszívargását megakadályozzák. Ugyanakkor a fajvédő orvosok antiszemitizmusát mutatja, hogy szerintük a magyar „faj” biológiai minőségének védelme csak úgy garantálható, ha eléri, hogy a magyarok „távoli, nem rokon” fajok egyedeivel – azaz elsősorban a zsidókkal, másodsorban a cigányokkal – ne keveredjenek tovább.⁶²⁶

Az Intézet megalakulása után két héttel Féja ismét papírra vetette sorait a világháborúval kapcsolatban.⁶²⁷ Ebben a cikkében – láthatóan elkápráztatva a német sikerektől – már két világ szembenállásáról ír. Ferrero és Keyserling írásai⁶²⁸ nyomán úgy véli, hogy az európai angol („rég, hanyatló világ”) befolyás csökkenése egy több évszázados folyamat szükségszerű eredménye, melyből logikusan következik, hogy Európa népei a második világháborúban egymás után szakítanak Angliával. Eközben a német nemzeti szocializmus képes betölteni az így keletkezett űrt. A publicista szerint ennek a német hadsereg hatalmas fölénye mellett a nemzeti szocializmus – több európai nép számára rokonszenves – szociálpolitikája az oka. Ezen politika nagy érdeme, hogy az osztályharcot szociális reformok útján tudta kiküszöbölni.

⁶²³ Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus – A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon, 2001., illetve <http://web.ceu.hu/nation/librad.pdf>, 146.

⁶²⁴ Uo. 147.

⁶²⁵ Antal Lajos: A hygienizmus mint új életszemlélet. *Egészségpolitikai Szemle*. (1934. március) 6.

⁶²⁶ Kovács M., 2001. 147.

⁶²⁷ Féja Géza: Két világ. *Magyarország*. 47. (1940. jún. 20.) 140. 3.

⁶²⁸ Féja 1929-ben vásárolta meg Keyserling *Das Spektrum Europas* című művét, s recenziót is írt erről.

Összegezve, Féja szerint a német terjeszkedés dinamikája mögött a katonai sikerek mellett belső (szociálpolitikai) okok is vannak, s ezzel párhuzamosan Anglia külpolitikai elszigetelődéséért az angolszász demokratikus kapitalista berendezkedés hanyatlása okolható. Németország Anglia elleni háborújára célozva kijelenti, hogy a „két világ” küzdelme most már közel van.

Tagadhatatlan, hogy a weimari évekhez képest az 1930-as esztendőök válság utáni szakasza a németek többsége számára meghozta a fellendülést. A fellendülés kiterjedt a német társadalom valamennyi osztályára. Ez egyik oka volt annak, hogy Hitler sok elkötelezett híve éppenséggel a német munkásosztályból került ki.⁶²⁹ A német diktatúra jóléti vívmányai az európai közvélemény egy tekintélyes részére is hatással voltak. Ezt Féja is érzékeli. Emellett látja, hogy ez a háború már nemcsak nagyhatalmak, hanem világnézetek küzdelme is.

Féja 1940-es írásai és a Nemzetbiológiai Intézetben történő szerepvállalása megadják a magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért is került a publicista fokozatosan a politikai paletta jobboldalára. Félját mint a szociális kérdéssel is sokat foglalkozó publicistát is elkápráztatják – a katonai sikerek mellett – a német szociálpolitika sikerei. Féja ezzel együtt feladja azt a korábbi álláspontját is, amely még veszélyt látott a náci ideológiában és terjeszkedésben. A másik probléma, hogy Féja látóhatára – a politizáló közvélemény nagy részéhez hasonlóan – nem a világot, hanem csak Európát fogja át. Persze 1940 közepén még nem lehetett érzékelni, hogy az európai háborúból világháború lesz, az Egyesült Államok várható szerepéről még keveset lehetett tudni,⁶³⁰ ám az 1936-os antikomintern paktum, a gyarmati világ felszabadulási törekvései a mélyebben látók számára jelezték, hogy a világtörténelem már végképp nem azonosítható Európa történelmével.⁶³¹ Emellett Féja fejtegetéseiből kitetszik, hogy – bár ezt így nem írja le, de az egész cikk gondolatmenete ezt valószínűsíti – az újságíró – megint csak a politikai kérdésekben állást foglaló közvélemény nagy részéhez hasonlóan – a nemzetiszocialista tömb győzelmével számol, mellőzve a háború tágabb összefüggéseit.

III.3.4.4. Német invázió Nyugat-Európában

A német hadsereg Nyugat-Európa ellen 1940 tavaszán meginduló hadjárata júniusban további német sikereket hozott. Június 15-én Hitler csapatai elfoglalták Franciaország fővárosát. Párizs eleste után a francia kormány a

⁶²⁹Vö. Ormos Mária: *Hitler*. Budapest, Polgár Kiadó, 1997.; illetve: Lukacs, John: *A párvialdal*. Budapest, Európa, 1993.

⁶³⁰Bajcsy-Zsilinszky Endre a magyar politikai közvéleményen belül azon kevesek közé tartozott 1940-ben, aki számolt az Egyesült Államok hadba lépésével Anglia oldalán. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: A totális háború. *Független Magyarország*. (1940. május 20.)

⁶³¹Többek között a Féljánál jóval nagyobb külpolitikai tájékozottsággal bíró Bethlen István sem érzékelte 1940-ben a várható békefeltételeket elemezve az európai háború világháborúvá szélesedésének folyamatát. Lásd Pritz, 2005. 183–184.

fegyverszüneti kérelem mellett döntött, s június 22-én a Compiègne melletti erdőben – ugyanabban a vasúti kocsiban, mint 1918. november 11-én, csak a szerepek felcserélésével – megszületett a francia–német fegyverszüneti megállapodás. Belgiumot és a megszállt francia területeket egy északi és egy déli részre bontva a németek katonai közigazgatás alá helyezték. A Pétain-kormány július 1-jén átköltözött Vichy városába, és ezt tette a francia bábállam székhelyévé. Pétain marsall a francia forradalom évfordulójára időzítve hirdette ki az új, jobboldali alkotmányt.

Ebből az alkalomból publikálta Féja Géza az „Egy évforduló” című cikkét. A francia forradalom kitörésének 151. évfordulóján Franciaország helyzetét elemezve a magyar újságíró – az ideológiai szempontokat ismételten előtérbe helyezve – arról ír, hogy a francia „burzsoázia és plutokrácia köztársasága”, miután lekanyarodott a forradalom szellemi hagyatékának útjáról, szükségszerűen veszítette el a háborút.⁶³² Ebben az értelmezésben a franciák bukása belső, alapvetően ideológiai okokra vezethető vissza. (Sok francia, főként – ha nem is kizárólag – a jobboldali nézeteket valló politikai elemek, a vereség okát szintén belső tényezőben, az ún. nemzeti dekadenciában vélték megtalálni.⁶³³) A francia összeomlás hátterének valódi okaira (a katonai tényezők közül a francia főparancsnokság készségtelensége, a német fegyverek modernebb volta, a német hadvezetés nagyobb találékonysága, a két hadsereg morális állapotának különbsége, valamint a szövetséges taktika kudarca⁶³⁴) még csak utalást sem találunk. Az 1789-es forradalom évfordulójára időzített – a magyar publicista által tévesen fasiszta jellegűnek minősített⁶³⁵ – alkotmány kihirdetését pedig Féja a forradalmi hagyománnyal összhangban lévő realista lépésnek tekinti.

Féja – tizenöt hónappal később – Franciaország válságának okaira visszatérve összeveti 1789 és 1940 Franciaországát. Guéhenno nyomán azt hangsúlyozza, hogy a francia forradalom idején a birodalom a megrázó belső válságai ellenére is erőt tudott mutatni kifelé, a maga erejéből tudta biztosítani határait. Azóta azonban a „gloire őszies ragyogásából élődtek, holott a gloire életét már nem belső erejük hosszabbította meg, hanem egy szövetségi rendszer, legutóbb pedig a biztonság hamis legendájában hittek akkora naívsággal, mely a belső bomlás legbiztosabb jele”.⁶³⁶

⁶³² Féja Géza: Egy évforduló. *Magyarország*. 47. (1940. július 13.) 3.

⁶³³ Price, Roger: *Franciaország története*. Budapest, Maecenas, 1994. 245.

⁶³⁴ Vö. Ormos–Majoros, 2003. 418., illetve Price, 1994. 240–241.

⁶³⁵ A Vichy-kormány irányvonala a jobboldali mozgalmak közül is az Action Française-hez hasonló hagyományörzést, tradicionalizmust tükrözte. Azon kevés számú fanatikus francia fasiszta értelmiségiek, akik nyíltan üdvözölték a német győzelmet, s gúnyos megvetést tanúsítottak a korábbi demokratikus rendszerrel szemben, a Pétain-kormány konzervatív értékrendjétől is elzárkóztak. Emiatt Vichyben mindvégig három lépés távolságot tartottak velük szemben. A Pétain-kormány németbarát, jobboldali kabinet volt, a fasiszta jelző nem felel meg a valóságnak. Price, 1994. 249.

⁶³⁶ Féja Géza: Tölgyfa és buborék. *Magyarország*. 48. (1941. okt. 27.) 3.

1940-ben jelent meg Magyarországon – Teleki Pál előszavával – Antonio de Oliveira Salazar *Békés forradalom* című könyve.⁶³⁷ A Portugáliában korporatív tekintélyelvű modellt meghonosító közgazdász 1932-től irányította miniszterelnökként Portugáliát.⁶³⁸ Féja recenziójában Salazart méltatva⁶³⁹ kiáll a korporatív modell portugáliai változata mellett, melyet ő „furcsa diktatúraként” jellemez, mondván a vezető „kivételes hatalmával” nem él vissza, rendszere pedig a köz javát szolgálja.⁶⁴⁰ Féja írásában elhallgatja a rendszer autoriter vonásait, így nem szól – többek között – arról sem, hogy 1933-tól Portugáliában a demokratikus jogok eltörlése, s a szabad szervezkedés tilalma alkotmányos megerősítést nyert, s a kétkamarás parlamenti rendszerben az alsóház tagjait csupán a lakosság töredéke választhatta meg.⁶⁴¹ Portugália semlegességre épülő második világháborús külpolitikáját a recenzió egyáltalán nem érinti.

III.3.4.5. „Magyar út”, finn példa

1941 januárjában a népiek közül Kodolányi⁶⁴² mellett Féja is a magyarság helyét, hivatását próbálta megrajzolni az átalakuló Európában. A *Magyar Út* újévi számában foglalta össze a „magyar út” eszméit.⁶⁴³ Az 1940-es háborús esztendőre visszautalva felteszi a kérdést: *Merre megyünk, s merre menjünk?* Válaszában ismételten utal arra, hogy a háború gyökeresen megváltoztathatja a kontinens

⁶³⁷ Salazar, Oliveira: *Békés forradalom*. Ford.: Lovass Gyula. Budapest, Athenaeum, 1940.

⁶³⁸ Az 1911-ben kikiáltott Portugál Köztársaságban 15 évvel a köztársaság létrejötte után tábornokok ragadták magukhoz a hatalmat, és nyílt diktatúrát vezettek be. Ez rövidesen egy új típusú állam megteremtéséhez vezetett, aminek az alapját nem a pártok, hanem a különböző foglalkozási kategóriák munkaadói és munkavállalói által alkotott hivatásrendek (korporációk) alkották. Vö. Romsics Ignác: *A huszadik század rövid története*. Budapest, Rubicon-Ház Bt., 2007. 134.

⁶³⁹ A magyar újságíró a következő jelzőkkel írja le a portugál vezetőt: bölcs, őszinte, igazságos.

⁶⁴⁰ Ennek alátámasztására Féja a korporációk rendszerét hozza fel, mellyel Salazar „olyan gazdasági helyzetet teremtett, mely kedvezőbb azok számára, akik a termelésben közvetlenül vannak érdekelve”. Ugyanakkor, folytatja, a portugál vezető nem számolta fel a magángazdaság és az önkormányzatiság rendszerét sem, tehát az egyéni kezdeményezés szabadsága továbbra is érvényesül Portugáliában. Ebből a gondolatmenetből nem derül ki, hogy a miniszterelnök és kormánya nem tartozott felelősséggel a kétkamarás (Korporációk Háza, Alsóház) rendszernek. Az egyéni kezdeményezés szabadsága tekintetében pedig elegendő itt arra utalni, hogy Salazar fokozatosan megszabadult ellenfeleitől, s feloszlatta még azt a Katolikus Centrumpartot is, amelyben politikai pályáját kezdte. Vö. 20. századi egyetemes történet. Szerk.: Németh István. 1. kötet, Európa. Budapest, Osiris, 2005. 188.

⁶⁴¹ Uo. 188.

⁶⁴² Kodolányi erre a kérdésre a következő választ adta a *Kelet Népe*-ben: „Kétségtelen, hogy a magyarság célja, hivatása, küldetése csak egy lehet, a jelenben csakúgy, mint volt a múltban s lesz a jövőben: a megmaradás. Mégpedig akár ilyen, akár olyan Európában, akár egyedül, akár szövetkezve más, reánk utalt népekkel.” Lásd Kodolányi János: Sorsunk. (1941. jan.) In: Kodolányi János: *Esti beszélgetés*. 49.

⁶⁴³ Féja Géza: Merre megyünk, s merre menjünk? *Magyar Út*. (1941. jan. 2.) Valamint ugyanerről: Féja Géza: Nemzeti létünk feltételei. *Magyarország*. 47. (1941. jan. 5.)

arcát, s a jövőendő legfőbb irányelve egyrészt a közösségi gondolat felé halad,⁶⁴⁴ másrészt a földrész elkerülhetetlenül szükséges „mélyebb egysége” következtében a jövő nacionalizmusa nem annyira az országhatárookra, hanem elsősorban „a valódi népi erőkre és az eredeti nemzeti kultúrára épül majd”. A nacionalizmusnak ez az átalakulása, hangsúlyozza, „elsőrangú jelentőséggel ruházza fel természetesen a dolgozó rétegeket, s megillető helyre ülteti a teremtető szellemet”. Az átalakulásból Féja a következő feladatokat jelölte ki a magyarság számára:

1. Magyar szocializmust kell teremteni: „saját képünkre és hasonlatosságunkra szabott európai színvonalú reál-szocializmust”.
2. A földreform mellett meg kell teremteni a szövetségi rendszert. Termelő-, értékesítő-, hitelszövetkezetek létesítése mellett törekedni kell a mezőgazdasági ipar fejlesztésére is.
3. A „magyar szellem várainak” felépítése jegyében népkönyvtárakat kell létesíteni minden faluban. Emellett minél több, korszerű műveltséget nyújtó kultúrházat és népiskolát kell létesíteni.

Ezek a legfőbb feladatok, írja Féja, mert ha jön a béke, „azon fordul meg a sorsunk, hogy mekkora valóságos népi erőt tudunk bedobni a béke harcaiba, s lesz-e olyan magyar szellem, amely betölti az országot, s megóvja a magyart a széthullástól éppenúgy, mint a szétoldódástól”. Azaz a Németh László és Szabó Dezső által korábban megfogalmazott alapelv – a belpolitikai reformok sorozatára épülő külpolitika⁶⁴⁵ – követését szorgalmazza Féja is.

(Az Egyesült Államok béke-előkészítő bizottságának szervezése 1941 decemberében, a japán légierő Pearl Harbor elleni támadása után kezdődött. A háború végéig működő testület Magyarország jövőjével is foglalkozott. Az amerikai elképzeléseknek három fő pillére volt: a térség államainak konföderációba szervezése, a nemzeti-nemzetiségi ellentétek minimalizálása, s végül az autoriternek tartott Horthy-rendszer felváltása demokratikus rezsimmel. Utóbbi érdekében a bizottság radikális, bár nem forradalmi földreformot és mélyreható elitcserét javasolt Magyarországon, míg a Horthy-rendszer vezető rétegének „hatalomátmentését” az amerikai javaslat elképzelhetetlennek tartotta. A demokratikus új rezsim kívánatos irányító rétegét a háború alatt kikristályosodott szociáldemokrata, kigazda és polgári liberális együttműködés vezetői közül javasolták összeállítani. Emellett *szerepet szántak a népi íróknak*, a polgári radikálisoknak, a kereszténydemokratáknak és a Károlyi Mihály körüli emigrációnak is. Bár az amerikai szakértők javaslatai az USA vezetését semmi-re sem kötelezték, mégis ez az ajánlás azt mutatja, hogy a népieknél is felbukkanó demokratikus – elitcserével is összekapcsolt – fordulat gondolata nem állt távol az egyik későbbi győztes nagyhatalom tanácsadó testületének ajánlásá-

⁶⁴⁴Vagyis az európai fejlődés a „szociális életberendezés felé halad”. Uo.

⁶⁴⁵Németh, 1989. 172–175.

tól. Döntő tényezőnek ebben a kérdésben is az számított, hogy az Egyesült Államok számára Magyarország stratégiai értelemben nem tartozott a fontos területek közé.⁶⁴⁶)

Egy esztendővel később Féja Finnország és Magyarország egymásrautaltságáról érkezett a Magyarország című napilapban.⁶⁴⁷ Kiemelte, hogy a két nép testvéri kapcsolatát a most folyó háború még inkább elmélyítette, hangsúlyozva, hogy a két – nagyhatalmak szorításában élő – náció történelmi magatartása mennyire azonos e válságos időkben. Finnország, írja, „példát ad minden kis népnek, hitet önt beléjük, hogy ne veszítsék el a fejüket, ne sodródjanak kalandokba, ne tékozlóják el nemzeti erejüket [...]”⁶⁴⁸ Az utóbbi mondat valóság-tartalmát nem vitatjuk, azonban az azt megelőző párhuzam félrevezető. Igaz ugyan, hogy Finnország mozgástere a háború során Magyarországhoz hasonlóan rendkívül szűkös volt a nagyhatalmi konstellációból adódóan, de az már cáfolható, hogy a két ország politikai elitje azonos válaszokat adott a különböző külpolitikai kihívásokra.

Finnország a téli háborút lezáró moszkvai békét követően Németország felé közeledett, minek következtében a németek az 1941. június 22-én kezdődő Szovjetunió elleni hadművelet során már hadviselőként számíthattak az említett békében elvesztett területek visszaszerzéséért küzdő Finnország részvételére. Mellőzve a részleteket, Finnország esetében a két nagyhatalom közötti egyensúlyozás sikerrel járt, a Szovjetunióval kollaboráló politikusokat a finn közvélemény nyomására gyakorlatilag elhallgattatták 1940 végére.⁶⁴⁹ Ezzel szemben – a sok szempontból más geopolitikai helyzetben lévő⁶⁵⁰ – Magyarország politikai elitje – súlyos meghatározottságok közepette és az új realitások közé való illeszkedés parancsát igazából meg sem hallgatva – számos olyan döntést hozott, mely nem növelte, hanem éppen ellenkezőleg, még tovább szűkítette az ország egyébként is csekély külpolitikai mozgásterét.⁶⁵¹

A finn–magyar együttműködés dinamizálása céljából Féja – többek között – az eddigieknél szorosabb kulturális kapcsolatépítést szorgalmaz a két ország

⁶⁴⁶ Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2006. 50–56.

⁶⁴⁷ Féja Géza: Két nép. *Magyarország*. 49. (1942. jan. 12.) 3.

⁶⁴⁸ Uo.

⁶⁴⁹ Vö. Halmesvirta, 2001. 278–281.

⁶⁵⁰ A két ország külpolitikai helyzete annyiban is különbözött, hogy míg a finnek területet veszítettek, addig a magyarok – legalábbis átmenetileg – nem csekély területtel gyarapodtak a háborúban.

⁶⁵¹ Csak néhány példát említve a magyar külpolitika elszalasztott lehetőségei kapcsán: 1938 őszén a magyar diplomáciának nem volt türelme a Csehszlovákiával való tárgyalások – kétoldalú megegyezéssel biztató – kompromisszumos befejezéséhez. Az ideológiai szempontok túlzott előtérbe helyezése miatt is a második bécsi döntés előestéjén Erdély ügyében a moszkvai együttműködést – mely esetleg lehetőséget teremtett volna arra, hogy Berlin és Moszkva döntőbíráskodásával valósuljon meg az újabb magyar revízió, ezáltal mind német, mind szovjet győzelem esetén Magyarország kedvezőbb helyzetbe kerül, mint ami majd a háború végén megvalósul – a magyar külpolitika elutasította. Szintén elhibázott lépésnek tekinthető az 1941-es Szovjetunió elleni hadműveletek megindítása, mely ismételtelen nem nélkülözte az ideológi-

között, példának hozva fel a diákcseraprogramok megindítását. Emellett ismételt szorgalmazza a finn nép gazdasági és társadalmi berendezésének tanulmányozását, kapcsolatot látva a szociális kiegyensúlyozottságra épülő finn belpolitika és a háborús helytállás között. Továbbá a finn államélet tanulmányozását sürgetve a finn alkotmány magyar nyelvre való lefordítását is sürgeti.⁶⁵² Féja a „Suomi” című írásában⁶⁵³ a „finn csoda” okait kutatva⁶⁵⁴ ismételt a finn életberendezésből vezeti le a kis nép helytállását. Érvei:

1. A finn társadalomban nincsenek jelentős különbségek és kiáltó aránytalanságok.
2. A finn gazdasági életben működő szövetkezeti rendszer valóban a köz javát szolgálja.
3. A finn értelmiség „nem szakadt kasztokra”. Ezekből következően a finn gazdasági és társadalmi életet az egyensúly jellemzi. S ez az egyensúly a „nemzeti öntudat tengelye, az ellenálló képesség biztosítója, a hősiesség kiapadhatatlan forrása”.⁶⁵⁵

A finn–magyar együttműködést szorgalmazó gondolat egyfelől egy nagyon rokonszenves program, másfelől viszont az akkori helyzetben nem sok realitással kecsegtetett.

III.3.4.6. Ukrajna

Miután 1941. június 22-én Németország a szélesebb közvélemény szeme láttára váratlanul megtámadta a Szovjetuniót, Ukrajna hadszíntérre vált, és az év végére szinte teljesen elfoglalták a németek. A szovjet diktatúrát elutasító Nyugat-Ukrajnában a háború kirobbanása újraélesztette a függetlenségi reményeket, és a német csapatokat felszabadítóként fogadták, nem sejtve, hogy Hitler

ai szempontokat. (Vö. Pritz, 2005. 160–161.) Ez a három – nem kiragadott – példa is mutatja, hogy a magyar diplomácia működésének eredményességét – a harmincas évek vége és 1942. januárja közötti időszakot vizsgálva – nem szerencsés párhuzamba állítani a szintén nagyhatalmaktól függő, ám a krízishelyzetekben rendre jól vizsgázó Finnország külpolitikájával.

⁶⁵² Féja, 1942/3.

⁶⁵³ Féja Géza: *Suomi. Magyarország*. 50. (1943. január 20.) 3.

⁶⁵⁴ Finnország sikeres felzárkózásának titkára a Finnországba látogató magyarok egynémelyike már korábban is felfigyelt. Jankó János néprajztudós 1896–1897-es finnországi útjairól olyan benyomással tért haza, hogy Finnország „gazdasági, művelődési és politikai élete terén” egyaránt „óriási léptékkal halad előre a fejlődés útján”. Finnország két háború közötti gyors fejlődését ugyancsak érzékelték az oda látogató magyarok. Kodolányi János, aki az 1930-as években többször is megfordult Finnországban, úti beszámolóiban csodálattal tekintett északi szomszédunk berendezkedésére. Lásd Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, Osiris, 2008. 127–128.

⁶⁵⁵ Uo.

fel akarta használni az ukránokat a Szovjetunió ellen, de a német kormányzat terveibe egyáltalán nem illett bele egy független ukrán állam lehetősége.⁶⁵⁶ A német csapatok kezdeti népszerűségében szerepe volt annak is, hogy a megszállt területeken a németek felszámolták a szovjet típusú kolhozrendszert.

Féja 1942. február 4-én a „Kolhoz, kisbirtok, szövetkezet” című írásában⁶⁵⁷ az ukrainai mezőgazdasági változásokról mondja el a véleményét. A kolhozrendszert alapjában elhibázottnak tartja, s üdvözli azon változtatást, amely a magántulajdon és a szövetkezeti elv összehangolásával szervezi újjá Ukrajna mezőgazdaságát. Hangsúlyozza, hogy a magyar népi gondolat hívei is az egyéni és közösségi elv ezen összeegyeztetését tartják fontosnak egy ország mezőgazdasági életében. A mezőgazdasági változásra koncentráló írás a háborús cenzúra miatt egyáltalán nem foglalkozhat azzal, hogy a német megszállásnak milyen társadalmi és politikai – többek között Ukrajna felosztása az ország egy részének antifasiszta ellenállása – következményei voltak. A két tűz közé szorult Ukrajna geopolitikai kiszolgáltatottságáról Féja nem írhat, és Ukrajna valós gazdasági helyzetéről sem publikálhat.⁶⁵⁸

III.3.4.7. Trianon és a második világháború

„A magyarság részvétele a mostani világháborúban – idézi a *Tasviri Efkjar* című török lap megállapítását 1943. február 24-én Féja⁶⁵⁹ – a Párizs környéki békék hibáinak a következménye.” A magyar újságíró jóleső érzéssel fogadja e megállapítást, mondván, e rokoni hangból „becsületes tárgyilagosság” árad. A magyarság – érvel Féja a közvélemény döntő részének álláspontját is leképezve – „valóban nem nyugodhatott bele a trianoni békébe, mert ez a belenyugvás egyértelmű lett volna a lassú, de biztos halódással”. (Ez az idézet is mutatja, hogy mennyire része a korabeli közgondolkodásnak a népiek felfogása is.) Miután Féja a trianoni békeszerződés következményeivel itt foglalkozik legrészletesebben, szó szerint idézzük további idevonatkozó sorait:

„Vártuk az alkalmat, hogy a ránk kényszerített s halálos veszedelmet rejtgető történelmi paródiából kitörhessünk és a magyar nemzet közóhaja teljesült, midőn éltünk is az alkalommal s visszaszereztük a magunkét. A magyar

⁶⁵⁶ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, Bölcsész Konzorcium – JATE Press, 2006. 227.

⁶⁵⁷ Féja Géza: Kolhoz, kisbirtok, szövetkezet. *Magyarország*. 49. (1942. február 4.) 3.

⁶⁵⁸ A mezőgazdaság kapcsán nincs tudomása arról, hogy Hitler parancsára a német hadsereg élelmezésének biztosítására több millió tonna gabonát szállítottak ki Ukrajnából, miközben a helyi lakosság éhezett. Az ipar tekintetében pedig a *Magyarország* olvasói – legalábbis a külpolitikai témákkal is foglalkozó Féja írásából – nem értesülhettek arról, hogy a német megszállás következtében a Donyec-medencében korábban virágzó szénbányászat megsemmisült, és pótolhatatlan veszteség érte az ukrán nehézipart is. Vö. Font–Varga, 2006. 227–228.

⁶⁵⁹ Féja Géza: Rokoni hang. *Magyarország*. 50. (1943. február 24.) 3.

népben sohasem éltek imperialista hajlamok, de idegen impériumot sem tűrt meg maga felett. Mindig a sajátját védte és az elmúlt esztendőben a saját birtokát igyekezett visszaszerezni. Örömmel tapasztaljuk, hogy ezt a kétségbevonhatatlan igazságot egy testvéri nép is elismeri.”⁶⁶⁰

A török lap idézett tudósításával kezdve a szakirodalom is joggal állapította meg, hogy a versailles-i rendszer elhibázottnak bizonyult, mert nemhogy nem akadályozta meg egy következő világégés kirobbanását, hanem inkább elvetette annak magvait. Magyarország második világháborúba lépése és az első világháborút lezáró trianoni béke közötti – áttételes – kapcsolat is evidenciának számít. Ám mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a magyar revízió csak az 1943-ra leírt pályát bejárva valósulhatott meg. A trianoni békébe való belenyugvást a lassú halállal összefüggésbe hozó sorok a revíziók utáni utólagos hamis magyarázatok. A revízióra utaló „visszaszerztük a magunkét” kijelentés – és az egész gondolatmenet – pedig tévesen azt sugallja, hogy Magyarország a saját erejéből volt képes orvosolni a trianoni döntés igazságtalanságait. Ez a megközelítés nem számol azzal, hogy a revízió adott módja, tehát német és (a közvéleményben mélyen beivódott téves elképzeléssel ellentétben igen szerény mértékben) olasz kézről történt elfogadása tette a meglévő kényszerpályás meghatározottságot még erősebbé, s sodorta veszélybe végső soron a magyar függetlenséget is. Hogy az utóbbi megállapítás nem utólagos bölcsesség folyamánya, példa erre a már idézett *Magyar Nemzet*-ben lezajlott vita (1940) a revízió és a függetlenség tárgyában. Az írás további részében Féja az új – Kemal Musztafa nevével fémjelzett – Törökország politikáját méltatja, kiemelve, hogy a legnehezebb helyzetekben is sikerült a török diplomáciának megőriznie az ország semlegességét.

Féja még tovább megy, és a kuruc történetpolitikai hagyománynak megfelelően a török–magyar történelem újraértékelését is szorgalmazza. Téves álláspontja szerint az eddig a Habsburg-dinasztia igényeit szolgáló történetírás elütözte a hajdani török–magyar ellentétet. Takáts Sándor munkásságára hivatkozva – megint csak a tényeket teljesen figyelmen kívül hagyva – kijelenti, hogy a „felszabadítás ürügye alatt” az országba özönlő Habsburgok a töröknél sokkal többet ártottak hazánknak. Végezetül a rokon népek (finnek, törökök) második világháborús történelmi helytállását helyezte ismételt példaként a magyar olvasók figyelmébe.

A semleges Törökországot méltató 1943-as írás hátterét vizsgálva láthatjuk, hogy Féja is igyekszik a Kállay-kormány külpolitikai vonalvezetéséhez igazodni. A miniszterelnök 1942 őszén az angolszász barát politikusok csoportjára támaszkodva megkezdte a magyar hadviselési politika módosítását. 1942 végén és a következő év elején Kállay és környezete több közvetítő útján igyekezett érintkezésbe lépni a nyugati szövetségesekkel. Az üzenetek arról szóltak, hogy a szövetséges haderő magyar területen való megjelenése esetén Magyarország kész szembefordulni a németekkel. A tervek ugyanakkor hangsúlyozták, hogy Magyarország minimálisan minden 1938 és 1941 között visszaszerzett

területéhez ragaszkodik.⁶⁶¹ Diplomáták, publicisták, tudósok bukkantak fel a semleges országok fővárosaiban félhivatalos üzenetekkel. A kapcsolatfelvételt leggyakrabban a brit, ritkábban az amerikai követségek vagy konzulátusok alacsony beosztású tisztviselőivel történt. Az első olyan személyiség, aki valóban felkeltette a Foreign Office érdeklődését, Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas biokémikus volt. A Szegedi Egyetem professzora 1943 februárjának elején érkezett a török fővárosba.⁶⁶² A szegedi tudós politikai terveiből – itt nem részletezhető okok miatt – végül semmi sem valósult meg, itt mindösszesen arra utalunk, hogy a törökökkel szimpatizáló cikkek megszorodása a hangadó magyar sajtóban nem a véletlennek volt köszönhető.

III.3.4.8. Az európai kisállamok jövője

1943 márciusában a befolyásos londoni *Times* három cikkében is az európai kisállamok jövőjével foglalkozott. A március 10-én publikált írásban – amely nagy nemzetközi visszhangot váltott ki, s komoly teret kapott a magyar sajtóban is – arról olvashatott a szovjetek sztálingrádi győzelmével nemrégiben szembe-sülő magyar közvélemény is, hogy az új európai biztonság feltételeként a világnak le kell számolnia a kisállamok korlátlan önrendelkezési jogával. „Kelet-Európában – folytatódott a szerkesztőségi állásfoglalás – csak akkor lesz biztonság, ha ez a terület Oroszország katonai hatalmára támaszkodik.”⁶⁶³ A hadieszközök fejlettsége pedig a kis nemzetek semlegességét és különállását amúgy is semmissé tenné. A magyar lapok is beszámoltak arról, hogy a nagy nemzetközi vihar s a brit kormány hivatalos elhatárolódása miatt a *Times* két héttel később „Nagy és kis nemzetek” címmel vezércikket közölt megnyugtatóan. Ebben már arról értekezik a brit lap, hogy az önrendelkezés és függetlenség fogalmának átértelmezése nem jelenti azt, hogy kevesebb független nemzet legyen Európában, sőt a nemzeti hagyományok sokfélesége gazdagítja Európát. A *Times* cikkeiből többen Oroszország megnövekedett befolyására következtettek Magyarországon is.⁶⁶⁴ A népiek közül Németh László pár hónappal később a „Nagyvárad-i beszéd” című írásában így írt erről: a *Times* cikkéből „a semleges fővárosok is azt olvasták ki, hogy Anglia átengedte Keleteurópát Oroszországnak”.⁶⁶⁵ A riadalmat Churchill március 21-i rádióbeszéde sem ellensúlyozta, melyben egy olyan európai tanács felállítását javasolta, ahol a nagyhatalmak mellett az ún. államszövetségek⁶⁶⁶ is kinyilváníthatnák véleményüket.

⁶⁶¹ Romsics: *Szöveggyűjtemény* 1/345–349., illetve: Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2008.

⁶⁶² Fülöp–Sipos, 1998. 250–251.

⁶⁶³ Juhász, 1983. 222.

⁶⁶⁴ Uo.

⁶⁶⁵ Németh László: Nagyvárad-i beszéd, 1943. jún. In: *Értelmiség hivatása*. Budapest, 1944. 32.

⁶⁶⁶ A magyar közvélemény nem tudhatott arról, hogy amit Churchill kifejtett az ún. konföderációkról, az 1943-ban egy ideig hivatalos brit álláspont is volt, amelyről titkos tárgyaláso-

Féja április 8-án a *Magyarország* hasábjain reagált a fenti eseményekre.⁶⁶⁷ Örömmel állapítja meg, hogy a világsajtóban mennyire előtérbe került a kis nemzetek sorskérdése. Az optimista hangvételű írás lelkesen idézi ismét az egyik török lap idevágó javaslatát arról, hogy a nemzetközi politika szótárából törölni kellene a nagy és a kis nemzetek fogalmát. A török lap, írja egyetértőleg, semmiképpen sem tartja kívánatosnak, hogy „a kis nemzetek szuverenitásának feláldozása árán néhány nagy nemzet örködjék az emberiség biztonsága felett, mert ugyan ki akadályozhatja majd meg a fegyveres nagy nemzeteket abban, hogy támadók legyenek”. A *Times* első cikkére visszaulva egyetértően szól a török tudósítás azon eleméről is, melyben a kis-ázsiai lap visszautasítja azt a vádat, mely szerint a kis nemzetek „történelmi katasztrófák kohói lennének”. A kisállamok kiszolgáltatottságára utalva, azok ellenálló képességének fokozását, megerősítését szorgalmazza. Az eljövendő béke kapcsán pedig azt tartja ebből adódóan kívánatosnak, hogy a béke biztosítsa minden nemzet egyenrangúságát – lélekszámukra való tekintet nélkül. Az írás utolsó részében Féja megemlíti, hogy Cs. Szabó László, nemrégiben hazatérve külföldi útjáról, „nemes pártosszal számolt be (neki) a kis nemzetekbe vetett európai reménységről”.⁶⁶⁸ A török hang, teszi hozzá tévesen, „megokolja és erősíti ezt a reménységet”.

Féja – Cs. Szabóhoz és a külpolitikára reflektáló újságírókhoz hasonlóan – természetesen nem ismerhette az angol diplomácia egyik főtisztviselőjének Magyarországot már 1938-ban leíró szavait,⁶⁶⁹ ám így is szembetűnő, hogy – sok kortársához hasonlóan – mennyire nem mérlegeli ő sem a háború menetében fordulatot mutató amerikai hadbalépés, illetve a sztálingrádi fordulat jelentőségét. A nemzetközi horizont hiányát mutatja továbbá, hogy a realitásokat teljesen figyelmen kívül hagyva olyan országnak is jelentőséget tulajdonít a kis nemzetek jövője szempontjából, amely nem rendelkezett számottevő súllyal a háború menetében. Így nem meglepő, hogy a *Times* írásainak valódi üzenetét (a Szovjetunió térségében betöltött szerepe várható erősödését) – többek között Németh Lászlóval ellentétben – képtelen súlyuknak megfelelően kezelni. Amit viszont Féja is jól érzékel, az az a törekvés, ami az angolszász világban valóban érzékelhető volt a háború utáni világra való felkészülés jegyében. Nevezetesen abban egyetértés mutatkozott az angolszász politikusok körében, hogy egy olyan békére lesz szükség, amely révén az újabb, harmadik világháború elkerülhető lesz. Ennek fontos feltétele az igazságosabb határok megvonása, ami Magyarország esetén az etnikai alapú határmódosítást jelentette. Az angolszász konföderációs elképzelések szintén a kelet-európai térség kis nemzetei-

kat folytatott a szövetségesekkel. 1942 decemberében Eden is ezzel összhangban a közép-európai kis országok konföderációjáról beszélt. (Juhász, 1983. 224.) A lengyel–csehszlovák, illetve a görög–jugoszláv londoni konföderációs megállapodás viszont nem volt titkos, erre vonatkozóan a Kállay-kormány hivatalos reflexiójának az ún. Szegedy-Maszák-féle memorandum tekinthető.

⁶⁶⁷ Féja Géza: Török hang. *Magyarország*. 50. (1943. április 8.) 3.

⁶⁶⁸ Uo.

⁶⁶⁹ Juhász, 1988. 185.

nek kiszolgáltatottságát is csökkentették volna amellet, hogy Anglia befolyása a térségben is valamennyire megmaradt volna.

Március 21-én Féja egy kézzel írt – később nem publikált – rövid feljegyzésében az ország jövőjét fürkészve a következőket írta:

„Talán kölcsönösen meggyengül a két moloch,⁶⁷⁰ a harmadik: a kapitalista pedig el lesz foglalva a saját dolgával s mi: föllélegezhetünk. Ez nem bizonyosság, hanem lehetőség, de csak akkor lesz értelme, ha ezt a szabad szellőt meg tudja fogni a nép és előre tud törni. A nép még építeni tudna emberi országot, de ha a mai vezető rétegek megerősödve kerülnek ki a válságból s a jövő nekik kedvez, ha továbbra is társadalmi imperializmus lesz ebben az országban, esetleg tetszetős mázba vonva, akkor semmi jót nem remélek.”⁶⁷¹

A két, mindent elsőpró, egyre súlyosabb áldozatokat követelő szörnyetegként leírt nagyhatalom itt Németországgal és a Szovjetunióval azonos. Féja sorai azt tükrözik, hogy az újságíró lát lehetőséget arra, hogy a két, előbb említett nagyhatalom esetleges meggyengülését a magyar belpolitika – az elitcsérét is magában foglaló szociális fordulat révén – ki tudja használni. A feljegyzés jelentőségét az adja, hogy itt már Féja is számol Németország meggyengülésével, még ha a Szovjetunió valódi geopolitikai súlyát s a háborúban bekövetkezett fordulat jelentőségét nem is érzékeli. Továbbá jól látható, hogy ha nem köti meg Féja kezét a cenzúra, akkor meg meri fogalmazni a német terjeszkedés bírálatát.

III.3.4.9. Összegzés

A népiek külpolitikára vonatkozó reflektálásaiból kitűnik, hogy Szabó Dezső és Németh László nyomdokain haladva többen közülük (mindenekelőtt Féja Géza, Szabó Zoltán és Illyés Gyula) komoly veszedelmet láttak a fajelméletet hirdető Németország expanziójában, így – a korabeli urbánus váddal szemben – nem voltak a völkisch ideológia magyarországi kiszolgálói, még ha el is túlozták időnként a magyarországi német terjeszkedés veszélyét. Féja Géza Ausztriáról szóló harmincas évekbeli beszámolója azt mutatják, hogy az osztrákok esetében a *Viharsarok* szerzője – a nemzetközi folyamatokból keveset meglátva – nem tartott a függetlenség elvesztésétől. Az általa „új Svájként” aposztrofált Ausztria – illuzórikus véleménye szerint – fejlett gazdaságára és felszabadult nemzeti öntudatára támaszkodva képes lehet ellenállni a német expanzióknak. A második világháború idején született írásainak visszatérő eleme a nagyhatalmaknak kiszolgáltatott kis nemzetek veszélyeztetettsége. Magyarország esetében – többek között Szabó Dezsőhöz hasonlóan – ő is a Teleki névvel

⁶⁷⁰ A moloch eredetileg ókori föníciai napisten, akinek emberáldozatokat is bemutatnak. Másik jelentése: mindent elnyelő, egyre súlyosabb áldozatokat követelő erő, szörnyeteg.

⁶⁷¹ *Féja Géza saját kézzel írt feljegyzése*. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum. IK. 2002. 1. 1130. 5.

fémjelzett semlegességi politika folytatását szorgalmazza, keveset látva a nemzetközi folyamatok valódi hátteréből, s egyáltalán nem érzékelve, hogy a békés revíziók okán – mivel azok a náci Németország erejéből és akaratából kerültek vissza az országhoz – miként szűkült tovább az ország külpolitikai mozgástere 1940-ben. A külföldi országok közül példaként tekint a semleges Törökországra, valamint a szovjet–finn háborúban hősiség helytállásával kitűnt Finnországra. Utóbbi esetében joggal hívja fel – Kodolányi Jánossal egyetemben – a magyar közvélemény figyelmét a szociális kiegyensúlyozottságra épülő finn politika és a finn politikai sikerek közötti összefüggésre.

A Magyar Nemzetbiológiai Intézetben vállalt szerepe is jelzi fokozatos jobbratolódását. Írásaiból kitűnik, hogy Németországot – a szociális kérdés ismerőjeként – elsősorban a szociálpolitikai vívmányai okán tartja nagyra. Egy 1943-as feljegyzése már arról tanúskodik, hogy ő is pontosan érzékeli a német és orosz terjeszkedés Magyarország önállósága szempontjából esetleges káros következményeit. Szabó Dezsőhöz és Németh Lászlóhoz hasonlóan úgy véli, hogy a belpolitikai reformok (mindenekelőtt földreform, dán típusú szövetkezetesítés, átfogó közművelődési program) sorozatára épülő stratégia a legjobb külpolitika.

III.4. Dunai konföderáció és revízió

A dunai térség konföderatív egységekké szervezésének terve, mint már erre utaltunk, az első világháború után és a második világháború alatt is felmerült az angol, illetve amerikai elképzelésekben. Winston Churchill például az egész földrészt egy több föderációból álló „Európai Egyesült Államokként” képzelte el. A brit miniszterelnök támogatta azt az 1942 végére körvonalazódó koncepciót is, hogy az északi és déli konföderációk mellett, illetve részben helyett, alakuljon egy „dunai konföderáció”.⁶⁷² A magyar népi mozgalom számos képviselőjénél is felmerülő konföderációs elképzelés tehát – legalább is a teheráni konferenciáig – rendelkezett némi realitással a második világháború egy bizonyos szakaszában.

Az általános európai és világpolitikai eseményekre reflektáló külpolitikai válaszok elemzése után ebben a fejezetben megvizsgáljuk, hogy Féja Géza milyen megoldást javasolt a magyar külpolitika két világháború között felmerülő kérdéseire. Emellett görcső alá vesszük az írónak a konföderációs terve mellett a revíziós politikáról alkotott véleményét is, kiemelten kezelve az 1938–1941 közötti területi változásokra adott válaszokat.

⁶⁷² Romsics, 2006. 58.

A Duna-konföderáció gondolata már a 19. században megfogalmazódott. Azok a politikai gondolkodók (Teleki László, Bálcescu, Kossuth Lajos), akik papírra vetették a konföderáció gondolatát, még *kisállamok* szövetségét tervezték a Kelet-Közép-Európa sorsát is meghatározó nagyhatalmak (orosz, Habsburg, török) ellenében. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően megváltozott helyzetben – minden harmadik magyar az új állam határain kívülre került – a népi írók is már a dunai *nemzetek* közeledését, sorsközösségét hirdették. A Trianon utáni Magyarországon – ahogyan erre már utaltunk a Szabó Dezső-fejezetben – még nyilvánvalóbb volt a terv megvalósításának számtalan nehézsége. A népiek – többek között a fajvédőkkel együtt – a korábbi konföderációs elméletkhez hasonlóan úgy vélték, hogy a nagyhatalmi támogatás csak káros lehet a magyar ügyre nézve. A dunai népek összefogásának feltételként magyar részről a területi revíziót jelölték meg.

A húszas években a hivatalos magyar külpolitikával szemben két tábor fogalmazott meg ellenvéleményt úgy, hogy közben egymással is vitatkoztak. Az egyik a legitimisták tábora volt, akik az új világregend hozta kisállami nyomorúságból egy kis Monarchia létrehozásával akartak kitörni. Ez a felfogás lényegében a magyar labanc hagyomány folytatását jelentette. A kor kurucai velük szemben jelentős mértékben a fajvédők voltak, akik minden legitimista elképzelést a leghévesebben elleneztek, ellenben a kelet-európai kis népek összefogásának gondolatát kínálták cserébe. Míg a legitimisták értelemszerűen nem állították előtérbe a revíziót, a fajvédők (pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre⁶⁷³) feltételként a revíziót szabták. Az erősen kuruc gyökérzetű és a Habsburgoknak már a nevére is hevesen tiltakozó népiek hasonló feltételének itt lehet a forrásvidéke.

III.4.1. „A MAGYAR CAPITOLIUMON” BÍRÁLATA

A harmincas években kezdett a népiek figyelme a konföderáció gondolata felé fordulni. Féja Géza és Németh László⁶⁷⁴ egyaránt 1932-ben, a népiek közül elsőként írt erről a témáról. Féja „A történelem szele”⁶⁷⁵ című írásában a legitimista Pethő Sándor (1885–1940) restaurációs elképzeléseinek kemény bírálattát adja.⁶⁷⁶

Pethő szerint a jövő útja „a magyar eszme és a Habsburg-eszme kompromisszuma, amely a magyar állameszme centrális jellegéből indul ki”.⁶⁷⁷ „A Magyar

⁶⁷³ Lásd Vigh, 1979.

⁶⁷⁴ Németh László: Középeurópa – Új nyelvtanokra. *Tanú.* (1932. nov.) 2. 127–128.

⁶⁷⁵ Féja Géza: A történelem szele. *Szabadság.* (1932. április 24.) 5. 1–2.

⁶⁷⁶ Féja múltképeknek megrajzolásakor a Habsburgok és a magyarok viszonyát már elemztük az írás alapján.

⁶⁷⁷ Závodszy, 2005. 370.

Capitoliumon”⁶⁷⁸ című írás idézetéből jól látszik, hogy szerzője számára a „magyar gondolat” fontosabb, mint a restauráció ténye. Ez utóbbi csak a magyar „nagyállamiság” létrehozásának eszköze.

Féja az írásra reflektálva, ezt írja: „Ma adva van egy új történelmi helyzet, a maga új törvényeivel. *És itt lebeg a Duna-medence fölött egy új egység szüksége is*, mellyel valamennyiünknek szembe kell néznünk. Azt azonban sajnos, még nem akarja belátni a magyar társadalom jó része, hogy amint ezt az új egységet nem hozhatta létre 10 év alatt a kisantant újdonsült mechanizmusa, akként a habsburgi kiérdemesült ósdi mechanizmus restaurálása sem teremtheti meg. Csupán az eleven történelemformáló népi és nemzeti erők szerves összhangja.” (*Kiemelés – P. G.*)

A Duna-medence népeinek Féja szerint a kettős küldetése van: egyfelől a szociális fordulat révén a parasztság felszabadítása, majd ennek révén az új, népiekből verbuválódó elit lehet képes az itt élő népek összefogásának előmozdítására.

Féja a legitimista politikát tehát történelmi alapon utasítja el, korszerűtlenség bélyegezve az 1918-ig fennálló birodalmat. Valójában a legitimista politika naivitása elsősorban abból fakadt, hogy a csehszlovák, román és jugoszláv politikusok 1919 óta nem szűnő harcot folytattak a magyar–osztrák újraegyesülés ellen, és ebben hosszú évekig az olasz kormányok is segítségükre voltak. Ráadásul a francia politika is csaknem mindig követte kis szövetségesei óhajait. A német állam pedig hallani sem akart Ausztria ilyen irányú elköteleződéséről.⁶⁷⁹ Azaz a külső politikai feltételek eleve lehetetlenné tették a legitimizmust.

Féja is érzékeli, hogy a kisantant sem képes valódi, megegyezésre épülő dunai egységet teremteni a térségben. Azonban a kisantant-politika valódi háttéréből, mint láttuk, keveset lát meg. Nem számol azzal, hogy a környező országok képviselői – a térség *összes* kis országainak összefogása helyett – következetesen nagyhatalmi partnerben gondolkodnak, azaz a dunai összefogás politikai feltételei hiányoztak.

Pethő Sándor írására visszatérve, a legitimista szerző – jobb híján – elfogad egy dunai konföderációt is, de korántsem a kossuthi értelemben. Ha már mindenképpen el kell jutnunk idáig – vallja Pethő – „akkor tegyük azt inkább monarchikus habitusban, semmint köztársasági mezben”. A dunai tér nyugalmát pedig csak a magyarok primátusán alapuló „pax hungarica” jelentheti. Későbbi írásaiban Pethő feladja restaurációs elképzeléseit, de a magyarság vezető szerepéről vallott nézeteit továbbra is fenntartja.⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ Uo. 341–393.

⁶⁷⁹ Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. Budapest, Eötvös, 2004. 84.

⁶⁸⁰ Bátonyi Gábor: A Duna-konföderáció gondolata a két háború közti Magyarországon. *Alföld*. 36. (1986) 8. sz. 36.

III.4.2. ELSŐ AZ EGYENLŐK KÖZÖTT

A „dunai összefogás” jelszavával egyébként a két háború között számos olyan tervezet született, amelyik a restauráció és a revízió kombinálásával a magyarság „primus inter pares” szerepéből indult ki. 1920-ban Domonkos László ezt írja: „Magyarország egzisztenciális érdeke ma az, hogy olyan helyzetet teremtsünk a nemzeti tömegek számára, amelyért ezek visszakíváncsoznak új hazájukból a régibe.”⁶⁸¹ A megegyezés lehetőségeit kutatva megállapítja: „Nevezék e megegyezés eredményét gazdasági államszerződésnek vagy dunai konföderációnak, a fő az, hogy a politikai megegyezés minél előbb létrejöhessen.” 1936-ban a korábban legitimista nézeteket valló⁶⁸² Ajtay József ezt írja: „Magyarország a dunai kérdés tengelye”.⁶⁸³ A Duna-völgyi kis népek valamilyen szintű politikai összefogása azért is fontos szerinte, mert a közösen fellépő országok így jobban ellen tudnak állni a külső veszedelmeknek,⁶⁸⁴ s az összefogással a térség gazdasági egyensúlya is helyrebillenhetne. 1937-ben Kokas Elemér *A harmadik út*⁶⁸⁵ című írásában szintén a nagyhatalmi gondolat jegyében tesz javaslatot egy dunai konföderációra. Az ő elképzelése szerint is a magyaroknak a német terjeszkedést és egy újabb világháborút megakadályozandó kell kezdeményeznie egy ilyen jellegű összefogást. Ebben az Ausztriával és Lengyelországgal való együttműködése után Magyarország vezető szerepre tehet szert. Az összefogás pedig megteremtheti egy békés revízió lehetőségét is. A magyarság centrális helyzetéből kiinduló konföderációs elgondolások azonban joggal válhattak ki bizalmatlanságot a magyar revíziót elutasító szomszédos országok körében.

⁶⁸¹ Domonkos László: A nemzetiségi kérdés és a dunai konföderáció. In: Ring, 1986. 118–123. 127–128.

⁶⁸² 1931-ben még Ajtay a Duna-medence gazdasági problémáit a magyar-osztrák újraegyesüléssel oldaná meg, egy évvel később viszont már a magyar-osztrák javaslatot nem is említve a közép-európai egyesülés mellett érvel. Lásd Ormos, 2004. 82–85.

⁶⁸³ Ajtay József: *A Duna-medence és Magyarország sorsközössége*. Budapest, 1936. 31. Ajtay szerint minden Duna-völgyi nemzet érdeke, hogy a gazdasági elzárkózás megszűnjön a Duna-medencében. Az összefogás megindítását szerinte is a „nagyszláv” és „nagynémet” törekvések teszik aktuálissá. A Duna völgye önállóságának megteremtését azonban nem lehet megoldani a „Magyarországgal szemben elkövetett igazságtalanságok jóvátétele nélkül”. Uo.

⁶⁸⁴ „A Duna-völgyi nemzetek léte és boldogulása még szorosabban függ egymáséitól, mint általában az európai országoké. Ha nem tudnak egymásra találni és békés munkában benső kapcsolatba tömörülni, minden bizonnyal könnyű prédáivá lesznek a szomszédos nagyhatalmaknak, mint kis halak a nagyokénak. Ha pedig egymásra találhatnak, akkor Európa hatalmasságai mellett öncélú, életérdekeit megvédeni tudó tényezőt fognak jelenteni és egyik legfontosabb tartóoszlopa lesznek a békét biztosító európai egyensúlynak.” Lásd Ajtay József: *Középeurópa válsága*. 2. (1932. aug.) 15–16. 5–6.

⁶⁸⁵ Kokas E.: *A harmadik út*. (Korunk Szava Népkönyvtára 21.) Budapest, 1937.

III.4.3. „A HITLERI JELSZAVAK MÖGÜL [...] ELŐBÚJIK [...] A CSÁSZÁRI NÉMETORSZÁG ARCA”

1933-ban Féja „A beteg Közép-Európa”⁶⁸⁶ című cikkében a térség válságos helyzetéért elsősorban a Párizs környéki békeszerződéseket teszi felelőssé. A „rossz békeszerződések” által teremtett helyzetet azonban tovább rombolja, hogy Közép-Európa a „reakció melegágyává” válhasson. Ez történt szerinte Németországban, ahol „a hitleri jelszavak mögül egyre jobban előbújik a kísértő múlt, a császári Németország arca”.⁶⁸⁷ Wolff Károly kereszténypárti politikus azon kijelentését, miszerint a magyaroknak Németországtól kell nemzeti öntudatot tanulniuk, öröklésnek tartja.⁶⁸⁸ Magyarországnak – Szabó Dezső és Németh László gondolatmenetét követve – szerinte is az a feladata, hogy egy belső demokratikus átalakításra összpontosítsa erőit.

Hitler hatalomra jutása után pár héttel, 1933 márciusában Londonban a brit „megbékéltetési politika” jegyében MacDonald angol miniszterelnök egy olyan tervvel állt elő, mely a francia hadsereg létszámának csökkentésével párhuzamosan a német haderő növelését helyezte kilátásba.⁶⁸⁹ A leszerelési konferencián elhangzott javaslatból Féja arra következtetett, hogy egy új, engedményekre épülő nagyhatalmi politika kezd körvonalazódni. Ez pedig Közép-Európa nemzeteit is reményekkel töltheti el. MacDonald angol miniszterelnök beszédéből Féja egy olyan „új Európa” képét olvasta ki, amelyet a „megértés, egyenlő bánásmód, s az ellentétek higgadt, igazságos kiegyensúlyozása” jellemez. Féja szerint ezen elveknek az érvényesülése segítheti csak a „nagybeteg Közép-Európa” újbóli megerősödését. A valódi reálpolitikai folyamatok megítélésének a hiánya mellett szembetűnőbb, hogy Féja – sok más publicistához hasonlóan – nem reflektál Mussolini négyhatalmi szerződéssel kapcsolatos javaslatára, amely a revíziót óhajtó Magyarország számára valóban a revízió reménysugarát csillantotta meg egy rövid időre.

Két hónappal később szintén Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában érkezett Féja a Duna-völgyi gondolat esélyeiről. A „Mégis!” című írásában a szerző hosszasan ecseteli, hogy a Németországgal való szorosabb viszony milyen hátrányokkal járna Magyarország számára. A magyar államiság függetlenségének megszűnése mellett a magyar kultúra önállósága is csorbát szenvedne a publicista túlzó vélekedése szerint. Az egyoldalú és túlzott német hatás, folytatja, már eddig is komoly károkat okozott a magyar kulturális életben. Ha valóban Németország „védőszárnyai alatt” élne az ország, a helyzet tovább romlana,

⁶⁸⁶ Féja, 1933/10. 1.

⁶⁸⁷ Uo.

⁶⁸⁸ „Örölség volna, és belső szegénységünket jellemeznék, ha Hitler-utánozókká süllyednénk.” Uo.

⁶⁸⁹ Ormos–Majoros, 2003. 350.

hisz Féja szerint Hitler mozgalma a „nyers és félművelt német tömegösztrönök felszabadítását” jelenti.

Ezekből a sorokból szinte sugárzik a két háború között a kuruc mentalitás révén továbbélő németellenesség. A húszas évek végétől elsősorban, mint látjuk, Szabó Dezső és a németszimpátiájával gyökeresen szakító Bajcsy-Zsilinszky Endre figyelmeztetnek a pángermán törekvések veszélyeire. Féja e veszélyt hozzájuk hasonlóan jelentősnek tartja. A pángermán törekvésekkel szemben szerinte is csak a „Duna-völgyi öncélúság” programja biztosíthatja a magyarság védelmét. Biztató jelként látja, hogy Ausztria is kezd a „dunai gondolat” mögé felsorakozni. Ausztria ebben az időben az osztrák nácik növekvő aktivitása miatt valóban közeledett a kisantanthoz, de ez egyúttal nem jelenthetett magyar-osztrák közeledést is.⁶⁹⁰

III.4.4. „PARASZT EURÓPA – PARASZT DUNA VÖLGYE”

A „Paraszt Európa” a dunai régió agrárnépességének összefogását szimbolizálta. Az összefogás alapja nem a közös tájhoz való tartozás volt, hanem az itt élők sorsközössége. A paraszt Kelet-Európa-gondolat az urbánus Nyugattal szembeni lemaradás mellett a paraszti életformát is jelképezte a népi írók körében. Bár a korabeli kelet-közép-európai agrármozgalmakkal⁶⁹¹ a magyar népieknek nem volt rendszeres kapcsolata, a politikailag aktívak azonban figyelemmel kísérték a rokon mozgalmak működését.⁶⁹²

Közéjük tartozott Féja is, aki 1934-ben a „Paraszt Európa – Paraszt Duna völgye” című írásában⁶⁹³ a kelet-közép-európai paraszttömegek testvériségének fontosságára hívta fel a figyelmet. A keletről Stamboliski fia által elindított Zöld Internacionálé gondolata Féja szerint azért is lehet napirenden a nyugat-európai sajtóban, mert egyfelől a dunai államok munkás internacionáléja 1919 óta szétbomlott, másfelől a néprajz, az irodalom, a képzőművészet és a zene után a politika is kezdi 1934-ben felfedezni a parasztságot. A paraszti lélektől

⁶⁹⁰ 1933 elején Gömbös szorgalmazta Németország és Olaszország közeledését, amelyben kulcsfontosságú volt az Anschluss-kérdés. A magyar kormány közvetítő kísérleteinek egyikén (március 6–18.) Bethlen – Hitlerrel és többek között Franz von Papennel tárgyalva – az osztrák kérdést feszegetve felhívta a figyelmet arra, hogy Ausztria az osztrák szélsőjobb megnövekedett aktivitása miatt kényszerül a kisantanthoz közeledni, s ezt mind Németország, mind Magyarország érdekében meg kell akadályozni. Ez a történet is arra mutat rá, hogy egy széles körű – Ausztriát, Magyarországot és a kisantant államokat egyaránt magába foglaló – dunai összefogás politikai feltételei teljes mértékben hiányoztak. Vö. Juhász, 1988. 140.

⁶⁹¹ Romániában a poporanisták, Csehszlovákiában a ruralisták tekinthetők a magyar népi mozgalomhoz eszmeileg hasonló irányzatnak. Borbándi, 1983. 141–142.

⁶⁹² Uo. 143.

⁶⁹³ Féja Géza: Paraszt Európa – Paraszt Duna völgye. *Magyarország*. 41. (1934. szeptember 19.) 3.

ugyanis a nemzetiségi gyűlölködés mellett a militarizmus és az imperializmus is idegen. Ezek a vonások Féja szerint is „ritka politikai értékek”.

Egy meg nem nevezett francia publicista cikksorozata nyomán Féja is szorgalmazza, hogy Horvátországtól a Baltikumig az agrárnépeket egy politikai egységbe kell szervezni. Magyarország pedig – „európai hivatását” betöltve –, ha vonzást akar gyakorolni az egész Duna völgyére, nem kerülheti meg az immáron elodázhatatlan reformokat (földbirtokreform, népi kultúrpolitika, szövetkezetek létesítése).

Az európai hivatással nemesülő „Paraszt Kelet-Közép-Európa” gondolat Ajtay Miklóstól ered. Attól az Ajtay Miklóstól, aki a húszas évek első felében Féja baráti köréhez tartozott.⁶⁹⁴ A Féja által megerősített illuzorikus gondolat szerint a magyar paraszt, illetve a kelet-közép-európai agrárdemokráciák a bennük rejlő kulturális lehetőségek kibontásával történelmi küldetesként képesek a dekadens Európa megújítására.⁶⁹⁵

A Fájára szintén hatást gyakorló Fábián Dániel⁶⁹⁶ pedig a Bartha Miklós Társaság által tartott Magyar Falu vitasorozatban adta elő Európa jövőjével kapcsolatos elképzeléseit. Fábián úgy vélte, hogy a kelet-közép-európai országok közös érdeke ezen országok gazdaságának döntően mezőgazdasági jellegéből következhet, de csak úgy, ha az agrárnépesség számbelileg túlnyomóan paraszti tagjai az adott országokban a parasztdemokrácia megvalósításán gondolkodnak. Ez az elgondolás elveti mind a nagybirtok vezető szerepét hangsúlyozó nézeteket, mind az antidemokratikus diktatúrát megvalósítani akarók törekvéseit. Fábián szerint a nyugati (germán–latin) kultúra már dekadenciába torkollott, azaz a magyarság számára már nem jelenthet perspektívát. Ezt a dekadenciát az eurázsiai vagy turáni-szláv kultúra képes csak meghaladni, amelyet a parasztság őrzött meg.

A Bartha Miklós Társaság vezetőjének elgondolásában a turanizmus átalakul. A nagyhatalmi álmok helyébe egy másik – valójában ez is nagyhatalmi – ábránd kerül: a kelet-közép-európai kis népek összetartozásának gondolata. A kultúrnemzeti felfogással „beoltott” elgondolás szerint a turáni-szláv kultúra lesz a parasztdemokráciák alkotta konföderáció alapvető kerete, amelynek hordozója az etnikumösszesség, a kelet-közép-európai népek, az itt élő paraszti népesség.⁶⁹⁷ A Fábián által kialakított felfogásnak itt csupán azon illuzorikus elemére utalunk, amelyben a parasztdemokráciák együttműködésétől, a konföderációtól egy új európai nagyhatalom felemelkedését várta, mely mintegy előharcosa az Európától Ázsia keleti széléig kiterjedő egység gondolatának. Látható, hogy már a tervezet első lépésének (kelet-európai konföderáció) is hiányoztak a politikai feltételei.

⁶⁹⁴ 1923 nyarán Féja Géza egyetemi társaiból álló baráti társaságának volt tagja Ajtay Miklós – Szerb Antallal, Simon Ernővel és Kiss Hugóval egyetemben. Lásd Féja, 1982. 53–55.

⁶⁹⁵ B. Bernát István: A népi ideológia forrásvidékén. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. 372.

⁶⁹⁶ Féja 1925-től tagja volt a Bartha Miklós Társaságnak, amelyet Fábián Dániel vezetett. Vö. Benkő, 1996. 131.

⁶⁹⁷ Vö. B. Bernát, 1997. 370–372.

1935 tavaszán, a „Másodszor is elvesztettük Szabadkát?” című tudósításában⁶⁹⁸ Féja ismételten a szükséges magyar reformokat állítja példaként olvasói elé. Állítása szerint Szabadka trianoni elszakítása után a város Magyarországon maradt határában és környékén (Tompá, Kelébia) folytatni kellett volna a Monarchia idején ott jól bevált kisbérleti rendszer kiépítését. Ehelyett a nagybirtokrendszer visszaállítása földéhséget és nyomort eredményezett a térségben. A „fűzfairredenta” restaurációs politika helyett Féja a határszélek tervszerű betelepítését sürgeti.

III.4.5. HATÁROKON ÁTÍVELŐ IRODALOM

Noha a regionalizmusnak nem voltak irodalmunkban erős gyökerei, Trianon után az utódállamokban meglepő gyorsasággal jöttek létre a magyar irodalom intézményei. Az új irodalmak indulását ugyanakkor nehezítette, hogy az anyaország és a befogadó ország között tartósan feszült politikai viszonyok uralkodtak. (De az is előfordulhatott, hogy egy Magyarországon megírt mű előbb jelenhetett meg a nagyobb sajtószabadságot biztosító Csehszlovákiában, mint a Horthy-rendszer Magyarországon.⁶⁹⁹) A kultúra iránti igény megnövekedésében döntő szerepe volt annak, hogy a határon túli közvélemény megnyilatkozó része számon kérte a kultúrán a „kisebbségi sors” értelmezését. A töredéktársadalom által támasztott legfőbb igény az volt, hogy a kultúra, a művészet segítse megőrizni a nemzeti identitást, a nyelvet, a fenyegetett értékeket.⁷⁰⁰

Féja Géza felvidéki kötődése okán az anyaországi publicisztikai tevékenysége mellett a harmincas években aktív szerepet vállalt a csehszlovákiai magyar sajtóban is. Több felvidéki magyar újságban publikált, s lektora volt a pozsonyi Tátra Kiadónak is.⁷⁰¹ 1935 októberében az „Új szellemi front a kisebbségi életben”⁷⁰² című írásában Féja a magyar (anyaországi és kisebbségi) írók

⁶⁹⁸ Féja Géza: Másodszor is elvesztettük Szabadkát? *Magyarország*. 42. (1935. április 18.) 5.

⁶⁹⁹ Erre példa Féja a *Régi Magyarország* című kötetének megjelenése körüli bonyodalom. Félját még 1933-ban a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bízta meg egy, a „nép számára készülő magyar irodalomtörténet” megírásával. Az 1936 tavaszára elkészült első kötetben a minisztérium által felkért kritikusok (Bodor Aladár, Sík Sándor) nem találtak semmi kivetnivalót, kiadását mégis késleltették, feltehetőleg a szerző politikai téren exponált személye miatt. Így fordulhatott elő, hogy az irodalomtörténeti összefoglalás 1937-ben előbb jelent meg Pozsonyban, mint az anyaországban, ahol csak a következő év végén kerülhetett forgalomba. Lásd Féja-interjú, illetve *Féja Géza: Régi Magyarország – A magyar irodalom története a legrégibb időktől 1772-ig*. Sajtó alá rendezte Féja Endre. Budapest, Püski, 2001. 313–315.

⁷⁰⁰ *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet. 124–125.

⁷⁰¹ Féja-interjú.

⁷⁰² Féja Géza: Új szellemi front a kisebbségi életben. *Magyarország*. 42. (1935. október 16.) 5.

feladatairól elmélkedik. Ady nyomán ő is a magyar írók közép-kelet-európai hivatására figyelmeztet. Ez egyben azt is jelenti, hogy a folyton kiújuló sebeben túllépve kell kapcsolatot keresni az utódállamok íróival. Féja tisztában van e terv nehézségeivel. Példaként említi Babits Mihály marosvásárhelyi előadásának az akkori napokban történő betiltását. Emellett megemlíti, hogy egy erdélyi címre írt levelét nemrégiben visszaküldték, mert Cluj mellé oda merészelte írni, hogy Kolozsvár. A kisebbségi sorban élő magyar írók pedig a környező államok asszimilációt erőltető politikája miatt kénytelenek védelmi és sérelmi magatartást tanúsítani. Mindezek ellenére, írja, „kisebbségi sorsunk és népi széttagoltságunk arra is predesztinál minket, hogy gondolkozásunk, terveink és nézőpontjaink közép-kelet-európaivá nőjenek”.⁷⁰³ Az irodalom és a politika kapcsolatáról szólva úgy véli, hogy a múlandó kormányok és hatalmi rendszerek helyett a magyar íróknak a környező országok írói felé kell hidadakat építeni.

A kultúrnemzeti felfogást tükröző írás szellemi rokonságot mutat Németh László és Gál István szintén ekkoriban jelentkező kelet-európai kapcsolatkereső írásaival. A szomszédok kultúrája iránti tájékozódás szükségességét, valamint a magyarság és a szomszédos népek egymásrautaltságát már korábban – többek között – Kazinczy Ferenc, Wesselényi Miklós, Széchenyi István, Kemény Zsigmond is fontosnak tartotta. A közvetlen elődök, illetve a kortársak közül pedig Ady Endre, Szabó Dezső és Bartók Béla említendő. Ebben a létező hagyományban Félát ezen dunai tájékozódási irány újabb láncszemének tekinthetjük. A Trianon örökségével vívódó fiatal írónemzedéknek szembe-sülnie kellett azzal, hogy a régi Magyarország nem lehet nemzetállam, éppen úgy, ahogy az utódállamok sem lehettek azok. Innen válik érthetővé, hogy Féja és Németh László ilyen tárgyú publicisztikáinak miért lesz fundamentuma a kultúrnemzeti megközelítés.

1935 decemberében Féja Teleki László Duna-konföderációs elképzelését méltatja. Az erdélyi származású politikus legnagyobb erényének azt tartja, hogy ő jött rá legelőször arra, hogy a magyar kérdést csakis a kelet-közép-európai népek testvéri együttműködésének keretében lehet megoldani. Rövid írásában Féja a magyarországi Duna-konföderációs elképzelések vázlatos áttekintésére vállalkozik.

Teleki László mellett Klapka György személyét emeli ki joggal, akinek a szerepét a hazai közvélemény szerinte is méltatlanul elfeledte a konföderációs tervvel összefüggésben. Holott Kossuth 1862-es tervezete előtt ő folytatott tárgyalásokat a román és olasz politikusokkal az összefogásról. Féja érthetően kifogásolja, hogy az utókor ma is Kossuthnak tulajdonítja e tervet, miközben valójában azt Klapka készítette elő az olasz kormánnyal egyetértve. A dualista korszak „végzetes vakságának” tartja továbbá, hogy e nagy történelmi kezdeményezésnek nem volt folytatása, miközben Mocsáry Lajos mellett – többek között – Irányi Dániel és Simonyi Ernő is készítettek ilyen jellegű terveket.

⁷⁰³ Uo.

A polgári radikálisok érdemének tartja, hogy ők is fölvetették a dunai konföderáció eszméjét, azonban hibáztatja is Jásziékát amiatt, hogy egy időre a német befolyást jelentő Mitteleuropa gondolatával kacérkodtak, s „túl későn és ügyetlenül kaptak bele a Duna-konföderáció hagyományába”.⁷⁰⁴ (Féja nem alaptalanul veti fel mindezt, azonban Jászi elég hamar kiábrándult a Naumann-tervből, 1918 őszén pedig az ismert világpolitikai folyamatok miatt már nem volt realitása a konföderációnak.⁷⁰⁵) Teleki tervét aktualizálva sürgeti, hogy a magyarok álljanak elő egy olyan tervvel, mely a Duna völgyének újrarendezése mellett képes lehet a „német és orosz imperializmus feltartóztatására” is.

Féja írásának befejező része is arról árulkodik, hogy az író-publicista sem mérlegelte kellőképpen a magyarság Kárpát-medencei súlyának visszaszorulását az 1860-as évekhez képest. A korabeli magyar politikai közvélemény jelentős részéhez hasonlóan Féja is alaposan túlértékeli Magyarország erejét akkor, amikor egy magyarok által kezdeményezett konföderációra tesz javaslatot az 1930-as években. Az alapvetően hungarocentrikus nézőpontú írásában a szerző kísérletet sem tesz arra, hogy a korabeli konföderációs elképzeléseket a nemzetközi horizontba ágyazva, a reális adottságokat is figyelembe véve mutassa be.

Féja 1936-ban megjelentetett külpolitikai jellegű írásai kivétel nélkül a határon túli magyarsággal foglalkoznak. Az öt írásból négy a csehszlovákiai,⁷⁰⁶ egy pedig a romániai magyarokról⁷⁰⁷ szól.

III.4.5.1. Magyar–szlovák–cseh közeledés

Január 4-én „Szlovák írók vallomása”⁷⁰⁸ címmel jelent meg Féja írása a *Magyarország* hasábjain. Az írás előzménye, hogy a komáromi Közművelődési Testület találkozót szervezett, ahol magyar és szlovák írók is felléptek. Féja szerint az est a szellemi együttműködés ügyét szolgálta. Ezt bizonyítja, hogy a szlovák irodalom megjelent képviselői egyaránt a kulturális közeledés fontosságát hangsúlyozták. Boleslav Lukáč, az egyik legismertebb szlovák költő, Ady Duna-völgyi hatásáról tartott előadást, kiemelve Ady hatását a szlovák irodalomra. Jan Jesensky a szlovák íróegyesület elnökeként a kölcsönös „jó és hű” fordítások fontosságára hívta fel a hallgatóság figyelmét. Gejza Vámoš a fordítások

⁷⁰⁴ Uo.

⁷⁰⁵ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003.

⁷⁰⁶ Féja Géza: Szlovák írók vallomása. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 4.); Féja Géza: Új szellemi front Szlovénzskóban. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 12.); Féja Géza: A szlovénzskói magyarság történelmi pillanata. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 17.); Féja Géza: Szlovénzskói magyar tudat. *Magyar Írás*. (1936. febr.) 2. 1–2.; Féja Géza: *Új idők, s új vitorlák*. 1936. augusztus. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Irodalmi Kézirat, 2004. 30. 1. Féja, 1936./1. 17. 5.

⁷⁰⁷ Féja Géza: Kolozsvár, a mi örök városunk. *Magyarország*. 43. (1936. nov. 17.)

⁷⁰⁸ Féja, 1936/1. 4. In: *Féja Géza: Lelkek párbeszéde – Írók, Művek, Viták*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002. 292–293.

kiterjesztése helyett azt szorgalmazta, hogy a magyar és szlovák ifjúság ismerje meg egymás nyelvét, hogy eredetiben olvashassa mindkét nép kiválóságait. Hana Gregorova – a magyar regényirodalom rendszeres fordítója – szerint nem a politika, hanem az irodalom mutatja meg egy nép igazi arcát. A szlovák-ság pedig a magyar irodalmon keresztül tanulhatja meg tisztelni a magyar kultúrát.

Féja szerint a szlovák írók e megkapó nyilatkozatai után a magyar íróknak kellene kézbe venni a „dunai kezdeményezést”. Ennek jegyében a magyar, szlovák és cseh írók eszmecseréjének megszervezésére tesz javaslatot. A szlovák költők, írja, gyakran idézik Ady Endrének a *Magyar jakobinus dala* című versét, melyben a magyar poéta a Duna menti népek sorsközössége mellett érvel. (Ady Endre értékelésében egyébként, a magyar–szlovák kapcsolatokat vállaló írók mindkét országban szembe kerültek a hivatalos kulturális politika állásfoglalásával.⁷⁰⁹) Féja úgy véli, hogy mi, magyarok, pedig nem feledhetjük Ady másik intését, miszerint „Mi másoknál messzebből jöttünk és örök, amit akarunk”.⁷¹⁰ Azaz elsőszülöttségi jogunk van a Duna völgyében, s ez teszi indokolttá a dunai összefogás magyar részről való megindítását. A cseh, szlovák és magyar írók együttműködését sürgeti továbbá a Harmadik Birodalom immáron Kelet-Közép-Európa – azon belül is kiemelten Csehszlovákia és Magyarország – önállóságát veszélyeztető politikája. Ezek a sorok pontosan mutatják a konföderációs elképzelések nagy részének ellentmondásosságát. Féja sem képes ugyanis szakítani a magyarságnak szánt „primus inter pares” szereppel, ami eleve kétségeses tette az egyébiránt pozitív kulturális közeledés sikerességét.

Csehszlovákia és Magyarország között egyébként hivatalos kulturális kapcsolatok nem voltak a két háború között. Az utódállamok nemzeti kultúrájának népszerűsítése Magyarországon egyben ellenzékiiséget is jelentett a hatalommal szemben. Az irodalmi kapcsolatok szervezése mind Magyarországon, mind a szlovákiai magyarok körében általában a szlovák és a cseh irodalom párhuzamos fordításával, ismertetésével történt. A magyar–szlovák irodalmi kapcsolatok a harmincas évek második felében voltak a legintenzívebbek. Sem azelőtt, sem azután nem rendeztek annyi közös irodalmi estet, rádióműsort, nem készült annyi, a szélesebb olvasóközönségnek is szánt riport. Három antológia is napvilágot látott ekkoriban, és Magyarországon is egyre erősödött a „kultúr-cserét” támogatók tevékenysége.⁷¹¹ A kulturális közeledés fent említett biztató

⁷⁰⁹ Vö. Csukás István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*. Budapest, Irodalomtörténeti Füzetek 35, 1961. 33–40.

⁷¹⁰ Féja E., 2002. 293. A fenti idézet Ady Endrének az *Intés szegény legényeknek* című verséből való. A verset Ady az első világháború idején (1915. március) írta. Lásd *Ady Endre összes versei*. Budapest, Osiris, 1997. 850.

⁷¹¹ Darvas János: *Hegyország bangja*. Pozsony–Bratislava 1934.; Straka, Anton: *Cseh és szlovák költők antológiája*. Budapest, 1936.; *Szlovenszkoí Magyar Írók Antológiája* – III. Műfordítók. Szerk. Dallos István – Mártonvölgyi László. Nyitra, 1937.; Gogolák Lajos – Rády Elemér: *Szlovák elbeszélők*. Budapest, 1937. 1936. ápr. 25-én szlovák irodalmi estet rendeztek Budapesten az MTA dísztermében a La Fontaine-társaság szervezésében, 1938 márciusában Rimaszom-

jelei ellenére a szlovákiai magyar kisebbséget számos sérelem érte a két háború között, amelyek legfőképp a prágai kormánynak a csehszlovák nemzetállam kiépítésére irányuló törekvéseiből fakadtak.⁷¹² Csupán a harmincas évek második felében, amikor a náci Németország fellépése következtében megváltoztak a nemzetközi erőviszonyok, s – ahogyan ezt Fėja is érzékeli – Csehszlovákia is közvetlen veszélybe került, kezdett a prágai kormány tárgyalásokat a kisebbségek képviselőivel.⁷¹³ (Beneš 1936. szeptember 11-én Esterházy Jánossal tárgyalva kilátásba helyezte, hogy nyelvi, kulturális és iskolai kérdésekben a két állam megegyezhet. A magyar–csehszlovák kisebbségi megegyezési törekvések utolsó epizódjának kezdetét a magyar fegyverkezési egyenjogúság elismerésének fejében a kisantant államokkal kötendő kétoldalú magyar meg nem támadási szerződések terve jelentette.⁷¹⁴) Ez lehet a magyarázata tehát annak, hogy miért is nem lépett fel Prága a magyar–szlovák–ceh kapcsolatok intenzívebbé válása ellen.

A harmincas évek közepére bekövetkező változások Közép-Európában a csehszlovák belpolitikát sem hagyták érintetlenül. A köztársaság nemzeti kisebbségei a nemzetközi helyzet számukra kedvező alakulásától remélték soruk javulását, esetleg önrendelkezésük érvényesülésének lehetővé válását. A kisebbségek politikai pártjai jelentős tényezővé váltak a belpolitikában. Egyes magyar politikai vezetők a politikai munka hatékonyabbá tétele érdekében ezért is tartották szükségesnek a szlovákiai és kárpátaljai magyarság teljes politikai egységének megteremtését. 1935 őszétől egyre többen vetették fel a Magyar Nemzeti Párt és az Országos Keresztényszocialista Párt fúziójának szükségességét.⁷¹⁵

Az 1936-ra létrejött fúziót követelték 1935 decemberében az ún. rimaszombati kongresszus képviselői is. A kongresszusról a Magyarország című na-

batban az Új Munka Egyesület szervezésében, csehszlovák–magyar irodalmi est volt a prágai rádióban Anton Straka rendezésében, és a budapesti rádióban is szó esett a szlovák irodalomról (Somogyváry Rudolf: Az utódállamok kapcsolatai a magyar rádióban. In: *Látbatár.* 1936. 1–2. 14–17.)

⁷¹² Hátrányosan érintette a magyarságot – többek között – a közigazgatás reformja, amely magyarellenés éle mellett visszalépést jelentett az önkormányzatiság terén is. (A nyelvtörvény ugyan előírta a kisebbségi nyelv használatát ott, ahol a kisebbség aránya elérte a lakosság minimum 20%-át, azonban a közigazgatási egységek határait úgy húzták meg, hogy a körzetekben a magyarság ne érje el ezt az arányt.) A magyar pártok rendszeresen bírálatban részesítették a csehszlovákiai oktatáspolitikát is, hiszen az felszámolta a magyar nyelvű felsőoktatást, a korábban színmagyar falvakban pedig egymás után nyíltak az állam által támogatott szlovák nyelvű iskolák, amelyek igyekeztek magukhoz vonzani a magyar diákokat. Sérelmes volt továbbá a magyar lakosságra nézve a földreform végrehajtása is, hiszen abból a felvidéki magyarok alig részesültek. Lásd Bárdi–Fedinec–Szarka. 100–101.

⁷¹³ Szarka László: Kisebbségvédelem, reciprocitás, revízió. Megegyezési kísérletek a nemzeti-ségi kérdés terén. In: *Békétlen évtizedek 1918–1938.* Szerk.: Szarka László. Budapest, 1988. 57.

⁷¹⁴ Uo. 57–58.

⁷¹⁵ Popély Gyula: A magyar pártok 1936. évi fúziója Csehszlovákiában. *Regio – Kisebbségstudományi Szemle.* 1. (1990. dec.) 4., illetve: <http://epa.oszk.hu/00004/pdf/08.pdf>

pillapot tudósító Féja Géza kiemelte, hogy a találkozón olyan értelmiségiek képviseltették magukat, akik addig egyáltalán nem vettek részt a politikában. A fiatalok híd szerepet kívánnak betölteni az anyaországi magyarság, valamint a csehek és szlovákok kulturális kapcsolatainak megteremtése terén. Ezért is tartja Féja az általa „új szellemi frontnak” nevezett mozgalmat a magyar népiéssel rokon szellemi mozgalomnak. A kongresszuson felvetődött, hogy a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar kisebbségek közös bizottságot hozzanak létre érdekeik hatékonyabb megjelenítésére. Továbbá javaslat hangzott el a magyar kisebbségi lap- és könyvkiadás összehangolására, valamint egy Központi Magyar Népbank és Szövetkezeti Központ létesítésére.⁷¹⁶ A civil mozgalom fellépése is a kisebbségek megnövekedett aktivitását jelezte Csehszlovákiában. Alig egy héttel később Féja a csehszlovákiai magyar pártok egyesüléséről tudósított, üdvözölve a küszöbön álló fúziót.⁷¹⁷

1936 augusztusában Szlovenszkoiban íródott az „Új idők, s új vitorlák” című írás. A Féja-hagyatékban megtalált, géppel írt, több helyütt javított kéziratra Féja a következő mondatot jegyezte fel: „1936-ban írtam, Mihályfi Ernő⁷¹⁸ nem volt hajlandó közölni, Féja Géza.”⁷¹⁹ A nem publikált írás címével Féja annak a reményének ad hangot, hogy immáron a határokon túl is egyre többen tűzik zászlajukra a kelet-közép-európai sorsközösség programját. Szlovenszkoáról szólva Féja hangsúlyozza, hogy e térségben „a nyelvhatárok, ha lelkiismeretesen vesszük a dolgot, nem könnyen vonhatók meg. A cseh, morva, német, szlovák, magyar, ruszin és lengyel lakosság egy jelentős része legalább két, de többnyire három nyelven beszélnek. Így a keveredés az egyes fajok között állandó”. A „népi és faji tarkaságot” megélő társadalom így fokozatosan ébredt rá arra, hogy tulajdonképpen a „közép-kelet-európai kérdés filmje fut naponként szeme előtt”. A történelmi Magyarország felbomlásáig a mai Szlovákia több városában több etnikum-nemzet élt békében egymás mellett. Pozsony, Kassa, Eperjes mellett a szépebb városokat is a többnyelvűség jellemezte. Pozsonyban például a háromnyelvűség (magyar, német, szlovák) természetesnek számított.⁷²⁰

Ezzel együtt is – nem függetlenül a századfordulón felerősödő, kormányzati szintre emelt magyarosító törekvésektől – az etnikai feszültségek már korábban is jelen voltak a régióban, mert a prenemzeti stációban lévő etnikumok nemzetté akartak válni, s ez igencsak veszélyeztette a magyarság uralkodó pozícióját. Az első világháború után pedig fordult a kocka, többek között a felerősödő cseh nacionalizmus gátolta a multikulturalitás érvényesülését. Féja megközelítése tehát nem számol a nacionalizmusok történelmi szerepével s az

⁷¹⁶ Féja, 1936/1. 12. 5.

⁷¹⁷ Féja, 1936/1. 17. 5.

⁷¹⁸ Mihályfi Ernő 1936 és 1939 között annak a *Magyarország* című napilapnak volt a főszerkesztője, amelynek Féja is belső munkatársa volt 1934 és 1944 között.

⁷¹⁹ Féja Géza: *Új idők, s új vitorlák*. 1936. augusztus. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Irodalmi Kézirat, 2004. 30. 1.

⁷²⁰ Bárdi-Fedinec-Szarka. 39.

ebből fakadó feszültségekkel. Féja szerint ennek a dunai szellemnek köszönhető, hogy egyre több fiatal vállalja a kelet-közép-európai összefogás programját. Példaként említi Győry Dezső kelet-közép-európai programverseit. Az anyaországban is az értelmiség körében egyre nagyobb visszhangra talál a dunai gondolat, ezt mutatja Németh Lászlóék romániai kapcsolatkereső utazása.⁷²¹

III.4.5.2. Erdély

Németh László romániai utazása is szerepet játszott abban, hogy Féja is felkereste még ebben az évben Erdélyt.⁷²² Erről az utazásról 1936 novemberében „Kolozsvár a mi örök városunk” címmel ír beszámolót a *Magyarországnak*.⁷²³ „Belőlem 1936-ban lett erdélyi utas” – írja a cikk bevezető részében. Az írás végig arról tanúskodik, hogy Erdély fővárosa nagy hatást gyakorolt rá. Féja a magyarok, székelyek, szászok és románok lakta Kolozsvárban a „tökéletes kelet-közép-európai város” mintáját látja, ahol a nemzetiségek békében megférnek egymással. A román asszimilációs törekvéseket ugyan észleli, de nem tulajdonít nekik jelentőséget, az erdélyi és kelet-közép-európai szellemiséget ugyanis erősebbnek tartja a román kormányok beolvasztó politikájánál.⁷²⁴

Féja utópisztikus írásában meg sem kísérli a romániai magyarság helyzetét Románia és Magyarország nemzetközi kapcsolatainak viszonylatában értelmezni. Érthetően azokat az élményeket domborítja ki, amelyek illeszkednek a dunai-erdélyi gondolathoz, ugyanakkor a román kormányok diszkriminatív nemzetiségpolitikájának súlyát messze nem kezeli jelentőségének megfelelően. Holott a harmincas évek középső harmadában a megváltozott nemzetközi helyzetre reagálva, Magyarország revíziós törekvéseivel szemben a romániai kormányok mintegy túszként kezelték az ott élő magyarságot. Tovább folyt a magyar kisebbség gazdasági és nyelvhasználati pozícióinak beszűkítése, illetve ellehetetlenítése.⁷²⁵ Erről Féja írásában nem olvashatunk.

⁷²¹ Németh László útinaplója (Lásd Németh László: *Magyarok Romániában*. In: Németh, 1992. II. k. 739–804.) vegyes érzelmeket ébresztett Féjában. Egyfelől üdvözölte a „kelet-európai munkát”, másfelől a romániai magyarok egy részének kelet felé meneküléséről szóló részek aggodalommal töltötték el. „Bukarest egyre duzzadó magyarsága – írja –, a Moldvába, s Romániába hullámozó magyarság útja baljóslatú jel s nemcsak szociális okokról beszél. A nép életöstönének pánikjáról beszél.” Uo. 2.

⁷²² Uo. 2.

⁷²³ Féja, 1936/11. 17. 9.

⁷²⁴ „Igaz, hogy itt a román hatás, de egy szívetindító dolgot is láttam ezek között. A gyümölcsárusok fenyőgallyacskákkal díszítik körül kosaraikat román mintára. A havasok örökzöld üde üzenetét is behozták, a béke s a remény színét. S nemcsak a román Vaszgárdisták vonatait láttam, hanem a román ekések mély paraszttölgalmáról is hallottam, mely már első pillanatban testvéri kezet nyújtott a magyar parasztság felé. [...] Sokan mentek már hódító kedvvel Kolozsvárra, a mi örök városunkba, Erdély örök városába, de végül is mindenki zárándokhoz illő szívvel áll meg s ismer jobbik önmagára a szent kövek között...” – írja Féja. Uo.

⁷²⁵ Bárdi–Fedinec–Szarka. 90–91.

A romániai utazás lehetőséget kínált arra is, hogy Féja kifejtse a véleményét az erdélyi identitás szükségességét valló transzszilvanizmusról is. A „Hivatás” című írásában⁷²⁶ a transzszilván gondolat erényének tartja, hogy „fajták feletti célokat és eszméket értelt”.⁷²⁷ Ugyanakkor az is természetes, folytatja, hogy éppen Tamási Áron ítélte legelőször szűk és túlhaladott dolognak a transzszilvanizmust. Az a prózaíró hirdette a továbblépés elengedhetetlenségét, „aki a szülőföld mélykultúrájából nőtt közép-kelet-európai íróvá”.⁷²⁸ Féja szerint is egy-egy, kelet-közép-európai dimenziókat átfogó magyar irodalomra van szükség a regionális irodalmak helyett.

III.4.6. FÉJA GÉZA ÉS A MÁRCIUSI FRONT

1937. március 15-én a Nemzeti Múzeum kertjében összegyűlt mintegy ötezer fős tömeg előtt a népiekhez tartozó – akkor 24 esztendő – Kovács Imre ismertette a Horthy-rendszerrel szemben megfogalmazott követeléseket.⁷²⁹ A pontok közül négy Magyarország demokratizálásával, hat gazdasági és szociális kérdésekkel, egy pedig az oktatás kérdésével foglalkozott.⁷³⁰ Az utolsó, azaz 12. pont így hangzott:

„Magyar revíziót: a Duna-völgyi népek számára a hova tartozandóság kérdésébe az önrendelkezési jog tiszteletben tartását. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a Duna-völgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását.”

1937-ben a fent említett „Hivatás” című írást és egy *Magyar Útban* megjelent interjút⁷³¹ leszámítva nem találkozunk Féja tollából származó külpolitikai tartalmú írással. Ennek magyarázata egyfelől az, hogy Féja figyelmét teljes mértékben leköti a március 10-én megjelent, *Viharsarok* című műve miatt kitört botrány. Az éles társadalomkritikájú irodalmi szociográfia megdöbbentő vádirat az Alsó-Tisza-vidék földjéről és népéről. Könyvéért nemzetgyalázás címen perbe fogják, majd elítélik, tanári állásából elbocsátják. Másfelől a *Viharsarok* megjelenése után öt nappal később nyilvánosságra lépett Márciusi Front egyik vezetőjeként, a szervezési teendők miatt is alig marad ideje kül-

⁷²⁶ Féja Géza: Hivatás. *Táttra*. (1937. jan.) 1. 3–6. Idézi: Féja E., 2002. 301–304.

⁷²⁷ Uo. 301.

⁷²⁸ Uo.

⁷²⁹ *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk.: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Budapest, Kossuth, 1991. 418–419.

⁷³⁰ Ezek elemzéséhez lásd Romsics Ignác: A Márciusi Frontról – 70 év távlatából. In: Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. 288–296.

⁷³¹ „Közös német veszély fenyegeti a Duna-völgy minden népét” – mondja Féja Géza. *Magyar Út*. (1937. május 15.)

politikai tárgyú írásokra.⁷³² E fejezetnek nem célja természetesen a Márciusi Front előzményeinek, történetének bemutatása és értékelése. A téma alapos szakirodalmi feldolgozottsága⁷³³ nem is indokolja ezt. Mivel azonban Féja aktív szervezője volt a mozgalomnak, s a mozgalom közvetlen előzményeként számotartott Márciusi Fiatalok csoportosulás megszervezése is az ő nevéhez kötődik, ezért az e tárgykörhöz kapcsolódó külpolitikai jellegű vonatkozások elemzését nem kerülhettük meg.

III.4.6.1. Előzmények

A Márciusi Front előzményeként megemlítendő, hogy 1931. március 15-én Féja az *Előőr*sben, „Márciusi pontok”⁷³⁴ címmel már megjelentetett egy írást, melyben hét pontba szedte követeléseit. Az ötödik, egyetlen külpolitikai vonatkozású pontban, a nyugati orientáció fontosságát meg nem kérdőjelezve, sürgeti a fiatalokat, hogy Kelet-Európa felé is nyissanak. A kelet-európai népek „szellemi kincseinek közös kicserélése” céljából három javaslatot fogalmazott meg:

⁷³² Féjának a magyar népi mozgalmon belül betöltött központi szerepére, valamint ezévi elfoglaltságának okaira is utalnak Zolnay László sorai: „Az 1937-es év őszén [...] egy vacsorán találkoztam először Féja Gézával. [...] Amennyire emlékezem, Féja agyonhajszoltan, egy vidéki bírósági tárgyalásról jövet csöppent ide. Ekkor már javában tombolt a vihar, amelyet a *Vibarsarok*kal kavart fel. Műve az akkori társadalomnak az Achilles-sarkát sértette meg. Koncentrikus támadás indult ellene. Az a rokonszenv, amely Féja iránt bennem áradt, mélységes volt. Hiszen éreztem, talpazatát rázta meg a trianoni Magyarország agyaglábú törpéjének. Azt a bázist, amelyet az eddigi jelszavak – 1918/19 forradalmaira és Trianonra kénvén minden bajunkat – elkendőztek. Hiszen kegyetlen szociális viszonyainknak a nagybirtok-s a vékonyrétegű monopolkapitalista rendszer volt az oka. S ekkor Féja valóban profetikus jelenség volt! Vele s általa alakult ki az a szociográfusi iskola, amelynek azután falukutató írók lettek a követői. Ez az út vezet el a Márciusi Fronthoz. Féja hamarosan összeházasodott Supka Magdolnával. Otthonukban, ahová engem is meg-meghívtak, újra s újra találkoztam Erdei Ferencel, Szabó Zoltánnal, a Márciusi Frontnak számomra legjelentősebbnek tűnő két alakjával. De – Féja hívására – eljártam a Márciusi Frontnak a Centrál kávéházban tartott megbeszéléseire is. Itt megismertem a kör minden tagját. [...] Féja Gézával mentem a *Kelet Népe* szerkesztőségének – a Pannónia szálló éttermében tartott – egy-két összejövetelére is. Ekkor és itt ismertem meg Móricz Zsigmondot és Németh Lászlót. [...] A *Márciusi Frontnak* [...] mint pártoktól független »erkölcsi testületnek« sokkal mélyebb volt a hatása, mint ami a felszínen látszott. Hiszen eszméibez kapcsolódtak a Felvidék (Szlovákia) »új arcú magyarjai«, irodalmunk legjobbjai meg a fiatal pesti és vidéki értelmiség java is.” (Kiemelés – P. G.) Ld. Zolnay László: *Hírünk és hamvunk*. Budapest, Magvető, 1986. 152–154. Idézi: Féja Géza: *Márciusi Front – Írások, dokumentumok és emlékezések*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003. 220–221. A Márciusi Front. 13.

⁷³³ Bibó István és Erdei Ferenc írásai mellett Salamon Konrád (*A Márciusi Front*. Budapest, Akadémiai, 1980.) és Pintér István (*Márciusi Front*. Budapest, Kossuth, 1987.) könyvei filológiai alaposággal dolgozták fel a témát.

⁷³⁴ Féja Géza: *Márciusi pontok*. *Előőr*s. 4. (1931. március 15.) Idézi: Féja E., 2003. 13–14.

1. követeljen a fiatalság nyelvtanfolyamokat, melyeken a kelet-európai nyelveket tanítják;
2. küldjön diákcsoportokat a kelet-európai országokba is;
3. támogassa teljes erejével azokat a lapokat és folyóiratokat, melyek ezt az új orientációt építik. *A javaslatok Németh László első kelet-európai összefogást sürgető írásai előtt egy esztendővel jelentek meg.*

Mint jeleztük, a Márciusi Front előtt öt esztendővel már létezett rövid ideig egy hasonló kezdeményezés, amelynek Márciusi Fiatalok volt a neve. Simándy Pál említi a Bajcsy-Zsilinszky Endréről írott visszaemlékezésében, hogy 1932-ben Féja közölte vele, szeretné közös táborba szervezni a haladó szellemű fiatal értelmiséget, és ebben a munkában rá is számít.⁷³⁵ A terv megvalósult, 1932. március 20-án Bajcsy-Zsilinszky *Előőrs*-ében megjelent a „Mit akarnak a Márciusi Fiatalok?”⁷³⁶ című kiáltvány. Féja és még tizenöt alapító, a '48-as hagyományt követve, 12 pontba gyűjtötték követeléseiket. A szabadságjogok és a földreform követelése mellett már ott találjuk a „Duna-völgyi népek testvériségéről” szóló pontot is. Az 1934 elejére megszűnő, Féja vezette mozgalom vitaesteket és szemináriumokat szervezett a *Szabadság* című hetilap szerkesztőségében. A „március” tehát már a Márciusi Front megalakulása előtt is bekerült egy népi társulás nevébe. Féja kezdeményezése jelentőségében elmaradt a Márciusi Front mögött.

III.4.6.2. Ezerkilencszázharminchét

1937-re a népi irodalom révén egyre többekben – elsősorban fiatal értelmiségiekben – tudatosultak az országban uralkodó szociális állapotok. A népi irodalom növekvő népszerűsége cselekvésre sarkallta a fővárosi Centrál Kávéházban rendszeresen találkozó írókat.⁷³⁷ Március 15-e közeledtével az írók eldöntötték, hogy a népi mozgalomnak nevet adnak, s a '48-as forradalom közelgő évfordulója alkalmasnak látszott arra, hogy a szervezet zászlót bontson. A budapesti egyetemi fiatalság március 15-i ünnepségét hagyományosan az Egyetemi Kör rendezte. A felolvasandó program – a Márciusi Front 12 pontja – Kovács Imre és a Centrál Kávéház íróinak közös hitvallása volt, ugyanakkor a szervezésben szerepet játszó Egyetemi Kör irányító tagjaival is egyeztetett a prog-

⁷³⁵ Borbándi, 1983. 248.

⁷³⁶ Mit akarnak a Márciusi Fiatalok? *Előőrs*. 5. (1932. márc. 15.) 20. A 12 pontot Féja Géza, Bornemissza Tibor, Talpassy Tibor, Illés Endre, Wagner Antal, Emődy Zoltán, Basilides Barna, Katona Jenő, Surányi-Szurtsik János, Fekete Gábor, Simándy Pál, Hajdú Dénes, Kállai Gyula, Csóré Áron és Major Imre írta alá.

⁷³⁷ 1937 elején szerdánként délután 5 órakor a következő írók voltak jelen a Centrál kávéházi eszmecezeréken: Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Kovács Imre, Sárközi György, Sinka István, Erdei Ferenc, Erdélyi József és Zilahy Lajos. Lásd Borbándi, 1983. 247.

ramról Kovács.⁷³⁸ Az Egyetemi Kör elnökének (Porga Lajos) megnyitója után Zilahy Lajos beszélt a hárommillió földnélküli paraszt nyomoráról, majd Fėja is a földtelen mezőgazdasági munkások kilátástalan sorsát ecsetelte. Végül Kovács Imre olvasta fel a Márciusi Front 12 pontját.

Külpolitikai vonatkozásban Fėja beszéde⁷³⁹ és a Márciusi Front idevonatkozó 12. pontja között annyi eltérés mutatható ki, hogy míg a „közös hitvallás” szót emel a pángermán mellett a pánszláv nagyhatalmi törekvésekkel szemben is, addig Fėja csak a „német veszedelemmel” szemben tartja indokoltnak a Duna-konföderációt.⁷⁴⁰ A tizenkettedik pont – miután egyszerre követelte a revíziót és a konföderációt – válasz volt azoknak, akik a népi írókat az elszakított területekről való lemondással vádolták. Ennek ellenére ismételt megindultak a támadások,⁷⁴¹ mondván a népiek a magyar jogok feladása árán követelik a Duna-konföderációt.⁷⁴²

A konföderáció megvalósulásának esélyeiről szólva Fėja szerint jelenleg a különböző dunai népek kormányaiban csekély a hajlandóság a föderáció gondolatára. (A környező országok elzárkózását figyelembevéve ennél is kedvezőtlenebb volt a helyzet, míg az is tény, hogy magyar oldalról a vezető szerepünk igénye építette a torlaszt az összefogás elé.) Ugyanakkor a *Vibarsarok* szerzője szerint a népiek szellemi mozgalomként nem is tartják feladatuknak a konföderáció politikai előkészítésével kapcsolatos gyakorlati teendők megtételét. „Sőt – teszi hozzá – tovább megyünk: nem volt és nincsen szándékunkban, hogy a magyar kormány politikai lépéseit a legcsekélyebb mértékben is megzavarjuk. Népek és a szellem találkozásáról beszéltünk, a legjobb lelkiismeretünk szerint a Duna völgyét fenyegető nagyhatalmi étvágyakkal szemben ma sem látunk más menekvést a jövő számára.” Itt Fėja már többes számban utal a nagyhatalmakra, azaz Németország mellett a Szovjetuniót is mint potenciális veszélyforrást tartja számon a Márciusi Front utolsó pontjával összhangban.

⁷³⁸ Az Egyetemi Kör kommunistákak rokonszenvező fiataljai katalizáló, de nem kezdeményező szerepet játszottak a múzeumkerti gyűlés megszervezésében. Szerepük arra korlátozódott, hogy a népi írókat politikai kiállásra ösztönözzék. Kovács Imre: A népi irodalom hőskora. Id. mű. 90. 1., illetve Borbándi, 1983. 249.

⁷³⁹ Magyar Március – Fėja Géza beszéde a Múzeumkertben. *Magyar Út*. (1937. március 18.)

⁷⁴⁰ „Mi utolsó vérünkkel is szembeszállunk a német veszedelemmel, de ez a mi állásfoglalásunk sohasem jelentheti a magyar szociális bűnözők védelmét.” Fėja E., 2003. 133.

⁷⁴¹ Fėja Géza: A Márciusi Front. *Magyarország*. 44. (1937. április 3.) Idézi: Fėja E., 2003. 24.

⁷⁴² „A Márciusi Frontot – írja két és fél hónappal a mozgalom zászlóbontása után Fėja a *Válaszban* – elsősorban is azzal a váddal illették, hogy követelései közül kihagyta a revíziót. Holott tizenkettedik pontja szóról szóra így kezdődik: »követeljük a magyar revíziót.« Meggyanúsították, hogy egyik-másik Duna-völgyi állammal akar barátságos viszonyt létesíteni, holott programja félreérthetetlenül az összes Duna-völgyi népek eljövendő testvériségéről beszél, de semmiféle hajlandóságot nem árult el ebben az irányban, hogy egyes jelenleg uralkodó kormányokkal igyekezzék kapcsolatot létesíteni, holott a mai szélsőjobboldal bizonyos prófétái nem is olyan régen egyáltalában nem állottak olyan távol e gondolatól.” Fėja Géza: Márciusi Front. *Válasz*. (1937. június) Idézi: Fėja E., 2003. 32.

Az európai kis agrárállamok szerkezetének tanulmányozása mellett Féja ismételten javaslatot tesz a kelet-közép-európai népek kultúrájának megismerésére. Ez a munka lesz az alapja felfogása szerint a Budapest-központtal létrejövő Kelet-közép-európai Intézetnek. Szabó Dezsőhöz hasonlóan ennek megszervezésében ő is az egyetemek és főiskolák ifjúságának szán nagy szerepet.

A Márciusi Front fogadtatása a különböző politikai táborokban eltérő volt. A magyar szellemi élet több jelentős alakja (többek között Bartók Béla, Móricz Zsigmond, Kassák Lajos, Radnóti Miklós, Szekfű Gyula) rokonszenvvel fogadta az új kezdeményezést, s elismerően nyilatkozott az urbánus tábor szócsöve, a *Szép Szó* is. A dunai összefogás módozatait kereső erdélyi és felvidéki fiatalok egy része is felfigyelt a programra.⁷⁴³ A „hivatalos Magyarország”, mint láttuk, elutasítónan viselkedett. A vádak között a „felforgató”, „zsidóbérencség” és „hazaárulás” is szerepelt. A kommunista fogadtatás felemás volt. Az illegális kommunisták a népfrontpolitikára hivatkozva potenciális szövetségest láttak a népiekben, ráadásul nekik a Front legális fedőszervül is szolgált. Ezzel indokolható, hogy még elvi engedmények árán is elfogadták a mozgalom programját.⁷⁴⁴ Moszkvában elismerték, hogy a Márciusi Front „széles antifasiszta mozgalom lehet”, de hibának tartották a pánszláv veszély emlegetését.⁷⁴⁵

1937 őszén Féja, Erdei, Illyés, Kovács Imre és Veres Péter válaszolnak a *Front*-ot ért kritikákra: „Támadóink három kifogást emelnek ellenünk: népi demokráciát akarunk, a dunai népek összefogását hirdetjük, szerintük a társadalmi átalakulás hirdetésével a zsidókérdésről eltereljük a figyelmet.”⁷⁴⁶ A közös választ Makón megjelentető írók ellenben éppen azt hangoztatták, miszerint nem engedhető meg, hogy a zsidókérdés kizárólagos hirdetésével némelyek eltereljék a figyelmet a szükséges társadalmi változásokról. A magyar ifjúságot pedig arra kérik, hogy szeresse jobban saját fajtáját, mint „ahogy a zsidóságot gyűlöli”. A dunai népek összefogásának szükségességét ismételten a germán és szláv hódító törekvésekkel magyarázták. Féjaék szerint csak ezen összefogás révén menekülhetnek meg a térség kis népei attól, hogy bármelyik

⁷⁴³ A felvidéki fiatalok pozitív reagálásához lásd Zolnay László idézett visszaemlékezését (Zolnay 1986. 152–154.). Az erdélyi fiatalokat is megérintette a Márciusi Front „dunai üzenete”. Többek között Méliusz József (1909–1995) költő levele is ezt támasztja alá. Az 1937 szeptemberében Temesvárott írt levelében Méliusz Fáját a „Közép-Európa-gondolat harcosának” nevezi. A levéllel együtt véleményezésre elküldi 1437 című verseskötetét a *Viharsarok* szerzőjének. Méliusz szerint írása méltó tiszteletadás volna az „első modern magyar és legmélyebben demokratikus Duna-völgyi népfelkelés” emlékének. A megállapítás ahistorikus jellegéhez nem férhet kétség, ugyanakkor a fiatal erdélyi költő témaválasztása is mutatja a „dunai összefogás” gondolatának a határon túli magyarok körében is jelentkező hatását. Méliusz szerette volna elérni, hogy – pozitív fogadtatás esetén – írása a *Válaszban* jelenjen meg. Erre nem került sor, művét *Ének 1437-ből* címen Temesváron adták ki 1945-ben. Lásd Méliusz József – Féja Gézának (levél). Temesvár, 1937. szeptember. Idézi: Féja Géza levelezése. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Nap Kiadó, 2003. 84–85.

⁷⁴⁴ Borbándi, 1983. 252–253.

⁷⁴⁵ K. Nagy Magda: *Válasz*. Budapest, 1963. 26.

⁷⁴⁶ A Márciusi Front kiáltványa. *Válasz* (1937/11.) 697–698. Idézi: Féja E., 2003. 223–225.

nagyhatalom gyarmatává süllyedjenek. Az összefogást továbbá a közös gazdasági érdekekkel, valamint a Duna-medence népeinek hasonló népi kultúrájával indokolták. Az összefogás feltételeként az összes Duna-völgyi államok népi erőinek uralomra jutását jelölték meg. Ha ez megvalósul, akkor nyílik lehetőség a népek önrendelkezési jogának érvényesítésére és a revízióra.⁷⁴⁷

III.4.6.3. Ezerkilencszázharmincnyolc

A Márciusi Front körül 1938-tól kezdett elfogyni a levegő a hatalom felől érkező növekvő politikai nyomás miatt. 1938 márciusában Hitler csapatai bevonultak Ausztriába, a magyar politikai vezetés pedig – igaz, taktikából – elsőként üdvözölte Németország lépését. Darányi Kálmán Győrben nagyszabású fegyverkezési programot indított, májusban pedig elfogadták az első zsidótörvényt. A Márciusi Frontba tömörült írók még egyszer megpróbálkoznak a mozgalom továbblendítésével. Második programjukat a *Válasz* márciusi száma ismertette.⁷⁴⁸ Szinte napra pontosan a németek ausztriai bevonulásával kommentálják az osztrák kérdést.

Azonban egyre többször találkozunk a *Válasz* borítóján megjelenő rövid tudósítások között ilyen és ehhez hasonló kifejezésekkel: a budapesti törvényszék „nem engedélyezte”; „nemzetgyalázás miatt vádat emelt”; „elkobozta”.⁷⁴⁹ Az előadók megtagadása is egyre kétségesebbé vált, majd ellehetetlenült.⁷⁵⁰ A harmincnyolcas program olyan politikai erőviszonyok között jelent meg, amelyekben már nem lehetett esélye arra, hogy nagyobb társadalmi bázis épüljön ki mögötte.

A korszak revíziós elképzeléseihez képest a Márciusi Front idevágó elképzelése visszafogottnak minősíthető. Különösen igaz ez akkor, ha a kiáltvány radikális politikai és társadalmi követelése mellett tesszük a 12. pontot. Az integrális vagy nagyrevíziós elképzelések elutasítása, s az etnikai elvű részleges revízió, valamint a dunai összefogás programjának felvállalása azt mutatja, hogy a népiek tudomásul vették a történelmi Magyarország helyreállításának lehetetlenségét. Ez a felfogás a népiek mellett a korszak ellenzéki pártjainak, mozgalmainak egy részét (baloldali liberális pártok, szociáldemokraták), valamint az emigrációt – élén Jászival, Károlyival – is jellemezte.⁷⁵¹ Ezzel együtt ez a mérsékelt követelés illúzióknak bizonyult, szemben a többi ponttal, melyek a későbbiekben megvalósultak. Ebben a népiek külpolitikai iskolázottságának

⁷⁴⁷ Féja E., 2003. 224.

⁷⁴⁸ Mit kíván a magyar nép? (A Márciusi Front programja). *Válasz* (1938/3.) 121–127.

⁷⁴⁹ Széchenyi, 1997. 165.

⁷⁵⁰ Részlet a *Válasz* rövid híreiből: „A Márciusi Front Kiskunfélegyházán május 15-ére tervezett előadójátékát, amelyen Erdei Ferenc, Féja Géza, Horváth Zoltán képviselő és Kovács Imre szerepeltek volna, a rendőrség nem engedélyezte.” *Válasz*, 1938. június. Idézi: Féja E., 2003. 199.

⁷⁵¹ Romsics, 2008. 292.

hiánya mellett mindenekelőtt a nagyhatalmi erőviszonyok alakulását említhetjük meg. A népiek is érzékelik a „két malomkő” közt őrlődő kelet-európai népek kiszolgáltatottságát, de nem mérik fel réalisan, hogy a nagyhatalmi hegemonia eleve lehetetlenné tett bármiféle konföderációt a térségben.

Ausztria bekebelezése után a náci Németország politikai vezetése hozzáfogott a Csehszlovákia elleni akcióhoz. Ebben fontos szerepet szánt Magyarországnak, ezért áprilisban hivatalos látogatásra hívta Horthy Miklóst. Az 1938. augusztusi tárgyaláson Hitler a Szlovákia elleni fegyveres támadás fejében felajánlotta a magyar vezetőknek az egész Felvidék (Szlovákia) területét. Horthy és Imrédy azonban nem vállalta a támadó szerepét. A Führert ez annál is inkább felbőszítette, mert éppen a kielii találkozó alatt, augusztus 23-án jelent meg az a sajtóközlemény, amely a Magyarország és a kisantant között 1937 eleje óta zajló tárgyalások eredményeként aláírt feltételes megállapodást adta hírül. A parafált egyezmény értelmében a kisantant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, utóbbi pedig lemondott az erőszak alkalmazásáról. Az egyezmény sorsa a kisebbségi kérdést szabályozó megállapodásoktól függött. Ebben sem ekkor, sem a későbbiekben nem sikerült egyezsége jutni, így a bledi egyezmény sohasem lépett életbe.⁷⁵² Az eset pontosan érzékelteti a dunai térség népeinek kiszolgáltatottságát. Bár a várható német nyomás elhárítása érdekében Magyarország hajlandóságot mutatott a kisantanttal való együttműködésre, a kisebbségek rendezetlen helyzete miatt megállapodás nem jöhetett létre.

III.4.7. „VALAMI POLITIKAI BÁBEL ÉL A DUNA VÖLGYÉBEN”

A kielii találkozó idején – a fent említett diplomáciai eseményekről természetesen nem értesülve – Féja Géza a Székelyföldön tartózkodik. 1938. július vége és augusztus 30. között Kolozsvárból, Gyergyószentmiklósból, Csíksomlyóból és Brassóból tudósítja a *Magyarország* olvasóit ott szerzett benyomásairól. Az itt megjelent hét írás⁷⁵³ közös jellemzője, hogy itt már az erdélyi magyarságot fenyegető román asszimilációs törekvések bemutatása került a középpontba – szakítva a két évvel korábbi idealisztikus képpel. Az úti beszámolóiban Féja arra a kérdésre keresi a választ, hogy a romániai magyarság

⁷⁵² Pritz Pál: A kielii találkozó (Forráskritikai tanulmány). *Századok*. (1974/3.) 646–680. Romsics, 1999. 243. Gergely–Pritz, 2000. 122.

⁷⁵³ Féja Géza: Találkozás Erdélyben Petőfi feltámadt szellemével. *Magyarország*. 45. (1938. júl. 29.) 169. 5.; Féja Géza: Magyar papok és templomok. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 14.) 183. 9.; Féja Géza: Vándorúton Csíksországból. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 18.) 185. 5.; Féja Géza: Erdélyből nézve a román parasztság és a diktátor király. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 26.) 191. 5.; Féja Géza: Magyar jobboldal és magyar baloldal Erdélyben. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 27.) 192. 5.; Féja Géza: Magyarok és szászok Erdélyben. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 30.) 194. 5.; Féja Géza: Bábel a Duna völgyében. *Magyarország*. 45. (1938. szept. 2.) 197. 5.

milyen módon őrizheti meg identitását. Másokhoz hasonlóan ő is meghatározó jelentőségűnek tartja az erdélyi magyar történelmi keresztény egyházak és a fiatal értelmiség szerepét a nemzeti kultúra megőrzésében. A román kormányok diszkriminatív kisebbségpolitikájáról⁷⁵⁴ pedig ezt írja:

„Romániában azzal védekeznek, hogy a román még fiatal nép, azért annyira türelmetlen más fajtákkal szemben. De nem gondolnak arra, hogy a kisebbségek elnyomása a legrosszabb társadalmi nevelőiskola egy fiatal nép számára. Éppen a románokra lehet végzetes, ha a kisebbség szabadalmazott bűnbak marad, s a bűnbakra vernek akkor, midőn a saját hibáikra kellene ráébredniök.” Féja itt pontosan érzékeli, hogy a bűnbakképzés milyen hátrányokkal jár egy nemzet életében. Jellemző, hogy a dunai összefogás gondolata ezekben az írásokban nem jelenik meg. Féja utal egy román szociológussal való beszélgetésére. A román értelmiségi hosszasan fejtegette a demokráciával kapcsolatos elképzeléseit, megmagyarázva, hogy miért is vállal fontos megbízatást egy királyi diktatúrában. A magyar publicista beszámolója szerint, mielőst a kisebbségi kérdés területére értek, a román értelmiségiben „elhallgatott a demokráta, s harcias vagy pedig óvatosan begombolkodó sovinszta lépett a helyébe”. Féja ebből is az alábbi következtetést vonta le: „Valami politikai Bábel él a Duna völgyében. A fogalmakat kettéhasítják, s azután ellentétes értelmű és értékű fogalmakkal házasítják össze: így a demokratikus érzést a sovinszta türelmetlenséggel.”⁷⁵⁵

Összegezve, az utolsó beszámoló a „dunai ügy” kapcsán már azt a csalódottságot tükrözi, amivel Németh László *Magyarok Romániában* című írásában is találkozhattunk. A két író személyes benyomásaik győzik meg arról, hogy a nagyhatalmi érdekek mellett a nacionalista közhangulat sem teszi lehetővé a magyar-román, tágabb értelemben pedig a kelet-európai összefogás megvalósulását.

⁷⁵⁴ Féja érzékeli, hogy a szászoknak „másnemű kisebbségi elbánás jutott, mint a magyarságnak”. Ennek okaként az új román államhoz való gyors alkalmazkodás mellett a szászok erős és összetartó népi öntudatát jelöli meg a szerző. (Féja, 1938/08. 30. 5.) Féja megállapítása a szászokkal való kedvezőbb bánásmód tekintetében a román állam kezdeti időszakára (1920-as évek) igaz. Ekkor az erdélyi szászok valóban kedvezőbb helyzetbe kerültek az új államban, mint a magyarok. Szabadabban folytathatták gazdasági tevékenységüket, nagyobb lehetőségeik voltak az oktatásban, az egyházi iskoláik – a magyaroktól eltérően – rendszeres államszolgálatot kaptak. Ennek oka, hogy az erdélyi szászok 1919. január 8-án Medgyesen határozatot fogadtak el, amelyben deklarálták, hogy csatlakoznak a Román Királysághoz, és üdvözölték a gyulafehérvári határozat nemzetiségi programját. Egy idő után azonban kiderült, hogy a román politika a németiség esetében sem alkalmazta a Gyulafehérvárról lefektetett ígéreteket. Példa erre, hogy az agrárreformot már úgy hajtották végre, hogy a német evangélikus egyház, illetve az universitas vagyona nagy részét, mintegy 55%-át elveszítette. (Vö. *Erdély rövid története*. Főszerk.: Köpeczi Béla. Budapest, Akadémiai, 1989. 593–594.) Ezekről a németeket hátrányosan érintő intézkedésekről Féja már nem szól.

⁷⁵⁵ Uo.

III.4.8. REFLEKTÁLÁS A TERÜLETI REVÍZIÓRA

III.4.8.1. Az első bécsi döntés

III.4.8.1.1. Az előzmények és a döntés

A magyar politikai vezetés, ahogyan ez Kielnél kiderült, az adott helyzetben nem óhajtott háborús kockázatot vállalni Csehszlovákia megtámadásával. Annál határozottabban tett eleget annak a német kívánságnak, hogy diplomáciai offenzívát indítson az északi szomszéd ellen. Szeptember 20-án Imrédyt és Kányát Hitler Berchtesgadenben fogadta, s ez alkalommal a Führer felvetette, hogy ha a magyarok nem merik vállalni a katonai támadás kockázatát, akkor legalább ragaszkodjanak a népszavazáshoz a visszakövetelt területeken.⁷⁵⁶ A csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt már a német–magyar berchtesgadeni találkozó előtt, szeptember 17-én kiadott nyilatkozatában követelte az önrendelkezési jog megadását a csehszlovákiai magyarok számára.⁷⁵⁷

Az északi irányú revízió tehát elérhető közelségbe került. Másnap a kormánypárti *Magyarországban*⁷⁵⁸ Féja is – a magyar közvélemény döntő részének álláspontját tükrözve – az önrendelkezési jog érvényesítése és a revízió követelése mellett állt ki. Az írás bevezető részében Csehszlovákia válságáról szólva⁷⁵⁹ kiemeli, hogy nemcsak a szudétanémeteknek, hanem az egymillió lélekszámú felvidéki magyaroknak is joga van az önrendelkezéshez.

A revízió indokai között az etnikai argumentáció mellett megtaláljuk az ún. történelmi érvelést is, miszerint a magyarok jogát a Felvidékre alátámasztja az a tény, hogy e terület honfoglaló őslakossága is magyar volt. (A magyar közvéleményben a két világháború között általánosan elterjedt revíziós történelmi érvelés szerint a honfoglalással a nemzet történeti jogot szerzett a Kárpát-medence területének birtoklására. A magyar nemzet államalkotó képességének, illetve a nemzetiségi társadalmak fejletlenségének tételét azzal lehetett a visszájára fordítani, hogy ez a különbség éppen a nemzetiségek elnyomásának a következménye.⁷⁶⁰) Továbbá a revízió módját ad arra Féja szerint is, hogy az első világháborút lezáró békeszerződések – úgymond – „katasztrófális következményeit” Európa orvosolja. Végezetül a magyar újságíró a csehek erőszakos asszimilációra épülő politikáját teszi felelőssé a kialakult helyzetért.

A romániai utazás végkövetkeztetését ismétli meg, amikor azt írja, hogy nem tekinthető demokratikusnak az a rendszer, amely, ha más kisebbségekkel

⁷⁵⁶ Fülöp–Sipos, 1998. 203.

⁷⁵⁷ *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. 102.

⁷⁵⁸ Féja Géza: A magyarság Európához beszél. *Magyarország*. 45. (1938. szept. 21.) 11.

⁷⁵⁹ „Recseg-ropog Csehszlovákia épülete, válságba jutott az egyik utódállam, mely Magyarországot testéből két évtizeddel ezelőtt minden reményen felül részesedett.” Uo. 11.

⁷⁶⁰ A két háború közötti revíziós érvrendszerhez lásd Zeidler, 2001. 55.

kerül szembe, azonnal „nemzetiségi elnyomássá fajul”. Ehhez tegyük hozzá, hogy Romániában ekkorra már névlegesen sem létezett a demokrácia, Csehszlovákia pedig Romániához képest – még amellet is, hogy finomabb eszközökkel ugyan, de gondosan ügyelt arra, hogy a magyarság ne teljesen, hanem csak korlátozottan élhessen jogaival – több jogot biztosított az ott élő magyarságnak a két háború között.

Szeptember 22-én Kánya Kálmán – a Hitler–Imrédy-találkozó nyomán – a csehszlovák külügyminiszternek küldött jegyzékében közölte: ragaszkodik ahhoz, hogy a magyar nemzetiséget a németiséggel azonos módon kezeljék, és hogy ezen mit értett, az egyértelművé vált a római magyar követnek ugyan-ezen a napon küldött táviratából: „...mi a magyarlakta területeknek minden további tárgyalás nélküli visszacsatolását kívánjuk, s ezenfelül a ruthének és a szlovákok részére teljes önrendelkezési jog megadását kérjük”.⁷⁶¹ Az „egyenlő elbánás” elvének alkalmazását a magyar kormány a hónap végén sorra kerülő müncheni konferencián nem tudta napirendre vételni. A négy európai nagyhatalom – Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország – által megkötött müncheni egyezmény (szeptember 29.) alapján Csehszlovákiának át kellett adnia német többségű területeit Németországnak, s tárgyalásokat kellett kezdeményeznie lengyel és magyar szomszédaival azok területi igényeiről is. Az 1938. október 9. és 13-a között Komáromban zajló magyar–(cseh)szlovák tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, bár az utolsó (cseh)szlovák ajánlat és a magyar követelések között csekély eltérés mutatkozott. A sikertelen tárgyalások eredményeként a két állam között kijelölendő új határokról végül is német–olasz döntőbíráskodás határozott, s november 2-án Bécsben meghúzták Magyarország és Csehszlovákia új határait, melyeket Franciaország és Anglia is elfogadott. Ennek értelmében 11 927 km²-nyi terület került vissza Magyarországhoz, 1 millió 60 ezer főnyi lakossággal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 84%-a, az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint viszont csak 57%-a volt magyar anyanyelvű.⁷⁶²

III.4.8.1.2. Visszhang

Az első bécsi döntést a magyar közvélemény kitörő lelkesedéssel fogadta. A hivatalos Magyarország mellett annak ellenzéke is ünnepeelt, bár egyes képviselői gondterhelten vizsgálják a jövőt, azt mérlegelve, hogy mekkora árat kell majd a magyarságnak fizetnie ezért a revízióért.

Babits Mihály például versben üdvözölte az eseményt.⁷⁶³ A felvidéki származású Márai Sándor *Pesti Hírlap*ban megjelentetett cikkeit is a lelkesültség jellemzi. Az addigi cikkíró Márai helyszíni haditudósítóként írt beszámolóinak

⁷⁶¹ Fülöp–Sipos, 1998. 203.

⁷⁶² Romsics, 1999. 244.

⁷⁶³ Babits Mihály: *Aldás a magyarra*. (1938. nov. 2–6.) In: *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Budapest, Osiris, 1997. 649.

érzelmi csúcspontja a szülőváros, Kassa visszafoglalása.⁷⁶⁴ A népiek közül, Féja Géza mellett, Illyés Gyula és Kodolányi János reagálnak az eseményre. Illyés a magyarság nemzetiségek iránti türelméről, Kodolányi pedig a Kassa visszacsatolása utáni felvidéki viszonyokról (pl. földkérdés) értekezik.⁷⁶⁵

Kodolányi és Illyés egy-egy írása mellett a lévai születésű Féja Géza bő egy hónap alatt (október 4. és november 11. közötti időszak) tizennégy cikkben számol be az első bécsi döntésről.⁷⁶⁶ Féja – a szintén felvidéki származású Máraihoz hasonlóan – az októberi „tárgyalásos időszakról” még az anyaországból tudósít, majd a november 2-ai határozatot követően a *Magyarország* kiküldött tudósítójaként a helyszínről írja beszámolóit. (Figyelemre méltó, hogy a hozzá érzelmileg legközelebb álló eseményről, a magyar hadsereg lévai bevonulásáról pedig a *Pesti Napló* olvasóinak számol be.) Mivel írásaiban – érthető módon – Féja is rengeteg személyes emléket oszt meg olvasóival a „szülőföld visszatérése” kapcsán, ezért az írások politikai vonatkozásait – a nyári erdélyi úti beszámolókhöz hasonlóan – ismételten összefoglaljuk.

Az írások közös jellemzője, hogy a felvidéki revíziót Féja a cseh „beolvasztó politika” kudarcából és a Trianon után nemzeti öntudatában megerősödött felvidéki magyarság – végeredményét tekintve – sikeres, heroikus küzdelméből vezeti le. A külpolitikai horizont hiányát mutatja ismételten az a tény, hogy a nagyhatalmaknak a revízióban vitt meghatározó szerepéről egyetlen mondat sem szól az írásokban. Máraihoz hasonlóan Féja írásában is a csehek és az általuk elnyomott nemzetiségek (szlovákok, magyarok, ruszinok) konfliktusa adja a cikkek vezérfonalát. Ezzel is magyarázható, hogy Féja a Duna-völgyi népek kiegyezésének akadályát már nem a német nagyhatalmi terjeszkedéssel, hanem a „cseh imperializmussal” szemben sürgeti.⁷⁶⁷ (1936-ban ugyanő a ma-

⁷⁶⁴ Márai Sándor: Kassán (A *Pesti Hírlap* kiküldött tudósítójának telefonjelentése). *Pesti Hírlap*. (1938. november 11.); Márai Sándor: Horthy Miklós felszabadította Kassát. *Pesti Hírlap*. (1938. nov. 12.) Idézi: Máray Sándor: *Ajándék a végzettől*. Budapest, Helikon, 2004. 127–136. Ezekben a Márai-írásokban nyoma sincs a későbbi, 1943–1944. évi naplóbejegyzésekben olvasható kemény kritikáknak. (Például mit tanult ez a nemzet Trianonból? Semmit.)

⁷⁶⁵ Illyés Gyula: Naplójegyzetek. *Pesti Napló*. (1938. okt. 23.) 218. 8., illetve: Kodolányi János: Az új Kassa. *Magyar Nemzet*. (1938. dec. 4.) 87. 8.

⁷⁶⁶ Féja Géza: Szép Felvidék. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 4.) 223. 7.; Féja Géza: Magyarok és szlovákok. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 7.) 226. 7.; Féja Géza: Rózsahegyi emlék. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 8.) 227. 7.; Féja Géza: Tiszta magyar érzést, tiszta magyar gondolatot. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 13.) 231. 7.; Féja Géza: Felvidéki magyar városok. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 14.) 232. 7.; Féja Géza: A felvidék magyarsága cseh uralom alatt. *Pesti Napló*. (1938. okt. 15.) 211. 2.; Féja Géza: A véres vonal. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 15.) 233. 7.; Féja Géza: Felvidéki magyar iskolák. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 18.) 235. 7.; Féja Géza: „Nézzünk immár nagyobbakra is!” *Magyarország*. 45. (1938. okt. 27.) 243. 6.; Féja Géza: Név, cím és rangcsere Csehországban. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 28.) 244. 7.; Féja Géza: Magyar tekintély és magyar szabadság. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 30.) 246.; Féja Géza: „Minden magyar lelkét vissza!” *Magyarország*. 45. (1938. nov. 10.) 254. 3.; Féja Géza: Léva. *Pesti Napló*. (1938. nov. 11.) 234. 3–4.; Féja Géza: Visszajöttek a hegyek. *Magyarország*. 45. (1938. nov. 11.) 255. 3.

⁷⁶⁷ Féja, 1938/10. 07. 7.

gyar–szlovák írók együttműködését még a cseh irodalmárookra is kiterjesztette volna.) A dunai népek összefogásának előmozdításában így a magyar és szlovák nép testvérisége jelentené a kiindulópontot. „E sorsdöntő napokban – írja – mi írók nem szólhatunk be a politikai élet kavargásába. De tiszta emberi üzenetünket küldjük »Hegyország« felé. Vegyék tudomásul a szlovák írók, gondolkodók és a szlovák nép, hogy megtanultuk őket szeretni és tisztelni. Kultúrnyelvet látunk a szlovák nyelvben, s arra vágyunk, hogy felvirágzását támogassuk.”⁷⁶⁸ Az üzenet a kulturális közeledés ismételt megfogalmazása mellett nyilvánvalóan azoknak a szlovákoknak szólt elsősorban, akik a határváltozás után – közel két évtizedet követően – ismételten a magyar állam polgárai lettek. Ezt támasztja alá, hogy Fėja a következő mondatban már arról ír, hogy a magyarság történelme folyamán sohasem nyomta el a nemzetiségeket, az erőszakos asszimilációt pedig mindig is elvetette.⁷⁶⁹ Ezen kijelentés – többek között a századforduló magyarosító törekvéseit zárójelbe tevő – ahistorikus jellege ugyan kétségtelen, ám az alaphang jövőbe mutató, s messze előnyösen különbözik a hivatalos Magyarország szlováksághoz fűződő⁷⁷⁰ viszonyától. Fėja ezen megállapítása mellett érdemes visszatérnünk a magyarok szlovákokhoz – és általában a nemzetiségekhez – fűződő akkori viszonyához.

Márai szerint a magyar közvélemény – nemcsak a hivatalos, hanem a társadalom véleménye – egyetért a felvidéki magyarság egyik vezetőjének, Esterháznak a kijelentésével, aki azt mondta Komáromban, hogy „az önálló szlovák országért való küzdelmet minden hazafiasan gondolkodó magyarnak a legmesszebbmenőleg el kell ismernie, sőt támogatnia kell”.⁷⁷¹ Márai szerint ez „így van rendjén, így gondolkodik minden magyar”. Márai és Fėja arra utalnak, hogy magyarok, szlovákok és ruszinok egyaránt várják már, hogy a „cseh gyarmatosítók” elhagyják végre az általuk „gyarmatnak” tekintett felvidéki területet.

Arra a kérdésre, hogy a szlováksággal kapcsolatban milyen álláspontot foglalt el a magyar politizáló közvélemény a vizsgált időszakban, természetesen egzakt választ nem tudunk adni. Mindenesetre Márainak az az állítása, hogy minden magyar egyetértene a szlovákok önállósodási törekvéseivel, nyilvánvalóan erőteljes túlzásnak tekinthető. Ahogyan Fėja a magyar–szlovák testvériséget hirdető álláspontja is feltehetően csak az értelmiségi közvélemény csekély részét jellemezhetette. A magyar társadalom ugyanis a közel két évtizede súlykolt revíziós propaganda részleges beteljesüléseként élte meg a Felvidék déli sávjának visszaszerzését. A magyar politikai élet szinte valamennyi szereplője számára az első bécsi döntés az addigi revíziós politika helyességét igazolta.

⁷⁶⁸ Uo.

⁷⁶⁹ Uo.

⁷⁷⁰ Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1967.

⁷⁷¹ Esterházy János (1901–1957) szlovákiai magyar politikust idézi Márai Sándor: *Végre egyedül! Pesti Hírlap*. (1938. okt. 12.) Idézi: Márai, 2004. 80.

A revíziós propagandának pedig kulcseleme volt a Szent István-i állameszme, mely magyar vezetéssel képzelte el a Kárpát-medence népeinek igazgatását.

A Szent István-i állameszme korszerűsített változatát fogalmazta meg tíz évvel korábban Ottlik László az „Új Hungária felé” című – korábban már idézett – írásában. Ebben Ottlik a magyarok és a nemzetiségek „új kiegyezését” javasolja úgy, hogy a magyarság lemondana korábbi pater familias szerepéről, s legfeljebb az „idősebb testvér” jogán lehetne a térségben első az egyenlők között. Ottlik a szlovákokkal kapcsolatban – tegyük hozzá, irreálisan – azt feltételezi, hogy a cseh elnyomás miatt „az autonómia programjával boldogan térnének vissza az őshazába”. Ottlik szerint a magyar közvélemény pedig véleménykülönbség nélkül fogja megengedni a „tót nemzet jogát az autonómiához”. A Szent István-i állameszmébe tehát a magyartól teljesen független, önálló szlovák állam gondolata nem fért bele,⁷⁷² így a szlovák önállósodási törekvéseknek sem lehetett komoly tömegbázisuk.

Figyelemre méltó továbbá, hogy a magyar–szlovák megegyezést pártoló, a diplomácia háttérfolyamatait azonban kevésbé ismerő Féja írásaiban sem merül fel annak a mérlegelése, hogy az október végi prágai ajánlat nagyon közel került a magyar – akkoriban etnikai elvet megfogalmazó – állásponthoz, tehát a tárgyalások továbbvitele hozhatott volna kétoldalú megállapodást.⁷⁷³

III.4.8.2. Parasztság és külpolitika

A második világháború kirobbanásának évében mindösszesen három, a magyar külpolitikát is érintő Féja-írással találkozunk a magyar sajtóban.

1939 tavasza ismételten a magyar revíziós vélekedéseket látszott igazolni, amikor is Magyarország számára lehetőség nyílt Kárpátalja visszacsatolására. Az önálló Szlovákia kikiáltásával és a maradék Csehszlovákia német megszállásával szinte egy időben kaptak – Hitler ajándékeként⁷⁷⁴ – lehetőséget a magyar honvédség csapatai, hogy birtokba vegyék Kárpátalját. Az 1939. március 15-én megindított akció sikeresen lezajlott, gyakorlatilag összecsapások nélkül, és a felvidékivel közel megegyező terület tért vissza Magyarországhoz. Eltérően azonban az 1938-as területgyarapodástól, az itt élő magyarok számára nem tett ki többet 10 (1941-es magyar adat), illetve 5%-nál. A másodszor is kormányfői szerepet vállaló Teleki Pál, komolyan véve a Szent István-i állameszméről mondottakat, azt tervezte, hogy a térségnek széles körű területi autonómiát biztosít. A szűk látókörű magyar nacionalisták és a kárpátaljai

⁷⁷² Lásd Zeidler, 2003. 561.

⁷⁷³ Sallai Gergely *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris, 2002. Pritz, 2005. 128.

⁷⁷⁴ Hitlert természetesen számítás vezette, ekképpen akarta a nemzetközi közvélemény előtt agressziójának tényét valamelyest enyhíteni. Mivel azonban a felvidéki magyarság zöme már az első bécsi döntés révén visszakerült az országhoz, ennél az akciónál már semmiféle szerepe nem volt a néprajzi elvnek.

magyarok ellenállása miatt a későbbiekben azonban visszavonta javaslatát.⁷⁷⁵ Ez az eset is azt bizonyítja, hogy a magyar politizáló közvélemény egy meghatározó részében nem a – népiek által is oly sokat emlegetett – dunai megbékélés szelleme volt a domináns, hanem a nacionalista politika.

A kárpátaljai revíziót Fėja nem kommentálja, s március 19-ei írásában ismételten visszatért a „Duna-völgyi testvériség” korábban is vallott programjához.⁷⁷⁶ Az 1931 és 1936 közötti íásaiban már megfogalmazott dunai koncepció a leendő konföderációt alkotó nemzetek számának tekintetében itt jelentősen kibővül. (Még látványosabb ez a bővítés, ha az előző őszi, csupán magyarokra és szlovákokra vonatkozó együttműködést vesszük alapul.) Immáron nemcsak a Duna mentén, hanem a Balti- és Fekete-tenger között élő „parasztnépek” (finnek, észtek, lettek, litvánok, lengyelek, szlovákok, ruszinok, magyarok, románok, bolgárok, horvátok, szerbek és szlovének) is az összefogás alanyai volnának az illuzórikus gondolatmenet szerint.

Az együttműködés mellett szól, Fėja szerint – a Márciusi Frontban is már megfogalmazott – a térséget fenyegető orosz és német veszély. Továbbá, a publicista véleménye szerint, a földműves népeket a józan előrelátás mellett a másik nép jogainak megbecsülése is jellemzi. Mivel a felsorolt nemzetek esetében a parasztság alkotja a társadalom többségét, nincs más teendő, mint hogy a felsorolt államokban a parasztság kapja meg a politikában is az őt megillető vezető szerepet, ezáltal a konföderáció létrehozása elől minden akadály elhárulna. A magyarok kapcsán kiemeli, hogy a magyarság jogos „területi és nemzeti” igényeinek kielégítése után tartja csak lehetségesnek az együttműködésben való részvételt.⁷⁷⁷

Utóbbi argumentációhoz (a parasztság békés természetéből adódóan inkább alkalmas egy népek közötti szövetség létesítésére) érdemes megemlítenünk Veres Péter álláspontját a parasztság külpolitikai „látószögéről”.⁷⁷⁸ Veres is úgy véli, hogy a parasztság alapvetően békés természetű, nem hisz semmiféle hódító háború hasznosságában. Ennek hátterében azonban a balmazújvárosi gondolkodó szerint az az évezredes tapasztalat áll, hogy a háborúk mindig pusztulással jártak, s az újjáépítésben a parasztságnak kellett a társadalmi csoportok közül a legnagyobb áldozatot hoznia. Veres reálisan állapítja meg, hogy a parasztság a háborúk esetleges állami céljaiból tájékozatlansága folytán alig lát meg valamit.⁷⁷⁹ Ez a tájékozatlanság az oka, hogy a „parasztok ritkán vannak

⁷⁷⁵ Romsics, 1999. 245.

⁷⁷⁶ Fėja Géza: Magyar politikai káté, 10. Duna-völgyi testvériség. *Szabad Szó*. (1939. március 19.) 5.

⁷⁷⁷ Uo.

⁷⁷⁸ Veres Péter: A falu és külpolitika. *Szabadság*. (1937. dec. 23.) 8.

⁷⁷⁹ Egy másik írásában (A parasztság és a külpolitika. *Föld és Szabadság*. [1937. márc.] 2. 3.) még egyértelműbben fogalmazva Veres ezt írja: „A parasztságnak a belpolitikához nem igen volt köze soha, de a külpolitikához még annyi sem. [...] Mi bizony nem éljeneztük 1914-ben sem a háborút. Nem is igen voltunk itthon. Július végén a dandárja volt a munkának, aratás, hordás, cséplés, éjszaka keltünk, éjszaka feküdtünk, nemigen értünk rá lelkesedni. Csak amikor jött a parancs, otthagytunk mindent s mentünk, kit hova vittek.”

tisztában azzal, hogy kik az éppen aktuális barátaink és ellenfeleink”. Veres a parasztság nagyfokú tájékozatlanságát Magyarországon a „siralmas belpolitika következményének” tartja.

Vélekedése szerint ahhoz, hogy e széles társadalmi osztály megismerkedjen a nemzet külpolitikai kérdéseivel, az alapvető szabadságjogok (sajtószabadság, gyülekezési és szervezkedési szabadság) kiterjesztésére lenne szükség. De még ezen feltételek megvalósulása esetén is a parasztság csak hosszú idő után szokna hozzá, hogy a magyar sors az ő sorsa is, és irányítása az ő akaratától nem lehet független. Amíg a parasztság belpolitikai téren fel nem szabadul, addig a külpolitikai kérdések terén „vak tájékozatlanságban botorkál” és rémülködik, hogy „honnan szakad rá a zivatar: a háború”.⁷⁸⁰ Veres tehát pontosan érzékeli a parasztság külpolitikai tájékozatlanságát, ami – ezt így *expressis verbis* nem mondja ki, de gondolatmenetéből logikusan következik – egy parasztságra építő külpolitikai koncepciót eleve lehetetlenné tesz. A külpolitikai kérdéseket általában nem kommentáló⁷⁸¹ Veres Péter gondolatait azért is emeljük ki, mert véleményünk szerint Veres itt reálisabban látja a parasztság és a külpolitika kapcsolatát, mint az ezen a területen nála nagyobb tájékozottsággal rendelkező Fėja Géza és Szabó Dezső, akik illuzórikusan a parasztságban látták az együttműködés társadalmi bázisát.

III.4.8.2.1. Dózsa György

Veres Péter „passzív parasztképével” szemben Fėja inkább hitt a parasztság történelmet is befolyásolni képes, aktív hozzáállásában. Az 1939-ben megjelenő *Dózsa György* című történelmi tanulmányának előszava is ezt támasztja alá, ahol Fėja a következőket írja:

„A parasztság 1514-ben megelégette évszázados elnyomatását, fel akart szabadulni. Ugyanakkor a török veszedelem előérzete is benne élt; Hunyadi János történelmi szerepét a magyar parasztság vállalta. A nemzeti feladat átérzése eredetileg nem volt kisebbmértvű e néptömegben, mint a saját sorsával való elégedetlenség. A zászlót, mely alá sietett, egy nagy nemzeti vállalkozás érdekében bontották ki. Józan ítélő nem tagadhatja le a legelesettebb magyar néprétegeknek ezt a történelmi készségét, annál kevésbé, mert ez a készség a történelem folyamán ezután is többször megnyilatkozott (kurucság stb.).”⁷⁸²

⁷⁸⁰ Uo.

⁷⁸¹ Veres Péter az „Ember és írás” című munkájában érinti a magyarság és Európa viszonyát. Ebből kiderül, hogy Veres alaptétele a magyarság idegenségének gondolata volt. „Mint vakok botorkálunk itt Európa közepén – írja –, ujjaikkal tapogatjuk a falakat, hogy merre menjünk. Függvénye vagyunk Európának, de nem akarunk az lenni.” Szerinte a magyarok folyamatos szorongása, a nemzethalál miatti aggodalma teszi tragikussá a magyarok gondolkodását. (Lásd Veres, 1941. 5–16.)

⁷⁸² Lásd Fėja Géza: *Dózsa György* – történelmi tanulmány. Budapest, Mefhosz, 1939. 11–12. (Aqua Kiadó reprintje, 1993.) A kiemelt idézetben is több, ahistorikus megállapítással találkozunk. Természetesen nem feladatunk a külpolitikai kérdéseket nem érintő tanulmány

A népi és kuruc mozgalmak alapját képező Dózsa-hagyomány a falukutató írók közül többeket is foglalkoztatott. Sárközi György *Dózsa György* című drámája 1937 tavaszára készült el, Szabó Pál *A nagy temető* című regényét a második világháború elején fejezte be, Illyés Gyula pedig az 1950-es években írt színművet Dózsáról.⁷⁸³ Mivel Féja tanulmányának dolgozatunk szempontból nincs relevanciája, ezért az írás elemzésétől eltekintünk. Annyit azonban megemlí-tünk, hogy a könyv megjelenése után Féja azonnal elküldte azt Szekfű Gyulának, s ezt követően levélváltás kezdődött közöttük.⁷⁸⁴ Ebből kiderül, hogy Szekfű szerint Féja mind Dózsát, mind a forradalmat túlértékelt. Ám, tette hozzá Féja, „a teljes igazság kedvéért, el nem hallgathatom, hogy helytelen volna Szekfűt merőben a Dózsa-kérdésben vallott nézete alapján megítélni, mert levele különben az egykorú magyar helyzet elemzése terén mély történelmi bölcsességről tanúskodik, helyenként pedig egyenesen váteszi”.⁷⁸⁵

Féja itt arra utal, hogy Szekfű is felismeri a harmincas években ismételten jelentkező Dózsa-hagyomány valódi politikai jelentőségét. A történetíró szerint valójában a középosztályvita hozta felszínre ezt a témát, azaz annak kérdése, hogy a magyarság megújulásához elengedhetetlen új középosztály honnan verbuválódjék. (Juhász Gyula szerint a középosztály megújításának témáját nagymértékben a faji probléma hatotta át. 1939-ben a második zsidótörvény után ugyanis a fő kérdés az volt, hogy kik özönlének a diszkriminatív törvények következtében megüresedő helyekre.)⁷⁸⁶

Szekfű – a népiekkel ekkorra már ebben a kérdésben egyetértve – úgy véli, „szükséges új középosztály kitermelése a parasztságból, s ez az új középosztály az egyetlen, mely fel tudja emelni az »egész« népet”. További sorai azonban már a felmerülő nehézségeket veszik számba:

„Sajnos, ez sem mai nézetem, hogy ily új középosztály kialakításával ebben a pillanatban elkéstünk. A másíka uralkodnak, akik nem akarják az új középosztályt. Innen az a nehéz helyzet, amibe Önök kerültek: olyanokhoz beszélnek, akik ma még nincsenek itt; akik ma még itt vannak, azok ösztönszerűleg érzik, hogy az ő világukat nem hosszabbítja meg az Önök munkája, – innen a

elemzése, itt csupán a mű mondanivalóját jól reprezentáló idézettel kapcsolatban jelez-zük, hogy a szakirodalom megállapítása szerint a magyar parasztháború kitörése *nem* vezethető vissza szociális okokra. A felkelők nem akarták a földesúri szolgáltatásokat sem megszüntetni. A török veszély által átformált kora újkori társadalomfelfogás jelentkezett Dózsáék megmozdulásában. Eszerint, ha a nemesek nem hadakoznak, akkor nem érdemlik meg előjogaikat – mondták a ferencesek –, és aki nem hajlandó hadakozni, annak birtokait fel kell dúlni – mondta az ősi székel szokásjogra hivatkozva a székel származású Dózsa György. Vö. *Magyar Kódex*. 2. rész. Budapest, Kossuth, 1999. 73.

⁷⁸³ Lásd Féja, 1939/1993. Féja Endre utószava, 278–279.

⁷⁸⁴ A három levelet Féja Endre közli a Dózsa-tanulmány függelékében. Uo. 249–255.

⁷⁸⁵ Uo. 280.

⁷⁸⁶ Lásd Juhász, 1983. 10.

gyűlölség és bosszúállás.”⁷⁸⁷ (A Féja–Szekfű-levelezés azért is lényeges, mert ismeresen Szekfű és Németh László között gyűlölködően rossz viszony alakult ki.)

Szekfű sorai, amellet, hogy rávilágítanak a népi mozgalom egyik jelentős paradoxonára, a Márciusi Front elleni hatósági támadások hátterére is magyarázatot adnak. Az 1938-ban válságba sodródó Frontot – a kormányzati fellépések mellett – belső ellentétek is gyengítették. Kovács Imrével, a fokozottabb politikai akciók hirdetőjével Féja is szembekerült mint a szellemi mozgalomnál való megmaradás híve. A *Válasz* és a *Kelet Népe*ből egyesült, újjászervezett *Kelet Népe* egyik szerkesztője lett Féja Géza, Sárközi Györggyel és Szabó Pállal együtt. A népi mozgalom centrumától való távolodást jelezte, hogy Féja a Nemzeti Parasztpárt 1939-ben történt megalapításában már nem vett részt.⁷⁸⁸

III.4.8.3. Harmadik út

Féjának a politikai jobboldalhoz való orientációját mutatta a Rongyos Gárda lapjának számító, *Sorakozó* című hetilapban vállalt kérészéletű szerepvállalása is 1939 elején. A Héjas Iván által alapított különítmény 1921-ben a nyugat-magyarországi felkelésben játszott szerepe után, 1938-ban az első bécsi döntést megelőzően szerveződött újjá, amikor is Kozma Miklós volt belügyminiszter a Honvéd vezérkarral karöltve megkezdte az ún. szabadcsapatok („Rongyos Gárda”) szervezését.⁷⁸⁹ A fegyveres szervezet 1939 februárjában *Sorakozó* címmel hetilapot indított,⁷⁹⁰ amelynek első számában Féja Géza írta a vezércikket „Valódi magyar fajvédelmet!”⁷⁹¹ címmel. Ebben az általa elképzelt „magyar út” eszméit fejtette ki. „Befelé”, azaz a belpolitikában a következő követeléseket fogalmazta meg:

A földreform révén minél több életképes kisbirtok létrehozása.

A bankélet átszervezése, szociális szempontok fokozottabb figyelembevételével.

⁷⁸⁷ *Szekfű Gyula – Féja Gézának*. Budapest, 1939. jún. 15. Féja, 1939/1993. 253.

⁷⁸⁸ Benkő, 1996. 132.

⁷⁸⁹ 1938 októberének első napjaiban mintegy ezer „rongyos” önkéntes szivárgott át a csehszlovák határon, hogy nyomást gyakoroljanak a csehszlovák kormányra és a nemzetközi közvéleményre. A gárdisták telefon- és távírókábelek elvágásával, katonai alakulatok elleni gerillaakciókkal keltettek riadalmat, majd észak felé vonultak, és Lengyelországba mentek át. A szabadcsapat tagjai döntő szerepet játszottak az 1939. január 6-án Munkácsot ért támadás visszaverésében. A gyengén felfegyverzett „rongyosok” ekkor, a helyi lakosság és a csendőrség támogatásával verték vissza a Kárpátalján állomásozó csehszlovák haderő támadását.

⁷⁹⁰ A fajvédő lap felelős szerkesztője dr. Héjas Jenő volt. Az első öt szám még *Független politikai hetilap* alcímmel jelent meg, a hatodik számtól *Fajvédők lapja* megjelöléssel. Héjas Iván a lap második számában a lap szellemiségére célozva így fogalmazott: „Sorakozó! Jöjjön a becsületes jobboldali összefogás.” Lásd Juhász, 1983. 325.

⁷⁹¹ Féja Géza: Valódi magyar fajvédelmet! *Sorakozó*. (1939. március 11.)

A magyar ipari munkásság szociális jogaiért folytatott harc szükségessége.
 A mezőgazdasági munkásság számára az ipari munkásokéval azonos szociális gondoskodás biztosítása.
 A magyar néppel sorsközösséget vállaló értelmiségiek (orvosok, mérnökök, közgazdászok, nevelők, írók) egy csoportba szervezése.

„Kifelé”, azaz a külpolitikában pedig – nagy általánosságban – úgy fogalmaz, hogy a „szervezett magyar faji erő tudatában” kell tárgyalnunk minden hatalommal ezen a világon. A jogos területi igények kiharcolása mellett pedig azért kell a magyarságnak önvédelmi harcot folytatnia Európában, hogy Magyarország ne legyen senkinek a gyarmata. A Fájánál is jelentkező semlegességi gondolat megemléztetését követően a Rongyos Gárda tevékenységére utalva kifejti, hogy a magyar fajvédők eddig a nyugat-magyarországi és felvidéki önkéntes harcokhoz a férfiakat a módosabb parasztságból kapták. Ez a réteg lehet tehát az új magyar fajvédelem fő társadalmi bázisa Féja szerint.

Ez az írás jól reprezentálja a Horthy-korszak egyik – főként a huszas években – meghatározó ideológiájának, a magyar fajvédelemnek a fő gondolatait, s egyben azokat az elválasztó vonalakat is, amelyek a magyar nyilasoktól elhatárolták ezt az ideológiát. Néhány közös pont ellenére (pl. szociális követelések, arisztokráciaellenesség) lényeges különbség volt a két irányzat között, hogy a magyar fajvédők a harmincas években már a magyarságra nézve nem a zsidókat, hanem a svábokat tartották veszélyesnek.⁷⁹² (Igaz ez akkor is, ha Fájától, a korszak értelmiségének zöméhez hasonlóan, a vizsgált időszakban számos olyan írást lehetne idézni,⁷⁹³ mely antiszemita megállapításokat is tartalmaz. Ugyanakkor az is tény, hogy Féja is aláírta 1938-ban az első zsidótörvény ellen tiltakozó értelmiségi nyilatkozatot.⁷⁹⁴) Továbbá Féja itt is a semlegességet tartja követendőnek a külpolitika terén, szemben a nyilasok Németország iránti közismert elkötelezettségével.

Szabó Dezső és Németh László „harmadikutas” elképzeléseit kiindulópontnak véve, kidolgozottságában Fájánál egy jóval szerényebb koncepciót látunk. Az író korábbi elképzeléseihez képest változást jelent, hogy az ipari munkásság érdekeinek védelme is megjelenik a pontok között, a külpolitika terén viszont a dunai gondolat hiánya lehet szembetűnő. Utóbbi azért is érdemel említést, mert bő egy héttel később, mint utaltunk rá,⁷⁹⁵ a *Szabad Szó* hasábjain már egy minden korábbi elképzelésénél szélesebb merítésű kelet-európai összefogást tart indokoltnak.

⁷⁹² Gyurgyák János: Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2009. 467–468.

⁷⁹³ Pl. Féja Géza: A magyar gyarmat. *Válasz*. (1936. máj. – jún.) 360–364. Uo. (júl. – aug.) 451–455.

⁷⁹⁴ Lásd *Pesti Napló*. (1938. május 5.)

⁷⁹⁵ Féja Géza: Magyar politikai káté, 10. Duna-völgyi testvériség. *Szabad Szó*. (1939. március 19.) 5.

A látszólagos ellentmondás feloldásához górcső alá kell vennünk Féja ekkori közéleti szerepvállalását. Ebből kitűnik, hogy Féja 1938 és 1939 fordulóján egyszerre tekinthető ellenzéki (nem a népi mozgalomtól, csupán annak centrumától távolodik el!) és kormánypárti publicistának.

A népiekkel való kapcsolatát mutatja, hogy az általa felfedezett Szabó Pál tízéves írói jubileumán szónokol 1939 januárjában.⁷⁹⁶ Ez a 300 parasztlelegátus részvételével zajló rendezvény egyben a Néppel a népért! mozgalom zászlóbontását is jelentette.⁷⁹⁷ E jelszó – mely az amerikai polgárháborúból ered – a népi mozgalom, illetve a Nemzeti Parasztpárt mottója lett. Féja még megfogalmazza az ún. „Magyar tízparancsolat”-ot, amelynek utolsó, fent elemzett részében érvel a Márciusi Frontban is lefektetett – immáron a résztvevőket tekintve jelentősen kibővített – kelet-európai együttműködés mellett. A Néppel a népért! mozgalom által 1938 végén átvett *Szabad Szó* közli Féja folytatásban megjelentetett „politikai kátéját”, amely programszerű kapocs lett a Márciusi Front és a Nemzeti Parasztpárt között.⁷⁹⁸ Azonban Féja a Nemzeti Parasztpárt megalkotásában mégsem vállal szerepet.

Ekközben a kormánypárti *Magyarország* kiküldött tudósítójaként számol be az első bécsi döntésről, s a „magyar értelmiség többségét” ekkoriban foglyul ejtő faji probléma,⁷⁹⁹ mint láttuk, őt is egyre inkább foglalkoztatja. A középosztály megújításának gondolata – főként, de, mint láttuk Szekfü esetében, nem kizárólag a népi eszmekörben – ráadásul már korábban is felvetődött, s a paraszti származású értelmiség kinevelésének szükségességével volt azonos. Ez a gondolat most új elemmel egészült ki: a magyar származású magyarok előnyben részesítése az „asszimiláltakkal” szemben. Juhász Gyula rámutatott, hogy nem a szélsőjobb eszméje volt ez, sőt velük szembeni törekvéseket is takart. (1938-tól kezdve a nyilasok néhány évre visszavonultak a faji eszme hangsúlyozásától, mindaddig, amíg a magyar fajfogalmat hozzá nem tudták igazítani a némethez.⁸⁰⁰)

Erre példa az 1938-ban zászlót bontó Sárkányos Mozgalom, mely elsősorban „árjaellenes” gondolatok jegyében fogant. E mozgalom németellenességét mutatja, hogy egy általuk megrendezett vacsorán – a tájékozódás céljából – részt vett többek között Balla Antal, Fábián Dániel, Féja Géza, Katona Jenő, Ortutay Gyula, Szabó Zoltán és Veres Péter is. A jelen lévő írók egy része ugyanakkor – Féja is köztük tartozott – már a rendezvényen kifejezte fenntartásait a mozgalom kapcsán.⁸⁰¹

Féja tehát ekkoriban egyszemélyben a – kormány által titokban támogatott – fajvédő Rongyos Gárdával szimpatizáló, sőt annak programadását is felvállaló újságíró, miközben továbbra is kapcsolatot tart az alapvetően ellenzéki

⁷⁹⁶ Féja Géza: Szabó Pál tízéves írói jubileuma. *Szabad Szó*. (1939. jan. 29.) 4.

⁷⁹⁷ „Néppel a népért”. Csütörtök este új szellemi mozgalom indult útnak. *Magyarország*. 46. (1939. jan. 28.) (Féja Géza, Szabó Pál és mások beszámolója alapján.)

⁷⁹⁸ Benkő, 1996. 132.

⁷⁹⁹ Juhász, 1983. 10.

⁸⁰⁰ Uo. 173.

⁸⁰¹ Féja a mozgalom népi és radikális jellegét kérdőjelezte meg. Uo.

népikkel, s a helyzetet tovább bonyolítandó, a zavaros eszmeiségű Sárkányos Mozgalom rendezvényén is felbukkant. Valójában az ő „többes szerepvállalása” is azt mutatja, hogy a népiek mozgalma ideológiai hasonlóságot mutatott az ún. fajvédő irányzattal, továbbá a fajvédelem a huszas évek eleje óta Magyarországon domináns eszme volt a politikai diskurzusban. A külpolitikára rátérve, így fordulhatott elő, hogy amikor Féja az ellenzéki *Szabad Szó*-ban publikál, akkor a Duna-völgyi testvériséget állítja írása középpontjába, viszont a kormányhoz közel – vagy még attól is jobbra – álló fórumokban, illetve szervezetekben a revíziós törekvések mellett a „magyarutas” semlegességet hangsúlyozza.

A *Sorakozó*-ra visszatérve, a népiek közül Kovács Imre, Szabó Pál, Sértő Kálmán és Erdélyi József is publikáltak egy ideig a hetilapban. Szabó Pál például a parasztság és a honvédelem tárgykörében Féja nyomán arról írt, hogy „csak a parasztságban van elraktározva a verhetetlen honvédelem”.⁸⁰²

A Rongyos Gárdához nemcsak paraszti illúziók kapcsolódtak, de egy németellenes szervezkedés illúziói is. Hubay Kálmán a parlamentben nem véletlenül vádolta az általa „hordának” nevezett szervezetet azzal, hogy „Lengyelországban magyar katonai csapatokat szervez a németek ellen”.⁸⁰³ A vádnak volt valóságalapja, a *Sorakozó* mindenesetre éles szavakkal utasította vissza a szélsőjobb oldali politikus vádjait és minősítését.⁸⁰⁴

III.4.8.4. „Szellemi honvédelem”

Szabó Zoltán 1939 tavaszán ismeretesen cikksorozatot indított a Szellemi Honvédelem ügyében a *Magyar Nemzet* című napilapban.⁸⁰⁵ Ennek szükségességét később azzal indokolta, hogy az idegen eszmék hatására, főleg a középosztályban, a független politikai gondolkodás és magyar öntudat elhalványult. Szabó írásai egyértelműen a náciizmus szellemi befolyása és a magyarországi szélsőjobb ellen irányultak. A *tardi helyzet* szerzője a társadalmat és a nemzetet írásaiban kettős értelemben fogta fel: „apánk az állam, de anyánk a nemzet”, írta Illyés nyomán. A kulturális értelemben felfogott nemzetet megpróbálta elválasztani az államtól, illetve a társadalomtól, a hazát pedig az országtól. Véleménye szerint a nemzet – Németh László ekkori kifejezésével, a „magyar oldal” – fölötté áll a baloldalnak és a jobboldalnak. Volt ebben szerepe annak, hogy ő maga nemigen tudta besorolni magát se jobbra, se balra, ami azzal járt, hogy a baloldaliak gyakran jobb-, a jobboldaliak pedig többnyire baloldalinak tartották.⁸⁰⁶ Szabó tehát a nemzetet képzelt közösségnek gondolta, s nem

⁸⁰² Idézi: Juhász, 1983. 19.

⁸⁰³ Uo. 20.

⁸⁰⁴ Héjas Jenő: A „Horda”. *Sorakozó*. (1939. aug. 4.)

⁸⁰⁵ Szabó Zoltán: Szellemi Honvédelem. *Magyar Szemle*. (1939. március)

⁸⁰⁶ Szabó Zoltán: *A magyarság Európában – Európa a magyarságban*. Budapest, Kortárs, 2002. 6–7., illetve Gyurgyák, 2007. 402–403.

társulásnak, mint a társadalmat, az államot vagy az országot. Ez a lelki-szellemi jelenségként felfogott nemzet képes áthidalni szerinte a pártok által megjelenített ellentéteket.⁸⁰⁷

Féja Géza Szabó Zoltán nyomán a *Magyarország* című napilapban tette közzé „A »szellemi honvédelem«” című írását, amelyben hét pontban foglalta össze javaslatait a közművelődés megőrzése és fejlesztése érdekében.⁸⁰⁸ Mivel e pontok a „belső építkezés” jegyében születtek, mellőzzük ismertetésüket. A cikk nyomán Szabó Zoltán levelet írt Féjának, amelyben megköszönte, hogy ő is a Szellemi Honvédelem ügye mellé állt.⁸⁰⁹ Féja tervét „befejezett, kész és sokoldalú” koncepcióként írja le, s megkéri a *Viharsarok* szerzőjét, hogy hadd idézze azt a következő rovatban. Féja cikkének „időzítésével” kapcsolatban ezt írja: „Éppen jó pillanatban kaptam, mert már kezdtem hinni, hogy rosszul kapálózom, hogy nem jöttek a segítségemre. Addig is, amíg régóta esedékes beszélgetésünket nálunk megtartjuk [...] Mannának⁸¹⁰ kézcsókját, Neked hálás kézszorítását küldi igaz híved – Sz. Zoltán”⁸¹¹

Az 1939-es év sajtójának népi vonatkozásait áttekintve, valóban Féja Géza volt a népiek közül az első, aki reflektált Szabó Zoltán kezdeményezésére, sőt a következő hetekben újabb javaslatokkal is előállt.⁸¹² A népiek közül Féján kívül még egyedül Darvas József kapcsolódott be ebbe a diskurzusba.⁸¹³ Szabó Zoltánnak a Szellemi Honvédelemben vitt meghatározó szerepe mellett – a szintén a népiekhez tartozó – Féja és Darvas írásai is alátámasztják, hogy az antifasiszta *Magyar Nemzet* köre a Szellemi Honvédelem ügyét a középosztály mellett a parasztságra is ki szeretne volna terjeszteni.⁸¹⁴ Emiatt is fogadta a lap pozitívan Féjának a közművelődés reformjára vonatkozó írását.

A második világháború kitörése Féját szülővárosában, Léván érte. A *Magyarország*ban közölt úti beszámolójában a háborúról szót sem ejtve arról ír, hogy mekkora örömet jelent számára az egy éve újra Magyarországhoz tartozó

⁸⁰⁷ Lásd bővebben: Gyurgyák, 2007. 403.

⁸⁰⁸ Féja Géza: A „szellemi honvédelem”. *Magyarország*. (1939. júl. 28.), *Magyar Nemzet*. (1939. júl. 30.)

⁸⁰⁹ „Kedves Géza, most olvastam igaz örömmel és hálásan mai nagyszerű cikkedet a Magyarországon. Nagyon-nagyon köszönöm, hogy az ügy mellé kiálltál [...] s ezzel indítást adtál arra, hogy az egész »Szellemi Honvédelmet« arra felé lökjük el, amerre mennie kell.” Lásd Szabó Zoltán – Féja Gézának. Budapest, 1939. júl. 27. Idézi: Féja, 2003. 134.

⁸¹⁰ Féja Géza első feleségének halála (1930) után 1938-ban nősült meg másodszor. A Manna megszólítás Supka Magdolna művészettörténészre, Supka Géza liberális politikus lányára utal. Benkő, 1996. 130.

⁸¹¹ Uo.

⁸¹² Lásd Féja Géza: Az ifjúság szerepe a szellemi honvédelemben. Program az ifjúságnak. *Magyarország*, 46. (1939. aug. 3.) 175. 6.

⁸¹³ Darvas József: Levél egy fiatal értelmiségihez. *Magyar Nemzet*. (1939. aug. 27.) 195. 15. A fészült nemzetközi helyzetben – ekkor még – Darvas fő feladatnak a patriotizmusnak a népben való tudatosítását látja, és célként a „Megmaradni független és szabad ország független és szabad népének!” jelszót tűzi ki.

⁸¹⁴ Juhász, 1983. 37.

Lévát bebarangolni.⁸¹⁵ A temetőben járva meghatva tapasztalja, hogy családi sírkövkön foszladozó, esőverte nemzetiszínű szalag díszleg. Más sírköveken is ugyanezt látva megállapítja, hogy a szalagokat „akkor kötötték reájuk, midőn Léva ismét magyar lett, üzenetet víve a halottaknak, hogy nyugodtan pihenhetnek, a fiúk visszaszerezték⁸¹⁶ az apáktól kapott földet”. A harmincas évek Magyarországnak egyik közéleti vitakérdését – Ki a magyar, s mi a magyar? – juttatja eszébe ez a gesztus: „Ez az igazi magyarság, az ilyen nemes belső szárnycsapás” – zárja a gondolatmenetet.

III.4.8.5. Az „Erdély-kérdés”

Az 1940. augusztus 30-án – miután Magyarország és Románia között a tárgyalások a területi viták miatt augusztus 24-én félbeszakadtak – kihirdetett német–olasz döntőbíróvási ítéletnek megfelelően Erdélyt kettéosztották. Magyarország 43 104 négyzetkilométert kapott 2,5 millió lakossal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 52%-a volt magyar, míg az 1930-as román statisztika 49%-nyi románval számolva a magyarok arányát 38%-ra teszi.⁸¹⁷ Mindenesetre valószínű, hogy a magyarok Erdély északi felében és a Székelyföldön, ha nem is abszolút, de mindenképpen relatív többséget alkottak. A bevonuló magyar csapatokat Erdélyben virágozó fogadta, Horthy Miklós – az „országgyarapító” – népszerűsége pedig ezekben a hónapokban érte el a csúcspontját.

⁸¹⁵ Féja Géza: Levél Léváról. *Magyarország*. 46. (1939. szept. 6.) 5.

⁸¹⁶ Az akkori politikai közbeszédben általános volt a revízió kapcsán a *visszaszerexztük* formula, valójában az ország (átmenetileg) *visszakapta* a Felvidék déli sávját is.

⁸¹⁷ Romsics, 1999. 246.

A népiek közül – az ebben a témakörben legtöbbet publikáló Féja Géza mellett – Németh László,⁸¹⁸ Tamási Áron,⁸¹⁹ Szabó Pál⁸²⁰ és Szabó Zoltán⁸²¹ nyilvánítottak véleményt az erdélyi kérdésről.

Féja Géza „Az örök Erdély” című írásában⁸²² Erdélynek a magyar történelemben játszott szerepét elemezve arról ír, hogy Erdély egyszerre szimbolizálta az „egymás mellé rendelt” kelet-európai népek békés együttműködését és a Szent István-i gondolatot. A magyarok és a nemzetiségek egymás mellé rendeltségének gondolata Karácsony Sándortól származik. Az 1939 nyarán a magyar publicisztikában ismertté vált „magyar mellérendelő elv” a Kárpát-medencei magyar hivatás lényegét a befogadó attitűdben látta. Karácsony felfogása szerint is a magyarság nem biológiai, hanem lelki fogalom. A nemzetiségi elnyomás megcáfolására született nézet kiindulópontja, hogy a magyar lélek magával egyenrangúnak tartja a nem magyar népcsoportokat is a Kárpát-medencében. A magyar lelkiakat nem fél az idegen hatásoktól sem, s nem keresi, ki a magyar és ki nem, mert „a dolog természete szerint nem érdemes itt nem magyarnak lenni”, mert annak, „ami nem magyar, nálunk mindig csak jele-

⁸¹⁸ Németh László: A döntés éveire. *Kelet Népe*. (1940. júl. 15.) 14. 1–2. Németh László: Erdély ünnepére. *Magyar Élet*. (1940.) 10. 1–3.

⁸¹⁹ Tamási Áron: Az erdélyi lélek három eszméje. *Magyarország*. 47. (1940. szept. 16.) 211. 11. (A kolozsvári bevonulás órájában a *Magyarországnak* lelkesen nyilatkozó, erdélyi származású Tamási az erkölcs az emberiség és a nemzeti gondolat összhangjának fontosságára figyelmezteti a közvéleményt.) Gondolatok hazatérés idején. *A Magyar Nemzet* naptára az 1941-es esztendőre. Budapest, *Magyar Nemzet*, 92–96. Tamási Áron: Erdélyi levél régi magyarországi barátomhoz. *Híd*. (1940. nov. 29.) 10. 3–4.

⁸²⁰ Szabó Pál: Erdély. *Szabad Szó*. (1940. júl. 7.) 27. 1. Szabó Pál: Nagyvárad. *Szabad Szó*. (1940. szept. 8.) 36. 3. A júliusi írásban Szabó Pál megkísérli felvázolni Erdély történetének főbb állomásait az őskortól egészen a két világháború közötti időszakig. Szabó Pál rövid írása is azt igyekezett bizonyítani – a korszakkal összhangban –, hogy a magyarságnak joga van Erdély egész területére. Érvelésében megjelennek a Horthy-korszakban közismert történelmi, földrajzi és kulturális érvek: „A Kárpát-medence Erdéllyel, a Dunántúli dombvidékkel és a Nagy-Alfölddel egy emberek által el nem szakítható, széjjel nem választható földrajzi egység, teljesen azonos a magyarságnak a kultúrája a magyar birodalom bármely részén élő magyarságának a nyelvével, szellemével és kultúrájával. [...] 896-ban Krisztus után örökségi jogon a magyarok jelentkeznek a Kárpátok koszorújánál.” Az 1940-es Románia válságára utalva kijelenti, hogy ez a „mesterségesen összetákolt hatalom” a történelmi igazságszolgáltatás következtében „hullt széjjel alkotó elemeire”. Szeptember 8-án, immáron a második bécsi döntést követően íródott Szabó Pál „Nagyvárad” című cikke. A Biharugrai származású népi író ebben az írásában arról elméledik, hogy a közeli Nagyvárad milyen szerkesztésben kapcsolódott 1920 előtt a körösi tájhoz. Szabó Pált is örömmel tölti el, hogy a második bécsi döntés immáron nem vágja ketté gyermekkorának kedvelt városát és szülőfaluját.

⁸²¹ Szabó Zoltán: Zágon felé. *Magyar Nemzet*. (1940. szept. 14.) 193. 6. Az ekkor Svájcban tartózkodó Szabó Zoltán is örömeinek ad hangot a második bécsi döntésre utalva. A cserkészszociográfus kiemeli az esemény kapcsán, hogy hálával gondol „Teleki tanár úrra”. Emellett Svájcs és Erdély népeinek hasonló múltjára utalva – ahistorikusan – hangsúlyozza, hogy a két „országot” alkotó népeket áthatotta/áthatja a tolerancia szelleme.

⁸²² Féja Géza: Az örök Erdély. *Magyarország*. 47. (1940. július 4.) 3.

ne lehetséges, jövője nincs”.⁸²³ A sokak által lelkesen fogadott elmélet mélyén ismételten a magyarságnak szánt „primus inter pares” szerep húzódik meg. Féja is ezt a gondolatmenetet követi, amikor így fogalmaz: „Kiirthatatlan a magyar lélekből az a törekvés is, hogy az egymás mellé rendelt kelet-európai népek életének mestere, művésze és gondviselője legyen. Európai hivatásunk ez a törekvés, és joggal tarthat igényt Európa megértésére és méltánylására.”⁸²⁴

Utóbbi mondat különösen mutatja a külpolitikai látószög – nem csak Fájára jellemző – hiányát. A szellemtörténeti megközelítésű írásban Féja – a korszak uralkodó közfelfogásának megfelelően – meg sem kísérli az erdélyi kérdést az akkori nagyhatalmi viszonyokkal összefüggésben tárgyalni.

Két héttel később Féja az „Erdélyi példa” című írásában⁸²⁵ Brassó városát hozza fel példának, ahol a múltban szászok, magyarok és románok képesek voltak arra, hogy megértésben és békében éljenek egymás mellett. Bem tábornok kiáltványát idézi, melyben a lengyel származású katona úgy beszél a magyarokhoz, szászokhoz és románokhoz, mint a „haza egyenrangú fiaihoz, kiknek jogait a független Magyarország védeni s gyarapítani akarja, nem pedig elszöpnöni”. Ebben az írásban is ott munkál a múlt megszépítésének, idealizálásának vágya, hiszen a tolerancia példái mellett – elegendő itt az 1848–1849-es magyar szabadságharc Féja által nem említett erdélyi vonatkozásait említeni – számos esetben találunk példát a múltból a magyarság és a nemzetiségek konfliktusaira is. Ezzel együtt is pozitívként említendő, hogy a revíziós sikerek következtében még magasabb hőfokon izzó nacionalista közhangulat közepette Féja ezen írásában is a magyarok és a nemzetiségek együttműködésére helyezi a hangsúlyt.

Öt nappal később a hozzá hasonlóan a Magyar Nemzetbiológiai Intézet munkájában szerepet vállaló Kovács Alajosnak „Az erdélyi magyarság és a román statisztika” című írását recenzálja Féja a *Magyarországban*. A „Kétmillió erdélyi magyar” című írásában⁸²⁶ Kovács Alajos tanulmányát perdöntő bizonyítékként elfogadva azt állítja, hogy a tárgyilagos és európai színvonalú statisztikák 1920-ban megszűntek Erdélyben. Féja – az említett tanulmány nyomán – azt igyekszik bizonyítani, hogy a román statisztika különböző módszerekkel (moldvai csángók mellett a görögkatolikus és görögkeleti magyarok „bekebelezése” a román nemzetbe) meghamisítani igyekszik az erdélyi magyarság lélekszámát. A publicista szerint a valóságban a legszerényebb számítás mellett is 1,8 millióra tehető a romániai magyarok száma. S ha ehhez hozzávesszük, hogy az impériumváltást követően kb. 200 ezer magyar menekült el Erdélyből, megkapjuk a címben is jelzett számot.

A Kovács-tanulmány statisztikájára építő cikk nem teljesen alaptalanul állítja, hogy a román kormány az uralkodó nemzet javára „kozmetikázta” Románia

⁸²³ Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásunk reformja*. Budapest, 1939.

⁸²⁴ Uo.

⁸²⁵ Féja Géza: Erdélyi példa. *Magyarország*. 47. (1940. júl. 20.) 3.

⁸²⁶ Féja Géza: Kétmillió erdélyi magyar. *Magyarország*. 47. (1940. júl. 25.)

demográfiai adatait, ugyanakkor az erdélyi magyarok táborát ez az írás a valóságnál nagyobbaként tünteti fel. Tény, hogy a cikkben szereplő 1,8 millióra becsült szám valamivel közelebb van a valósághoz (1,6 millió fő), mint az 1930-as román statisztikában feltüntetett 1,349 millió adat.

Már az 1919. évi béketárgyalásokra készült román memorandum adatai is félrevezetőek voltak Erdélyre vonatkozóan, ugyanis a románok a magyarokat és a székelyeket itt kettéválasztották.⁸²⁷ Az alapvetően az 1910-es magyar népszámláláson alapuló memorandum így a 48%-nyi románság mellett 32%-os magyar és 10%-os székely anyanyelvű népességgel számolhatott.⁸²⁸ A memorandum célja világos volt: a követelt területeken a magyarok számának csökkentése, a román népességszám növelése – ezáltal igazolni a területi követelés jogosságát. Ebből a célból korrigálták néhány ponton az 1910-es magyar népszámlálási adatait – többek között – az alábbiak szerint:

1. Az izraelita vallásúakat nemzetiségként mutatták ki.⁸²⁹
2. A görög katolikusok és görögkeleti vallásúak mind – tévesen – románként lettek feltüntetve.⁸³⁰

Erdély lakossága az 1930-as népszámlálás szerint 5 548 368 fő, amiből a népszámlálás szerint 1 349 563 fő volt magyar nemzetiségű. Ez közel 200 ezer fős csökkenést jelentett az 1910-es népszámláláshoz képest. Ez a csökkenés több tényezővel magyarázható. Egyrészt 197 ezren távoztak Magyarországra. Másrészt a zsidósággal, illetve a cigánysággal kapcsolatos számítási módokat is a magyarok arányának csökkentését célozták.⁸³¹

Említettük korábban, hogy Fėja Géza az 1940. májusában alakult – 20 milliós magyarság megteremtéséért küzdő – Magyar Nemzetbiológiai Intézetben vállalta a Nemzetnevelési és -irányítási osztály vezetését. A ma már rossz hangzású Intézet és Fėja szerepvállalása kapcsán érdemes néhány dolgot leszögezni. 1940-től a nemzet, a nép fogalmai mellett egyre sűrűbben találkozunk a

⁸²⁷ Lökkös János: *Trianon számokban* – Az 1910. évi magyar népszámlálás adatainak elemzése a történelmi Magyarországon. Budapest, Püski, 2000. 153.

⁸²⁸ A román politikai vezetés 58 évvel később ismételt megkísérelte a magyarok és a székelyek különválasztását, ugyanis az 1977. évi népszámlálásnál a magyar mellett székely rubrika is volt. Azonban a székely magyarok ellenállásán ez a román kísérlet kudarcba fulladt. Uo.

⁸²⁹ A románok által követelt területeken a közel 200 ezer fős izraelita vallású populáció 73%-a magyar, 26%-a német anyanyelvű volt. Uo. 154.

⁸³⁰ A görög katolikus vallású magyarok 63%-a, a görögkeleti vallásúak 57%-a csak magyar anyanyelven beszélt. Uo. 154.

⁸³¹ A megkérdezett 193 ezer zsidó felekezethez tartozókból, 179 ezren zsidó nemzetiségűnek, ugyanakkor 81 ezren magyar anyanyelvűnek vallották magukat. Míg 1910-ben csak az anyanyelvet kérdezve az izraeliták száma kb. 135 ezer volt. A 109 ezres lélekszámú cigányságot a román többségű területeken az uralkodó nemzethez sorolták, míg a magyar többségű területeken különválasztották. Vö. Bárdi–Fedinec–Szarka, 97.

publicisztikákban a „faj” fogalmával.⁸³² Nem a szélsőjobboldali sajtóban, mert, mint már utaltunk rá, 1938-tól néhány évig a nyilasok tartózkodtak a faji eszme hangsúlyozásától, mindaddig, amíg a magyar fajfogalmat össze nem tudták egyeztetni a náci fajfogalommal.⁸³³ A fajfogalom egyre erőteljesebb hangsúlyozása – mintegy a társadalom önvédelmi reflexeként – egyenes arányban növekedett a német győzelmekkel. Most már nem csak a Horthy-korszak politikai diskurzusában végig jelen lévő „hagyományos fajvédelemről” volt szó, amit egyfelől az antiszemitizmus, másfelől pedig – a harmincas évek második felétől – az ún. törzsökös mozgalom árjaellenessége fejezett ki. A német győzelmek okozta félelem hatására egyre többen kezdtek „faji hátteret” is keresni koncepciójukhoz, illetve a náci fajelmélettel szembeni védekezéshez. Nem látszott már elegendőnek annak hangsúlyozása sem a népi oldalon, hogy a magyarság a parasztsággal azonos, hiszen az ország időközben soknemzetiségűvé vált.⁸³⁴

A hagyományos fajvédelem korszerűsödnie megfelelő, kiszélesített változatának tekinthető a Magyar Nemzetbiológiai Intézet tervezete is,⁸³⁵ amely a biológizmus életszemléletét középpontba állítva törekedett az expanzív, húszmillió magyarországi megteremtésére. Az Intézet mögött álló EPOL egészségügyi filozófiájáról szólva már megállapítottuk a szakirodalom tükrében, hogy az idetartozó tudósok nem hittek abban, hogy Magyarországon is kívánatos volna egy fajelméleti szempontból az árja fajhoz hasonlóan „tisztá” típus szaporodása, amilyenről a német eugenikusok beszéltek. Mégis számos kérdés vetődött fel 1940-ben – a német sikerek tetőpontján – a szervezet kapcsán. Ezek közé tartozott, hogy hogyan lehet egy „biológiai sorsközösséget” egyáltalán bizonyítani, s hol van az a határ, ameddig egy fajvédő szervezet még el tudja magát határolni a náci fajelmélettől. Az mindenesetre kijelenthető, hogy Fėja ekkoriban inkább csak szavakban mérlegeli a kelet-európai összefogás összefüggéseit, az ő nézőpontja is erőteljesen hungarocentrikus.

Ezt bizonyítja Fėja „Magyar föld román kézen” című írása⁸³⁶ is. Ebben a szerző Baróthy József ugyanezen címmel megjelentetett könyvét⁸³⁷ alapul véve

⁸³² Juhász, 1983. 175.

⁸³³ A nyilasok tartózkodó magatartása mögött ott húzódik az az ellentmondás, miszerint a náluk is jelentkező magyar birodalmi gondolatot nem tudták – legalábbis ebben az időben – hozzáilleszteni az ezt keresztülhúzó nagynémet tervekhez. Ez a hezitálás is azt mutatja, hogy ezen szélsőjobboldali mozgalom nem tekinthető egy az egyben a náciizmus magyar lenyomatának. Lásd Ungváry Krisztián: Kik voltak a nyilasok? Egy szocialista tömegpárt. *Rubicon*. 15. (2004) 11. 4–17.

⁸³⁴ Juhász, 1983. 174.

⁸³⁵ *A Magyar Nemzetbiológiai Intézet megalapítása. Az Intézet programja*. 1940. máj. 31. Budapest, EPOL kiadás, 1940.

⁸³⁶ Fėja Géza: Magyar föld román kézen. *Magyarország*. 47. (1940. aug. 4.) 177. 5.

⁸³⁷ Baróthy József: *Magyar föld román kézen*. Budapest, Cserépfálvi, 1940. A könyvben Baróthy a következő kérdésekre kereste a választ: 1. Milyen volt a parasztság sorsa Romániában és Erdélyben 1918 előtt? 2. Milyen szerepet játszott az erdélyi román bankrendszer Erdély román kézre kerülésében? 3. Milyen hatást gyakorolt az 1921-es romániai földreform az erdélyi magyarságra?

érvel amellett, hogy Erdélyt – szemben Németh László megközelítésével⁸³⁸ – nem a románság magasabb szaporulata miatt veszítette el a magyarság, hanem az Ókirályságban rosszabb szociális helyzetben lévő, éppen ezért onnan Erdélybe áramló román parasztság bevándorlása volt a döntő tényező. Emellett e terület elvesztésében Féja szerint szerepe volt annak is, hogy a „soviniszta ortodox papság” a jólétben élő erdélyi románságot a magyarok ellen tüzelte. Az erdélyi románok regátbeli társaiknál magasabb életszínvonalát bizonyítja az is, hogy több bankkal rendelkeztek Magyarországon, mint az Ókirályságban. Ezek az erdélyi bankok pedig „soviniszta politikájukkal” pénzelték az ott élő parasztságot, hogy azok minél több földet vásároljanak fel az elnyomott regáti románság földéhségének kielégítése céljából. Féja tehát – a nagyhatalmi relációkat ismét figyelmen kívül hagyva – román nacionalizmus mohóságában találja meg Erdély elvesztésének magyarázatát.

A Féja Géza és Németh László idevágó írásai közötti különbség abban is megragadható, hogy a kis népek nacionalizmusának a Monarchia felbomlásában játszott szerepének sokkal színvonalasabb kifejtése mellett, Németh – Erdély romlásának okait kutatva – következetesen felveti a magyar politikai elit felelősségét is írásaiban.⁸³⁹ Továbbá Németh észreveszi azt is, hogy a történelmi Magyarország létét nem kizárólag az egyik vagy másik szomszéd nép nacionalizmusa ásta alá, hanem a nacionalizmusok (beleértve a magyart is!) együttesen érlelték meg a bukást. Ebből adódóan Németh belátja, hogy a Monarchia összeomlása elkerülhetetlen volt.⁸⁴⁰ Közös ugyanakkor írásaikban, hogy a nagyhatalmak domináns szerepének egyik író sem tulajdonított komolyabb jelentőséget.

Féjának a román kisebbség századfordulós pénzügyi stratégiájára („a román bankok felvásárolták Erdélyt”) vonatkozó vélekedése közismert volt a vizsgált időszakban. Olyannyira így volt ez, hogy az első világháborút követő kisebbségi időszak tapasztalatai nyomán 1940-re már kifejezetten követendő társadalomszervezési modellként kezelték a vélt vagy valós román példát. A második bécsi döntést követően megalakuló Erdélyi Párt például programjában a megváltozott helyzetben is a társadalmi reform mintájául javasolta a kisebbségi létben kiforrálódott struktúrákat. Összességében megállapítható, hogy a ki-

⁸³⁸ Németh László híres mondása szerint Erdélyt a román anyák hódították el tőlünk.

⁸³⁹ „Erdély akkor veszett el, amikor magyarsága problematikussá vált. A XVII. század végén Bethlen Miklós iratai még sűrű magyar világot mutatnak, s száz év múlva Horea és Closca lázadása lehetséges [...] Ami pedig a kiegyezés óta történt itt: valóságos szellemi evakuálás volt a románok számára.” In: Grezsa, 1989. 372–373.

⁸⁴⁰ „Csakhogy Erdélyt és a Felvidéket nem a nagyhatalmak vitték el, hanem a kis népek nacionalizmusa, amely az olyan népek fölötti államot, mint a magyar is volt, a népek önrendelkezési korában nem tűrhette meg, különösen ha maga a magyarság is erre a nacionalizmusra és erre az elvre esküdött föl. A szétdarabolás elkerülhetetlen volt, az igazán fájdalmas, hogy az eltépett darabokkal a mi karunk és lábunk is vele tépték.” Uo.

sebbségben élő magyarság számára a román nacionalista mozgalom vélt sikere együttal „a saját kisebbségi lét sikeres átvészelésének perspektíváját kínálta”.⁸⁴¹

III.4.8.6. A második bécsi döntés

Szeptember 11-én, immáron a második bécsi döntés kihirdetése után, Féja a *Magyarország* kiküldött munkatársaként Nagybányáról tudósította olvasóit. A magyar csapatokkal Nagybányára bevonuló újságíró egyfelől kiemeli, hogy az elmúlt húsz év román sovinizmusa mekkora rombolást jelentett a kisebbségben élő magyarságnak, másrészt a Nagybányán tapasztalt nemzetiségek közötti kölcsönös megértést tartja követendőnek a jövőre nézve: „Nagybányán a szó legnemesebb értelmében vett transzszilvanizmusra leltem, az itt élő magyarság húsz év csalódásai és szenvedései közepette sem feledte el, hogy fajták békéjét s becsületes együttműködését kell szolgálnia a Duna völgyében. Ez a nagy-magyar gondolat, melynek kelet-közép-európai esélyei és reményei egyre növekednek.”⁸⁴²

Ezek a sorok – és Féja 1940-es közéleti szerepei – jól mutatják, hogy a publicista a revízió kérdését hogyan próbálja összhangba hozni a „dunai összefogás” koncepciójával, miközben a 20 milliós magyarság tervéről sem mond le. Ezek a többszörösen egymásnak feszülő gondolatok sem feledtethetik, hogy Féja az erdélyi revízió kapcsán – a politizáló közvélemény nagy részéhez hasonlóan – egyáltalán nem mérlegeli, hogy az ismételten, elsősorban Németország kegyéből megvalósuló revízióknak milyen kockázata, esetleg ára lehet. Ő is foglya a magyar „birodalmi gondolatnak”.

A fentiekén túl ezt támasztja alá a négy nappal később publikált írása is.⁸⁴³ Ebben a két háború közötti irredenta magyar külpolitikára is utalva kifejti, hogy a magyarság sosem mondott/mondhatott le Erdélyről. Erdélyt – a közvélemény túlnyomó részével összhangban – ő is a magyarság „szellemi őshazájának” nevezi. „Mikor Erdélytől elszakítottak bennünket – írja – gyökereinktől akartak elvágni, lemondhat-e a magyarság gyökereiről és humuszáról?” – teszi fel a költői kérdést. Ezt az írást is – a közhangulatnak megint csak megfelelően – a túlradó öröm és optimizmus jellemzi. Az öröm érthető, de indokolatlan volt, ugyanis az 1938-as revíziótól eltérően a második bécsi döntés annak

⁸⁴¹ Egry Gábor: *Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003)*. Nemzeti-ségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. Lásd <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00007/pdf/egry2.pdf>. 4–5. Egry szerint is elvitathatatlan, hogy a pénzügyi intézetek lényeges szerepet játszottak a nemzetiségi társadalmak szervezésében, ugyanakkor a pénzintézeti rendszer eredményessége a nemzeti programok megvalósításában már sokszor kérdéses. Szerinte erősen túlhangsúlyozottnak tűnik az erdélyi bankok nemzeti célú támogatásainak kérdése, s az sem tisztázott, hogy a román bankok mennyire integrálódtak a Monarchia pénzügyi rendszerébe.

⁸⁴² Féja Géza: Nagybánya szeptember 10-én. *Magyarország*. 47. (1940. szept. 11.) 206. 1.

⁸⁴³ Féja Géza: Az örök Erdély. *Ünnep*. (1940. szept. 15.) 18. 2.

a Németországnak az akaratából történt, amellyel Anglia akkor már élet-halál harcban állt. Ennek jegyében Nagy-Britannia és az Egyesült Államok egyaránt Romániára erőszakolt diktátumként értelmezte, s érvényességét vitatta.⁸⁴⁴ A második bécsi döntés mintegy négyszer akkorra területet juttat vissza hazánkhoz mint az első, így a következményei is jóval vaskosabbak voltak.⁸⁴⁵

Arra a veszélyre, hogy az ország véglegesen elveszítheti sorsának irányítását az újabb revíziós siker közepette, a népiek közül egyedül Németh László hívta fel a figyelmet az „Erdély ünnepére” című írásában.⁸⁴⁶ A magyar irodalom java része is az általános euforikus hangulat közepette reflektált Erdély egy részének visszatérésére.⁸⁴⁷

A második bécsi döntés következtében – az idekerült 1,1 milliós románsággal és a már itt lévő nemzetiségekkel (német, ruszin, szlovák) együtt – Magyarország ismételtén soknemzetiségű országgá vált, s így nemcsak a nemzetiségi, hanem a nemzeti kérdés is új megvilágításba került. Ugyanis 1940-ben olyan magyarság vált magyar állampolgárrá, amely húsz éven át kisebbségi létben

⁸⁴⁴ Romsics, 1999. 247.

⁸⁴⁵ A döntőbírószági határozat napján Csáky és Ribbentrop német–magyar kisebbségi egyezményt írtak alá. Eszerint a nemzetiszocialista Volksbund a magyarországi németiség egyetlen törvényes szervezetévé vált. Továbbá megkezdtek a III. zsidótörvény előkészítését, s szabaddá helyezték a magyarországi szélsőjobboldal meghatározó alakját, Szálasi Ferencet. A revízió legsúlyosabb ára pedig az volt, hogy novemberben Magyarország is csatlakozott a két hónappal korábban létrejött Háromhatalmi egyezményhez, ezzel formálisan is feladva az elnemkötelezettség elvét. Vö. például Fülöp–Sipos, 1996. 224–225. Romsics, 1999. 247.

⁸⁴⁶ „Mi bármely rész-revízió, ha egész sorsunknak nem vagyunk gazdái többé?” – tette fel a kérdést. Ebben az írásában utal arra is, hogy a magyar íróknak volt egy fontossági sorrendje a hazai teendőkre vonatkozóan. Eszerint először a magyar nemzetbe kell a mindenekelőtt a magyar népet befogadni. Másodszor: „értessük meg magunkat az egysorsú népekkel; építsük bele egy nagyobb kelet-európai szolidaritásba a magunk biztonságát”. Harmadszor: „javítsuk meg, ha alkalom nyílik rá: a magyarságot csonkító határokat”. A sorrend fontosságát hangsúlyozva ehhez ismételtén hozzáteszi, hogy mindezek beteljesülésének feltétele, a magyarság mintanemzetté válása. Az 1940-es megoldást egyrészt azért bírálta, mert „egész sorsunknak nem vagyunk gazdái többé”, másrészt végigvett három megoldást fogyatékoságaikkal: a Szent István-i gondolatot, a független Erdély létrehozását, a magyarság áttelepítését a Partiumba. Németh mindhárom elgondolást elutasította, majd a negyedik, megvalósult megoldás bizonytalan tartósságára hívta fel a figyelmet. A második bécsi döntésre utaló sorai arról tanúskodnak, hogy ő sem tudta kivonni magát a korszellem hatása alól. Az Erdélyt kettészelő határokat véglegesen ő sem fogadta el. („A felső fele a mienk. Belenyugodhat ebbe – nem mi – a történeti és földrajzi egység, amelyet elmetszett?”) Lásd Németh, 1940/10. 2–3.

⁸⁴⁷ A teljesség igénye nélkül néhány művet említünk. Cs. Szabó László *Erdélyben* című könyve a bevonulás ünnepi pillanatát örökíti meg (Budapest, Nyugat, 1940.). Márai Sándor a *Pesti Hírlap* olvasóit tudósította a magyar csapatok erdélyi fogadtatásáról (Márai, 2004. 220–243.), míg Wass Albert *Jönnék!* című „riportregényében” számolt be az „erdélyi bevonulás” eseményeiről (Budapest, Kráter, 1997.). A szinte antológiára való szépirodalmi anyagból Babits Mihály idekapcsolódó versét emeljük ki. A beteg költő *Erdély* című versében így ír: „Most verse szállok Erdély, / az első hírre Erdély, / hogy varázssod határát / sorompók el nem állják...” (Lásd Babits, 1997. 656.)

élt, s melynek értelmisége más, számos szempontból liberálisabb szellemiséget képviselt az anyaországénál. Az ún. „erdélyi szellem” jelentőségét tovább növelte Teleki Pál miniszterelnöknek az az állásfoglalása is, hogy „az erdélyiek kormányozzák önmagukat”.⁸⁴⁸

Az egységes magyarság kontra regionalizmus kérdéséhez kapcsolódva a *Nyugat*-ban Illyés Gyula „Egységes magyarság” című írásával⁸⁴⁹ ankét kezdődött arról, hogy Észak-Erdély és Székelyföld visszacsatolásának milyen következményekkel kell járnia az egész magyarság gondolkodása, nemzeti identitása tekintetében. Illyés Gyula kompromisszumos javaslatában azt hangsúlyozta, hogy amíg a politikában a regionalizmus híve, addig a szellem dolgában a lehető legnagyobb egység gondolatával ért egyet.⁸⁵⁰ Az első bécsi döntésre visszautalva megjegyzi, hogy mekkora – azóta sem teljesült – várákozás volt a magyar közvéleményben az ún. felvidéki szellemmel kapcsolatban. A visszatért erdélyiekre utalva pedig így ír: „Az erdélyiek sokat szenvedtek és derekasán állták. Mi tartotta bennük a lelket? Az erdélyi szellem-e vagy az egész magyarságé? Az örömtől könnyezve tértek vissza, megadták a választ.”⁸⁵¹

Ugyanebben az időben a Társadalomtudományi Társulat folyóirata, a *Társadalomtudomány* is körkérdés alapján próbált választ találni a felmerült kérdésre. Itt Veres Péter amellett érvelt, hogy a külön erdélyiség létező valóság, amely egykönnyen nem tűntethető el. A bajok igazi okát abban látta, hogy az anyaországgal egyesült erdélyieknek nem fog tetszeni az itthoni politikai és közigazgatási rendszer.⁸⁵² Veres utóbbi aggodalma túlzónak mondható, ugyanakkor rávilágít arra a problémára, melyet a békés revíziók hoztak felszínre. Nevezetesen belső demokratikus viszonyaikat tekintve eltérő szinten álló nemzettöredékek kerültek egy országba, amely ráadásul most már soknemzetiségű is volt. Féja Géza erről a kérdésről Kolozsvárott fejtette ki gondolatait.⁸⁵³ Teleki Pál több ízben is kijelentett mondatát („Erdély az erdélyieké”) értelmezve ő arra a megállapításra jut, hogy az ún. erdélyi szellem alapvetően különbözik a felvidékitől. Erdélynek a magyar történelemben játszott különleges szerepét hangsúlyozva azt írja, hogy „az erdélyiek mélyebb történelmi hagyományra támaszkodnak, s éppen ezért mélyebb gyökereket bocsájtottak az „erdélyi avarba”, a múltba s a népbe. Nehezebben is szakadnak el tőle”.⁸⁵⁴ Ebből viszont Féja nem a transzszilván különállás programját vezeti le, hanem Erdélyre mint a magyarság „keleti bástyájára” számít.

Mit jelentene ez a gyakorlatban? Egyfelől a magyar ipar természetes piacként is fontos szereppel bírhat a visszacsatolt terület a jövőben. Másrészt, a kultúra területére térve, úgy gondolja, hogy a magyarságnak „Kelet szellemét,

⁸⁴⁸ Juhász, 1983. 136.

⁸⁴⁹ Illyés Gyula: Egységes magyarság. *Nyugat*. 33. (1940) 485–486.

⁸⁵⁰ Uo. 485.

⁸⁵¹ Uo. 486.

⁸⁵² *Társadalomtudomány*. 20. (1940.) 593.

⁸⁵³ Féja Géza: Erdély az erdélyieké. *Magyar Út*. (1940. okt. 3.) 40–41.

⁸⁵⁴ Uo. 40.

életét éppenannyira számon kell tartania, mint Nyugatot”.⁸⁵⁵ Ezért is szorgalmazza Kolozsvárott a Keleti Magyar Intézet felállítását, és úgy véli, hogy Erdély sajtójának, valamint irodalmának is Kelet felé kell néznie. A magyar–román viszonyt az ottani beszámolók és saját tapasztalatai alapján megnyugatónak tartja,⁸⁵⁶ meglátása szerint a felszabadulás perceiben a „bosszúvágynak nyoma sem élt” az erdélyiek lelkében. Újból kifejtve korábbi már ismert reformelképzeléseit,⁸⁵⁷ sürgeti az elodázhatalan változtatások felgyorsítását, hogy „Erdély szociálisan kiegyensúlyozott Magyarországra illeszkedhessen be”.⁸⁵⁸

Összességében megállapítható, hogy Féja – a politizáló közvélemény túlnyomó többségéhez hasonlóan – a második bécsi döntés esetében sem mérlegeli e diplomáciai esemény tágabb, nemzetközi összefüggéseit, az esetleges következményekről már nem is szólva. Az általános örömmámor közepette ő is egyetért a revízióval, miközben továbbra is kiáll a kelet-európai népek egyenrangú összefogásának gondolata mellett. Utóbbi vélekedését azonban beárnyékolja a fajvédő Nemzetbiológiai Intézetnél vállalt szerepe, mely arról tanúskodik, hogy ő – sok más értelmiségihez hasonlóan – is foglya a magyar birodalmi gondolatnak.⁸⁵⁹

III.4.8.7. A délvidéki területgyarapodásról

Az 1941. áprilisi délvidéki bevonulásig a magyar külpolitika az egyre szűkülő mozgástér közepette meglehetősen rugalmasságról tett tanúbizonyságot, s a tengelyhatalmakkal szemben álló nyugati államok jóindulatát sem veszítette el. A röviddel azelőtt katonai puccs következtében felbomlott Jugoszlávia magyarok által is lakott területeinek német szövetségben való megtámadása viszont már előrevetítette, hogy az ország a Hitler által irányított szövetség részeként az addiginál is sokkal súlyosabban determinált helyzetbe kerül.

Az előző év végi magyar–jugoszláv „örökbarátsági” szerződésről, a két ország megegyezésének stratégiai szerepéről Féja nem tesz említést írásaiban. 1941 januárjában a „Nemzeti létünk feltételei”⁸⁶⁰ című írásában a történelmi érvelés logikáját követve a magyar revíziós sikerek fő okát – tévesen – a magyarság államalkotó képességének tulajdonítja, szokásos módon megelégedve a külső tényezők meghatározó szerepéről e folyamatban. Ezt követően Féja

⁸⁵⁵ Uo.

⁸⁵⁶ Észak-Erdélyben jelentéktelen román partizánakciókra került sor 1940 szeptemberében, amelyeket megtorlás követett a magyar hatóságok részéről. Ezekről Féja nem tesz említést a többi írásában sem.

⁸⁵⁷ A földbirtokreform kapcsán hangsúlyozza, hogy a földosztás végrehajtása önmagában nem elegendő. Szükség van a mezőgazdaság további iparosítására, s az alulról építkező szövetkezeti rendszer kiépítésére is. Lásd Féja, 1940/10. 03. 40–41.

⁸⁵⁸ Uo. 41.

⁸⁵⁹ A birodalmi gondolatról lásd Romsics Ignác: *Múltról a mának*. Budapest, Osiris, 2004. 121–158.

⁸⁶⁰ Féja, 1941/01. 05. 5.

a jövő Európájáról fejt ki gondolatait. A 20. század meghatározó irányvonala-ként a szociális gondolatot jelöli meg. Ebből adódóan a magyar politika egyik fő feladatának a dolgozó tömegek jogos szociális igényeinek kielégítését tartja. Ezzel párhuzamosan, mondja, biztosítani kell azt is, hogy e tömegek „magyar öntudatot hordozzanak”. Ezt Európa leendő átalakulása is indokolja.

A publicista szerint ugyanis a háború utáni Európát a „mélyebb és átfogóbb egység” fogja jellemezni, ahol – mondja Szabó Dezsőhöz hasonlóan – a határok szerepe elhalványul, s a nemzeti önállóság külső biztosítékai helyett a nemzeteket elsősorban kultúrájuk fogja – az eddigieknél is jobban – összekapcsolni. Ez a kultúrnemzeti megközelítés pedig főként a kis nemzetek megmaradása szempontjából lehet meghatározó. A „szociális életberendezés” kiépítése és a nemzeti öntudat megővése, erősítése pedig Magyarországon reformok sorozatát teszi szükségessé. Az írás további részében az általa többször javasolt reformok közül a szövetségi gondolatról⁸⁶¹ és az ún. „kultúrintézmények” (népfőiskola, kultúrházak) országos kiépíttetésének fontosságáról szól a szerző. Ezen írás kettőssége abban ragadható meg, hogy amíg a revízió kapcsán továbbra is a nemzetközi horizont hiányával szembesülünk, addig a jövőről szólva Féja több esetben (szociális gondolat jelentősége, határok spiritualizálódása) helyesen érzékeli a változások irányát.

A következő, a revíziót is érintő, Féja tollából származó cikke április 22-éig kell várnunk. Ekkor már másfél hete volt annak, hogy a magyar csapatok átlépték a déli határt, s hozzáláttak a Délvidék birtokbavételéhez. A katonai részvételért cserébe a hitleri Németországgal együttműködő Magyarország viszszaakapta Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt. A visszakerült részek lakosságából a magyar adatok szerint a magyarok aránya 39%-ot, a németeké 19%-ot és a szerbeké 16%-ot tett ki. A jugoszláv népszámlálás ezzel szemben azt mutatta, hogy a délszlávok együttes aránya (43%) meghaladta a magyarok hányadát (30%).⁸⁶²

A Délvidék visszafoglalásáról és a magyar–szerb viszonyról Féja a *Híd*⁸⁶³ című lapban fejtette ki gondolatait.⁸⁶⁴ Bevezető sorai az elmúlt évek revíziós sikerei

⁸⁶¹ Féja szerint a szövetségi életforma, ahol a szabadság és a közösség gondolata egybeolvad. A legtöbb népi íróhoz hasonlóan ő is a dán szövetségi minta alapján gondolt a „föld népet egyesítő” termelő, beszerző, értékesítő, hitelt és mezőgazdasági ipart teremtő szövetségi rendszerre. Uo.

⁸⁶² Romsics, 1999. 249.

⁸⁶³ A *Híd* című hetilap 1937-ben indult Kovács Imre, Potoczky Kálmán és Ölvédi János szerkesztésében. Az újság mögött a fővárosi Egyetemi Kör állott, az a diákszervezet, amely a Márciusi Front zászlóbontását is szervezte. Jelszava így hangzott: „Harc a magyar demokráciáért! Híd a Duna-völgyi népek között!” A „magyar fiatalok lapja” 1938-ban megszűnt. 1940 és 1944 között ugyanezzel az elnevezéssel mint „irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági képes hetilap” találkozunk. A népi irányultságú lap főszerkesztője: Zilahy Lajos, felelős szerkesztője pedig Kállay Miklós. A főmunkatársak között Kodolányi János mellett megtaláljuk Németh Lászlót, Tamási Áront és Móricz Zsigmondot is.

⁸⁶⁴ Féja Géza krónikája. *Híd*. 2. (1941. ápr. 22.) 18. 4. Az írást követő lapon a magyar honvédek bácskai bevonulását megörökítő fényképpel találkozunk.

kapcsán jól mutatják az ország lelkiállapotát: „Az utóbbi években külföld helyett hazafelé utaztunk. Felvidékkel kezdődött, szűkebb hazámmal, azután Kárpátalja jött, majd Erdély s 1941 nagypéntekjén Dél felé is elindultunk. A mi életünknek ez a négy utazás a legnagyobb élménye. Boldogabb nemzedékek nem is sejtik majd, hogy mit éreztünk mi, amidőn szétszabdalt testünk újra összeforrott: mikor Felvidék határán letérdelt az előőrsöt vezető tiszt és megcsókolta a földet; midőn a garamvölgyi paraszt-proletárok másfél óráig énekeltek a Himnuszot.”

A felvidéki származású, első felesége révén bácskai kötődéssel is rendelkező⁸⁶⁵ publicista tizennégy évvel korábbi délvidéki útja⁸⁶⁶ tapasztalatainak felidézése után a revíziót követő teendőkről szökölt. Bácska kiváló földrajzi adottságai kapcsán kiemeli, hogy aki földdel rendelkezik ebben a térségben, annak anyagi jóléte biztosított, ugyanakkor arra is utal, hogy az itt élő parasztság szellemi színvonalának emelése⁸⁶⁷ az elmaradott kulturális viszonyok miatt elkerülhetetlen. Féja az alapfokú oktatás, az iskolán kívüli népművelés és a népőiskolák fejlesztését, illetve kiépítését sürgeti ebből a célból. (Tény, hogy a magyar iskolahálózat leépítése az első világháború után rögtön a szerb csapatok bevonulásával elkezdődött, s 1920-ra sikerült kiterjeszteni a Délvidékre a szerb elemi és középfokú iskolarendszert.⁸⁶⁸)

A bácskai magyarok és az ott élő szerbek kapcsolatáról szólva Féja azt hangsúlyozza, hogy a meglévő jó viszonyt a szerb hivatalnokok és a dobrovoljacoknak nevezett telepesek betelepítése mérgezte meg. A nacionalista agrárreform során a magyarokat valóban kizárták a földosztásból, a magyar határhoz közel pedig – ahogyan erről Féja is beszámol – a jugoszláv államhoz hű dobrovoljacokat telepítették le.⁸⁶⁹ Tágabb értelemben a magyar–szerb/jugoszláv viszony alakulására a szerző külön nem tér ki írásában.

1941 májusában Féja az immáron újra Magyarországhoz tartozó Szabadkáról, illetve Újvidékről tudósítja a *Magyarország* olvasóit. Május 15-én a szerb ortodox egyháznak, valamint az ifjúsági egyesületeknek a szerb nemzetépítésben játszott szerepéről ír.⁸⁷⁰ Bírálja a görögkeleti egyház nemzetépítő szerepét 1918-ban átvévő „nagyszerb nacionalizmust”, amely diszkriminatív ki-

⁸⁶⁵ Féja Gézáné szül. Farkas Gizella (1902–1930) polgári iskolai tanárnő. Gyermekek, Endre születése után egy hónappal hunyt el. Lásd Féja E., 2003. 18.

⁸⁶⁶ Vö. Féja E., 1982. 193–196.

⁸⁶⁷ A népoktatás fejlesztése mellett az iskolán kívüli népművelést és a népőiskolák megszervezését javasolja Féja.

⁸⁶⁸ Az államosítás a korábbi magyar iskolarendszer, a községi, a felekezeti és magániskolák teljes megszüntetését jelentette. A 71 magyar középfokú iskolából két magyar középiskolai tagozat maradt. A Dunai Bánság területén a harmincas évek elején az 1376 alsófokú iskolában 4233 tagozat működött, ebből mindössze 528-ban tanítottak magyar nyelven. Vö. Bardi–Fedinec–Szarka, 46–47., 112–113.

⁸⁶⁹ Az agrárreform során a magyar optáns birtokosok (61 fő) földjük 71%-át veszítették el, a jugoszláv állampolgárságot felvett magyar birtokosok pedig birtokaik 38,6%-át. Az állami, községi, egyházi, alapítványi földek közül 364 birtokot osztottak fel, ezek 61,5%-a volt magyar kézben. Lásd Uo. 112.

⁸⁷⁰ Féja Géza: Az óhitű szerb egyház. *Magyarország*. 48. (1941. május 15.) 5.

sebbségpolitikájával ellehetetlenítette a magyar alap- és középfokú oktatást a Délvidéken. A „nagyszerb sovinizmus vétkeinek” felsorolása után az írás befejező részében Féja annak a reményének ad hangot, hogy az alapvetően „jó alapanyagú” szerb nép expanzív álmait feladva, energiáit a belső építkezésre fordítva megtalálja helyét a Duna völgyében.

Négy nappal későbbi írásában Újvidék történelmének multietnikus voltát kiemelve már arról ír, hogy a magyarok, németek és szerbek lakta város a „dél-kelet-európai kultúráramlatok természetes gócpontjává és az egymás mellé rendelt délkelet-európai népek szellemi kiegyenlítődéésének »szent földjévé« nőhet”.⁸⁷¹ A jövővel kapcsolatban ismét felveti a határok spiritualizálódásának utópisztikus gondolatát, valamint a magyar és szerb irodalom közvetítő szerepét a két náció közötti ellentétek feloldásában.

Júliusban Féja ismét a bácskai térségből tudósítja olvasóit. Beszámol többek között a korábbi jugoszláviai agrárreform egyoldalúságainak kiküszöbölésére tett magyar intézkedésekről,⁸⁷² valamint a Délvidéki Magyar Közművelődési Egyesület munkájáról.⁸⁷³

Előbbi téma tekintetében viszont Féja írásait is az erőteljes elfogultság jellemzi, illetve feltételezzük, hogy a cenzúra itt is megköti a kezét. Bácskai útinaplójában megemlíti, hogy a *Magyarország* kiküldött tudósítójaként a magyar katonai közigazgatásnak a „földreform terén véghezvitt cselekedeteiről” kell beszámolnia. A Bácskába hozott bukovinai magyarok letelepítését részletesen bemutatja, kiemelve a katonai vezetés toleráns mentalitását, ahogy Féja fogalmaz: „Duna-völgyi lelkiismeretét”.⁸⁷⁴ A félrevezető – a telepítések okait meg sem említő – beszámolókból a *Magyarország* olvasói nem tudhatták meg a telepítés valódi hátterét.

Az április 17-ei jugoszláv kapitulációig a magyar katonaság a bevonulás során még számottevő szerb ellenállásba nem ütközött. Ezzel együtt folyamatosan nőtt a szerb civil áldozatok száma a kialakuló helyi incidensek miatt. Ezek közül a legsúlyosabb a Temerinhez tartozó Szőregpusztán történt, ahol a bevonuló magyar csapatok üdvözlésére kiterelt szerb telepések közül a magyar alakulatok száznál több személyt megöltek. (Féja a beszámolója alapján biztosan járt Szőregpusztán, erről az eseményről azonban nem írhat.) A katonai és tisztogatósi akciók során 1435 (a háború utáni szerb adatok szerint 3506) szerb civil esett áldozatul. Az internáltak, kiutasítottak helyére a magyar politikai vezetés 1941 májusában és júniusában Észak-Bukovinából 3279 székely családot telepített le.⁸⁷⁵ Féja beszámolója – a kormányzat szándékának megfelelően – csak a történet legutolsó láncszemét, a bukovinai telepések beilleszkedését mutathatják be.

⁸⁷¹ Féja Géza: Város a Balkán peremén. *Magyarország*. 48. (1941. május 19.) 3.

⁸⁷² Féja Géza: Szőregfalva, Hadikliget és a délvidéki földreform. *Magyarország*. 48. (1941. júl. 27.) 3.; Féja Géza: Bácskai útinapló. *Magyarország*. 48. (1941. júl. 29.) 3.

⁸⁷³ Féja Géza: Áruló számok. *Magyarország*. 48. (1941. júl. 14.) 3.

⁸⁷⁴ Féja Géza: Délvidéki utazás. *Magyarország*. 48. (1941. júl. 15.) 3.

⁸⁷⁵ Bárdi–Fedinec–Szarka, 144–145.

III.4.9. „KÜLPOLITIKÁHOZ NEM SZÓLHATUNK”

A *Viharsarok* szerzője későbbi, háború alatt született írásaiban sem tehet konkrét említést a szerb partizánakciók elleni magyar katonai fellépésről, ideértve a több ezer civil áldozatot követelő újvidéki razzia mellőzését is. Fontos megemlítenünk továbbá, hogy Féja – a többi népi íróval egyetemben – az 1941-es és későbbi – a világháború alatt keletkezett – írásaiban sem reflektál a Magyarország és Szovjetunió között beállt hadiállapotra s az ország hadba lépésének körülményeire.

A népi írók publicisztikáját áttekintve általában is megfigyelhető, hogy 1941 nyara és 1944 vége között a revíziót és a magyar külpolitikát érintő, sajtóban megjelent írárok száma jelentősen lecsökken a népi táboron belül. A megjelenő írárok is döntően a visszakerült területek szellemi életéről, hétköznapijairól szóló úti beszámolók, amelyeknek végkicsengése a Duna menti népek összefogásának sürgetése.

A dunai népek megbékélését szorgalmazta Darvas József *Erdélyi naplójában*,⁸⁷⁶ valamint Kovács Imre „Erdélyi utazás”⁸⁷⁷ című, Magyar Nemzetben megjelent cikksorozatában. Szabó Zoltán „Kárpátaljai jegyzőkönyv”-éből,⁸⁷⁸ valamint Tamási Áron írásaiból⁸⁷⁹ is a megbékélés hangja hallatszik ki. Féja Géza pedig az „Újvidéki béke”⁸⁸⁰ című írásában sürgette a magyar és szerb szellemi kapcsolatok (pl. kölcsönös irodalmi fordítások) dinamizálását. Ebben a cikkben Féja – nevek és adatok említése nélkül – burkoltan utal arra, hogy a közelmúltban mindkét oldalon akadtak olyanok, akiknek a működése a „mesterségesen szított összeütközésekben [...] negatív eredményre vezetett”, ám – illuzórikus – reményei szerint a „magyar–szerb jóviszony” Teleki László és Kosuth Lajos dunai politikájának követésével kialakítható. Ezt elősegítendő javasolja, hogy a magyar kultúrpolitika lásson hozzá a magyar nemzetiségek „életének és szellemének” vizsgálatához és széles körű feltárásához.⁸⁸¹

⁸⁷⁶ Darvas József: Erdélyi napló. *Kis Újság*. (1943. okt. 24.) 241. 7., (1943. okt. 27.) 243. 3., (1943. okt. 30.) 246. 5., (1943. okt. 31.) 247. 5., (1943. nov. 7.) 252. 5., (1943. nov. 13.) 257. 5., (1943. nov. 20.) 263. 5.

⁸⁷⁷ Kovács Imre: Erdélyi utazás 1943-ban. *Magyar Nemzet*. (1943. júl. 29.) 5., (1943. júl. 31.) 5., (1943. aug. 1.) 11., (1943. aug. 4.) 5., (1943. aug. 12.) 5.

⁸⁷⁸ Szabó Zoltán: Kárpátaljai jegyzőkönyv. *Ünnep*. (1943. dec. 31.) 1. 6–7.

⁸⁷⁹ Tamási Áron: Erdélyi jelentés. Lásd Tamási Áron: *Virrasztás*. Budapest, Révai, 1943. 408–426.

⁸⁸⁰ Féja Géza: Újvidéki béke. *Magyarország*. 50. (1943. márc. 5.) 3.

⁸⁸¹ Uo.

Veres Péter a népi írók között 1941-ben ismételtelen jelentkező ellentétek⁸⁸² okait kutatva arra a következtetésre jutott, hogy a népiek az őket foglalkoztató kül- és belpolitika kérdéseire nem szólhatnak hozzá, de a „tettvágy buzog bennük”, ezért inkább egymással folytatnak személyeskedő vitákat.⁸⁸³ Veres megállapításában annyi igazság mindenképpen van, hogy az 1939-től bevezetett cenzúra miatt valóban számos kérdés nem kaphatott publicitást a magyar sajtóban.⁸⁸⁴ Különösen igaz volt ez háborús időszakban a külpolitika esetében.

⁸⁸² Illyés Gyula a *Nyugat* 1941. márciusi számában „Veres Péter útja” címmel egy, az íróért aggodó cikket írt. (In: Illyés Gyula: *Iránytűvel*. I. köt. Budapest, 1964. 523–530.) A cikk megírásának indítéka Veres új könyve – a *Mit ér az ember, ha magyar?* (Budapest, 1940.) – volt. Illyés Veres könyvét a legrosszabb irányba mutató írások közé sorolta. A részletek említése nélkül is sokatmondó Szabó Zoltán akkori írása, amelyben a népi írók hagyományos találkozóhelyét, a Centrál Kávéházat „Központi Gyűlöldének” nevezte, az írók közötti vitákra utalva. Lásd Juhász, 1983. 114.

⁸⁸³ Veres Péter Illyésnek írt válaszában a népiek közötti ellentéteket két tényezőre vezette vissza: a „vezércomplexusz”-jelenség mellett a politikai életből való kitaszítottaságot tette felelőssé. „Nem is csoda – mondja – a mai levegőben. Egymás ellen hadakozunk, mert társadalmi dolgokban ki sem nyithatjuk a szánkat. *Külpolitikához nem szólhatunk (kiemelés – P. G.)*, belpolitikához nem szólhatunk, de mert buzog bennünk a tettvágy, a »történelmi jelenlét« izgalma szorongat, hát egymásnak megyünk, »árulót« vagy »tehetségtelen«-t kiabálunk egymásra. Fėja Szabó Pált vágja le, én Fėjának, illetve rajta keresztül Márainak megyek neki, Illyés pedig nekem jön. [...] A »történelem dübörög« a fejünk felett, s a magyar helyzetérzést nem mondhatjuk ki. Topogunk hát tehetetlenül, s egymásra vicorgunk, mint a farkasok, az égő karám körül.” „Veres Péter válasza Illyés Gyulának”. *Magyar Út*. 8. (1941. március 6.) A népiek közötti vita hátteréhez lásd Juhász, 1983. 114–117.

⁸⁸⁴ Az írók elleni rendszabályok tekintetében azonban a kormányzat nem volt egységes. A kormányon belül egyes vélekedések szerint a nyilasokkal szembeni fellépés csak akkor lehetett sikeres, ha ugyanakkor a hatóságok a baloldali agitációját is megfékezik. Voltak, akik a népi mozgalomban a jobboldali radikalizmussal szembeni ellenerőt láttak, és nem bánták, ha a változásra törekvő ifjúság nem kerül a nemzetiszocializmus vagy kommunizmus alternatívája elé. A népi mozgalom azt a lehetőséget kínálta, hogy e választást megkerülve a radikális fiatalság megtalálja a számításait egy mégiscsak baloldali tömörülésben. Teleki Pál miniszterelnök és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter – mindkettő a nemzetiszocializmus ellenfele – szívesen vette, hogy a nyilas demagógiával szemben létezzen egy tábor, amely szemben áll a náci terjeszkedéssel. (Még ha a népiek legfontosabb követelését, a radikális földosztást következetesen el is utasították.) Zsindely Ferenc államtitkár, későbbi miniszter is megértő volt a népi mozgalommal szemben, sőt védte a népi kollégiumokat. A népi kiadók elsősorban Bary Zoltán főügyész irodalomtisztelőének tulajdonították, hogy 1940 eleje és 1944 márciusa között jóval kevesebb bajuk volt az ügyészességgel, mint a cenzúra működésének első hónapjaiban. Ezen kivételek azonban az alapvető helyzetet nem módosították, legfeljebb arra adnak magyarázatot, hogy a népiek egy részéhez miért viszonyult másféleképp a hatalom, mint más ellenzéki irányzatokhoz. (A baloldali *Nyugat*, a *Munka* és a kolozsvári *Korunk* mellett számos irodalmi és közéleti lap szűnt meg a háború éveiben, miközben a népiekhez közel álló orgánumok nagy része fennmaradhatott.) A kormány fő törekvése továbbra is a fennálló társadalmi struktúra megóvása és életben tartása volt. Többek között a kormányzat nagybirtokrendszerrel való szoros összefonódása az oka annak, hogy a regnáló kormány(ok) és a népiek között miért nem kerülhetett sor komolyabb közeledésre. Vö. Borbándi, 1983. 297–298.

Nem véletlen, hogy 1941 és 1944 között a magyar külpolitika döntéseit, kiállításait, valamint a konföderációs és nemzetiségpolitikai kérdéseket írásaikban érintő népiek közül a kormányhoz ekkoriban közel álló Féja Géza publikál messze leggyakrabban a magyar sajtóban. A népi írók magyar külpolitikát érintő publicisztikáinak ebben az időben több mint kétharmada származik Fėjától.⁸⁸⁵ Ugyanakkor Féja az ország hadba lépéséről egyáltalán nem, s az azt követő háborús események magyar vonatkozásairól pedig alig – illetve a kormányzati szándéknak megfelelően az eseményeket helyenként elferdítve – szól(hat) írásaiban. Beszámolóit 1942 és 1944 között döntően – a többi népi író idevágó írásaihoz hasonlóan – a visszakerült területek irodalmi és kulturális életét, hétköznapjait mutatják be.⁸⁸⁶

III.4.10. KOSSUTH LAJOS DUNA-KONFÖDERÁCIÓS PROGRAMJA

Amint utaltunk rá a fentiekben, Féja 1942 utáni írásaiban is – a külső körülmények, mindenekelőtt az ország háborúba sodródása miatt – háttérbe szorul a politikum s benne a magyar külpolitikára való reflektálás. Ahogy szűkül a jelenre való reagálás esélye, úgy fordul Féja is a múlt felé, útmutatást remélve történelmünk egyik kiemelkedő személyiségének életművéből.

Hosszas anyaggyűjtés után a világháború alatt kezd bele Kossuth Lajosról szóló könyvébe. Kezdetben *Az igazi Kossuth Lajos* címet szánta munkájának. Ezen dolgozott még Buda ostromának idején is, olykor gyertyafény mellett.⁸⁸⁷ A könyv története ezután kalandosra fordult,⁸⁸⁸ s közel fél évszázadnak kellett

⁸⁸⁵ 1941 és 1944 között Féja 28 (az összes népiektől származó írás 68%-a!). Tamási Áron, Németh László és Darvas József 3-3, Kodolányi 2, Kovács Imre és Szabó Zoltán pedig mindössze 1-1 esetben publikálnak ebben a témában. Vö. Varga-Patyi, 1972. II. köt. 624–627.

⁸⁸⁶ Lásd többek között: Féja Géza: Téli utazás. *Magyarország*. 49. (1942. jan. 10.) 7. 3. (Ebben a Magyarországhoz visszacsatolt felvidéki városok szellemi életéről ír.); Féja Géza: Csöndes munka. *Magyarország*. 50. (1943. március 1.) 48. 3.

⁸⁸⁷ Féja Géza: *Kossuth Lajos*. Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 2002. 246.

⁸⁸⁸ A főváros ostromát követően Féja Géza és Németh László – miután otthonaik lakhatatlanná váltak –, Püski Sándor hívásának eleget téve, 1945. március 10-én Püski szülőfalujába, Békésre indultak. Püski komoly kockázatot vállalt a két író megsegítésével. 1945 első napjaiban ugyanis Debrecenben az akkor már belügyminiszter Erdei Ferenc egy vita után azt mondta a népi írók legjelentősebb kiadójának, hogy csak akkor kaphat jelentős politikai és kiadói szerepet az új rendszerben, ha az addigi kiadói munkájának nagy részét az írókkal együtt – köztük elsősorban Németh Lászlóra és Féja Gézára gondolt – megtagadja. Püski attól tartott, hogy a zavaros időkben politikai indulatok áldozatai lehetnek Fėjáék. (Püski Sándor válasza Rácz Péternek Németh László békési tartózkodásáról feltett kérdéseire. Budapest, 1970. okt. 11-én. In: Püski, 2002. 117.) A Némethtel együtt átmenetileg Békésre költöző Féja útítaskájában a „szegényes holmik között” ott volt a Kossuth-könyv kézírata. Pár héttel később a békési rendőrség őrizetbe vette a községbe érkezett „gyanús idegeneket”, Féja Gézá-t és egy „német” író-t. (Németh Á., 2002. 539–541.) A rendőrök elkobozták az

eltelnie ahhoz, hogy Féja Kossuth-monográfiája megjelenjen a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában.⁸⁸⁹

Kossuth Lajos és a reformkor időszaka Fáját már a háború előtt is foglalkoztatta. Visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Ady Endre és Kossuth Lajos volt fiatal korának két példaképe.⁸⁹⁰ Pályájának elején, 1931-ben már a „A két Kossuth” című írásában⁸⁹¹ foglalkozott Kossuth életútjának két korszakával az *Előőr*sben. Kossuth Duna-konföderációs tervét méltatva kiemeli, hogy a magyar politikus nagy érdeme az is, hogy biztosan látta előre Törökország és a Habsburg Monarchia kikerülhetetlen bukását s a bukásból következő új kelet-európai helyzet alakulását. A magyar történelem tragédiájának tartja, hogy a sorsdöntő pillanatokban (1867, 1918, 1920, 1931) hiányoztak Kossuth örökségének „mélto hordozói”, ezért is hiúsult meg a Duna-völgyi öncélúság programja. (A nagyhatalmi érdekekre s a nemzetközi horizontra a konföderációs terv többszöri meghiúsulása kapcsán Féja megint csak nem utal.) Ez a program Féja szerint a következő utat jelöli ki a magyarság számára 1931-ben:

1. „A németiség s az oroszág nyomása közt” erős birodalmat alkothatnak a Duna-medence népei és a szomszédos kis népek. Ez a szövetségi gondolat kiegyensúlyozhatja az egyes népek „imperialisztikus túltengéseit”.
2. Az összefogás nem jelentené a nemzeti elv feladását, ellenkezőleg: „megtisztult, érett nemzeti tudatok térnek magasabb rendű egységbe”.
3. Magyarországnak centrális fekvéséből adódóan a szövetség kialakításában kezdeményező szerepet kell vállalnia.⁸⁹²

Ez a Kossuth-írás azért tekinthető jelentősnek, mert Féja Duna-konföderációs tervével itt találkozunk először a sajtóban.

átmeneti szálláson talált papírokat is, tartalmukban röpcédulákat sejtve, ezek a Kossuth-könyv lapjai voltak. A békécsabai politikai rendőrség épületéből szabadulva kapta vissza Féja Géza a könyv anyagát. Később, mint a békécsabai könyvtár dolgozója, Féja hozzáállott a mű átdolgozásához és bővítéséhez. Ezzel a könyvvel szándékozott visszatérni az 1945 után meginduló irodalmi életbe. Mindebből semmi nem vált valóra, néhány névtelen cikket jelentetett meg mindössze a békécsabai *Viharsarok* című lapban. A Kossuth-könyvhöz élete végéig már nem nyúlt többé. A korszak iránti változatlan érdeklődését azonban mutatja, hogy – fia visszaemlékezése szerint – könyvtárának jelentős részét az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint Kossuth és Széchenyi világával kapcsolatos források, emlékiratok tették ki. (Féja, 2002. 246–247. Féja Endre utószava.)

⁸⁸⁹ Féja Géza: *Kossuth Lajos*. Budapest, Szépirodalmi, 1987.

⁸⁹⁰ Egy 1938-as emlékezésében írja, hogy piarista tanárai közvetítették számára a Kossuth-kultuszt. Ady Endre költői világával pedig 1916 őszén találkozott először, amikor is egy régebbi *Nyugat*-számban Adynak *Az Ősz dicsérete* című versét olvasta. A nagy érzelmi megrendülést kiváltó találkozásra így emlékszik vissza: „Akkor éreztem át először az élet tragikus mámorát, és ott a lévai domboldalon egyszerre átéreztem a népsorsot. Azt hiszem, akkor érztem férfit, mert megismerkedtem a vállalkás emberfeletti terhével és emberi nagyszerűségével... *Az Ősz dicséretét* akár Ady testamentumának is tekinthetjük: arra inti népét, hogy az igazi, az emberhez méltó mámor mindig a tragédia bírása, túlélése...” (1970) Uo. 245.

⁸⁹¹ Féja Géza: *A két Kossuth. Előőr*s. 4. (1931. aug. 16.) 3.

⁸⁹² Uo.

Bár a publicista egyik visszaemlékezésében megemlíti, hogy a Lázár Miklós⁸⁹³ által szerkesztett *A Reggel* című lapban a főszerkesztő – harmadára rövidítve – megjelentetett egy írást tőle, amelyben már megfogalmazta a Duna-konföderáció gondolatát.⁸⁹⁴ Az önéletrajzi írás szövegkörnyezetéből következően ennek az írásnak 1921 és 1924 között kellett megjelenennie az említett orgánumban. Ezt az írást sem a Balogh Ferentz által összeállított Féja-bibliográfia,⁸⁹⁵ sem pedig a Varga–Pátyi-féle – népi írók írásait tartalmazó – bibliográfia nem említi, s a Féja-hagyatékban sem találtunk rá. Ugyanez mondható el Féja Géza „Hivatásunk” című írásáról is. A publicista szerint Esztergomba érkezését követően (1924 után) vetette papírra gondolatait a magyarság Duna-völgyi hivatásáról.⁸⁹⁶ A késői visszaemlékezés szerint a hosszú tanulmány mondanivalója a következőképpen összegezhető: egy népnek csak akkor „van jussa az élethez, ha hivatást hordoz”. (A keltezés pontos megállapítása azért is lenne lényeges, mert ez a gondolat Németh László írásaiban is szerepel.) A Habsburg Monarchia népeket nyomott el és uszított egymás ellen. Ez a rossz hagyomány folytatódott más szereposztásban az első világháború után is, bizonyítván, hogy a Duna völgyének népei „nem bírnak kigyógyulni az alá-fölé rendelés tébolyából”.

Nekünk, magyaroknak – mint a térség legrégibb államalkotó nemzetének – kell ezért új fejezetet nyitnunk ezen a tájon. Trianonban ugyan „borzalmas, túlzott, sok tekintetben igazságtalan leckét” kaptunk, mégis a magyaroknak kell „az emberi haladás kovászáként fellépni” a Duna völgyében. A Trianonhoz vezető valós okokat ebben az esetben is nélkülöző írás Féja visszaemlékezése szerint kéziratban maradt, és valahol elkeveredhetett.⁸⁹⁷ Mindenesetre az valószínűsíthető, hogy Félát már a húszas években foglalkoztatta a Duna-medence népeinek közös sorsa. Ebben pedig vélhetően szerepe lehetett az ifjúkori Kossuth- és Ady-rajongás mellett annak is, hogy Féja kapcsolatba került a húszas években egy rövid ideig – a dunai összefogást a két világháború között elsők közt meghirdető – Szabó Dezsővel. Emellett az évtized végén annak a Bajcsy-Zsilinszky Endrének a köréhez kötődik, akinek a társaságában – többek között – jelen van a a dunai gondolatot szintén felvállaló közgazdász, Csetényi József is. Kapcsolatot tart Ajtay Miklóssal is, aki a harmincas években szintén a dunai sorsközösség mellett érvel majd.

A sajtóban is bizonyosan megjelent írásaira visszatérve, 1938 augusztusában erdélyi utazása során foglalkozik ismételten Féja a dunai sorsközösség

⁸⁹³ Lázár Miklós (1887–1968) újságíró és politikus. 1921 és 1938 között *A Reggel* című hétfői lap alapító főszerkesztője és tulajdonosa. 1930–1936 között párton kívüli liberális ellenzéki országgyűlési képviselő.

⁸⁹⁴ Féja E., 1982. 57.

⁸⁹⁵ A Balogh Ferentz által 1997-re összeállított Féja-bibliográfiában Féja írásai halála napjáig (1978. aug. 14.) szerepelnek. Ugyanitt megtalálhatók a hagyatékából előkerült, később megjelent, keltezés nélküli írások és posztumusz kötetek is. A bibliográfia összeállításából nem derül ki, hogy Féja *A Reggel* című lapban publikált volna.

⁸⁹⁶ Féja E., 1982. 58–59.

⁸⁹⁷ Uo.

gondolatával Kossuth kapcsán. A 19. század nagy magyar politikusának elveit látja megvalósulni a soknemzetiségű Brassó városában, ahol a kisebbségi magyarok körében a háromnyelvűség mondható inkább természetesnek.⁸⁹⁸ Ezek az emberek, írja Féja, mindennap „kelet-európai kérdésekkel néznek szembe”.⁸⁹⁹

1943. április 2-án, A „Kis államok sorsa” című írásában szintén Kossuth föderációs elképzelését állítja mintául a kelet-európai – nagyhatalmaknak kiszolgáltatott – kis nemzetek elé. A szovjet hadsereg sztálingrádi győzelme után a londoni *Times* három, már említett – az európai kisállamok jövőjéről borúlátóan nyilatkozó – cikke borzolta a kedélyeket Magyarországon.⁹⁰⁰ Ebben a helyzetben sürgeti – másokhoz hasonlóan – Féja a kelet-közép-európai kis nemzetek együttműködését.⁹⁰¹

1944. március 10-én a Turul Szövetség meghívásának eleget téve előadást tart Kossuth konföderációs tervéről.⁹⁰² A német megszállás után alig egy hónappal ír Féja recenziót Kossuth Lajos legifjabb nővérének, Kossuth Zsuzsannának akkor megjelent önéletrajzáról, méltatva a hölgy sebesültek gyógyításában vitt szerepét az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt.⁹⁰³

A 19. század nagy magyar politikusáról írott monográfiájában Féja megrajzolja Kossuth politikai pályáját részletesen kitérve a Széchenyivel, illetve Görgeyvel való vitákra.⁹⁰⁴ Az emigráns Kossuthról szóló fejezetben Féja – korábbi írásaihoz hasonlóan – méltatja a dunai konföderáció programját. Vélekedése szerint ez a terv volt egyedül képes a nagyhatalmak imperialista kelet-közép-európai befolyásának elhárítására.⁹⁰⁵ A koncepció megghiúsulásáért elsősorban a hazai „fáradt” vezető réteget hibáztatja Féja. Meglátása szerint a dunai terv „népi Magyarországot feltételezett”, a kiegyezés pedig a „társadalmi imperializmus folytatásának a lehetőségével kecsegtetett”.⁹⁰⁶

1944-ben Féja még két esetben tért vissza a magyarok és a nemzetiségek kapcsolatahoz. Július 29-én Magyar Néző álnéven publikált írásában⁹⁰⁷ a kérdésről szólva azt hangsúlyozta, hogy a magyarság föderatív hajlama már a honfoglalástól kezdve [sic!] megnyilvánult. A múltat megszépítő állítása szerint a

⁸⁹⁸ Féja Géza: Beszélgetés Erdélyben Kossuth Lajosról románokkal és magyarokkal. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 5.) 174. 5.

⁸⁹⁹ Uo.

⁹⁰⁰ Juhász, 1983. 222–223.

⁹⁰¹ „Kossuth Lajos »hite« – írja naivan – pontosan fedi a kis nemzetek mai vágyait. De Kossuth talán mindenkinél külön politikai előrelátással és bölcsességgel fejezte ki azt a tiszta emberi vágyat, mely a kis nemzeteket betölti. Kossuth és társai az emigrációban mindent elkövettek a »föderáció« diadaláért, a kelet-közép-európai emberi együttműködésért.” Lásd *Magyarország* (esti). (1943. ápr. 2.) Idézi: Féja, 2002. 241.

⁹⁰² Féja Géza előadása Kossuth konföderációs tervéről. *Magyarország*. 50. (1943. márc. 8.) Előzetes hír az előadásról.

⁹⁰³ Féja Géza: Kossuth Lajos »ikerlelke“. *Magyarország*. 51. (1944. április 16.)

⁹⁰⁴ Féja E., 2002.

⁹⁰⁵ Uo. 167.

⁹⁰⁶ Uo.

⁹⁰⁷ Féja Géza (Magyar Néző): Arpalice? *Magyarország* (esti). 51. (1944. júl. 29.) 170. 5.

magyarság a Kárpát-medencében „sohasem élt vissza erejével”. Szeptember 19-ei írásában is azt hangsúlyozza, hogy nemzetünk békés, egyensúlyra törekvő mentalitása miatt lehet képes a Duna-völgyi szerep betöltésére.

Egy évvel korábban, „A magyar vonal” című írásában⁹⁰⁸ Féja Géza szintén azt az ahistorikus álláspontot fogalmazza meg, hogy a magyarság „ösztéménye” – az önkormányzatiság és a szabad társuláson alapuló szövetkezet mellett – a föderáció. Vélekedése szerint már az Árpád-kori gestákban is sok esik a magyarság föderatív hajlamairól. Ebből a téves megállapításból vonja le azt az illuzórikus következtetést, hogy a „Baltikumtól a Fekete-tengerig húzódó népek sorát véglegesen csakis a legőszintébb föderáció, a szabad önkormányzatban élő népek szövetkezése útján” lehet megoldani. Amikor Féja utóbbi írása megjelent, már folytak az előkészületei a második szárszói konferenciának.

III.4.11. FÉJA GÉZA HOZZÁSZÓLÁSA A MÁSODIK SZÁRSZÓI KONFERENCIÁN

A Magyar Élet Könyvbarátainak társasága a protestáns Soli Deo Gloria Szövetség balatonszárszói telepén a „paraszt, munkás és értelmiségi ifjúság” találkozóját szervezte meg 1943 augusztusában.⁹⁰⁹ Püski Sándor, a Magyar Élet Könyvkiadó tulajdonosa kíváncsún tartotta, hogy legyenek jelen az összes népi írók, rajtuk kívül a népi szervezetek, sajtóorgániumok képviselői, valamint az egyetemi ifjúság népiekhez húzó csoportjai.⁹¹⁰ A konferencia feladatát a szervezők abban jelölték meg, hogy a népi mozgalom gazdasági és társadalompolitikai alapelveit tisztázzák a résztvevők. Az egy hétig tartó konferencia résztvevőinek száma (600 fő) jelentős érdeklődésre utalt.⁹¹¹ Miután a téma feldolgozásához a szakirodalomban sok fogódzót lehet találni,⁹¹² itt csak röviden összegezzük a két legjelentősebb előadás (Erdei Ferenc, Németh László) mondandóját témánk (Trianon, külpolitika, az ország jövője) szempontjából, illetve Féja Géza hozzászólását elemezzük.

⁹⁰⁸ Féja Géza: A magyar vonal. *Magyar Élet*. (1943. aug.)

⁹⁰⁹ Szárszó, 1993. 5.

⁹¹⁰ Borbándi, 1983. 337.

⁹¹¹ Szárszó, 1993. 5.

⁹¹² *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok.* Szerk. Györffy Sándor, Pintér István (főszerkesztő), Sebestyén László, Sipos Attila. Budapest, Kossuth, 1983. A konferencia teljes anyaga (faksimile kiadásban) az 50. évfordulóra újból megjelent. Lásd Szárszó, 1993.; Kovács Imre: Ifjúsági parlament a Balaton partján. *Híd*. (1943. okt. 1.) 19. 9–11.; Szabó Zoltán: „Szárszó”. *Új Látóhatár* (München). (1959) 1. 9–15.; Erdei Ferenc: Emlékezés Szárszóra. *Kortárs*. (1968) 8. sz. 1298–1299.; Veres Péter: *Szárszó*. Budapest, Magvető, 1971. Darvas József: Szárszó, 1943. Emlékező beszéd a harmincadik évfordulón. *Élet és Irodalom*. (1973. szept. 8.) 3–4; Ránki György: Igazolható-e Németh László próféciaja? *Élet és Irodalom*. (1983. szept. 2.) 3.; Lendvai L. Ferenc: Az 1943-as szárszói konferenciáról. *Világosság*. (1983) 10. 647–648.; Salamon Konrád: Szárszó, 1943. *Forrás*. (1983) 8. 3–19.; M. Kiss Sándor: *A Szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése*. New York, Püski, 1987.; Sipos-Tóth, 1997.

A népi tábor megbomlott egységére két tényező is rávilágít. Egyfelől a népi írók közül sem Illyés Gyula, sem Tamási Áron nem jelent meg,⁹¹³ Szabó Zoltánt pedig meg sem hívták a szervezők.⁹¹⁴ A népiekhez közel álló értelmiségiek közül – többek között – sem Zilahy Lajos, sem Kerék Mihály nem vett részt a találkozáson. Másfelől – szemben a Márciusi Fronttal – közös nyilatkozat elfogadására sem került sor a tábor végén.

Erdei Ferenc és Németh László előadásai jelentőségüket tekintve, amint erre a szakirodalom is rámutatott, messze kiemelkedtek a felszólalások sorából. Mindkét író egyetértett abban, hogy Trianon után az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos restaurációját hajtotta végre a Horthy-rendszer.⁹¹⁵ A jelenlegi helyzet és a közeljövő megítélésében azonban már eltért a két gondolkodó álláspontja. Erdei előadásából a résztvevők többsége – nem alaptanul – azt a következtetést vonta le, hogy a magyar társadalom csak a nemzetiszocializmus és a marxista szocializmus között választhat, illetve hogy Magyarország számára az utóbbi kínálja a jobb lehetőséget.⁹¹⁶ Németh László pesszimista hozzászólásában kiemelte, hogy a magyar népre – győzzenek akár az angolok, a németek vagy az oroszok – súlyos megpróbáltatások várnak. Németh semmi biztatást nem vár az angolszász kapitalizmustól, de álláspontja szerint veszélyek leselkednek a szovjet szocializmus felől is. A magyar népre tehát gyarmati sors vár, ez ellen kell fellépnie az ún. harmadik oldálnak.⁹¹⁷ Németh tehát nemcsak a nácizmustól és a bolsevizmustól féltette nemzetét, hanem a nyugat-európai kapitalizmustól is. Programja, a *harmadik út* – külpolitikai értelemben legalább is – a magyar függetlenségről szólt.

Féja Géza felszólalásának elején jelezte, hogy nem tartozott a táborozás előadói közé, az előadások legtöbbször részt sem vett, így csak az utolsó napon elhangzottakra⁹¹⁸ reagál. Féja először egy szociáldemokrata fiatal 20 pontos kö-

⁹¹³Tamási Áron nem jelent meg, de „meleg hangú táviratban” üdvözölte a tábort. Szárszó, 1993. 5.

⁹¹⁴Juhász, 1983. 279.

⁹¹⁵Németh előadásának szövegét lásd Szárszó, 1993. 39–51. Erdei előadása uo. 11–34.

⁹¹⁶Az ország gazdasági és társadalmi helyzetéről szólva Erdei arra utalt, hogy „azt is tényként kell [...] számításba vennünk, hogy a társadalmi helyzet olyan, amelyben tartós polgári társadalom már nem épülhet, éppen úgy, vagy talán még kevésbé, mint 1918-ban. [...]” S hogy az általa helyesnek vélt alternatíva kapcsán ne maradjon kétség a résztvevőkben, kijelentette: „Vitathatatlanul elsősorban a munkásság, másodsorban a parasztság képviseli azt az erőt, amelyik a további átalakulást meg fogja határozni.” Lásd uo. 33–34.

⁹¹⁷Az előre leírt előadásban a nevezetes új-guineai példa nem szerepelt. Erdei Ferenc előző napi előadására reflektálva egészítette ki megjegyzéseivel az eredeti szöveget Németh. Az egyik ilyen közbeszólásában magyarázta meg Erdei aposztrofálására, mit értett ő tíz évvel ezelőtt, amikor a „harmadik oldal” kifejezést először használta „harmadik oldal”-on. „Te gyűk fel – mondotta –, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most feláll valaki, s azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a – harmadik oldal.” A következő felszólalók Németh beszéde helyett inkább ezzel a megjegyzésével foglalkoztak. Lásd uo. 51–52.

⁹¹⁸A tábor hatodik napján került sor a földkérdés megvitatására, Erdei és Veres előadásai nyol-

vetelésére reagált. A délelőtti ülésen az ifjú kijelentette, hogy csak az tekinthető haladó embernek, demokratának és szocialistának, aki elfogadja a követeléseket. Féja ezt a magatartást a „terrorizmus és diktatúra előszelének” nevezte. A „Magyar vonal” című írásának gondolatmenetét követve kifejtette, hogy „egy kis nemzet külpolitikájának mindig a tényleges történelmi helyzethez kell alkalmazkodnia, de életformája csakis a saját belső mélységeihez, a saját szellemi magasságához alkalmazkodhatik”.⁹¹⁹

III.4.12. ÖSSZEGZÉS

A népiek a korábbi konföderációs elméletekhez hasonlóan úgy vélték, hogy a nagyhatalmi támogatás csak káros lehet a magyar ügyre. A dunai népek összefogásának feltételeként magyar részről a területi revíziót jelölték meg. Szabó Dezső, mint láttuk, külpolitikai írásiban a harmincas évek végéig, a trianoni határokat elfogadva keresi a megoldást a magyarság és a környező népek viszonylatában egy konföderáción belül. A revíziós sikerek hatására – Németh Lászlóhoz hasonlóan azonban már – hosszabb távon – ő is lényegesnek tartja a határkiigazítás kérdését. A sorrend azonban mindkettejük esetében lényeges: a környező országokkal való összefogás kérdése mindvégig a revízió elé helyeződik.

Féja Géza – a többi népi gondolkodóhoz hasonlóan – a legitimista irányzatot történelmi alapon utasítja el. A kelet-európai nemzetek jövőjének útját fűrészelve ő is veszélyforrást lát a hitleri Németország terjeszkedésében. Pontosan érzékeli, hogy a Harmadik Birodalom a császári Németország expanzív külpolitikájához tér vissza számos esetben.

A kelet-európai kis népek összefogásának gondolata már a huszas években is foglalkoztatja. Az ifjúkori Kossuth- és Ady-rajongás mellett ebben szerepe lehetett annak is, hogy Féja kapcsolatba került a huszas években egy rövid ideig a dunai összefogást a két világháború között elsők közt meghirdető Szabó Dezsővel. Emellett az évtized végén annak a Bajcsy-Zsilinszky Endrének a köréhez kötődik, akinek a társaságában – többek között – jelen van a a dunai gondolatot szintén felvállaló közgazdász, Csetényi József is.

Féja 1931-től sürgeti a dunai népek kulturális közeledését. Ekkori javaslatai Németh László első kelet-európai összefogást sürgető írásai előtt egy esztendővel jelentek meg. Az 1932 és 1934 között működő – általa vezetett – Márciusi

mán. Majd a konferencia záróülésén Püski Sándor általános vitához kapcsolódó bevezető előadását hallhatta a közönség – soraiban immáron Féja Gézával. Püski Németh László mellett kiállva hangsúlyozta, hogy ártalmas lesz az a politika, mely a Németh által jelzett komoly veszedelemeket számításán kívül hagyja. (Uo. 208.) Püski előadásához Szabédi László, Gombos Gyula, Andók István, Bözödi György, Juhász Géza, Ravasz János és Kovács Árpád szolt hozzá röviden. Lásd uo. 208–212.

⁹¹⁹ Uo. 226.

Fiatalok mozgalma szintén felvállalta a „Duna-völgyi testvériség” – nagyhatalmi meghatározottságok miatt kivitelezhetetlen – programját. Az 1937. március 15-én zászlót bontó Márciusi Front egyik szónokaként, a pángermán törekvések ellenében szorgalmazza a dunai népek közeledését. (A Márciusi Front kiáltványa a pángermán veszély mellett kitér a pánszláv expanzió lehetséges káros következményeire is.) Ez év nyarán – többek között Szabó Dezsőhöz hasonlóan – ő is javaslatot tesz egy Budapest-központtal létrejövő Kelet-Európa Intézet felállítására. Konföderációs programját két évvel később egészíti ki. 1939-es tervezetében immáron nemcsak a Duna mentén, hanem a Balti- és Fekete-tenger között élő „parasztnépek” (finnek, észtek, lettek, litvánok, lengyelek, szlovákok, ruszinok, magyarok, románok, bolgárok, horvátok, szerbek és szlovének) is az összefogás alanyai volnának az illuzórikus gondolatmenet szerint. Az általa is vallott, európai hivatássá nemesülő „Paraszt Kelet-Közép-Európa” gondolatnál jóval realitásosabb volt az a későbbi felvetése, melyben Európa jövőjét kutatva – akár Szabó Dezső – egy olyan egységesülő kontinensről ír, ahol a határok elveszítik jelentőségüket, és a nemzeti kultúrák szerepe értékelődik fel. A magyar, cseh és szlovák írók kulturális közeledését és rendszeres tapasztalatcseréjét is ebből az alapállásból tartotta fontosnak.

Bár Féja külpolitikai jellegű írásaiban is első helyen a kelet-európai összefogás programja áll, a többi népi gondolkodóhoz hasonlóan ő sem utasította el a trianoni béke felülvizsgálatát. A revízió kérdésében a népiek – ahogyan ezt a Márciusi Front 12. pontja is mutatja – az etnikai revíziót tartották indokoltnak. Féja az első és második bécsi döntésről tudósítva – a politizáló közvélemény túlnyomó többségéhez hasonlóan – nem mérlegeli e diplomáciai események tágabb, nemzetközi összefüggéseit, az esetleges következményekről (Németországtól való fokozódó függés) már nem is szólva. Az általános örömmámor közepette ő is egyetért a revízióval, miközben továbbra is kiáll – bár romániai utazásai nyomán egyre kisebb lelkesedéssel – a kelet-európai népek egyenrangú összefogásának gondolata mellett. Utóbbi vélekedését azonban beárnyékolja a fajvédő Nemzetbiológiai Intézetnél vállalt szerepe, mely arról tanúskodik, hogy ő is – sok más értelmiségihez hasonlóan – foglya a magyar birodalmi gondolatnak. Ezzel együtt is pozitívként említendő, hogy a revíziós sikerek következtében még magasabb hőfokon izzó nacionalista közhangulat közepette, Féja revízióról szóló írásaiban – a többi népi íróhoz hasonlóan – a magyarok és a nemzetiségek együttműködésére helyezi a hangsúlyt.

A népi írók publicisztikáját áttekintve megfigyelhető, hogy 1941 nyara és 1944 vége között a revíziót és a magyar külpolitikát érintő, sajtóban megjelent írások száma jelentősen lecsökken a népi táboron belül. A megjelenő írások is döntően a visszakerült területek szellemi életéről, hétköznapijairól szóló úti beszámolók, amelyeknek végkicsengése a Duna menti népek összefogásának sürgetése.

Felhasznált irodalom

RÖVIDÍTÉSEK

- Ablonczy, 2005. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005.
- András, 2002. Szabó Zoltán: *A magyarság Európában – Európa a magyarságban*. Szerk.: András Sándor. Budapest, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány – Kortárs Kiadó, 2002.
- Babits, 1997. *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Budapest, Osiris, 1997.
- Balogh, 2002. *A magyar állam és a nemzetiségek: a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Szerk.: Balogh Sándor. Budapest, Napvilág, 2002.
- Bibó István összegyűjtött munkái. 4. köt. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1984.
- Bárdi–Fedinec–Szarka. *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- Benkő, 1996. Benkő Péter: *A magyar népi mozgalom almanachja 1932–1962*. Budapest, Deák Kiadó, 1996.
- Bibó, 1984. *Bibó István összegyűjtött munkái*. 4. köt. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1984.
- Bibó, 1986. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–III. k. Szerk.: Huszár Tibor – Vida István – Nagy Endre. Budapest, Magvető, 1986.
- Borbándi, 1983. Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, New York, 1983.
- Cs. Szabó, 1991. Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Budapest, Gondolat, 1991.
- EXHUMÁLÁS, 1961. *Exhumálás a Rákóczi téren*. dr. Zsigmond Gyula visszaemlékezése (Szabó Dezső exhumálásáról). (Magnófelvétel) Az interjút Berkes Lidia és Budai Balogh Sándor készítette 1961. december 19-én Budapesten. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 4518/6.
- Féja, IK 2004. Féja Géza: *Mentség*. Békéscsaba, 1948. aug. 23. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Irodalmi kézirat, 2004.158.1.
- Féja, 1932/04.10. Féja Géza: Lehetséges-e a Habsburg-restauráció? *Szabadság*. 1. (1932. ápr. 10.) 5.
- Féja, 1933/03.19. Féja Géza: A beteg Középeurópa. *Szabadság*. (1933. március 19.) 10.
- Féja, 1934/06.24. Féja Géza: „Tu felix Austria nube”. *Magyarország*. 41. (1934. jún. 24.) 141.
- Féja, 1936/01.04. Féja Géza: Szlovák írók vallomása. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 4.)
- Féja, 1936/01.12. Féja Géza: Új szellemi front Szlovénzskóban. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 12.)
- Féja, 1936/01.17. Féja Géza: A szlovénzskói magyarság történelmi pillanata. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 17.)

- Féja, 1936/11.17. Féja Géza: Kolozsvár, a mi örök városunk. *Magyarország*. 43. (1936. nov. 17.)
- Féja, 1938/08.30. Féja Géza: Magyarok és szászok Erdélyben. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 30.) 194.
- Féja, 1938/10.07. Féja Géza: Magyarok és szlovákok. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 7.) 226.
- Féja, 1939–1993. Féja Géza: *Dózsa György – történelmi tanulmány*. Budapest, MEFHOSZ, 1939. (Reprint: Aqua, 1993.)
- Féja, 1940/10.03. Féja Géza: Erdély az erdélyieké. *Magyar Út*. (1940. okt. 3.)
- Féja, 1941/01.05. Féja Géza: Nemzeti létünk feltételei. *Magyarország*. 48. (1941. jan. 5.)
- Féja, 1942/01.12. Féja Géza: Két nép. *Magyarország*. 49. (1942. jan. 12.)
- Féja, 1965. Féja Géza: *Szabadcsapat*. Budapest, Szépirodalmi, 1965.
- Féja E., 1982. *Féja Géza: Lapszélre*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Szépirodalmi, 1982.
- Féja E., 2002. *Féja Géza: Lelkek párbeszéde – Írók, Művek, Viták*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002.
- Féja E., 2003. *Féja Géza: Márciusi Front – Írások, dokumentumok és emlékezések*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003.
- Font–Varga, 2006. Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, Bölcsész Konzorcium – JATE Press, 2006.
- Fülöp–Sipos, 1998. Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, Aula, 1998.
- Gergely–Pritz, 2000. Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Budapest, Vince, 2000.
- Gombos, 1989. Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Budapest, Püski, 1989.
- Grezsza, 1989. *Németh László: Sorskérdések*. Szerk.: Grezsza Ferenc. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989.
- Gróh, 2002. *Az elsodort író – In memoriam Szabó Dezső*. Szerk.: Gróh Gáspár. Budapest, Nap Kiadó, 2002.
- Gróh, 2007. *Szabó Dezső: Tanulmányok, esszék*. Szerk.: Gróh Gáspár. Budapest, Kortárs, 2007.
- Gyurgyák, 2001. Gyurgyák János: *Zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001.
- Gyurgyák, 2007. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzetesszme és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.
- Halmesvirta, 2001. *Finnország története*. Szerk.: Anssi Halmesvirta. Debrecen, 2001.
- Hunnia, 1992. Szabó Imre: Temetés Rákosi parancsára. *Hunnia*. (1992. jún.) 32.
- Huszár, 2008. Huszár Tibor: *Bibó estéje – Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Budapest, Corvina, 2008.
- Jászi, 1982. Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1982.
- Juhász, 1983. Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, Kossuth, 1983.
- Juhász, 1988. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth, 1988.
- Kardos, 1997. Kardos József: *Legitimizmus*. Budapest, Korona, 1997.
- Király, 1986. Király István: Az ellentmondások írója – Szabó Dezső. *Alföld*. (1986) 10.
- Kortárs, 1958. Erdei Sándor: Szabó Dezső. *Kortárs*. 2. (1958. jan.) 1.
- Kovács M., 2001. Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus – A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon, 2001.

- Márai, 2004. Márai Sándor: *Ajándék a végzettől*. Budapest, Helikon, 2004.
- Nagy, 1960. Nagy Péter: *Szabó Dezső az ellenforradalomban*. Budapest, Szépirodalmi, 1960.
- Nagy, 1979. Nagy Péter: *Szabó Dezső*. II. kiadás. Budapest, Akadémiai, 1979.
- Nagy SZ., 1990. Nagy SZ. Péter: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–47*. Budapest, Rakéta, 1990.
- Németh, 1928. Németh László: Középeurópa – Új nyelvtanokra. *Tanú*. (1932. nov.) 2.
- Németh, 1940/10. Németh László: Erdély ünnepére. *Magyar Élet*. (1940.) 10.
- Németh, 1989. Németh László: *Életmű szilánkokban I. (tanulmányok, kritikák, vallomások)*. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989.
- Németh, 1992. Németh László: *A minőség forradalma – kisebbségben*. I–II. k. Budapest, Püski, 1992.
- Németh Á., 2002. *Németh László: Magam helyett*. I–II. k. Szerk.: Németh Ágnes. Budapest, Püski, 2002.
- N. Pál, 2001. N. Pál József: „Tisztának a tisztát őrizzük meg”. *Tanulmányok, kritikák a huszadik századi magyar irodalomról és történelemlről*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2001.
- Ormos, 2004. Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. Budapest, Eötvös, 2004.
- Ormos–Majoros, 2003. Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, Osiris, 2003.
- Price, 1994. Price, Roger: *Franciaország története*. Budapest, Maecenas, 1994.
- Pritz, 1995. Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1995.
- Pritz, 2002. *Magyarország helye a 20. századi Európában*. *Tanulmányok*. Szerkesztette: Pritz Pál (Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével). Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2002.
- Püski, 2002. Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Budapest, Püski, 2002.
- Ring, 1986. *Helyiünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Szerk.: Ring Éva. I. k. Budapest, Magvető, 1986.
- Romsics, Trianon, 1998. *Trianon és a magyar politikai gondolkodás. 1920–1953*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 1998.
- Romsics, 1996. Romsics Ignác: *Helyiünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris, 1996.
- Romsics, 1998. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág, 1998.
- Romsics, 1999. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 1999.
- Romsics, 2002. *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2002.
- Romsics, 2007. Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2007.
- Romsics, 2008. Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, Osiris, 2008.
- Salamon, 1989. Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, Eötvös, 1989.
- Sipos–Tóth, 1997. *A népi mozgalom és a magyar társadalom – Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Szerk.: Sipos Levente – Tóth Pál Péter. Budapest, Napvilág, 1997.
- Standeisky, 1996. Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

- Szabó, Aurora, 1923/1. Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé. Első tanulmány: Elszámolás a múlttal és a jellel. *Aurora*. 1. (1923) 1.
- Szabó, Aurora, 1923/2. Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé. Második tanulmány: A nemzeti megtartás és haladás elemei. 1. Faji politika vagy állampolitika. *Aurora*. 1. (1923) 2.
- Szabó, EL1 és EL2. Szabó Dezső: *Az egész látóbatár*. I–II. k. Budapest, Püski, 1991.
- Szabó, SZDF, 1934/4–5. Kar. Szabó Dezső: Karácsonyi levél. *Szabó Dezső Füzetek*. 1. (1934) 4–5.
- Szabó, SZDF, 1934/4–5. Ném. Szabó Dezső: A németiség útja. *Szabó Dezső Füzetek*. 1. (1934) 4–5.
- Szabó, SZDF, 1935/6. Szabó Dezső: A kis nemzetek sorsa. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. február) 6.
- Szabó, SZDF, 1935/8. Szabó Dezső: A magyar nyelv védelme és a kisebbségek. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. ápr.) 8.
- Szabó, SZDF, 1935/9. Szabó Dezső: Magyarország helye Európában: Kelet-Európa. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. máj.) 9.
- Szabó, SZDF, 1936/18. Szabó Dezső: A választójog reformja. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. jún.) 18.
- Szabó, SZDF, 1936/22. Szabó Dezső: Az új kereszteshadjárat. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. nov.) 22.
- Szabó, SZDF, 1936–37. Szabó Dezső: Haláltánc a kisebbségi kérdéssel. *Szabó Dezső Füzetek*. 3–4. (1936. dec. – 1937. jan.) 23–24. sz.
- Szabó, SZDÚM, 1938/37. Szabó Dezső: A holnap nácionalizmusa. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5. (1938. márc.) 37. sz.
- Szabó, SZDÚM, 1938/38. Szabó Dezső: A magyar Miniszterelnökhöz (Nyílt Levél Darányi Kálmánhoz). *Szabó Dezső Újabb Művei*. (1938. ápr.) 38.
- Szabó, SZDÚM, 1938/39. Szabó Dezső: Az antijudaizmus bírálata. *Szabó Dezső Újabb Művei*. (1938. május) 39.
- Szabó, SZDÚM, 1938/40–41. Szabó Dezső: A végzet ellen. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5. (1938. jún.) 40–41.
- Szabó, SZDÚM, 1938–39. Szabó Dezső: A magyar jövő alapproblémái. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5–6. (1938. dec. – 1939. jan.) 44–45.
- Szabó, 1923/07. Szabó Dezső: Rokamból-romantika. *Élet és Irodalom*. 1. (1923. július 14.) 5.
- Szabó, 1927/252. Szabó Dezső: Zugligeti levelek. Tizedik Levél: Kossuth. *Esti Kurir*. 5. (1927. nov. 6.) 252.
- Szabó, 1927/264. Szabó Dezső: Az Anschluss. *Esti Kurir*. 5. (1927. november 20.) 264.
- Szabó, 1939/8. Szabó Dezső: Querelae Magyarorum – Elnök Úr! (Imrédy Bélához). *Magyar Élet*. 4. (1939. jan.) 8.
- Szabó, 1947. Szabó Dezső: *Ének a révben*. Budapest, Körmendy Könyvkiadó, 1947.
- Szabó, 1995. Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Budapest, Püski, 1995.
- Szabó, 1996. Szabó Dezső: *Megered az eső*. Budapest, Pesti Szalon, 1996.
- Szabó, 1996. I. és II. Szabó Dezső: *Életeim*. I–II. Budapest, Püski, 1996.
- Szabó, 2003. Szabó Dezső: *Egyenes úton*. I–II. Budapest, Püski, 2003.
- Szabó M., 1990/2. Szabó Miklós: A parasztromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban. *Századvég*. (1990) 2.

- Szárszó, 1993. *Szárszó*. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. 3. kiadás. Budapest, Püski, 1993.
- Széchenyi, 1997. Széchenyi Ágnes: „*Sznobok és parasztok*”. *Válasz 1934–1938*. Budapest, Argumentum, 1997.
- Szegedy-Maszák, 1985. *A mindentudás igézete*. Tanulmányok Németh Lászlóról. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Magvető, 1985.
- Szekfű, 2007. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007.
- Szőcs, 2000. Szőcs Zoltán: *Szabó Dezső életének áttekintő kronológiája*. Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 2000.
- Szőke, 1996. Szőke Domokos: *Veres Péter*. Debrecen, Csokonai, 1996.
- Szücs, 1974. Szücs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat, 1974.
- Tilkovszky, 1998. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998.
- Tüskés, 1974. Tüskés Tibor: *Kodolányi János*. Budapest, Magvető, 1974.
- Tüskés, 2002. Tüskés Tibor: *Illyés Gyula pályaképe*. 2. kiadás. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2002.
- Varga-Patyi, 1972. Varga Rózsa – Patyi Sándor: *A népi írók bibliográfiája – Művek, irodalom, mozgalom (1920–1960)*. Budapest, Akadémiai, 1972.
- Veres, PIM, 1965. Veres Péter: *Szabó Dezsőről*. PIM, Kézirattár, 1965. február. V.4481/8.
- Veres, 1939. Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. Budapest, MEFHOSZ Könyvkiadó, 1939.
- Veres, 1941. Veres Péter: *Ember és írás*. Budapest, Bolyai Akadémia, 1941.
- Vigh, 1979. Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*. Budapest, Akadémiai, 1979.
- Závodszy, 2005. *A Magyar Capitoliumon – Pethő Sándor válogatott publicisztikája*. Szerk.: Závodszy Géza. Budapest, Akadémiai, 2005.
- Zeidler, 2001. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris, 2001.
- Zeidler, 2003. *Trianon*. Szerk.: Zeidler Miklós. Budapest, Osiris, 2003.
- Zolnay, 1986. Zolnay László: *Hírünk és hamvunk*. Budapest, Magvető, 1986.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest

- Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, 1–10 doboz (A kutatható hagyaték még nincs rendszerezve, ezért a hivatkozásnál csak a dobozszámot tudtuk jelölni, ezt is csak akkor, ha sorszámozott volt a doboz.)
- A kolozsvári református egyház „Értesítések a keresztelezési, esketési és halottas könyvekből Szabó József családjáról” kezdetű kimutatása Szabó Dezső szüleiről, testvéreiről és róla. Kolozsvár, 1914. jún. 6. Fond 283, 1. doboz, 2.
- Szabó Dezső hatvanadik születésnapjára rendezett ünnepség iratai. Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, 1. doboz, 3.
- Majsay Emil kiadatlan kézírata Szabó Dezsőről 1947 körül. Fond 283, 1. doboz, 6.
- Budai Balogh Sándor 1979. februári memoranduma Szabó Dezső centenáriuma ügyében. Fond 283, 1. doboz, 10.

- Szabó Dezső ismeretlen, nem publikált levelei. Fond 283, 1. doboz, 12.
- Dr. Bodor György jogtanácsos emlékei és nyilatkozata Szabó Dezsőről. Lejegyezte Budai Balogh Sándor 1963. március 6-án Budapesten. Fond 283, 1. doboz, „Szabó Dezső dokumentáció” része.
- Berentés Antal visszaemlékezése Szabó Dezsőről. Lejegyezte Budai Balogh Sándor 1960. február 3-án Budapesten. Uo.
- Dr. Fábián Dániel visszaemlékezése Szabó Dezsőről. Lejegyezte Budai Balogh Sándor 1961. május 27-én Budapesten. Uo.
- Szabó Dezső: *Csendes szavak – Búcsú és testamentum. Magyar Ünnepe*, Bp., 1944. nov. 10. Fond 283, 2. doboz.
- Interjú Fitos Vilmos volt főszerkesztővel*. Készítette: Budai Balogh Sándor 1980-ban. Fond 283, 2. doboz.
- Fodor József levele Szabó Dezsőnek. 1938. április 9. Fond 283, 3. doboz.
- Bartha Miklós Társaság szerződése Szabó Dezső *Megered az eső* című kéziratának kiadására, 1928. okt. 18. Fond 283, 3. doboz.
- Dienes Lajosné Eötvös Flóra emlékezése Szabó Dezsőről. Makád, 1974. jún. Fond 283, 3. doboz.
- Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső előadásai, 1979. Fond 283, 4. doboz.
- Budai Balogh Sándor levele dr. Bartha Tibor református püspöknek. Bp., 1983. jún. 30. Lásd OSZK, Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték. Szabó Dezső Kéziratok, 105/83. (dobozmegjelölés nélkül)
- Dr. Martinkó András visszaemlékezése Szabó Dezső előadásaira. A beszélgetést Jani János jegyezte le 1983. július 14-én Budapesten. Lásd Fond 283. Szabó Dezső Kéziratok, 105/83.4. (dobozmegjelölés nélkül)
- Budai Balogh Sándor megjegyzései dr. Martinkó András 1983. július 14-ei magnetofon nyilatkozatához. Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok (dobozmegjelölés nélkül), 105/83.4.
- Binder Pál emlékei Szabó Dezsőről. Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok (dobozmegjelölés nélkül), 105/83.14.
- Dezső Szabó: *Pomoc! Roman*. I. II. Prelozily A. Göllnerová a J. Zikmundová. Kresby A. Pelce. Vydala Druzstevni práce 1930. Str. (Az idézett csehszlovák folyóiratban megjelent kritika magyar nyelvű fordítása: Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok, 13. tétel.)
- Féja Géza és Nagy Péter vitája Szabó Dezsőről, 1965. november 25. Egyetemi Színpad. A vitát Budai Balogh Sándor jegyezte le. Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok, 16. tétel.
- Dr. Kardos Ernő nyilatkozata Szabó Dezsőről. Budapest, 1981. március 11. OSZK, Kézirattár, Szabó Dezső-hagyaték, Fond 283, Szabó Dezső Kéziratok, 18. tétel, 2.

Eötvös Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtára és Levéltára, Budapest

- Szabó Dezső Levéltári anyag, 92. doboz
- Dr. Béky Zoltán és Borshy György levele Szigeti József Népművelési Miniszter Úrnak a Szabó Dezső Emlékbizottság működéséről és Szabó Dezső műveinek kiadásáról (1963). Lásd EK Levéltára, Szabó Dezső Levéltári anyag, 92. doboz, II. dosszié. „Ludas Cselédkönyv” (1938), Lásd uo. II. dosszié, 3. sz. irat.
- Meghívó Szabó Dezső 60. születésnapja és *Az elsodort falu* megjelenésének 20. évfordulója alkalmából (1939). Uo.

Munkácsy Mihály Múzeum (MMM) Levéltára, Békéscsaba

Féja Géza hagyatéka (A levelek és feljegyzések közül itt is csak a témánk szempontjából releváns iratokat soroljuk fel):

- Aczél György levele Féja Géza elvtársnak, MMM, Irodalmi Kézirat (Ik). 2001. 1. 2-3.
 Féja Géza feljegyzése egy Tildy Zoltánnal való beszélgetésről (1938), MMM, Ik, 2002. 1. 1044.
 Féja Géza levele Buday Györgynek (Bp., 1932. június 14.) MMM, Ik, 2001. 1. 264.
 Féja Géza levele Dobi Istvánnak (Bp., 1957. november 14.) MMM, Ik, 2001. 1. 463.
 Féja Géza levele Darvas Józsefnek (Bp., 1957. október 5.) MMM, Ik, 2001. 1. 457.
 Féja Géza levele Gulyás Pálnak, PIM V.4324/79/4. (Az írás Békéscsabán található.)
 Féja Géza: *Mentség*. Békéscsaba, 1948. aug. 23. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Irodalmi kézirat, 2004. 158. 1.
 Féja Géza Szabó Dezsőről (Békés, 1945. márc. 8–16. B.csaba, 1945. április 4–10.) MMM, Ik, 2004. 160. 1.
 Illyés Gyula levele Féja Gézához (1945. szeptember 11.) MMM, Ik, 2002. 1. 622.
 „Márciusi Front, egyik kiáltványunk terve. Töredék.” (1938. márciusi fogalmazvány) MMM, Ik, 2004. 2. 8. 1.
 Megjegyzések a Kelet Népe Társaság programjához MMM, Ik, 2002. 1. 1109. 2.
 Németh László levele Féja Gézához (kézírásos nyolcadív levélpapíron négy oldal, tintával, datálatlan, boríték nélkül, eredeti) MMM, Ik, 2002. 1. 788. 4.
 Szabó Zoltán levele Féja Gézához (1939. [?] júl. 27.) MMM, Ik, 2001. 1. 960.
 Szegedi Egyetemi Ifjúság levele Féja Gézához (datálatlan) MMM, Ik, 2002. 1. 975.
 Tamási Áron levele Féja Gézához (Kolozsvár, 1931. október 30.) MMM, Ik, 2002. 1. 1012. 1.
 Zilahy Lajos társaságában Féja Géza megjegyzései a háborúról, 1940. március 21. (fénymásolat) MMM, Ik, 2002. 1. 1130. 6.

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Kézirattára, Budapest

- Exhumálás a Rákóczi téren.* dr. Zsigmond Gyula visszaemlékezése (Szabó Dezső exhumálásáról). (Magnófelvétel) Az interjút Berkes Lídia és Budai Balogh Sándor készítette 1961. december 19-én Budapesten. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 4518/6.
 Szabó Dezső könyvtárának 1924-es „*Kisded Lajstroma*”. PIM, Kézirattár, V. 3320.
 Szabó Dezső – *Ismeretlenhez*. (1935. aug. 9.) PIM, Kézirattár, V. 974.
 Szabó Dezső – *Tóth Andrásnak*. (Párizs, 1905. szept. 6.) PIM, Kézirattár, V. 2726/24.
 Szabó Dezső – *Tóth Andrásnak* (Székesfehérvár, 1906. dec. 21.) PIM, Kézirattár, V. 2726./73.
 Szabó Dezső végrendelete. Budapest, 1944. nov. 10. PIM, Kézirattár, V. 4725/341. (Mécs László-hagyaték)
 Veres Péter: *Szabó Dezsőről*. PIM, Kézirattár, 1965. február, V. 4481/8.
A Válasz bomlása. (1938. június) Féja Géza levele Gulyás Pálhoz. PIM, V. 4324/79/3.

FORRÁSKIADVÁNYOK

- A magyar állam és a nemzetiségek: a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.* Szerk.: Balogh Sándor. Budapest, Napvilág, 2002.
- A Magyar Capitoliumon – Pethő Sándor válogatott publicisztikája.* Szerk.: Závodszy Géza. Budapest, Akadémiai, 2005.
- Az elsodort író – In memoriam Szabó Dezső.* Szerk.: Gróh Gáspár. Budapest, Nap Kiadó, 2002.
- Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Budapest, Kossuth, 1973.
- Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója.* Budapest, Athenaeum, 1927. VI. k.
- Bibó István összegyűjtött munkái.* 4. köt. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1984.
- Bibó István: Válogatott tanulmányok.* I–III. k. Szerk.: Huszár Tibor – Vida István – Nagy Endre. Budapest, Magvető, 1986.
- Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső bizalmas levelei. Irodalomtörténeti Közlemények.* 87. (1983) 5. sz.
- Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon.* Szerk.: Ring Éva. I. k. Budapest, Magvető, 1986.
- Huszár Tibor: Bibó estéje – Levele, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről.* Budapest, Corvina, 2008.
- Magyarországi pártprogramok 1919–1944.* Szerk.: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Budapest, Kossuth, 1991.
- Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, Magyar Szemle, 1939.
- Mussolini válogatott beszédei 1922–1925.* Ford.: Gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Edina. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1927.
- Nagy Sz. Péter: A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–47.* Budapest, Rakéta, 1990.
- Németh László: A minőség forradalma – kisebbségben.* I–II. k. Budapest, Püski, 1992.
- Németh László: Magam helyett.* I–II. k. Szerk.: Németh Ágnes. Budapest, Püski, 2002.
- Probászka Ottokár Összegyűjtött Munkái.* 24. kötet. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929.
- Szabó Dezső: Tanulmányok, esszék.* Szerk.: Gróh Gáspár. Budapest, Kortárs, 2007.
- Szabó Zoltán: A magyarság Európában – Európa a magyarságban.* Szerk.: András Sándor. Budapest, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány – Kortárs Kiadó, 2002.
- Trianon.* Szerk.: Zeidler Miklós. Budapest, Osiris, 2003.
- Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* Budapest, Európa, 1992.

KORABELI FOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT CIKKEK,
TUDÓSÍTÁSOK, INTERJÚK (1908–1947)

- Ajtay József: Középeurópa válsága. *Korunk Szava.* 2. (1932. aug.) 15–16.
- A Magyar Írók Szövetsége a területi integritás mellett. *Virradat.* 3. (1920. május 16.) 2.
- A Magyar Nemzetbiológiai Intézet megalapítása. Az Intézet programja.* 1940. máj. 31. Budapest, EPOL kiadás, 1940.

- A Márciusi Front kiáltványa. *Válasz*. (1937/11.)
- Antal Lajos: A higienizmus mint új életszemlélet. *Egészségpolitikai Szemle*. (1934. március) 6.
- Az Ébredő Magyarok Debrecenben. *Nemzeti Ujság*. 2. (1920. április 1.) 79.
- A zsidókérdés megoldása. Felirat a nemzetgyűléshez. – Az Ébredő Magyarok Debrecenben. *Virradat*. 3. (1920. április 1.) 79.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre: A német veszedelem. *Előrs.* (1928. aug. 26.)
- Bajcsy-Zsilinszky Endre: A totális háború. *Független Magyarország*. 47. (1940. május 20.)
- Baróthy József: *Magyar föld román kézen*. Budapest, Cserépfalvi, 1940.
- Benedek Elek: Szűzmáriás királyfi avagy a Székely fa sorsa. *Brassói Lapok*. 34. (1928. aug. 12.) 183.
- Bleyer Jakab: A hazai németiség. *Budapesti Szemle*. (1917) 169.
- Brogányi Kálmán: Szabó Dezső a kisebbségi magyarok között. *Magyar Élet*. 4. (1939. jún.) 6.
- CS. Szabó László: *Erdélyben*. Budapest, Nyugat, 1940.
- Csaba Rezső beszámolója: Szapora és erős magyarságot! Antal Lajos, Asztalos Miklós és Féja Géza a Nemzetbiológiai Intézet munkatervéről. *Magyar Út*. (1940. június 6.) 1.
- Darvas József: Erdélyi napló. *Kis Ujság*. (1943. okt. 24-től nov. 20-ig)
- Darvas József: Levél egy fiatal értelmiségihez. *Magyar Nemzet*. (1939. aug. 27.) 195.
- Darvas József: Szárszó, 1943. Emlékező beszéd a harmincadik évfordulón. *Élet és Irodalom*. (1973. szept. 8.) 3–4.
- Fővárosi Közlöny* (1946. júl. 20.) Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1946. július 3-án (szerdán) tartott folytatólagos rendes közgyűlése. (Jegyzőkönyv)
- Fülep Lajos: A magyarság pusztulása. *Pesti Napló*. (1929. nov. 17.) 260. sz.
- Fülep Lajos: Minden évben egy község népe hal ki a Dunántúlon! *Pesti Napló*. (1929. nov. 26.) 269. sz.
- Fülep Lajos: Szabó Dezső regénye (*Az elsodort falu*). *Nyugat*. 12. (1919) 16–17. sz.
- Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségpolitikája. *Magyar Szemle*. (1934. október)
- Héjas Jenő: A „Horda”. *Sorakozó*. (1939. aug. 4.)
- Illyés Gyula: Egységes magyarság. *Nyugat*. 33. (1940)
- Illyés Gyula: Naplójegyzetek. *Pesti Napló*. (1938. okt. 23.) 218.
- Illyés Gyula: Pusztulás. Úti jegyzetek. Észak-Baranya. *Nyugat*. 26. II. k. (1933)
- Imrédy Béla: Öszinte szó a magyar–német viszonyról. *Új Magyarország*. (1940. március 24.)
- Kallio finn elnök nyilatkozott a *Magyarországnak*. *Magyarország*. 47. (1940. jan. 10.) 6.
- Kodolányi János: Az új Kassa. *Magyar Nemzet*. (1938. dec. 4.) 87.
- [Kodolányi János] Sebestyén Imre: Mussolini válogatott beszédei. *Pandora*. 1. (1927)
- Kodolányi János: Suomiért aggódik a világ. *Nemzetőr*. 1. (1939. okt. 16.) 12.
- Kopré József: Egy éve halt meg Szabó Dezső. *Szabad Szó*. 48. (1946. január 11.) 9.
- Kovács Imre: Dunakonföderáció. *Magyar Út*. 4. (1937. április 1.) 14.
- Kovács Imre: Erdélyi utazás 1943-ban. *Magyar Nemzet*. (1943. júl. 29-től aug. 12-ig)
- Kovács Imre: Ifjúsági parlament a Balaton partján. *Híd*. 19. (1943. okt. 1.) 9–11.
- Laczkó Géza: A francia lélek keresztmetszete (Disputa). *Nyugat*. 8. (1915) 1.
- Magyar Március – Féja Géza beszéde a Múzeumkertben. *Magyar Út*. (1937. március 18.)
- Márai Sándor: Horthy Miklós felszabadította Kassát. *Pesti Hírlap*. (1938. nov. 12.)
- Márai Sándor: Kassán. *Pesti Hírlap*. (1938. november 11.)
- Marxék bécsi útja és a párizsi sajtó. *Esti Kurir*. (1927. nov. 17.) 261.

- Miért vonult vissza Szabó Dezső? *Gondolat*. (1920. szeptember 16.) 3.
 Mit akarnak a Márciusi Fiatalok? *Előőr*. 5. (1932. márc. 15.) 20.
 Mit kíván a magyar nép? (A Márciusi Front programja). *Válasz*. (1938/3.)
 Molter Károly: Szabó-inas? *Erdélyi Helikon*. 1. (1928. okt.) 6.
 Nem, nem, soha! Budapest népe tiltakozik a békeszerződés ellen. *Nemzeti Ujság*. 2. (1920. május 8.) 110.
 Németh László: A döntés éveire. *Kelet Népe*. (1940. júl. 15.) 14.
 Németh László: Erdély ünnepére. *Magyar Élet*. (1940.) 10.
 Németh László: Középeurópa – Új nyelvtanokra. *Tanú*. (1932. nov.) 2.
 Németh László: Szabó Dezső. *Erdélyi Helikon*. 1. (1928) 8.
 „Néppel a népért”. Csütörtök este új szellemi mozgalom indult útnak. *Magyarország*. 46. (1939. jan. 28.) (Féja Géza, Szabó Pál és mások beszámolóí alapján.)
 Nincs döntés a csonka kerületek kérdésében. *Nemzeti Ujság*. 2. (1920. május 16.) 117.
 Puccsszerűen elfordult a nyilasoktól a magyar ifjúság – Szabó Dezső lesz az ifjúság vezére – A kossuthi magyar demokráciáért!... *Demokrata Ujság*. 6. (1938. február 26.) 9. sz.
 Rádiófigyelő: Duna-völgyi gondolat. *Szabad Szó*. 48. (1946. jún.) 9.
 Szabó Pál: Erdély. *Szabad Szó*. (1940. júl. 7.) 27.
 Szabó Pál: Nagyvárad. *Szabad Szó*. (1940. szept. 8.) 36.
 Szabó Zoltán: Kárpátaljai jegyzőkönyv. *Ünnep*. (1943. dec. 31.) 1.
 Szabó Zoltán: Szellemi Honvédelem. *Magyar Szemle*. (1939. március)
 Szabó Zoltán: Zágon felé. *Magyar Nemzet*. (1940. szept. 14.) 193.
 Szekfü Gyula: A Dunától szellemi egysége. *Magyar Nemzet*. (1940. február 2.) 2.
 Szűcs Nándor: Egy hónap óta bezárt lakásban éheznek Szabó Dezső (interjú). *Újság* (1932. nov. 13.)
 Tamási Áron: Az erdélyi lélek három eszméje. *Magyarország*. 47. (1940. szept. 16.) 211.
 Tamási Áron: Erdélyi levél régi magyarországi barátomhoz. *Híd*. (1940. nov. 29.) 10.
 Tamási Áron: Szabó Dezsőről. *Brassói Lapok*. 39. (1933. dec. 3.) 278.
 Tiltakozó nagygyűlés a Vigadóban és a Petőfi téren. Az egyetemi ifjúság tüntetése a Területvédő Liga előtt. *Nemzeti Ujság*. II. (1920. május 7.) 109. sz.
 Utolsó keserű, magyar bűnököt vádló beszélgetés Szabó Dezsővel – Most egy éve halt meg a nagy író. *Igazság*. II. (1946. január 16.)
 Ünnepélyesen leleplezték a Parasztpárt Szabó Dezső- emléktábláját. *Szabad Szó*. 15. (1947. nov. 4.) 5.
 „Veres Péter válasza Illyés Gyulának”. *Magyar Út*. (1941. március 6.) 15.
 Veres Péter: A falu és külpolitika. *Szabadság*. (1937. dec. 23.) 8.
 Vér György: Öt hónapi bujdosás után szerdán este Szabó Dezső, a magyar Danton Szegedre jött (interjú). *Szeged*. (1925. márc. 6.)

FÉJA GÉZA ÍRÁSAI

- A beteg Középeurópa. *Szabadság*. (1933. március 19.) 10.
 A Felvidék magyarsága cseh uralom alatt. *Pesti Napló*. (1938. okt. 15.) 211.
 A két Kossuth. *Előőr*. 4. (1931. aug. 16.)
 A magyarság Európához beszél. *Magyarország*. 45. (1938. szept. 21.)
 A magyar vonal. *Magyar Élet*. (1943. aug.)
 A Márciusi Front. *Magyarország*. 44. (1937. április 3.)

- A régi magyarság*. 2. kiadás. Budapest, Magyar Élet, 1941.
 (Magyar Néző): Arpalice? *Magyarország* (esti). 51. (1944. júl. 29.) 170.
 Áruló számok. *Magyarország*. 48. (1941. júl. 14.)
 A „szellemi honvédelem”. *Magyarország*. (1939. júl. 28.) *Magyar Nemzet*. (1939. júl. 30.)
 A szlovenszkói magyarság történelmi pillanata. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 17.)
 A történelem szele. *Szabadság*. (1932. április 24.) 5.
 Ausztria. *Kelet Népe*. (1937. nov.)
 A véres vonal. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 15.) 233.
 Az ifjúság szerepe a szellemi honvédelemben. Program az ifjúságnak. *Magyarország*. 46. (1939. aug. 3.) 175.
 Az óhitű szerb egyház. *Magyarország*. 48. (1941. május 15.)
 Az örök Erdély. *Magyarország*. 47. (1940. július 4.)
 Az örök Erdély. *Ünnep*. (1940. szept. 15.) 18.
 Bábel a Duna völgyében. *Magyarország*. 45. (1938. szept. 2.) 197.
 Bácskai útinapló. *Magyarország*. 48. (1941. júl. 29.)
 Beszélgetés Erdélyben Kossuth Lajosról románokkal és magyarokkal. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 5.) 174.
 Csöndes munka. *Magyarország*. 50. (1943. március 1.) 48.
 Debrecen. *Honismeret*. (1977. márc.) 14.
 Délvidéki utazás. *Magyarország*. 48. (1941. júl. 15.)
Dózsa György – történelmi tanulmány. Budapest, MEFHOSZ, 1939. (Reprint: Aqua, 1993.)
 Egy évforduló. *Magyarország*. 47. (1940. júl. 13.)
 Féja Géza előadása Kossuth konföderációs tervéről. *Magyarország*. 50. (1943. márc. 8.)
 Erdély az erdélyieké. *Magyar Út*. (1940. okt. 3.)
 Erdélyből nézve a román parasztság és a diktátor király. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 26.) 191.
 Erdélyi példa. *Magyarország*. 47. (1940. júl. 20.)
 Felvidéki magyar iskolák. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 18.) 235.
 Felvidéki magyar városok. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 14.) 232.
 Hivatás. *Tátra*. (1937. jan.) 1.
 Kétmillió erdélyi magyar. *Magyarország*. 47. (1940. júl. 25.)
 Két nép. *Magyarország*. 49. (1942. jan. 12.)
 Két világ. *Magyarország*. 47. (1940. jún. 20.) 140.
 Kolhoz, kisbirtok, szövetkezet. *Magyarország*. 49. (1942. február 4.)
 Kolozsvár, a mi örök városunk. *Magyarország*. 43. (1936. nov. 17.)
Kossuth Lajos. Budapest, Szépirodalmi, 1987.
Kossuth Lajos. Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 2002.
 Kossuth Lajos „ikerleke”. *Magyarország*. 51. (1944. április 16.)
 Féja Géza krónikája. *Híd*. 2. (1941. ápr. 22.) 18.
Féja Géza: Lapszélre. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Szépirodalmi, 1982.
 Lehetséges-e a Habsburg-restauráció? *Szabadság*. 1. (1932. ápr. 10.) 5.
Féja Géza: Lelkek párbeszéde – Írók, Művek, Viták. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002.
 Léva. *Pesti Napló*. (1938. nov. 11.) 234.
Féja Géza levelezése. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Nap Kiadó, 2003.
 Levél Léváról. *Magyarország*. 46. (1939. szept. 6.)
 Magyar föld román kézen. *Magyarország*. 47. (1940. aug. 4.) 177.

- Magyar jobboldal és magyar baloldal Erdélyben. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 27.) 192.
- Magyarok és szászok Erdélyben. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 30.) 194.
- Magyarok és szlovákok. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 7.) 226.
- Magyar papok és templomok. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 14.) 183.
- Magyar parasztpártot! *Válasz*. (1936. jan.) 1–7.
- Magyar tekintély és magyar szabadság. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 30.) 246.
- Márciusi Front. *Válasz*. (1937. június)
- Féja Géza: Márciusi Front – Írások, dokumentumok és emlékezések*. Szerk.: Féja Endre. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003.
- Márciusi pontok. *Előrs*. 4. (1931. március 15.)
- Másodszor is elvesztettük Szabadkát? *Magyarország*. 42. (1935. április 18.)
- Merre megyünk, s merre menjünk? *Magyar Út*. (1941. jan. 2.)
- Mi a Márciusi Front? *Magyar Nap*. (1937. jún. 24.) 4.
- „Minden magyar lelkét vissza!” *Magyarország*. 45. (1938. nov. 10.) 254.
- Nagybánya szeptember 10-én. *Magyarország*. 47. (1940. szept. 11.) 206.
- Nemzeti létünk feltételei. *Magyarország*. 48. (1941. jan. 5.)
- Név, cím és rangsere Csehországban. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 28.) 244.
- „Nézzünk immár nagyobbakra is!” *Magyarország*. 45. (1938. okt. 27.) 243.
- „Nyugat közös kultúrája”. *Magyarország*. 47. (1940. jan. 10.)
- Óda. *Nyugat*. 15. (1922. dec. 1.) 1318.
- Országépítés vagy junkerpolitika? *Előrs*. 4. (1931. febr. 1.) 8.
- Örök Ausztria, Új Ausztria. *Magyarország*. 41. (1934. júl. 12.) 155.
- Paraszt Európa – Paraszt Duna völgye. *Magyarország*. 41. (1934. szeptember 19.)
- Féja Géza: Régi magyarság – A magyar irodalom története a legrégibb időktől 1772-ig*. Sajtó alá rendezte Féja Endre. Budapest, Püski, 2001.
- Rokoni hang. *Magyarország*. 50. (1943. február 24.)
- Rózsahegy-i emlék. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 8.) 227.
- Féja Géza saját kézzel írt feljegyzése*. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum. IK. 2002. 1. 1130. 5
- Suomi. *Magyarország*. 50. (1943. január 20.)
- Szabadcsapat*. Budapest, Szépirodalmi, 1965.
- Szabó Dezső. *Élet és Irodalom*. 1. (1923. márc. 20.) 1.
- Szabó Pál tízéves írói jubileuma. *Szabad Szó*. (1939. jan. 29.) 4.
- Szép Felvidék. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 4.) 223.
- Szlovák írók vallomása. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 4.)
- Szlovenszkói magyar tudat. *Magyar Írás*. (1936. febr. 2.)
- Szörögfalva, Hadikliget és a délvidéki földreform. *Magyarország*. 48. (1941. júl. 27.)
- Találkozás Erdélyben Petőfi feltámadt szellemével. *Magyarország*. 45. (1938. júl. 29.) 169.
- Téli utazás. *Magyarország*. 49. (1942. jan. 10.) 7.
- Tiszta magyar érzést, tiszta magyar gondolatot. *Magyarország*. 45. (1938. okt. 13.) 231.
- Tölgyfa és buborék. *Magyarország*. 48. (1941. okt. 27.)
- Török hang. *Magyarország*. 50. (1943. április 8.)
- Törzs vagy kultúrnemzet? *Magyarország*. 45. (1938. március 9.) 7.
- „Tu felix Austria nube”. *Magyarország*. 41. (1934. jún. 24.) 141.
- Új idők, s új vitorlák*. 1936. augusztus. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Irodalmi Kézirat, 2004. 30. 1.
- Új szellemi front a kisebbségi életben. *Magyarország*. 42. (1935. október 16.)
- Új szellemi front Szlovenszkóban. *Magyarország*. 43. (1936. jan. 12.)

- Újvidéki béke. *Magyarország*. 50. (1943. márc. 5.)
 Valódi magyar fajvédelmet. *Sorakozó*. (1939. március 11.)
 Vándorúton Csíksországban. *Magyarország*. 45. (1938. aug. 18.) 185.
 Város a Balkán peremén. *Magyarország*. 48. (1941. május 19.)
 Véres tavaszi vihar. *Magyarország*. 47. (1940. június 4.)
Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe. (Müller Miklós fényképeivel.) Budapest, Athenaeum, 1937.
 Visszajöttek a hegyek. *Magyarország*. 45. (1938. nov. 11.) 255.

SZABÓ DEZSŐ ÍRÁSAI

- A béke útja és a magyarság. *Előőr*. 1. (1928. szeptember 23. és 30.) 29. és 30.
 A francia lélek keresztmetszete (Disputa). *Nyugat*. 8. (1915) 1. sz.
 A francia pszichéhez. *Huszdik Század*. 16. (1915) 1.
 Aháború és a magyar szellemi élet. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 7. (1940. február–március) 57.
 A holnap nácionalizmusa. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5. (1938. márc.) 37.
 A kis nemzetek sorsa. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. február) 6.
 A kiválasztás. Selectió. *Szabó Dezső Füzetek*. 4. (1937. jún.) 29.
 A magyar jövő alapproblémái. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5–6. (1938. dec. – 1939. jan.) 44–45. sz.
 A magyar középosztály megteremtése. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. nov.) 12.
 A magyar Miniszterelnökhöz (Nyílt Levél Darányi Kálmánhoz). *Szabó Dezső Újabb Művei*. (1938. ápr.) 38. sz.
 A magyar néphadseregről. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 4. (1937. jún. – júl.) 28–29.
 A magyar nyelv védelme és a kisebbségek. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. ápr.) 8.
 A magyar paraszt és a magyar kultúra. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. ápr.) 16.
 A magyar református öntudat mozgósítása. *Szabó Dezső Újabb Művei*. (1937. nov. – 1938. ápr.) 33., 34–35., 36. és 53.
 A magyarság megszervezése a dalban. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. nov.) 22.
 A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése. *Huszdik Század*. 1914. I. köt.
 A németiség útja. *Szabó Dezső Füzetek*. 1. (1934) 4–5.
 A népképviselő. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. febr.) 6.
 A választójog reformja. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. jún.) 18.
 A végzet ellen. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5. (1938. jún.) 40–41.
 Achim András. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 5. (1938. jún.) 40–41.
 Az Anschluss. *Esti Kurir*. 5. (1927. november 20.) 264.
 Az antijudaizmus bírálata. *Szabó Dezső Újabb Művei*. (1938. május) 38. sz.
 Az egész emberért. *Nyugat*. 12. (1919) 1. sz.
Az egész látóhatár. Budapest, Magyar Élet, 1939.
Az egész látóhatár. I–II. k. Budapest, Püski, 1991.
Az elsodort falu. Budapest, Püski, 1995.
 Az individualizmus csődje. *Huszdik Század*. 16. (1915) 8. sz.
 Az őrtoronyról. *Magyar Élet*. 4. (1939) 8.
 Az új kereszteshadjárat. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. nov.) 22.
 Szabó Dezső beszél a magyar nacionalizmusról. *Nemzetőr*. 1. (1939. júl. 31.) 1. sz. 7.

- Csehszlovákia magyar ifjúságához! Budagyöngye, 1928. május 18. *Magyar Élet*. 4. (1939. jún.) 6.
- Egyenes úton*. I–II. Budapest, Püski, 2003.
- Életeim*. I–II. Budapest, Püski, 1996.
- Életeim: születéseim, halálaim, feltámadásaim. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935) 6. sz. Ellenforradalom. *Szeged*. (1925. március 22.) 1–2.
- Szabó Dezső előadása. *Nemzeti Ujság*. 3. (1920. május 23.) 123.
- Ének a révben*. Budapest, Kőrmendy Könyvkiadó, 1947.
- Erdély alkalmából. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 7. (1940. júl. – nov.) 60.
- Erdélyi földről (Szimbolikus képtelenség). *Nyugat*. 5. (1912) 1.
- Erdélyi szomorúság. *Előőrs*. 1. (1928. okt. 7.) 30.
- Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök*. Szerk.: Gombos Gyula. Budapest, Occidental Press, 1995.
- Európa. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. máj.) 17.
- Gömbös Gyula. *Szabó Dezső Füzetek*. 3. (1936. nov.) 22.
- Gr. Tisza István. *Ifjak Szava*. (1919. november 23.)
- Haláltánc a kisebbségi kérdéssel. *Szabó Dezső Füzetek*. 3–4. (1936. dec. – 1937. jan.) 23–24. sz.
- Karácsonyi levél. *Szabó Dezső Füzetek*. 1. (1934) 4–5.
- Szabó Dezső: Két faj harca*. Szerk.: Szöcs Zoltán. Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 1996.
- Királykérdés és politika. *Virradat*. 4. (1921. január 23.) 18. sz.
- Kolozsvár. *Virradat*. 4. (1921. március 20.) 61. sz.
- Lelkek az éjszakában. Gr. Teleki Pál miniszterelnöknek. *Szabó Dezső Újabb Művei*. 6–7. (1939. dec. – 1940. jan.) 55–56.
- Szabó Dezső ma délután elutazott Olaszországba. „Nem Coriolánusként hagyom el hazámat” (interjú). *Pesti Napló* (1924. okt. 19.)
- Magyarország helye Európában: Kelet-Európa. *Szabó Dezső Füzetek*. 2. (1935. máj.) 9. sz. *Megered az eső*. Budapest, Pesti Szalon, 1996.
- Megered az eső*. Regénytörredék. Előszóval és Utóbúsulással. Budapest, Bartha Miklós Társaság, 1931.
- Moziban. *Nyugat*. (1912) II. 976.
- Szabó Dezső nyílt levele Bethlen István gróf miniszterelnökhöz. *Világ*. 14. (1923. november 18.) 261. sz.
- Querelae Magyarorum – Elnök Úr! (Imrédy Bélához). *Magyar Élet*. 4. (1939. jan.) 8.
- Remény nélkül. *Élet és Irodalom*. 1. (1923. szept.) 7. sz. 37–38.
- Rokamból-romantika. *Élet és Irodalom*. 1. (1923. július 14.) 5. sz.
- Segítség!* 1–3. kötet. Első kiadás. Budapest, Genius, 1925.
- Segítség!* Budapest, Püski, 1997.
- Szentistvánnapi levél. *Előőrs*. 1. (1928. augusztus 19.) 24.
- Tavaszi levelek. Tizenkettedik levél. Sületlenség Tamási Áron könyve. *Előőrs*. 1. (1928. szept. 2.)
- Tertius gaudet. *Virradat*. 4. (1921. április 10.) 76. sz.
- Tisza István alakja. *Élet és Irodalom*. 1. (1923. aug.) 6. sz.
- Új magyar ideológia felé. Első tanulmány: Elszámolás a múlttal és a jelennel. *Aurora*. 1. (1923) 1.
- Új magyar ideológia felé. Második tanulmány: A nemzeti megtartás és haladás elemei. 1. Faji politika vagy állampolitika. *Aurora*. 1. (1923) 2.

Szabó Dezső üzenete az Ébredőknek. *Nemzeti Ujság*. III. (1920. május 26.) 125.
Válasz nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak.
Nyugat. 1. (1911) 1.sz.
Zugligeti levelek. Tizedik Levél: Kossuth. *Esti Kurir*. 5. (1927. nov. 6.) 252.

KÖNYVEK, MONOGRÁFIÁK, BIBLIOGRÁFIÁK

- Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005.
Ady Endre összes versei. Budapest, Osiris, 1997.
Ajtay József: *A Duna-medence és Magyarország sorsközössége*. Budapest, 1936.
A mindentudás igérete. Tanulmányok Németh Lászlóról. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Magvető, 1985.
A népi mozgalom és a magyar társadalom – Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerk.: Sipos Levente – Tóth Pál Péter. Budapest, Napvilág, 1997.
Apponyi Albert: *Megemlékezés IV. Károly királyról*. (Szent István Akadémia 1922. április 9-i rendkívüli ülése IV. Károly emlékére.) Budapest, 1922.
Babits Mihály összegyűjtött versei. Budapest, Osiris, 1997.
Bal, jobb, harmadik út. Szerk.: Dalos Rimma – KISS Endre. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2000.
Békétlen évtizedek 1918–1938. Szerk.: Szarka László. Budapest, 1988.
Béládi Miklós: *Érintkezési pontok*. Budapest, Szépirodalmi, 1974.
Benkő Péter: *A magyar népi mozgalom almanachja 1932–1962*. Budapest, Deák Kiadó, 1996.
Béla Bellér: *Kurze Geschichte der deutschen in Ungarn. 1. teil bis 1919. Bp., Publikation des Demokratischen Verbandes des Ungarischen*, 1986.
Bíró Zoltán: *Két nemzedék*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001.
Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, Püski, 1983.
Budai Balogh Sándor – Hartyányi István: *Szabó Dezső-bibliográfia*. Szenci Molnár Társaság, 1995.
Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég, 1992.
Csetényi József: *Magyarország összeomlásának és újjáépítésének világpolitikai jelentősége – Külpolitikai tanulmány*. Budapest, 1927.
CS. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982.
CS. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Budapest, Gondolat, 1991.
Czine Mihály: *Németh László ekléziájában*. Budapest, Püski, 1997.
„De mi a népiesség...” Szerk.: Sallai Éva. Budapest, A Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, 2005.
Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Budapest, Osiris, 1999.
Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Budapest, Akadémiai, 1989.
Farcádý Jenő levelei Szabó Dezsőhöz – Válasz Az elsodort falura. Kolozsvár, 1944.
Finnország története. Szerk.: Anssi Halmesvirta. Debrecen, 2001.
Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, Bölcsész Konzorcium – JATE Press, 2006.
Fráter Zoltán: *Krúdy Gyula*. Budapest, Elektra Kiadóház, 2003.

- Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, Aula, 1998.
- Gecse Géza: *Bizáncról Bizáncig*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.
- Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Budapest, Vince, 2000.
- Gerő András: *Képzelt történelem*. Budapest, Polgár Könyvkiadó Kft., 2004.
- Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Budapest, Püski, 1989.
- Gombos Gyula: *A harmadik út*. Budapest, Püski, 1990.
- Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló megjegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, 1920.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.
- Gyurgyák János: *Zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmétörténet*. Budapest, Osiris, 2001.
- Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, Magvető, 1985.
- Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Budapest, Forum Könyvkiadó, 2004.
- Integrációs törekvések Közép-Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.
- Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Kolozsvár, Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945.
- Illyés Gyula: *Iránytűvel*. I. köt. Budapest, 1964.
- Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1982.
- Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2008.
- Juhász Géza: *Népi írók*. Budapest, Magyar Élet, 1942.
- Juhász Gyula: *A háború és Magyarország 1938–1945*. Budapest, Akadémiai, 1986.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth, 1988.
- Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, Kossuth, 1983.
- Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásunk reformja*. Budapest, 1939.
- Kardos József: *Legitimizmus*. Budapest, Korona, 1997.
- Kelemen Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*. Budapest, Argumentum, 2005.
- Kerkes Lajos: *Ausztria hatvan éve 1918–1978*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Király István: *Az ellentmondások írója – Szabó Dezső. Alföld*. (1986) 10. sz.
- Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- K. Nagy Magda: *Válasz*. Budapest, 1963.
- Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus – A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon, 2001.
- Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003.
- Lökkös János: *Trianon számokban – Az 1910. évi magyar népszámlálás adatainak elemzése a történelmi Magyarországon*. Budapest, Püski, 2000.
- Lukacs, John: *A párviadal*. Budapest, Európa, 1993.
- Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerkesztette: Pritz Pál (Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével). Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2006.
- Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.
- Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok*. Szerkesztette: Pritz Pál (Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével). Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2002.

- Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1940.* Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1940.
- Márai Sándor: *Ajándék a végzettől.* Budapest, Helikon, 2004.
- Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből.* Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2002.
- M. Kiss Sándor: *A Szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése.* New York, Püski, 1987.
- Nagy Péter: *Szabó Dezső.* II. kiadás. Budapest, Akadémiai, 1979.
- Nagy Péter: *Szabó Dezső az ellenforradalomban.* Budapest, Szépirodalmi, 1960.
- Némédi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938.* Budapest, Gondolat, 1935.
- Németh László: *Életmű szilánkokban I. (tanulmányok, kritikák, vallomások).* Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989.
- Németh László Emlékkönyv.* Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2001.
- Németh László: Sorskérdések.* Szerk.: Grezsa Ferenc. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1989.
- N. Pál József: „Tisztának a tisztát őrizzük meg”. *Tanulmányok, kritikák a huszadik századi magyar irodalomról és történelemről.* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2001.
- Oliveira, Salazar: *Békés forradalom.* Ford.: Lovass Gyula. Budapest, Athenaeum, 1940.
- Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja.* Budapest, Eötvös, 2004.
- Ormos Mária: *Hitler.* Budapest, Polgár, 1997.
- Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában.* Budapest, Csokonai, 1998.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Második kiadás. Budapest, Kossuth, 1984.
- Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtérén.* Budapest, Osiris, 2003.
- Pomogáts Béla: *A transzszilvánizmus.* Budapest, Akadémiai, 1983.
- Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig.* Budapest, Napvilág, 2008.
- Price, Roger: *Franciaország története.* Budapest, Maccenas, 1994.
- Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1995.
- Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936.* Budapest, Akadémiai, 1982.
- Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Budapest, Osiris, 1999.
- Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors.* Budapest, Püski, 2002.
- Romsics Ignác: *A huszadik század rövid története.* Budapest, Rubicon-Ház Bt., 2007.
- A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2009.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2007.
- Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2006.
- Romsics Ignác: *Bethlen István.* Budapest, Osiris, 1999.
- Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, Osiris, 1996.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris, 1999.
- Romsics Ignác: *Múltról a mának.* Budapest, Osiris, 2004.
- Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, Napvilág, 1998.
- Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Budapest, Osiris, 2008.
- Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete.* Budapest, Eötvös, 1989.
- Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987.* Budapest, Korona, 2002.

- Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*. Budapest, Magvető, 1982.
- Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris, 2002.
- Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, 1970.
- Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis Program, 1989.
- Szállasi Ferenc börtönaplója 1938–1940. Budapest Főváros Levéltára, 1997.
- Szabó Zoltán: *A magyarság Európában – Európa a magyarságban*. Budapest, Kortárs, 2002.
- Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Budapest, Osiris, 1988.
- Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Ister, 1998.
- Szárász. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. 3. kiadás. Budapest, Püski, 1993.
- Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válogatás 1946–1949*. Budapest, Argumentum, 2009.
- Széchenyi Ágnes: *„Sznobok és parasztok”. Válogatás 1934–1938*. Budapest, Argumentum, 1997.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007.
- Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1992.
- Szőcs Zoltán: *Szabó Dezső életének áttekintő kronológiája*. Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 2000.
- Szőke Domokos: *Veres Péter*. Debrecen, Csokonai, 1996.
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat, 1974.
- Talpassy Tibor: *A holtak visszajárának*. Budapest, Magvető, 1971.
- Tamási Áron: *Vírrasztás*. Budapest, Révai, 1943.
- Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998.
- Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1967.
- Ur György: *Szabó Dezső utolsó napjai*. Budapest, Fórum Nyomda, 1947.
- Trianon és a magyar politikai gondolkodás. 1920–1953*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 1998.
- Tűskés Tibor: *Illyés Gyula pályaképe*. 2. kiadás. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2002.
- Tűskés Tibor: *Kodolányi János*. Budapest, Magvető, 1974.
- Varga Rózsa – Patyi Sándor: *A népi írók bibliográfiája – Művek, irodalom, mozgalom (1920–1960)*. Budapest, Akadémiai, 1972.
- Veres Péter: *Ember és írás*. Budapest, Bolyai Akadémia, 1941.
- Veres Péter: *Parasztors – magyar sors*. Budapest, Püski, 2000.
- Veres Péter: *Szárász*. Budapest, Magvető, 1971.
- Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. Budapest, Mefhosz Könyvkiadó, 1939.
- Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*. Budapest, Akadémiai, 1979.
- Wass Albert: *Jönnék!* Budapest, Kráter, 1997.
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris, 2001.
- Zolnay László: *Híriünk és hamvunk*. Budapest, Magvető, 1986.

Zöllner, Erich: *Ausgria története*. Budapest, Osiris, 1998.
 20. századi egyetemes történet. Szerk.: Németh István. 1. kötet. Európa. Budapest, Osiris, 2005.

CIKKEK, TANULMÁNYOK

- A Szabó Dezső Emléktársaság első négy éve. *Hunnia*. (1992. máj. 25.) 31. sz.
 A szellem arcvonalán. *Élet és Irodalom*. 2. (1958. jan. 31.) 5. sz. (szerző nélkül)
 Barta János: Pörújítás Szabó Dezső körül. *Alföld*. (1987) 2.
 Csukás István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*. Budapest, *Irodalomtörténeti Füzetek*. 35. (1961.)
 Egry Gábor: Wesselényi Szózatáról. *Európai Utas*. (2000) 1.
 Erdei Ferenc: Emlékezés Szárszóra. *Kortárs*. (1968) 8. sz. 1298–1299.
 Erdei Sándor: Szabó Dezső. *Kortárs*. 2. (1958. jan.) 1.
 Márta Fata: *Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen (1686–1790)*. In: Günter Schödl: Land an der Donau. Berlin, Siedler, 1995. 89–196.
 Klaus Fritzsche: A fasizmus. In: *RUBICON*. 16. (2005) 4–5.
 Gergely Jenő: Az egyházi elit 1919–1944. *RUBICON*. 18. (2007) 4–5.
 Hársfalvi Péter: Révai József: Marxizmus és népiesség. *Történelmi Szemle*. (1981)
 Högye Mihály: Szabó Dezső-émlékek. *Hitel*. (1990) 7.
 Illyés Gyula: Néhány megjegyzés. *Válasz Évkönyv*. (1989) I.
 Kádár János az eszmei harcokról. *Élet és Irodalom*. 2. (1958. jan. 31.) 5. sz.
 Kappanyos András: Az objektív lírája. *Alföld*. (2009. június)
 K. Lengyel Zsolt: *Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum. Szempontok a korai transzszilvanizmus vizsgálatához 1918–1928*.
 Lendvai L. Ferenc: Az 1943-as szárszói konferenciáról. *Világosság*. (1983.) 10. 647–648.
 Mátyás Ferenc: Szabó Dezső szobránál. *Népszava*. 117. (1990. jún. 30.) 152.
 Nemeskürty István: Szétoldódás az éjszakában. (Szabó Dezső indulatai, vétkei és örök értékei.) *Alföld*. (1987) 3.
 Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. *Századok*. (2002) 4.
 Papp István: Nagy Péter, Szabó Dezső és az állambiztonság. *Kommentár*. (2010) 5. sz. http://www.kommentar.info.hu/papp_istvan_-_kettos_u_gynok_-_nagy_peter_szabo_dezso_es_az_allambiztonsag.pdf (2010. nov. 27-ei letöltés.)
 Péterfi Gábor: „Arról, hogy magyarok vagyunk, nem mondhatunk le” – Beszélgetés Gombos Gyulával Szabó Dezsőről, a kelet-európai összefogás esélyeiről és a harmadik utas gondolatáról. *Protestáns Szemle*. 65. (12. új évf.) (2003) 1.
 Pomogáts Béla: Szabó Dezső öröksége. *Alföld*. (1987) 4. sz.
 Pomogáts Béla: Tizenkét nap. Irodalmunk az 1956-os szabadságharcban. *Magyarok*. (1989. okt.) 6.
 Popély Gyula: A magyar pártok 1936. évi fúziója Csehszlovákiában. *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*. 1. (1990. dec.) 4.
 Pritz Pál: A kieli találkozók. (Forráskritikai tanulmány) *Századok*. (1974) 3.
 Ránki György: Igazolható-e Németh László próféciaja? *Élet és Irodalom*. (1983. szept. 2.) 3.
 Romsics Gergely: Ernst Nolte – Egy fasizmuselmélet alakulása 1963–1998. *RUBICON*. 16. (2005) 4–5.

- Rónai Mihály András: A lélekidomár. *Népszabadság*. 33. (1989. febr. 18.) 42. sz.
 Salamon Konrád: Szárszó, 1943. *Forrás*. (1983.) 8, 3–19.
 Sükösd Mihály: A szabadság diszkrét bája. *Népszabadság*. 33. (1989. ápr. 2.) 21.
 Sükösd Mihály: Közelítések. *Népszabadság*. 34. (1990. máj. 26.) 20.
 Szabó Imre: Temetés Rákosi parancsára. *Hunnia*. (1992. jún.) 32.
 Szabó Miklós: A parasztromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban. *Századvég*. (1990) 2.
 Szabó Zoltán: „Szárszó”. *Új Látóbatár* (München). (1959) 1, 9–15.
 Szakály Sándor: A katonai elit Magyarországon 1919–1945. *Rubicon*. 18. (2007) 4–5.
 Ungváry Krisztián: Kik voltak a nyilasok? Egy szocialista tömegpárt. *Rubicon*. 15. (2004) 11.

KÉZIRATOK

- Interjú Püski Sándorral*. Kézirat. Készítette Péterfi Gábor 1999-ben.
Interjú Szőcs Zoltánnal. Kézirat. Készítette Péterfi Gábor 2003-ban.
Interjú Féja Endrével. Kézirat. Készítette Péterfi Gábor 2006-ban.

A SZERZŐ TÉMAKÖRHÖZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓI

Tanulmányok, cikkek

- Szabó Dezső és Trianon. In: MEDGYESI Konstantin (szerk.): Kolindárium. A Szent Imre Katolikus Egyetemi és Főiskolai Kollégium Évkönyve. Szeged, Szent Imre Kollégium, 1999. 32–40.
 Kelet-európai konföderáció mint a revízió alternatívája – Szabó Dezső válasza Trianonra. *Európai Utas*. 12. évf. 2001. 1. sz. 60–63.
 Szabó Dezső Kelet-Európája. *Kút*. 4. 2005. 2. sz. 84–104.
 Temetés Rákosi parancsára. *Tiszatáj*. 63. 2009. 1. sz. 77–88.
 Trianon és a „kelet-európai föderáció” gondolata Szabó Dezső és Féja Géza írásaiban. *Kommentár*. 2010. 4. sz. 15–23.
 Szabó Dezső és a nemzetiségi kérdés. *LIMES*. 2010. 2. sz. 39–56.
 Recenziók
 „Látni megyek, nem ítélni”. (Borbándi Gyula: Két világban – életem és pályám). *Tiszatáj*. 58. 2004. 3. sz. 78–82.
 István Eördögh, Erdély román megszállása: 1916–1920: olasz és vatikáni források alapján [Romanian Occupation of Transylvania: 1916–1920 Based Upon Italian and Vatican archives]. Szeged, Lazi, 2000. *Religion and Society in Central and Eastern Europe Reviews*. 1. 2005. Elérhető: <http://rs.as.wvu.edu/peterfi.htm>.

Interjú

- „Arról, hogy magyarok vagyunk, nem mondhatunk le”. Beszélgetés Gombos Gyulával Szabó Dezsőről, a kelet-európai összefogás esélyeiről és a harmadikutas gondolatról. *Protestáns Szemle*. 12. 2003. 1. sz. 45–49.

Névmutató

Ablonczy Balázs 11, 45
 Aczél György 143
 Ady Endre 109, 123, 150, 183, 185, 226
 Ajtay József 178
 Ambrus Zoltán 60, 81
 Andics Erzsébet 54
 Andok István 231
 András Sandor 71
 Andrassy Gyula 57, 149
 Antal Lajos 162, 163
 Apponyi Albert 11, 29, 45, 87, 112
 Arany János 132
 Asztalos Miklós 162

B. Bernát Istvan 181
 Babits Mihály 110, 144, 182, 198, 217
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 147, 152, 155,
 164, 176, 179, 191, 227, 231
 Balázs Béla 20, 145
 Bălcescu, Nicolae 100, 104, 176
 Balogh Edgár 92
 Balogh Ferentz 16, 227
 Balogh Sándor 16, 58, 122
 Bárdi Nándor 125, 126, 182, 197
 Baróthy József 214
 Barta János 43
 Bartha Miklós 29, 123, 140, 147, 150,
 152, 181
 Bartha Tibor 43
 Bartók Béla 70, 77, 101, 104, 183, 193
 Bary Zoltán 32, 224
 Basilides Barna 191
 Báttonyi Gabor 177
 Béky Zoltan 40
 Béládi Miklós 247
 Bellér Béla 64
 Benedek Elek 74
 Beneš, Eduard 92, 186

Benkő Péter 14, 15, 16
 Benno Graf 65
 Berenics Antal 37
 Berentes Antal 67, 69
 Berkes Lidia 36
 Bertényi Ivan 94
 Bethlen István 56, 80, 84, 86, 94, 112,
 129, 133, 164
 Bibó István 6, 67, 78, 124, 134, 135, 141,
 149
 Biró Zoltán 20, 43, 100
 Bleyer Jakab 66
 Bódis Ferenc 23
 Bodnár György 28
 Bodor György 61
 Bognár József 37
 Boleslav Lukač 184
 Borbándi Gyula 15
 Bornemissza Tibor 191
 Borshy György 40
 Bőjtke János 26
 Böződi György 231
 Brogyányi Kálmán 92
 Budai Balogh Sándor 12, 16, 29, 33,
 34, 35, 36, 42, 43, 61, 67, 68, 145,
 146, 147

Churchill, Winston 172, 175
 Czine Mihály 123
 Cs. Szabó László 22, 29, 47, 173, 217
 Csaba Rezső 162
 Cseke Péter 43
 Csepeli György 11
 Cseres Tibor 14, 43
 Csetényi József 88, 89, 227, 231
 Csicsery-Rónay István 69
 Csilléry András 162
 Csoóri Sándor 43

Csóre Áron 191
Csukás István 185

Dallos István 185
Dalos Rimma 16
Darányi Kálmán 64, 95, 194
Darvas János 185
Darvas József 39, 121, 142, 209, 223,
225, 229
Dénes Ivan Zoltán 135
Dienes Lajosné 33
Domonkos László 178
Dózsa György 8, 25, 203, 204

Eckhardt Tibor 141
Egry Gábor 101, 216
Emödy Zoltán 191
Erdei Ferenc 6, 12, 78, 121, 122, 128,
149, 190, 191, 194, 225, 229, 230
Erdei Sándor 33, 41, 42
Erdélyi József 121, 141, 191, 208
Erdődi Elek 88
Esterházy János 200

Fábian Dániel 28, 29, 140, 181, 207
Farcády Jenő 19, 20
Farkas Gizella
Farkas László 24, 29
Fata Márta 64
Fedinec Csilla 182, 197
Fehér Lajos 143
Féja Endre 16, 29, 182, 184, 190, 193,
204, 226
Féja Kálmán 226
Fekete Gábor 191
Ferenc Ferdinánd 149
Fitos Vilmos 12, 141
Fodor Árpád 101
Font Márta 170
Fónyad Dezső 141
Fráter Zoltán 49
Fritzsche, Klaus 152
Fülep Lajos 24, 65
Fülöp Mihály 85

Gál István 77, 154, 183
Gárdonyi Géza 60

Gáspár Zoltán 88
Gecse Géza 96
Gerevich Tibor 145
Gergely Jenő 106, 113, 189
Gerő András 135
Glatz Ferenc 189
Goga, Octavian 101
Gogolák Lajos 185
Golo Mann 87
Gombos Gyula 10, 15, 16, 19, 22, 42,
67, 69, 103, 109, 141, 231
Gömbös Gyula 51, 94, 95, 140, 154
Görgey Artúr 143, 228
Gratz Gusztáv 112, 113
Graydon A. Tunstall 102
Gregorova, Hana 184
Gróh Gáspár 13, 16, 40
Gulyás Pál 239
Győry Dezső 187
Gyurgyák János 13, 51, 206

Hajdú Dénes 191
Halmesvirta, Anssi 104, 159, 168
Hanák Péter 45
Hársfalvi Péter 37
Hartyányi István 16, 35, 36
Héjas Jenő 205, 208
Helfy Ignác 100
Hitler, Adolf 7, 14, 81, 109, 111, 153,
154, 156, 158, 164, 169, 170, 170,
179, 195, 197, 198, 201, 219
Hornyák Árpád 89
Horthy Miklós 47, 60, 199, 210
Horváth Zoltán 194
Högye Mihály 35
Hubay Kálmán 208
Huszár Károly 86
Huszár Tibor 141

Ignotus Pál 134
Ilia Mihály 15
Illés Endre 191
Illyés Gyula 6, 64, 70, 121, 122, 123,
142, 150, 155, 156, 174, 191, 199,
204, 218, 224, 230
Imrédy Béla 71, 161, 162
Irányi Dániel 183

Jankó János 169
 Jászi Oszkár 5, 22, 44, 45, 48, 98, 104, 184
 Jesensky, Jan 184
 Joó András 172
 József Attila 9, 43
 Juhász Géza 15, 231
 Juhász Gyula 15, 49, 67, 70, 72, 122,
 126, 204, 207

K. Lengyel Zsolt 251
 K. Nagy Magda 15, 193
 Kabdebó Lóránt 152
 Kádár János 41
 Kalamár József 39
 Kállai Gyula 37, 191
 Kállay Miklós 172, 220
 Kánya Kálmán 198
 Kappanyos András 81
 Karácsony Sándor 212
 Kardos Ernő 69, 70
 Kardos József 57
 Kassák Lajos 48, 193
 Katona Jenő 191, 207
 Kelemen Zoltán 49
 Kerek Mihály 230
 Kerekes Lajos 87
 Keresztes-Fischer Ferenc 224
 Keresztury Dezső 29, 110
 Kiraly István 25, 43
 Kiss Endre 16
 Kiss Ferenc 29
 Kiss Gy. Csaba 126, 127
 Kiss Sándor 38, 229
 Klapka György 100, 104, 183
 Kocsis Róza 126
 Kodály Zoltán 20, 35, 70, 101, 110, 145
 Kodolányi János 12, 13, 70, 121, 141,
 151, 159, 166, 169, 192, 199, 220
 Kokas Elemér 178
 Komlós Aladár 41
 Kopré József 35
 Kornidesz Mihály 42
 Kosáry Domokos 77, 113
 Kossuth Lajos 76, 86, 87, 98, 100, 101,
 104, 176, 223, 225, 226, 228
 Kottner Győző 74
 Kovács Alajos 212
 Kovács Béla 38

Kovács Imre 12, 36, 37, 105, 142, 189,
 191, 192, 193, 194, 208, 220, 223,
 225, 229
 Kovács M. Maria 163
 Kováts Árpád 231
 Kozma Miklós 205
 Köpeczi Béla 196
 Krúdy Gyula 48, 49, 56
 Kuncz Aladár 145

Laczkó Géza 22, 145
 László Ferenc 43
 Lázár Miklós 227
 Lendvai L. Ferenc 229
 Litván György 184
 Lokota Anna 139
 Losonczy Géza 37
 Löökkös János 213
 Lukács Zs. Tibor 135
 Lukács, John 164
 Lukácsovich Lajos 46

M. Kiss Sándor 229
 Mádi Géza 46
 Major Imre 191
 Majoros István 156
 Majsay Emil 37
 Makkai Sándor 70
 Márai Sándor 198, 199, 200, 217
 Martinkó András 35, 68
 Martonvölgyi László 185
 Matolcsy Mátyás 141, 153
 Mátyás Ferenc 44
 Mécs László 70
 Medgyesi Konstantin 252
 Meliusz József 193
 Mihályfi Ernő 187
 Mille Mária 19
 Milotay István 56
 Mocsáry Lajos 183
 Molter Károly 74
 Móricz Zsigmond 12, 70, 141, 150, 193
 Mussolini, Benito 151, 156, 179

N. Pál József 21, 42
 Nagy Ferenc 37, 38, 141
 Nagy Peter 13, 16, 20, 35, 42, 43, 47,
 103, 109, 146, 147

- Nagy Sz. Peter 15, 122
 Naumann, Friedrich 22
 Némedi Dénes 150
 Nemeskürty István 43
 Németh Antal 59, 69
 Németh László 6, 12, 16, 24, 25, 34, 45,
 58, 61, 70, 74, 77, 78, 82, 84, 104, 105,
 121-128, 132, 141, 142, 144, 149, 150,
 154-156, 161, 163, 167, 172, 174, 176,
 179, 183, 188, 191, 196, 205, 206, 208,
 211, 215, 217, 225, 227, 229, 230, 231
 Nolte, Ernst 151

 Oláh Gábor 56
 Ormos Mária 52, 156, 164, 177
 Ortutay Gyula 69, 70, 207

 Pajkossy Gábor 100
 Pap Béla 141
 Papp István 9, 42
 Patyi Sándor 13
 Péter Gábor 142
 Péter Róbert 9
 Péterfi Gábor 103, 139
 Peteri Lóránt 56
 Pethő Sándor 76, 152, 161, 176, 177
 Pető Gábor Pál 44
 Petőfi Sándor 112, 132, 133, 195
 Pintér István 190, 229
 Pomogáts Béla 43, 44, 74, 123, 142
 Popély Gyula 186
 Porga Lajos 255
 Pölöskei Ferenc 189
 Price, Roger 165
 Pritz Pál 9, 46, 54, 106, 107, 113, 135,
 154, 195
 Prohászka Ottokár 52
 Puky Endre 86
 Püski Sándor 15, 32, 43, 142, 225, 229, 231

 Radnóti Miklós 193
 Rady Elemér 185
 Ragányi János 39
 Rákosi Mátyás 39, 40, 76
 Ránki György 229
 Rassay Károly 30
 Ravasz János 231
 Ravasz László 110
 Révai József 37

 Richly Gábor 45
 Ring Eva 76
 Ritoók Emma 60
 Romsics Gergely 151
 Romsics Ignác 9, 11, 45, 51, 52, 86, 94,
 102, 104, 135, 166, 168, 169, 189,
 206, 219
 Rónai Mihály András 44

 Salamon Konrád 15, 34, 78, 190, 231
 Salazar, Oliveira 166
 Sallai Éva 16
 Sallai Gergely 201
 Sárközi György 141, 191, 204
 Schimkó Gyula 37
 Sebestyén László 229
 Sertő Kálmán 121, 141, 208
 Simándy Pál 191
 Simon Ernő 181
 Simonyi Ernő 183
 Sinka István 12, 121, 141
 Sipos Attila 229
 Sipos Balázs 46, 81, 135
 Sipos Levente 16
 Sipos Péter 85, 102
 Somogyvári Rudolf 185
 Sorel, Georges 21
 Stamboliski, Alexander 180
 Stanciský Eva 41
 Straka, Anton 185
 Stresemann, Gustav 87, 88, 154
 Supka Géza 139, 209
 Surányi-Szurtsik János 191
 Sükösd Mihály 44
 Szabédi László 231
 Szabó Imre 39
 Szabó József 19, 20
 Szabó Lőrinc 151
 Szabó Miklós 20, 134
 Szabó Pál 141, 204, 207, 208, 211
 Szabó Zoltán 6, 12, 71, 84, 121, 122,
 131-133, 152, 155, 156, 174, 207-209,
 211, 223-225, 229
 Szakály Sándor 114
 Szakasits Árpád 66
 Szálasi Ferenc 67
 Szarka László 107, 182, 186, 197
 Szász Béla 28
 Széchenyi Ágnes 15, 37, 64

Szegedy-Maszák Mihály 126
 Szekfű Gyula 5, 20, 28, 44, 45, 76, 77,
 110, 125, 145, 193, 205
 Szelényi Ivan 78
 Szent-Györgyi Albert 172
 Szerb Antal 181
 Szigeti József 238
 Szőcs Zoltán 16, 43, 57
 Szőke Domokos 130
 Sztranyavszky Sándor 158
 Szűcs Jenő 109
 Szűcs Nándor 31

 Talpassy Tibor 147, 191
 Tamási Áron 12, 35, 74, 122, 189, 211,
 223, 225, 230
 Teleki László 104, 176, 183, 223
 Teleki Pál 11, 70, 71, 95, 116, 142, 166,
 201, 218, 224
 Tharaud, Jerome 20
 Tilkovszky Lóránt 59, 200
 Tisza István 20, 21, 26, 27, 52, 94
 Tisza Kálmán 26
 Tóbiás Áron 41
 Tolnai Gábor 40
 Tóth András 20, 23
 Tóth Endre 39
 Tóth Pál Péter 16
 Tüskés Tibor 123, 151

Ungváry Krisztián 214
 Úr György 35

 Vamoš, Gejza 184
 Varga Beáta 170
 Varga Béla 141
 Varga Rózsa 13
 Vasbányai Ferenc 9
 Vass József 31, 145
 Vér György 30
 Veres Peter 6, 12, 36, 38-40, 42, 121,
 122, 129-131, 141, 193, 202, 203,
 207, 218, 224, 229
 Vigh Károly 81

 Wagner Antal 191
 Wass Albert 217
 Wesselényi Miklós 101, 104, 183

 Závodszy Géza 76
 Zeidler Miklós 46, 75, 135
 Zichy Rafaelné Pallavicini Edina 151
 Zimonyi Zoltán 43
 Zolnay László 189, 190, 193
 Zollner, Erich 157
 Zrínyi Miklós 112, 132
 Zsigmond Gyula 36, 38, 39
 Zsilinszky Gábor 31
 Zsolt Béla 155

„Péterfi Gábor rendkívül alapos, jelentős forrásbázison nyugvó, nagy szakirodalmat megmozgató munkája „harag és részrehajlás” nélkül született. A szerző kevésbé érzelmi, inkább tudományos kérdésként kezeli témáját. Történészhez méltón nem kultuszt kíván építeni, s nem kultuszt kíván rombolni munkájával, hanem „csak” politikai nézeteket, eszméket rekonstruálni. A szerző ismereteinek mélységét, problémaérzékenységét, szakmai nyitottságát jól jellemzi, hogy a harmadik út története kapcsán egészen Szelényi Iván: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon című kötetéig jut el.”

(Sipos Balázs (Phd) történész, egyetemi adjunktus)

„Péterfi Gábor fontos és érdekes témát választott, amit alapos kutatásra támaszkodva dolgozott fel. Trianon után a külpolitikai elképzelések középpontjába helyezni a szomszédos, Duna-menti népek együttműködésének gondolatát, jelentős politikai tett volt, ami elsősorban Szabó Dezső, majd a népi mozgalom résztvevőinek az érdeme. S mivel e kérdéskör nem foglal el jelentőségének megfelelő helyet a magyar köztudatban, az e hiány pótlására tett minden erőfeszítést csak üdvözölni lehet, különösen, ha olyan színvonalas kutatói munkára épül, mint az előttünk lévő értekezés.”

(Salamon Konrád (DSc) történész, emeritus professzor)

Péterfi Gábor (1977) a Szegedi Tudományegyetem történelem szakán szerzett diplomát 2000-ben. 2001 és 2004 között az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola ösztöndíjas hallgatója, 2009-ben summa cum laude minősítéssel megvédi doktori disszertációját. 2000 óta az Aszódi Evangélikus Gimnáziumban tanít történelmet és filozófiát. 2010 decembere óta oktatási szakértő is. Trianonnal és a magyar népi mozgalommal foglalkozó írásait több hazai folyóirat (pl. Európai Utas, Tiszatáj, Kommentár, LIMES) közölte. Gödöllőn él, nős, három gyermek apja.

ISBN 978-963-236-412-4

2700 Ft

9 789632 364124

L'Harmattan